BÜYÜK KİLİSE'DEN CAMİ-İ KEBİR'E AYASOFYA: TURİST REHBERLERİNİN "SAKLI BİLGİLERİNİN" TEYİT EDİLMESİNE YÖNELİK BİR ÇALIŞMA

Burak DÜZ

DOKTORA TEZİ

Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Erkan SEZGİN

Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Mayıs 2022

ÖZET

BÜYÜK KİLİSE'DEN CAMİ-İ KEBİR'E AYASOFYA: TURİST REHBERLERİNİN "SAKLI BİLGİLERİNİN" TEYİT EDİLMESİNE YÖNELİK BİR ÇALIŞMA

Burak DÜZ

Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı
Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2022
Danışman: Prof. Dr. Erkan SEZGİN

Bu araştırmanın amacı az sayıda turist rehberi tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin saklı bilgilerin, bu bilgilerin kaynaklarının ve rehberler tarafından nasıl kullanıldığının tespit edilmesi; bilgilerin bilimsellik açısından değerlendirilmesi; bilgilerin turist rehberleri arasında bilinirlik düzeylerinin saptanması ve son olarak bulguların değerlendirilerek ihtiyaç duyulan kavramsal model ve kavram önerilerinin yapılmasıdır.

Araştırmada nitel ve nicel araştırma yöntemleri birlikte kullanılmış; karma araştırma desenlerinden iç içe karma desen benimsenmiştir. Çalışmada öncelikle 7 turist rehberinin Ayasofya turunda gözlem yapılmış; 42 turist rehberiyle görüşülmüş ve elde edilen potansiyel saklı bilgilerin bilimsellik teyidi için konuyla ilgili on beş akademisyenin görüşü alınmıştır. Daha sonra alanyazındaki çalışmalar değerlendirilmiş ve bilimsellik teyidi sağlanan potansiyel saklı bilgilerin bilinirlik düzeyini tespit amacıyla 419 turist rehberine ulaşılmıştır. Veriler NVivo 12 ve SPSS 22 programları kullanılarak betimsel analiz, içerik analizi ve frekans analizi ile çözümlenmiştir.

Araştırmanın ilk bulgularına göre 77 adet potansiyel saklı bilgi ortaya çıkarılmıştır. Akademisyenlerin görüşleri ve alanyazın değerlendirmesi sonucunda 77 saklı bilgiden 26 tanesinin 'bilimsellik' açısından teyit edildiği görülmüştür. Son olarak yapılan saha araştırmasında bu bilgilerden sekizinin az sayıda turist rehberi tarafından bilindiği ortaya çıkmıştır. 77 potansiyel saklı bilginin kaynakları, turist rehberleri tarafından nasıl kullanıldıkları ve bilgilerin bilimsellik teyidine ilişkin bulgular birlikte değerlendirildiğinde "Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Model" geliştirilmiş ve az sayıda turist rehberi tarafından bilinen bilgiler için özgün kavram olan "Saklı Bilgi" önerilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ayasofya, Turist rehberleri, Bilgi, Örtük bilgi, Saklı bilgi

ABSTRACT

FROM THE GREAT CHURCH TO THE GRAND MOSQUE, HAGIA SOPHIA: A STUDY TO VERIFY TOUR GUIDES' "ENCRYPTED KNOWLEDGE"

Burak DÜZ

Department of Tourism Management

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, May 2022

Supervisor: Prof. Erkan SEZGİN

This study aims to determine the uncommon knowledge about Hagia Sophia amongst tour guides; to find out the references of the knowledge and how they are used; to detect the views of the academics and the scientific findings about the knowledge; to determine the level of awareness related to the knowledge amongst tour guides; to propose the necessary conceptual models and concepts.

Qualitative and quantitative methods were both used in the study and embedded design was executed as a mixed method desing. 7 tours were observed in Hagia Sophia, 42 tour guides were interviewed, 15 academics were asked for their views about the findings and the literature was reviewed to evaluate the findings. 419 tour guides were asked for their level of awareness related to the knowledge. NVivo 12 and SPSS 22 were used and descriptive, content and frequency analyses were executed to analyse the data.

The findings point out 77 knowledge expressions perceived as uncommonly known by the tour guides. According to the views of the academics and literature review, 26 out of 77 expressions were confirmed in scientific terms. 8 out of 26 knowledge expressions were determined as less-known amongst tour guides. Evaluating scientific confirmation and the references of 77 knowledge expressions with the ways that tour guides gain and use them, "The Conceptual Model of Tour Guides' Knowledge about Hagia Sophia" was developed. Furthermore, the concept of "Encrypted Knowledge" was proposed to define the knowledge uncommonly known by the members of the profession.

Keywords: Hagia Sophia, Tour guides, Knowledge, Tacit knowledge, Encrypted knowledge

TEŞEKKÜR

Turist rehberliği lisansına sahip bir doktora öğrencisi olarak Ayasofya ve turist rehberlerini bir araya getiren bir tez yazmaktan daha fazlasını dileyemezdim. Bunu gerçekleştirebilmek için ilham veren ve beni teşvik eden, akademik kariyerim boyunca bilgi ve tecrübeleriyle gelişimime katkı sağlayan yüksek lisans ve doktora tez danışmanım Prof. Dr. Erkan SEZGİN'e emekleri için teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyuyorum.

Tez izleme komitelerinde de bulunan juri üyeleri Doç. Dr. Erkan İZNİK ve Doç. Dr. Aytuğ ARSLAN'a çalışma alanlarının bakış açısı ve birikimiyle sağladıkları katkı ve emekleri için çok teşekkür ederim. Tez savunma jurimde bulunarak değerli tespitleriyle araştırmanın sonuçlanmasına katkı veren Doç. Dr. Süleyman TURAN ve Dr. Öğr. Üyesi Duygu YETGİN AKGÜN'e şükranlarımı sunarım.

Tez süresince görüşlerine başvurduğum ve önerilerinden faydalandığım Doç. Dr. Hakan SEZEREL'e, Dr. Öğr. Üyesi Engin BAYRAKTAROĞLU'na, Arş. Gör. Dr. Merve KALYONCU'ya, Arş. Gör. Muhammed KAVAK'a ve Arş. Gör. Erkan KAYA'ya destekleri için çok teşekkür ederim. Sahip olduğu akademik tecrübe ve rehberlik birikimi nedeniyle tez süresince görüşlerine başvurduğum Dr. F. Sema GÖKCAN'a şükranlarımı sunarım. Yazım sürecinde elindeki yazılı kaynakları benimle paylaşarak araştırmaya katkı veren Öğr. Gör. Dr. Aysel KAYA'ya çok teşekkür ederim.

Ayasofya'da gerçekleştirilen turlar konusunda fikir alışverişinde bulunduğum ve fotoğraf arşivini benimle paylaşan turist rehberi Selçuk ERACUN'a teşekkür ederim. Ayasofya turları hakkında sık sık fikirlerine başvurduğum turist rehberleri Yılmaz KALYONCU'ya ve Mehmet Şakir KARADİBEK'e; fotoğraf arşivini paylaşma nezaketi gösteren Hayati İNAÇ'a şükranlarımı sunarım. Veri toplama süreci başta olmak üzere, tez boyunca destekleriyle yanımda olan sevgili dostum, turist rehberi Can UĞURLUER'e çok teşekkür ederim.

Sevgili ailem, hayatımın her anında ve 25 yıllık eğitim hayatımda olduğu gibi, sevginiz ve desteğiniz bu süreci en çok kolaylaştıran şeydi. İyi ki varsınız.

İlk kez 8 yaşında ziyaret ettiğim ve sonrasında defalarca gezdiğim Ayasofya! Şimdi, her ziyaretimde bu tezde yer alan her bir satırın sunduğu bilgi ve farkındalık ile gezeceğim, gezdireceğim. Dünya var oldukça, var olman dileğiyle…

Tarih: 11/05/2022

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "bilimsel intihal tespit programı"yla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Burak DÜZ

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI ..... **i**

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ..... Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZET ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

TEŞEKKÜR ..... **v**

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ ..... **vi**

İÇİNDEKİLER ..... **vii**

TABLOLAR DİZİNİ ..... **xv**

ŞEKİLLER DİZİNİ ..... **xvi**

GÖRSELLER DİZİNİ ..... **xvii**

1. GİRİŞ **1**

1.1. Araştırmanın Problemi **3**

1.2. Araştırmanın Amacı **4**

1.3. Araştırmanın Önemi **4**

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları **5**

2. ALANYAZIN **7**

2.1. Bilgi Kavramı ve Örtük Bilgi **7**

2.1.1. Bilgi kavramı **7**

2.1.2. Bilgi türleri **10**

2.1.2.1. Açık bilgi **10**

2.1.2.2. Örtük bilgi **11**

2.1.3. Örtük bilginin tanımı **12**

2.1.4. Örtük bilginin özellikleri **14**

2.1.5. Örtük bilgi türleri **17**

2.1.6. Örtük bilginin paylaşımı **20**

2.1.6.1. Örtük bilgi paylaşımını destekleyen faktörler 23

2.1.6.2. Örtük bilgi paylaşımını engelleyen faktörler 23

2.1.7. Bilgi dönüşüm süreci 24

2.1.7.1. Sosyalleştirme: Örtük bilgiden örtük bilgiye 25

2.1.7.2. Dışsallaştırma: Örtük bilgiden açık bilgiye 25

2.1.7.3. Birleştirme: Açık bilgiden açık bilgiye 25

2.1.7.4. İçselleştirme: Açık bilgiden örtük bilgiye 26

2.1.8. Alanyazında örtük bilgi çalışmaları 27

2.2. Turist Rehberliğinde Bilginin İşlevi ve Önemi 30

2.2.1. Turist rehberlerinin anlatım yapma görevi 30

2.2.2. Turist rehberlerinin bilgi verme görevi 32

2.2.3. Alanyazında turist rehberliğinde bilgiyi konu alan çalışmalar 32

2.3. Ayasofya 33

2.3.1. Ayasofya'dan önce (Geç Antik Çağ) 34

2.3.1.1. Byzantion, Constantinus ve Konstantinopolis 34

2.3.1.2. Birinci Kilise ve İkinci Kilise 36

2.3.2. Üçüncü Ayasofya: Mimari özellikler, yapılar, bölümler ve süslemeler . 38

2.3.2.1. "Ayasofya" ismi ve anlamı 39

2.3.2.2. Ayasofya'nın inşası 39

2.3.2.3. Mimari plan 45

2.3.2.4. Ayasofya'nın kubbesi 47

2.3.2.4.1. Ayasofya kubbesinin mimari özellikleri 47

2.3.2.4.2. Ayasofya kubbesinin Osmanlı ve Avrupa mimarisindeki etkileri 50

2.3.2.5. Ayasofya'nın taşları/mermerleri 51

2.3.2.6. Ayasofya'nın aydınlatması 59

2.3.2.7. Narteksler 61

2.3.2.8. İmparatorluk Kapısı 64

2.3.2.9. Naos 66

2.3.2.10. Dilek Sütunu 68

2.3.2.11. Omphalion 69

2.3.2.12. Galeriler 70

2.3.2.13. İmparatoriçe Locası 72

2.3.2.14. Sinod (Psikoposlar) Meclisi 72

2.3.2.15. Mermer Kapı 73

2.3.2.16. Mozaikler 73

2.3.2.16.1. Sunu (Vestibül) Mozaiği 76

2.3.2.16.2. VI. Leo Mozaiği 78

2.3.2.16.3. Meryem ve Çocuk İsa (Apsis) Mozaiği 83

2.3.2.16.4. Deisis Mozaiği 85

2.3.2.16.5. Komnenos Mozaiği 87

2.3.2.16.6. Zoe Mozaiği 89

2.3.2.16.7. Aleksandros Mozaiği 90

2.3.2.16.8. Pandantiflerdeki melek figürleri 92

2.3.3. Onarımlar ve eklemeler (Doğu Roma İmparatorluğu dönemi) 93

2.3.4. Günümüze ulaşamayanlar (Doğu Roma İmparatorluğu dönemi) 95

2.3.4.1. Iustinianus Heykeli 96

2.3.4.2. Atrium 98

2.3.4.3. Kutsal emanetler 98

2.3.4.3.1. Rölikler 99

2.3.4.3.2. İsa Peygamber'in Samiriyeli kadınla konuşurken oturduğu taş 101

2.3.4.3.3. Mitatorion 101

2.3.4.3.4. Synthronon, Kiborıum, Solea, Bema ve Ambon 102

2.3.5. Tarishsel süreçte Ayasofya 103

2.3.5.1. Rus Coğrafyası'nın Hristiyanlıkla tanışmasında Ayasofya'nın Rolü 103

2.3.5.2. Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılmasında (Schisma) Ayasofya'nın Rolü 105

2.3.5.3. Ayasofya'da Latin yılları 106

2.3.5.4. İstanbul'un Fethi ve Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi 107

2.3.6. Osmanlı dönemi 110

2.3.6.1. Yapılar ve bölümler 111

2.3.6.1.1. İç mekandakiler 111

Mihrap 111

Minber 113

Hünkar Mahfilleri 113

Diğer mahfiller 114

Vaiz Kürsüsü 115

Bergama Küpleri 115

Kütüphane 116

Pencereler 119

2.3.6.1.2. Dış mekandakiler 120

Minareler 120

Alemler 121

Türbeler 121

Muvakkithane 126

Şadırvan 127

Sıbyan Mektebi 128

Sebiller 129

İmaret..... 129

Hünkar Dairesi (Mahfel-i Hümayun) 130

2.3.6.2. Süslemeler..... 130

2.3.6.2.1. Çiniler..... 130

2.3.6.2.2. Maksureler ve Şebekeler 131

2.3.6.2.3. Kandiller 131

2.3.6.3. Hat Sanatı 132

2.3.6.3.1. Madalyonlar 132

2.3.6.3.2. Mihrap yazıları..... 136

2.3.6.3.3. Mihrap sofasındaki yazılar 137

2.3.6.3.4. Kubbe yazıları 140

2.3.6.4. Onarımlar ve eklemeler (Osmanlı dönemi)..... 142

2.3.6.5. Günümüze ulaşamayanlar (Osmanlı dönemi) 144

2.3.6.5.1. Ayasofya Medresesi..... 144

2.3.6.5.2. Cami içerisindeki eşyalar 145

2.3.7. Grafitiler..... 145

2.3.7.1. Rus Grafitileri 146

2.3.7.2. Gemi Grafitileri..... 147

2.3.7.3. Kadeh Tutan Kadın Grafitisi 148

2.3.7.4. Yılan Grafitisi..... 150

2.3.8. Ayasofya'nın müzeye ve tekrar camiye dönüştürülmesi (Cumhuriyet dönemi) 152

2.3.9. Cumhuriyet döneminde onarımlar 155

2.3.10. Ayasofya'da yer altı ve su kuyuları 156

2.3.11. Alanyazında Ayasofya çalışmaları 158

3. YÖNTEM 159

3.1. Araştırmanın Deseni 159

3.2. Gözlem 162

3.2.1 Araştırmanın katılımcıları (Gözlem) 162

3.2.2. Veri toplama aracının belirlenmesi (Gözlem) 163

3.2.3. Verilerin toplanması (Gözlem) 164

3.2.4. Verilerin analiz edilmesi (Gözlem) 165

3.3. Görüşme 166

3.3.1. Araştırmanın katılımcıları (Görüşme) 167

3.3.2. Veri toplama aracının belirlenmesi (Görüşme) 167

3.3.3. Verilerin toplanması (Görüşme) 168

3.3.4. Verilerin analiz edilmesi (Görüşme) 171

3.4. Akademisyen Teyidi 172

3.4.1. Araştırmanın katılımcıları (Akademisyen Teyidi) 173

3.4.2. Veri toplama aracının belirlenmesi (Akademisyen Teyidi) 173

3.4.3. Verilerin toplanması (Akademisyen Teyidi) 174

3.4.4. Verilerin analiz edilmesi (Akademisyen Teyidi) 174

3.5. Bilgilerin Turist Rehberleri Arasında Bilinirlik Düzeylerinin Ölçülmesine Yönelik Form 175

3.5.1. Araştırmanın katılımcıları (Turist Rehberi Bilgi Formu) 175

3.5.2. Veri toplama aracının hazırlanması (Turist Rehberi Bilgi Formu) 175

3.5.3. Verilerin toplanması (Turist Rehberi Bilgi Formu) 176

3.5.4. Verilerin analiz edilmesi (Turist Rehberi Bilgi Formu) 176

3.6. Araştırmanın İnandırıcılığı (Geçerlik ve Güvenirlik) 177

3.7. Araştırmacının Rolü 181

4. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME 183

4.1. Gözlem Tekniğiyle Elde Edilen Verilere İlişkin Bulgular 183

4.1.1. Turlarında gözlem yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular 183

4.1.2. Gözlem yapılan turlara ilişkin bulgular 186

4.2. Görüşme Tekniğiyle Elde Edilen Verilere İlişkin Bulgular 188

4.2.1. Görüşme yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular 188

4.2.2. Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki bilgilerine ilişkin bulgular 193

4.2.2.1. Tarih bilgileri 202

4.2.2.1.1. Doğu Roma döneminde gelişmeler 202

4.2.2.1.2. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde gelişmeler 204

4.2.2.1.3. Roma Hukuku 206

4.2.2.1.4. Mezarlar/Kabirler 206

4.2.2.2. Sanat tarihi bilgileri 207

4.2.2.2.1. Mozaikler 207

4.2.2.2.2. Motifler 211

4.2.2.2.3. Monogramlar 212

4.2.2.2.4. Sembolizm 213

4.2.2.2.5. Hat yazıları ve diğer yazılar 215

4.2.2.2.6. Grafitiler 216

4.2.2.2.7. Kutsal emanetler ve diğer eşyalar 218

4.2.2.3. Mimari bilgiler 219

4.2.2.3.1. Mimari özellikler 219

4.2.2.3.2. Mimari öğeler 220

4.2.2.3.3. Yapı malzemeleri 221

4.2.2.3.4. Zemindeki işaretler 223

4.2.2.3.5. Anadolu'daki diğer yapılar 224

4.2.3. Turist rehberlerinin bilgi kaynakları ve bilgiyi kullanma davranışlarına ilişkin bulgular 224

4.3. Akademisyen Teyidine İlişkin Bulgular 227

4.2.1. Görüş bildiren akademisyenlere ilişkin bulgular 228

4.2.2. Akademisyenlerin yanıtlarına ilişkin bulgular 228

4.4. Turist Rehberlerinin Ayasofya Bilgilerine İlişkin Alanyazın Teyidi…….233

4.5. Akademisyen Teyidi ve Alanyazın Teyidinin Birlikte Değerlendirilmesi... 261

4.6. Bilgilerin Turist Rehberleri Arasında Bilinirlik Düzeylerine İlişkin Bulgular …….265

4.6.1. Turist rehberlerine ilişkin bulgular 265

4.6.1. Turist rehberlerinin yanıtlarına ilişkin bulgular 267

5. TARTIŞMA VE SONUÇ 270

5.1. Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Model 270

5.2. Az Sayıda Turist Rehberi Tarafından Bilinen ve Rekabet Avantajı Sağlayan Bilgiler için Bir Kavram Önerisi: Saklı Bilgi 273

KAYNAKÇA 280

EKLER

ÖZGEÇMİŞ

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1. Açık bilgi örnekleri 11
Tablo 2.2. Örtük bilginin özellikleri 15
Tablo 2.3. İşyerinde açık ve örtük bilgi kullanımı 16
Tablo 2.4. Örtük bilgiyi somutlaştırma teknikleri 22
Tablo 2.5. Örtük bilgiye ilişkin alanyazın 27
Tablo 2.6. Ayasofya'da kullanılan doğal taşlar/mermerler 58
Tablo 3.1. Gözlem yapılan turlara ilişkin bilgiler 165
Tablo 3.2. Görüşme soruları için faydalanılan akademik kaynaklar 168
Tablo 3.3. Görüşmelere ilişkin bilgiler 170
Tablo 4.1. Turlarında gözlem yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular 184
Tablo 4.2. Gözlem yapılan turlara ilişkin bulgular 186
Tablo 4.3. Görüşme yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular 189
Tablo 4.4. Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki tarih, sanat tarihi ve mimari bilgileri 195
Tablo 4.5. Bilgilerin elde edildiği turist rehberleri ve toplam tekrar sayıları 199
Tablo 4.6. Görüş bildiren akademisyenlere ilişkin bulgular 228
Tablo 4.7. Akademisyen teyidi değerlendirme sonuçları 229
Tablo 4.8. Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin alanyazın değerlendirmesi 258
Tablo 4.9. Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin akademisyen ve alanyazın değerlendirmesi 262
Tablo 4.10. Türkiye'deki turist rehberlerine ilişkin istatistikler 265
Tablo 4.11. Bilgi düzeyi ölçülen turist rehberlerine ilişkin bulgular 266
Tablo 4.12. Bilgilerin turist rehberleri arasında bilinirlik düzeyleri 268

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 2.1. SECI (Bilgi Dönüşüm Süreci)..... 26
Şekil 3.1. Araştırma Süreci……161
Şekil 3.2. Nitel Araştırmalarda geçerlik-güvenirlik için önerilen stratejiler 178
Şekil 4.1. Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki bilgilerine ilişkin kategoriler ve temalar…….. 194
Şekil 5.1. Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgi Edinme Süreçlerine İlişkin Kavramsal Model…….271

GÖRSELLER DİZİNİ

Sayfa

Görsel 2.1. İkinci Kilise'nin ön cephesine ilişkin tasavvur 37
Görsel 2.2. İkinci Kilise'nin kalıntıları 38
Görsel 2.3. Günümüzde Ayasofya'nın dışarıdan görünümü..... 42
Görsel 2.4. Ayasofya'nın batı cephesi 43
Görsel 2.5. Ayasofya'nın bazilikal planı ve kubbesi 46
Görsel 2.6. Kubbenin dışarıdan görünümü 49
Görsel 2.7. Ayasofya'da Mısır porfiri sütunlar..... 53
Görsel 2.8. Sütun Başlığı 55
Görsel 2.9. Sütun Kaidesi 56
Görsel 2.10. İki simetrik parçadan oluşan mermer levha..... 57
Görsel 2.11. 20. yüzyılın başında Ayasofya'da gün ışığı aydınlatması 61
Görsel 2.12. Dış narteks 62
Görsel 2.13. Yılan figürlü phiale..... 62
Görsel 2.14. İmparatoriçe lahdi..... 63
Görsel 2.15. Sinod Meclisi kararlarının replikaları..... 64
Görsel 2.16. İmparatorluk Kapısı..... 66
Görsel 2.17. Naos zemininde bulunan yeşil çizgiler..... 67
Görsel 2.18. Naos zemininde bulunan artı (+) işaretlerinden biri..... 68
Görsel 2.19. Dilek Sütunu..... 69
Görsel 2.20. Omphalion 70
Görsel 2.21. Batı Galerisi ve İmparatoriçe Locası 71
Görsel 2.22. Mermer Kapı 73
Görsel 2.23. Deisis Mozaiği'nde tesseraların kullanımına bir örnek..... 75
Görsel 2.24. Sunu Mozaiği 77
Görsel 2.25. Güney Vestibül..... 78
Görsel 2.26. VI. Leo Mozaiği 79
Görsel 2.27. Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan Davut Peygamber'in Tövbesi konulu minyatür (9. yüzyıl) 81
Görsel 2.28. Apsis Mozaiği..... 83

Görsel 2.29. Deisis Mozaiği 86
Görsel 2.30. "Henricus Dandolo" isminin yer aldığı taş 87
Görsel 2.31. Komnenos Mozaiği 88
Görsel 2.32. Aleksios Mozaiği 88
Görsel 2.33. Komnenos Mozaiği 89
Görsel 2.34. İmparator Aleksandros Mozaiği 91
Görsel 2.35. Kuzeydoğu ve güneydoğu pandantiflerindeki melek figürleri 93
Görsel 2.36. Kuzeydoğu pandantifinde yer alan melek figürünün yüzü 93
Görsel 2.37. Justinyen heykelinin restitüsyonu 97
Görsel 2.38. Röliklerin yerini belirten haç işaretleri (Sütun) 100
Görsel 2.39. Röliklerin yerini belirten haç işaretleri (Sütun kaidesi) 101
Görsel 2.40. Ayasofya'nın mihrap ve minberi 112
Görsel 2.41. Fossati restorasyonlarında eklenen hünkar mahfili 114
Görsel 2.42. Bergama'dan getirilen küp 116
Görsel 2.43. I. Mahmud Kütüphanesi 117
Görsel 2.44. I. Mahmud Kütüphanesi iç görünüm 118
Görsel 2.45. III. Murad Türbesi'nin dışarıdan görünümü 124
Görsel 2.46. I. İbrahim ve I. Mustafa'nın vaftizhaneden dönüştürülen türbeleri 124
Görsel 2.47. III. Mehmed Türbesi'nde çift cidarlı kubbe uygulaması 126
Görsel 2.48. Ayasofya Muvakkithanesi 127
Görsel 2.49. Ayasofya Şadırvanı 128
Görsel 2.50. Sıbyan Mektebi 129
Görsel 2.51. Ayasofya'nın yakın dönem aydınlatması 132
Görsel 2.52. Levhalardan (madalyon) üç tanesi 134
Görsel 2.53. Hz. Hüseyin'in isminin yazılı olduğu levha 135
Görsel 2.54. Sultan II. Mahmud'a ait olan levha-1 138
Görsel 2.55. Sultan II. Mahmud'a ait olan levha-2 138
Görsel 2.56. Sultan III. Ahmed'e ait olan levha 139
Görsel 2.57. Veliyüddin Efendi'ye ait olan levha 139
Görsel 2.58. Muhammed Esad Yesari'ye ait olan levha 139
Görsel 2.59. Ayasofya'nın kubbesinde Nur Suresi 35. Ayeti 141
Görsel 2.60. Tesseralardan yapılan Sultan Abdulmecid tuğrası 143

Görsel 2.61. Viking gemisi grafitisi 148
Görsel 2.62. Kaden tutan kadın grafitisi 149
Görsel 2.63. Yılanla mücadele eden savaşçının grafitisi 151
Görsel 2.64. Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi 154
Görsel 2.65. Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi'nde mozaik perde sistemleri 155
Görsel 2.66. Ayasofya'da restorasyon iskelelerinden biri 156
Görsel 4.1. Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya…… … .239
Görsel 4.2. Vatikan Müzesi- Laocoön Heykeli 239
Görsel 4.3. Ayasofya'dan svastika motifli mermer levha 242
Görsel 4.4. Turist rehberlerinin (R5 ve R20) bahsettiği balık figürleri 243
Görsel 4.5. Turist rehberlerinin (R5 ve R20) bahsettiği balık figürleri 244
Görsel 4.6. İmparator Iustinianus ve İmparatoriçe Theodora'nın monogramları 244
Görsel 4.7. İmparatorluk Kapısı üzerindeki tasvir 245
Görsel 4.8. Örümcek ağını andıran motif 246
Görsel 4.9. İmparator Kapısı'nın naosa bakan yüzeyindeki opus sectile 247
Görsel 4.10. Dış nartekste yer alan çan 251

1. GİRİŞ

Ayasofya[1], 1985 yılında İstanbul'un Tarihi Alanları kapsamında UNESCO[2] (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) tarafından Dünya Kültür Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir (Ahunbay, 2017, s. 39). Eser, 537'deki ilk açılışından sonra 916 yıl kilise, 482 yıl cami ve 85 yıl müze statüsünde kullanılmış; 10 Temmuz 2020 tarihli ve 2729 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı ve 24 Temmuz 2020'de kılınan Cuma namazı ile yeniden cami statüsünde hizmete alınmıştır. Statüsündeki değişiklikler Ayasofya'nın Türkiye ve uluslararası kamuoyunda sık sık gündeme gelmesini sağlamıştır.

Ayasofya farklı disiplinlerden onlarca uluslararası araştırmacının ilgisini çekmiştir. Ayasofya konusunda çalışan araştırmacılar yapının mozaiklerinden Türk hüsn-i hat sanatının en seçkin eserlerinin yer aldığı kubbe ve madalyonlara; grafitilerden mermer çeşitlerine; tuğlalarının özelliklerinden yapıda kullanılan harcın muhtevasına kadar farklı konuları araştırmıştır.

Tarihi belge niteliğindeki kaynaklar, seyyahların notları, müze dönemindeki ziyaretçi sayıları ve günümüzdeki duruma ilişkin gözlemler Ayasofya'nın kilise, müze ya da cami olduğu her dönemde çok sayıda ziyaretçi ağırladığını göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verilerine göre 2019'da Ayasofya Türkiye'nin en çok ziyaret edilen müzesi (3.727.361 ziyaretçi) olmuştur.[3] Ayasofya 2018'de en çok ziyaret edilen ikinci; 2017 ve 2016'da ise en çok ziyaret edilen üçüncü müze olarak son yıllarda Türkiye'nin en çok ziyaretçi çeken yerleri arasında hep ilk üç sırada yer almıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü [DÖSİM], 2021).

Ulusal ve uluslararası kamuoyunun, akademik çevrelerin ve Türkiye'yi ziyaret eden turistlerin Ayasofya'ya yoğun ilgisi bulunmaktadır. Ancak turizm alanında Ayasofya'ya ilişkin çalışmaların sayısı sınırlıdır. Ayrıca Ayasofya'da sunulan turist

[1]Yapının günümüzdeki resmi ismi *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi* olmakla birlikte bu çalışmada yapının 1485 yıllık tarihindeki farklı dönemler aktarılırken bütünlük sağlanması için tez boyunca yapı *Ayasofya* ismiyle belirtilmiştir.

[2]UNESCO, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü için kullanılan İngilizce kısaltma isimdir.

[3] 2019 yılında müze ziyaretçi sayıları istatistiğinde Ayasofya'yı Konya Mevlana Müzesi (3.464.155 ziyaretçi) ve Denizli Hierapolis (Pamukkale) Ören Yeri (2.557.868 ziyaretçi) izlemiştir.

rehberliği hizmetine yönelik bir araştırma da yoktur. Halbuki yabancı devlet başkanlarından protokol üyelerine; yabancı turistlerden Türk ziyaretçilere kadar çok sayıda kişiye Ayasofya'yı tanıtanlar turist rehberleridir. Turist rehberlerinin Ayasofya'yı tanıtırken kullandıkları araç ise anlattıkları bilgilerdir. Bilgi vermek turist rehberlerinin en önemli görevidir ve turlardaki diğer personelden ayırt edilmelerini sağlamaktadır (Holloway, 1981). Turist rehberliği mesleğinin en önemli sermayesi bilgidir. Ancak "bilgi" kavramına ilişkin alanyazındaki çalışmaların organizasyonlar düzeyinde olduğu ve bilgiyi bireysel ölçekte ele alan çalışmaların da sınırlı olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmacının varsayımına göre turist rehberlerinin bazı bilgileri az sayıda meslektaşı tarafından bilinmekte ve turist rehberleri rekabet avantajı sağlamak için bu bilgilerini meslektaşlarından saklamaktadır. Bu varsayımdan yola çıkarak, Ayasofya'nın ulusal ve uluslararası kamuoyundaki yeri, Türk turizmi için önemi ve Ayasofya'yı tanıtan turist rehberleri için bilginin rolü birlikte düşünüldüğünde az sayıda turist rehberleri tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin bilgilerin araştırılmasının gerekli olduğu sonucuna varılmıştır. Alanyazında Ayasofya ve turist rehberlerini birlikte konu alan bir araştırma bulgusuna rastlanmamış olması ve bilgiyi bireysel ölçekte inceleyen araştırmaların sınırlı olması bu gerekliliği güçlendirmiştir. Bu kapsamda az sayıda turist rehberi tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin bilgilerin hangi kaynaklardan edinildikleri, nasıl kullanıldıkları; bilgilerin bilimsel olma durumuyla birlikte değerlendirilmiş ve kavramsal bir model geliştirilmiştir. Ayrıca turist rehberleri arasında az bilinen bilgi türü için yeni bir kavram önerilmiştir.

Bu araştırmanın ortaya koyduğu bulgular turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki bilgileriyle ilişkilidir. Araştırma sonuçlarının turist rehberliği ve bilgiye ilişkin alanyazındaki boşluğu doldurmak için katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, az sayıda turist rehberi tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin bilgileri ortaya koyması ve bilimsellik teyidi sağlaması nedeniyle araştırmanın turist rehberleri için uygulamaya dönük katkı sağlaması beklenmektedir.

Araştırmanın ilk bölümünde araştırmanın problemi, amacı, önemi ve sınırlılıkları aktarılmaktadır. İkinci bölümde öncelikle örtük bilgiye ilişkin kavramlara ve alanyazındaki çalışmalara yer verilmiştir. Ardından turist rehberlerinin bilgi verme görevine ve alanyazındaki çalışmalara değinilmiştir. İkinci bölümün sonunda ise Ayasofya tanıtılmış ve konuyla ilgili önceki çalışmalara yer verilmiştir. Araştırmanın

üçüncü bölümünde yönteme ilişkin yaklaşımlar, veri toplama, veri analizi süreçleri ve araştırmanın inandırıcılığına ilişkin adımlar ortaya konulmuştur. Toplanan verilerden elde edilen bulgular ise araştırmanın dördüncü bölümünde açıklanmış; sonuç bölümünde bulgulara dayanarak yapılan değerlendirmeler neticesinde ortaya çıkarılan kavramsal model ve önerilen özgün kavram açıklanmıştır.

1.1. Araştırmanın Problemi

Araştırmacının gözlemleri neticesinde sahip olduğu varsayım araştırmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu varsayım, turist rehberlerinin turlarda turistlere anlattıkları bazı bilgilerin az sayıda turist rehberi tarafından bilindiği ve rekabet avantajına ilişkin kaygılar nedeniyle turist rehberlerinin bu bilgilerini diğer meslektaşlarından saklama eğiliminde olduklarıdır.

Araştırmacının varsayımı doğrultusunda araştırmaya konu edilen turist rehberlerinin bilgileri Ayasofya ile sınırlandırılmıştır. Çünkü Ayasofya Türkiye'nin en çok ziyaret edilen yapılarından biridir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü [DÖSİM], 2021). Ayasofya tarih boyunca iki semavi dinin en önemli yapılarından biri olması; Doğu Roma ve Osmanlı hakimiyetinde bulunması ve statüsündeki değişiklikler nedeniyle sadece bir turizm çekiciliği olmamış; Türkiye ve uluslararası kamuoyunda sık sık gündeme gelmiştir. Türkiye'yi ziyaret eden yabancı devlet başkanlarından diğer protokol üyelerine; yabancı turistlerden Türk ziyaretçilere kadar yüzbinlerce kişiye Ayasofya'yı tanıtan kişiler ise turist rehberleridir. Hatta Türkiye'de turist rehberlerinin üzerinde *Tour Guide* yazan şemsiyelerle önünde beklediği nadir yapılardan biri Ayasofya'dır. Bu durum tur operatörlerinin ve seyahat acentalarının istihdam ettiği rehberlerin yanı sıra münferit ziyaretçilerin de Ayasofya'yı turist rehberleriyle gezdiğini göstermektedir.

Turist rehberlerinin turistlere aktardıkları bilgilerin doğru olması gerektiği alanyazında belirtilmiştir. Turist rehberlerinin turistlere anlattığı bilgilerin niteliği tüm destinasyonlar, ören yerleri ve müzelerde önem arz etmektedir. Ancak yukarıda sıralanan nedenlerle Ayasofya özelinde bu bilgilerin niteliği Türkiye'nin uluslararası imajı ve turizm tanıtımı için daha nazik bir hale gelmektedir. Ayasofya'nın Türkiye'nin uluslararası imajı ve turizm endüstrisi için taşıdığı önem açık olmakla birlikte alanyazında Ayasofya ve turist rehberlerini birlikte konu alan bir araştırma bulgusuna rastlanmamıştır.

Bazı bilgilerin az sayıda turist rehberi tarafından bilindiği; rekabet avantajına ilişkin motivasyon nedeniyle bu bilgilerin turist rehberleri tarafından diğer meslektaşlarından saklandığı varsayımından yola çıkılarak; yukarıda farklı perspektiflerle önemi vurgulanan Ayasofya turlarında turist rehberlerinin anlattıkları bilgilere ilişkin bir araştırmanın eksikliği bu araştırmanın ana problemini oluşturmaktadır. Araştırmanın ana problemiyle ilişkili olarak belirlenen alt problemler ise şu şekildedir:

- Ayasofya'ya ilişkin az sayıda turist rehberi tarafından bilinen bilgiler tespit edilmemiştir,
- Turist rehberlerinin Ayasofya'ya ilişkin bilgi kaynaklarının ve bilgiyi kullanma davranışları incelenmemiştir,
- Turist rehberlerinin Ayasofya anlatımlarında yer alan bilgiler 'bilimsellik' açısından değerlendirilmemiştir,
- Turist rehberlerinin az sayıda rehber tarafından bilinen bilgilerine ilişkin bir değerlendirme yapılmamıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı az sayıda turist rehberi tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin bilgilerin tespit edilerek bilimsel teyit açısından değerlendirilmesi; turist rehberlerinin bu bilgileri hangi kaynaklardan edindiklerinin ve nasıl kullandıklarının ortaya çıkarılması ve turist rehberleri arasında bu bilgilerin bilinirlik düzeylerinin tespit edilmesidir. Yukarıda ifade edilen amaçlarla elde edilen bulgular değerlendirilerek ihtiyaç duyulan model ve kavramların önerilmesi amaçlanmaktadır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Ayasofya, Türkiye'nin en çok ziyaret edilen yapılarından biridir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü [DÖSİM], 2021) Ayrıca Ayasofya turizm dışındaki gelişmelerle de ulusal ve uluslararası kamuoyunda bilinirliği olan; Türkiye'nin imajı için önemli bir yapıdır. Türkiye'nin imajı ve Türk turizmi için kritik öneme sahip bu yapıyı yabancı devlet protokolü de dahil olmak üzere çok sayıda ziyaretçiye tanıtan ise turist rehberleridir. Ayasofya ve turist rehberleri arasındaki bariz ilişkiye rağmen Ayasofya'da verilen turist rehberliği hizmetini inceleyen bir araştırma

bulgusuna rastlanmamıştır. Ayasofya'yı turist rehberleriyle birlikte konu alan bu araştırmanın alanyazındaki boşluğu doldurmak için katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Az sayıda turist rehberi tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin bilgilerin ve bu bilgilerin bilimsel olma durumlarının ortaya konulmasının turist rehberliği alanyazınına katkı sağlaması beklenmektedir. Turist rehberliği alanyazınına ilişkin diğer bir katkı ise rehberlerin Ayasofya konusundaki bilgi kaynaklarının ve bilgiyi kullanma davranışlarının, bilgilerin bilimsel olma durumuyla ilişkilendirildiği tespitlerdir. Bilgiyi bireysel ölçekte konu alan araştırmaların sınırlı olması nedeniyle turist rehberlerinin bireysel bilgilerine odaklanan bu çalışmanın "bilgi" alanyazınına da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmada az sayıda turist rehberi tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin bilgilerin ortaya konulması ve turist rehberlerinin bilgilerinin "bilimsel" olma durumlarının değerlendirilmesinin Ayasofya'da tur yapacak turist rehberlerinin anlatımlarına sağlayacağı katkı araştırmanın sektör açısından önemini oluşturmaktadır.

Bu araştırmanın sonucunda önerilen kavramsal modelin ve "Saklı Bilgi" kavramının alanyazında ilk kez ortaya konulmuş olması ise araştırmayı önemli kılan diğer çıktılardır.

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırmanın sınırlılıkları aşağıdaki gibidir:

- Görüşülen bazı turist rehberlerinin sahip oldukları bilgileri paylaşma konusunda gönülsüz oldukları fark edilmiştir. Görüşme yapılan 42 turist rehberinden 34'ü araştırmanın amaçları doğrultusunda ortaya çıkarılmaya çalışılan bilgi türü için veri sunmuştur. Sekiz turist rehberinden veri sağlanamamıştır. Turist rehberlerinin "az sayıda rehber tarafından bilinen bilgilerini" paylaşma konusunda gönülsüz olması bir sınırlılık olmakla birlikte örtük bilgi alanyazınındaki bulgularla uyuşmaktadır. Çünkü örtük bilgilerin paylaşılmak istenmemesi rekabet avantajına ilişkin kaygılar nedeniyle sık karşılaşılan bir davranıştır (Leonard ve Sensiper, 1998; Stenmark, 2000). Dolayısıyla bu sınırlılık araştırmanın tabiatıyla uygun düşmektedir.
- Araştırmacının bildiği tek yabancı dil İngilizcedir. Bu yüzden İngilizce dışındaki dillerde gerçekleşen turlarda gözlem yapmak mümkün olmamıştır. Bu sınırlılık

nedeniyle veri toplama tekniği değiştirilmiş; gözlem yerine görüşme tekniği ile veri toplanarak sınırlılığın giderilmesi amaçlanmıştır.

- COVID-19 pandemisinde yaşanan vaka sayısı artışları ve seyahat kısıtlamaları nedeniyle veri toplamak için gerçekleştirilen 42 görüşmenin 33'ü ZOOM üzerinden yapılmıştır. Bu aşamada araştırmacı ile görüşülen turist rehberleri arasında yüz yüze etkileşimin sağlanamamış olması bir sınırlılıktır.

2. ALANYAZIN

Bu bölüm üç ana başlıktan oluşmaktadır: Bilgi kavramı ve örtük bilgi; turist rehberliğinde bilginin işlevi ve önemi; Ayasofya. Bu konulara ilişkin kavramlar ve ilgili araştırmalar sıradaki başlıklarda yer almaktadır.

2.1. Bilgi Kavramı ve Örtük Bilgi

Bilgi organizasyonlar ve bireyler için rekabet avantajının sağlanmasında önemli bir faktördür. Alanyazında bilgiyi farklı sınıflara ayıran araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak bilgi kuramını çalışan araştırmacıların önemli bir bölümü bilgiyi *açık bilgi* ve *örtük bilgi* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Sıradaki başlıklarda bilgi kavramı açıklanarak açık bilgi ve örtük bilginin özellikleri sıralanacaktır. 1960'lardan bu yana tanımlanmaya çalışılan ve paylaşılmasına yönelik teoriler geliştirilen örtük bilgiye ilişkin kavramsal ve kuramsal açıklamalar da takip eden başlıklarda yer almaktadır.

2.1.1. Bilgi kavramı

"Bilgi" kavramının İngilizce sözlükteki karşılığı "knowledge", "öğrenme ya da tecrübe ile edinilen enformasyon, yetenekler ve kavrayış" olarak tanımlanmaktadır (Longman, 2003, s. 895). Türk Dil kurumu (TDK) Sözlüğünde ise bilgi kavramının tanımı şu şekilde yapılmaktadır (TDK, 2021a):

- "İnsan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelerin bütünü, bili, malumat,
- Öğrenme, araştırma veya gözlem yolu ile elde edilen gerçek, malumat, vukuf,
- İnsan zekasının çalışması sonucu ortaya çıkan düşünce ürünü, malumat, vukuf,
- Genel olarak ilk sezi durumunda zihnin kavradığı temel düşünceler
- Kurallardan yararlanarak kişinin veriye yönelttiği anlam" şeklinde tanımlanmıştır.

İngilizce ve Türkçe sözlükte "bilgi" kavramının "enformasyon/malumat" kavramını kapsadığı görülmektedir. Alanyazında ise "bilgi" kavramının kullanımına ilişkin kesin bir uzlaşı bulunmamaktadır. Özellikle İngilizce alanyazında bu iki kavramın farklılığı tartışılmaktadır. Türkçe alanyazında ise *bilgi* ve *enformasyon* kavramları yazarlar tarafından aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. TDK tanımları ve Türkçe alanyazında karşılaşılan kullanım özdeşliğinin karşımıza çıktığı diğer yer ise

gündelik hayattır. Çünkü gündelik hayatta enformasyon ve malumat kelimelerinin yerine "bilgi" kavramının kullanıldığı gözlemlenmektedir.

Bilgi terim olarak üç farklı durumu tanımlamakta kullanılmaktadır. Bunlardan ilki bilme durumunu ifade etmektedir. Gerçekler, metotlar, kurallar, teknikler hakkında bilgiye sahip olmak ya da bunlara ilişkin farkındalığa sahip olmak birinci durumla ilişkilidir. İkinci durum gerçekleri, metotları, kuralları, teknikleri vs. gerçekleştirirken gerekli olan uygulamaların nasıl yapılacağını anlama durumudur. Üçüncü durum ise bir araya getirilen gerçekleri, metotları, kuralları, teknikleri vs. ifade etmektedir. Bu son durumda bilgi; kitaplar, makaleler, formüller, prosedür kılavuzları vb. formlarda yer almaktadır (Durna ve Demirel, 2008, s. 135).

Bilgiyi fazla miktarda enformasyonun bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır. Enformasyon ise mesaj akışı olarak ifade edilebilir (Nonaka, 1994, s. 15). Bireyler içinde bulundukları çevrede yaşananları tam olarak kavradıklarında ortaya çıkan enformasyon bilgidir (Barutçugil, 2002). Bir eylem ya da konu hakkında bilinenler ya da eğitim, araştırma, gözlem vb. eylemlerle temin edilen gerçekler bilgiyi oluşturmaktadır (Gürsoy, 2010, s. 8). Bireylerin deneyimlerine, değerlerine yeni bir açıdan bakabilmesi için kendi deneyimlerini önceki bilgileriyle birleştirmesi ve sonucunda anlamlı bir bütün oluşturması süreci bilgidir. Bireyin kararları ve davranışları bilginin etkisiyle şekillenmektedir (Demirel, 2007, s. 230). Seçim yapmak durumunda kalan bireyler de bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Bilgi insanların daha önceden bildiklerini de değiştirmektedir. Bu nedenle bilgi etkileriyle değerlendirilmektedir (Uçak, 2010, s. 708). Enformasyonun düzenlenerek, birleştirilerek ya da özetlenerek anlaşılabilir hale getirilmesi ile bilgi oluşur. Okunabilen, anlaşılabilen, ifade edilebilen enformasyon bilgi formunu alır (Ayar Göktaş, 2007, s. 4).

Bilginin nitelikleri sahip olduğu değeri belirlemektedir. Bilginin bağlamıyla ilişkisi, yerindeliği, zamana uygunluğu, eksiksiz ve düşük maliyetli olması değerini belirlemektedir. Aşağıda yer alan nitelikler bilginin değerini arttırmaktadır (Yozgat, 1998; Tokcan, 2015):

- *Doğru olma:* Her bilgi tamamen doğru olmayabilir. Ancak bilginin doğruluğunun teyidi ilgili olduğu bağlamın ortaya koyulması açısından önemlidir.
- *İlgili olma:* Bilginin bağlamıyla ilgili olması beklenmektedir. Bağlamından uzak bilgiler zaman israfı vb. maliyetlere yol açmaktadır.

- *Doğru zamanlı olma:* Bilgi ihtiyaç duyulan zamanda hazır olmalıdır. Geç elde edilen bilgi değerini kaybetmektedir.
- *Anlaşılır olma:* Bilgi kim tarafından kullanılacaksa o kişi tarafından kolayca anlaşılabilir nitelikte olmalıdır.
- *Güvenilir olma:* Bilgi kullanıcıları için şüphe taşımamalıdır.
- *Etkin maliyet:* Bilgi elde edilirken ortaya çıkan maliyet bilginin kullanımından elde edilecek faydayı aşmamalıdır. Maliyeti faydasından yüksek olan bilginin değeri azalmaktadır.
- *Güncel olma:* Bilgi kullanım amacına uygun güncelliğe sahip olmalıdır.
- *Erişilebilir olma:* Bilgiye ulaşmak için gerekli zaman ve kullanılacak yollar uygun ve kolay olmalıdır.
- *Kaliteli olma:* Bilginin kalitesi doğru, güvenilir ve inandırıcı olmasıyla ilişkilidir.
- *Faydalı olma:* Bilgi kullanıcıları için yarar sağlamalıdır.
- *Kişiye özel olma:* Bilgiyi kullanacak birey ya da organizasyonun ihtiyaçları ile bilginin içeriği uyumlu olmalıdır.
- *Şartlara uygun olma:* Bilgiyi kullanacak kişiler ve kullanım şekli ile bilginin nitelikleri uyumlu olmalıdır.
- *Bütün olma:* Bilgi bağlamı içindeki diğer bilgilerle ve kendi içinde bütün ve eksiksiz olmalıdır.
- *Pazarlama:* Bilginin içeriği kadar nasıl sunulduğu da önemlidir. Bilginin doğru sunulması doğru kullanılmasına katkı sağlamaktadır.
- *Araçlar:* Bilginin niteliklerine uygun araçlarla kullanılması gerekmektedir.

Bilgiye en kısa zamanda ulaşabilme ve bilgiyi etkin bir şekilde kullanabilme rekabet avantajı sağlamaktadır (Doğan, 2003, s. 58). İşletmelerde ya da organizasyonlarda bilginin bireyler ya da bölümler arasında paylaşımına önem verilmektedir. Bir organizasyon içerisinde bilgi paylaşımı için uygulanan politikalar ve stratejiler, çalışanların tutum ve davranışları belirleyici olmaktadır (Yeniçeri ve Demirel, 2007, s. 222). İşletmeler, kurumlar, örgütler ya da organizasyonlar sahip oldukları bilginin özgün ve değerli olmasıyla stratejik bir avantaja sahip olur. Bilginin niteliği kadar onu kullanan organizasyon ve bireylerin yetkinliği de rekabet avantajı sağlanmasında belirleyicidir. Kurumsal yapılarda enformasyon, mevcut bilgi birikimi, tecrübeler, değerler ve kurum teamülleri bir araya getirilerek bilgi elde edilmektedir. Bilgi,

kurumlarda görev alan insanlar arasındaki etkileşim, teknoloji, teknik ve kurumsal kültür ile oluşturulmaktadır (Tokcan, 2015, s. 59).

2.1.2. Bilgi türleri

Bilgi çok boyutlu ve müphem bir kavramdır (Puusa ve Eerikänen, 2010, s. 307). Alanyazında bilginin sınıflandırılmasına ilişkin farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda bilgi sığ ve derin bilgi, teknik ve uygulanabilir bilgi (Güçlü ve Sotirofski, 2006); gündelik bilgi, teknik bilgi, sanat bilgisi, dini bilgi, bilimsel bilgi (Yazıcıoğlu vd., 2011) şeklinde tanımlanmıştır. Bilginin sınıflandırılmasına yönelik yaklaşımlardan bazıları ise bilgiyi niteliklerine göre kategorize etmiştir. Bilgiyi kaynağına göre, içeriğine göre, düzenleme biçimine göre, kullanım biçimine göre, bilginin elde edilme yöntemine göre sınıflayan yaklaşımlar da söz konusudur. Alanyazında farklı bilgi türlerinin adlandırılmasında uzlaşmaya varıl(a)madığı gibi bilginin sınıflandırılmasının hangi esaslara göre yapılacağına ilişkin ortak bir kabul de bulunmamaktadır. Buna rağmen Türkçe ve İngilizce alanyazında en çok karşılaşılan sınıflandırma bilgiyi kaynağına göre ayıran sınıflandırmadır. Bu sınıflama ilk kez Macar felsefeci ve sosyolog Michael Polanyi (1891-1976) tarafından yapılmış ve çıkış noktası Polanyi'nin "Söyleyebildiğimizden daha fazlasını biliriz (We know more than we can tell)" (Polanyi, 1966a: 4) sözü olmuştur.

Polanyi'ye (1966b) göre bilgi ikiye ayrılır: *açık bilgi* (explicit knowledge) ve *örtük bilgi* (tacit knowledge). Açık bilgi buzdağının görünen kısmı; örtük bilgi ise görünmeyen kısmı olarak ifade edilmektedir (Nonaka ve Takeuchi, 1995). Açık bilgiyi kullanmak ve geliştirmek için gerekli olan arka plan bilgisi örtük bilgidir (Polanyi, 1966b, s. 4). Açık bilgi ve örtük bilgiye ilişkin tanımlamalara bakıldığında araştırmacıların iki kavramı konumlandırırken kesin bir çizgi çizemedikleri görülmektedir. Farklı araştırmacılar aynı terimi kullanarak farklı şeyler kastetmektedir. Hatta araştırmacıların bir çalışmada kavramları farklı anlamlarıyla tekrar kullandıkları görülmektedir (Haldin-Herrgard, 2004).

2.1.2.1. *Açık bilgi*

Açık bilgi sözle ifade etmesi kolay olan, yazıya geçirilebilen bilgidir (Nonaka, 1994; Smith, 2001). Açık bilginin kodlaması kolaydır (Davenport ve Grover, 2001; Shaw

ve Williams 2009) ve bilgisayar gibi elektronik ortamlara aktarılabilir (Smith, 2001). Açık bilgiyi gözlemlemek, aktarmak ve kaydetmek zahmetsizdir (Puusa ve Eerikänen, 2010, s. 310). Açık bilginin kelime veya sayı formunda ifade edilebilmesi sistematik olmasından kaynaklanmaktadır (Nonaka ve Takeuchi, 1995). Sistematik yapısıyla açık bilgi teknik bilgidir ve akademik nitelikte eğitim birikimiyle anlaşılabilir (Smith, 2001). Açık bilgi bilimsel araştırmalar neticesinde elde edilir (Dagenais vd., 2020, s. 2), kişiye özgü değildir, genel kullanıma açıktır (Holste ve Fields, 2010, s. 129).

Gelişen bilgi teknolojilerinin yaygınlaşması kitap, dergi, gazete, video vb. formlarda yer alan yazılı, sözel ve görsel içerikli açık bilgilerin kolay erişilebilir ve paylaşılabilir olmasını sağlamıştır (Doğan, 2003). Bir kez kodlanan açık bilgi benzer problemlerin çözümünde tekrar kullanılabilir. Açık bilginin toplanması ve kullanılması öngörülebilir ve istikrarlı iş ortamlarının yaratılmasına katkı sağlamaktadır (Smith, 2001). İşletmeler, kurumlar veya organizasyonlarda çalışan kişilerin işten ayrılması durumunda açık bilgi ortadan kaybolmamaktadır (Zaim, 2005, s. 75). Bu nedenle organizasyonlar bünyelerinde yer alan bilgiyi mümkün olduğunca açık bilgiye dönüştürmek ve kaydetmek istemektedir. Bilgilerin kodlanarak açık bilgiye dönüştürülmesi işletmelerin ve organizasyonların sürdürülebilirliği için önemlidir. Tablo 2.1.'de açık bilginin farklı araştırmacılar tarafından ifade edilen örnekleri aktarılmaktadır.

Tablo 2.1. *Açık bilgi örnekleri (Holste ve Fields'den (2010) uyarlanmıştır)*

Araştırmacı/lar	Açık Bilgi
Zack (1999)	Matematik formülleri, kullanma kılavuzları, ürün bilgileri, bilgisayar yazılımları
Choo (2000)	Ürünler, patentler, kodlar, veri tabanları, teknik çizimler, prosedürler
Epstein (2000)	Veriler, yönergeler, iş süreçleri
Haldin-Herrgard (2000)	El kitapçıkları, ders notları, ders kitapları, veri tabanları, kılavuzlar, gazeteler
Wong ve Radcliffe (2000)	Belgeler, şablonlar, kılavuzlar

2.1.2.2. *Örtük bilgi*

Bu başlıkta örtük bilgiye ilişkin tanım ve özellikler; örtük bilginin türleri, örtük bilgi paylaşımına etki eden faktörler ve örtük bilgiye ilişkin alanyazında yer alan çalışmalar aktarılmaktadır.

2.1.3. Örtük bilginin tanımı

Akademik alanyazında örtük bilgiye ilişkin karışıklık ve çok çeşitlilik vardır. Örtük bilginin özellikleri ve neyin örtük bilgi olarak kabul edileceği alanyazında tartışma konusu olmuştur (Addis, 2016). Örtük bilgi alanyazında farklı çıkış noktalarından hareket eden araştırmacılar tarafından çalışıldığı için kavramın tanımı ve doğası hakkında bir uzlaşı bulunmamaktadır. İngilizce alanyazında *tacit* kelimesiyle ifade edilen örtük bilgi Latince *tacitus* kelimesinden türetilmiştir. *Tacitus* sessiz, konuşmayan, sakin, bahsedilmeyen, düşünülmeyen, gizli, dikkat edilmeyen gibi anlamlara karşılık gelmektedir (Puusa ve Eerikänen, 2010, s. 309).

Örtük bilgiyi ilk kez tanımlayan Polanyi *tacit knowledge* yerine *tacit knowing* ifadesini kullanmıştır. Bu yüzden Polanyi'nin spesifik bir bilgiyle değil, bir süreç ve eylemle ilgilendiğini söylemek mümkündür (Gourlay, 2002). Örtük bilgiyi anlamak için yüz tanıma eylemi örnek verilmektedir. "Eğer bir insanın yüzünü tanıyorsanız, binlerce insan arasından o kişiyi ayırt edebilirsiniz. Tanıma eylemini nasıl başardığınız sorulduğunda ise bunu muhtemelen izah edemezsiniz". Bu örnekte olduğu gibi örtük bilgi insanların aklında bulunan, erişimin ve paylaşımın zor olduğu bilgidir. Örtük bilginin büyük çoğunluğunu sözle ifade etmek mümkün değildir (Polanyi, 1966b, s. 4-5).

Polanyi'ye (1958; 1966b) göre her bilgi ya örtük bilgidir ya da örtük bilgiye dayanmaktadır. Polanyi (1958; 1966b) her bilginin örtük bir bileşeni olduğunu savunmuştur. Diğer bir deyişle Polanyi örtük bilgiyi ayrı bir bilgi kategorisi olarak görmemiştir. Bu durumda örtük bilgi bilme sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Açık bilgiye ne zaman güvenileceği örtük bilginin yardımıyla bilinebilir. Açık bilgilerin bulunduğu bir dokümanın aynı zamanda örtük bilgi boyutu bulunmaktadır. Bu nedenle örtük bilgi ve açık bilgi birbirinin karşısında değildir, aynı şeyin iki yarısıdır ve birbirini tamamlamaktadır. Örtük bilgiyi uyarlamak ve uygulamak açık bilgiyi gerektirir. Açık bilgiyi uyarlamak ve uygulamak için de örtük bilgi gereklidir. Örtük bilgi bireylerin ulaştığı veriler arasından seçim yapmalarına yardımcı olur. Örtük bilgi sayesinde bireyler her gün karşılaştıkları çok sayıdaki gereksiz bilgiye tepki dahi vermez, önemsemez, umursamaz (Puusa ve Eerikänen, 2010).

Polanyi'nin teorisine göre bilinç iki farklı duruma sahiptir: odak farkındalık ve yardımcı farkındalık. Bu iki farkındalık birbirinden farklıdır. Odak farkındalık bilme eyleminin ilgili olduğu nesneyi içermektedir. Yardımcı farkındalık tarafından kullanılan

bilgi ise odak farkındalıkla ilgili olan örtük bilgidir ve ifade edilmesi zordur. Birey eylem esnasında dikkatini odak farkındalığın nesnenin üzerinden alır ve yardımcı farkındalığın nesnesine yöneltirse yaptığı eylem bozulur. Örneğin bir piyanist dikkatini çaldığı eserden kaldırarak parmaklarıyla yaptığı hareketlere yöneltirse kafası karışır ve durması gerekebilir. Polanyi'ye göre bu iki farkındalık hali birbirinden öylesine ayrıdır ki tek seferde ikisinden sadece birine dikkat verilebilir. Örtük bilgi yardımcı farkındalıkta yer alır ancak kendisini odak farkındalıkta yer alan bir nesne vasıtasıyla gösterebilir (Puusa ve Eerikänen, 2010).

Önceki başlıklarda tanımı yapılan açık bilgi kolayca açıklanabilir, kodlanabilir ve aktarılabilir iken; örtük bilginin açıklanması, kodlanması ve aktarılması oldukça zordur (Matthew vd., 2005; Shaw ve Williams, 2009). Diğer bir ifadeyle örtük bilgi bilginin kelimelerle ve sayılarla ifade edilemeyen türüdür. Açık hale gelmemiş her bilgi örtük bilgidir (Gourlay, 2002). Örtük bilgi kişiye aittir. Yazıya dökülmesi zordur. Bireyin tecrübe ve değerlerine dayanmaktadır (Nonaka ve Konno, 1998, s. 42). Örtük bilgi uzmanlık bilgisidir (Baumard, 1999, s. 8) ve deneyimle öğrenilmektedir (Choo, 1998, s. 111). Örtük bilgi kişinin duyuları aracılığıyla kullanılmaktadır (Puusa ve Eerikänen, 2010).

Örtük bilgi bireylerin hatıraları ve davranışlarında bulunmaktadır (Ribeiro, 2013). İnsanların tüm eylem ve davranışlarının temelinde yatan, eylem ve davranışlarına yön veren bilgi örtük bilgidir (Doğan, 2003). İnsanlar örtük bilgiyi tecrübe, ders çıkarma vb. yollarla geliştirir. Eğitim çalışma hayatı için iyi bir temel oluştursa da uzmanlık sadece tecrübe ile edinilmektedir (Puusa ve Eerikänen, 2010) ve tecrübe örtük bilginin en önemli kaynaklarından biridir. Lider ya da uzman konumundaki kişilerin örtük bilgisi tecrübeye dayalıdır. Davranışlarla dışa vurulan örtük bilgi çalışanların ve çalıştıkları kurumun birlikte gelişimine katkı sağlamaktadır. Önemli kariyer gelişimleri örtük bilginin ortaya çıkarılması ile gerçekleşmektedir (Janson ve McQueen, 2007).

Örtük bilgi bireyin eylemlerini yapmasını ve bu eylemleri yapmak için gereken özgüveni sağlayan kodların birleşimidir (Polanyi, 1966b; Janson ve Mcqueen, 2007). Bireyler birbirinden farklı örtük bilgilere sahiptir ve bilgilerini kendilerine özgün yöntemlerle uygulamaktadır (Smith, 2001). Örtük bilginin arkasında bireyin ifade etmediği değerler bulunmaktadır. Bireylerin dine ilişkin hisleri ve inanç odaklı faaliyetleri örtük bilgiye örnek gösterilebilir. Çünkü bireyin iç dünyasındaki sır, hissiyat

ve duygu yoğunluğu örtük bilginin oluşumunda etkilidir (Bolat, 2010). Örtük bilgi insana özgü davranışlardan, yeteneklerden, tecrübelerden ve kişisel ilişkilerden etkilenmektedir (Collins, 2010). Bireyler örtük bilgiye sahip olduğunun farkına varmamış olabilir (Clement ve Olatokun, 2020). Hatta sahip oldukları örtük bilgileri nerede, ne zaman ve nasıl öğrendiklerinin dahi farkında olmayabilir (Baumard, 1999). Çünkü bireyler özel bir durum ya da problemle karşılaştıklarında örtük bilgilerinin farkına varabilir (Clement ve Olatokun, 2020). Bireyin karşısına çıkan fırsatlar, sahip olduğu motivasyonlar ve maruz kaldığı çevre örtük bilgisini kullanmasını sağlar. Deneme-yanılma ile gerçekleşen deneyimler, çıkarılan derslerle güçlenen eylemler örtük bilgiyi geliştirir. Tekrar eden denemelerle gelişen örtük bilgi karar verme ve harekete geçme eylemleriyle ilişkilidir (Janson ve Mcqueen, 2007).

2.1.4. Örtük bilginin özellikleri

Bilgi teknolojilerindeki gelişmeler ve bu teknolojilerin erişilebilirliğinin artması açık bilgiye erişimi kolaylaştırmıştır. Açık bilginin kolay erişilebilir olması nedeniyle taklit edilmesi zor olan örtük bilgi daha kıymetli hale gelmektedir (Doğan, 2003). Örtük bilginin taklidi güçtür çünkü kişiye aittir ve kişisel tecrübeler, fikirler, değerler ve duygulara dayanmaktadır. Örtük bilgi kişiye özgü olmanın yanı sıra belirli bir bağlamla ilişkilidir. Diğer bir ifadeyle farklı eylemler için gereken örtük bilgiler farklıdır (Sternberg, 1999, s. 233). Örtük bilgi edinmek için o bilginin kullanıldığı çevrede tecrübe edinmek gerekmektedir. Tecrübe tüm diğer örtük bilgi bileşenlerini içinde barındırmaktadır. Çünkü örtük bilgi yoğun tecrübe sonucunda gelişir ve ustalık içeren eylemlerle dışa vurulur (Puusa ve Eerikänen, 2010). Bu yüzden örtük bilgi kolay kolay açığa çıkarılamaz. Çünkü kişinin eylemleri, tecrübesi, düşüncesi ve değerlerinde gizlidir (Wasonga and Murphy, 2006). İmkansız olmasa da yazıya dökülmesi oldukça zordur (Holste ve Fields, 2010). Örtük bilgi diğer insanların doğrudan yardımı olmadan edinilen bilgidir ve eylem odaklıdır. Örtük bilgi kişilerin bireysel hedeflerine ulaşmasına katkı sağlamaktadır (Krátká, 2015). Tablo 2.2'de örtük bilginin özellikleri gösterilmiştir.

Tablo 2.2. *Örtük bilginin özellikleri (Tablo yazar tarafından derlenmiştir)*

	Özellik	Referans
Örtük Bilginin Özellikleri	*Know-how* bilgisidir	Schön (1983); Nonaka (1991)
	Kodlanması zordur	Matthew vd., (2005)
	Formüle edilmesi zordur	Shaw ve Williams (2009)
	Sayılarla ifade edilmesi zordur	Smith (2001); Gourlay (2002)
	Yazıyla ifade edilmesi zordur	Nonaka ve Konno (1998); Holste ve Fields (2010)
	Belgelendirilmesi zordur	Stover (2004)
	Sözle ifade edilmesi zordur	Polanyi (1966b); Choo, (1998); Smith (2001); Gourlay, (2002); Matthew vd., (2005); Shaw ve Williams (2009)
	Aktarılması zordur	Matthew vd., (2005); Shaw ve Williams (2009)
	Sezgiseldir	Stover (2004)
	Bireysel olarak oluşturulur	Matthew vd., (2005)
	Kişiye özgüdür	Nonaka ve Konno (1998); Gourlay (2002); Haldin-Herrgard (2004); Holste ve Fields (2010)
	Sahibi tarafından fark edilmesi de; fark edilmemesi de muhtemeldir	Clement ve Olatokun (2020)
	Kişinin nasıl ve neden sorularına yaklaşımını içerir	Holste ve Fields (2010)
	Bireyin inanışları, hedefleri ve beklentileri ile ilişkilidir	Hedlund vd., (2002)
	Fikirler, değerler ve duygulara dayalıdır	Nonaka ve Konno (1998); Gourlay (2002)
	Beyinde bulunan eylemlerin ve bu eylemleri yapmak için gereken kodların birleşimidir	Polanyi (1966b); Janson ve McQueen, (2007)
	Eylem odaklıdır	Schön (1983); Smith (2001)
	Uygulamaya dayalıdır	Smith (2001); Stover (2004)
	Tecrübeyle edinilmektedir	Nonaka ve Konno (1998); Smith (2001); Gourlay, (2002); Janson ve McQueen, (2007); Puusa ve Eerikanen (2010)
	Belli bir bilgi birikiminin sonucudur	Sternberg (1997)
	Tekrar eden denemelerle oluşmaktadır	Janson ve McQueen, (2007)
	Aşama aşama gelişmektedir	Sternberg (1997)
	Deneme-yanılma deneyimleri ve ders çıkarmalarla güçlenmektedir	Janson ve McQueen, (2007); Ribeiro (2013)
	Uzmanlık bilgisidir	Scharmer (2000)
	Özel bir durum ya da problemle karşılaşıldığında fark edilmektedir	Clement ve Olatokun (2020)
	Pratik zekaya ihtiyaç duyulan eylemlerde ortaya çıkmaktadır	Wagner ve Sternberg (1985)
	Açık bilgiyi kullanmayı ve geliştirmeyi sağlamaktadır	Polanyi (1966b)
	Bağlama özgüdür	Gourlay (2002)
	Taklit edilmesi zordur	Shaw ve Williams (2009)
	Rekabet avantajının kaynağıdır	Baumard, (1999); Scharmer (2000); Shaw ve Williams (2009); Clement ve Olatokun (2020)

Örtük bilgi bir şeyi düşünmeden yapabilmektir. Bu yönüyle örtük bilgi bilişsel bir özelliğe sahiptir (Smith, 2001). Örtük bilgi zihinsel modeller, değerler, inanışlar, algılar ve varsayımlarda bulunmaktadır (Sternberg, 1997). Örtük bilgi başarısızlıkların, yanılgıların ve değişen fikirlerin toplam sonucudur. Örtük bilgi sadece talimatları, yönergeleri izleyerek öğrenilemez; uygulamayla geliştirilmesi gerekmektedir (Puusa ve Eerikänen, 2010). Örtük bilgi bireylerin yeteneklerinde kendini göstermektedir (Cavusgil vd., 2003). Çünkü örtük bilgi yetenekler, rutinler ve yenilikleri kapsamaktadır (Argote ve Ingram, 2000). Sosyal yetenekler de örtük bilginin bileşenleri arasındadır (Puusa ve Eerikänen, 2010). Örtük bilginin bireyin sahip olduğu inanışlar, hedefleri ve beklentileri ile karmaşık ilişkileri vardır (Hedlund vd., 2002). Tablo 2.3 işyerinde açık ve örtük bilgi kullanımına ilişkin kıyaslamalar göstermektedir..

Tablo 2.3. *İşyerinde açık ve örtük bilgi kullanımı (Smith, 2001, s. 314)*

Açık Bilgi: Kolayca ifade edilebilen, yazıya ya da elektronik ortamlara aktarılabilen, yerleşik iş süreçlerine dayanan, *insandan belgeye* yaklaşımını kullanan akademik ya da teknik bilgi	**Örtük Bilgi: Uygulamaya dayalı, eylem odaklı, kişisel tecrübeyle edinilen, nadiren açıkça ifade edilen, sezgilerle ilişkili bilgi**
İş Süreci: Organize edilmiş görevler, rutin, öngörülebilir bir çevre, yazılı bilginin yeniden kullanımı	**İş Süreci:** Kendiliğinden, doğal, değişime duyarlı, öngörülemeyen bir çevre, kişisel uzmanlığa yönelik, bilgi yaratımına yatkın
Öğrenme: İşbaşında, deneme-yanılma, işin gerektirdiği hedeflere ulaşma, beklentileri karşılama	**Öğrenme:** Amir, müdür vb. kişilerin sağladığı açık ve dürüst ortamda bilgi paylaşımı
Öğretme: Öğretim programları, kurumun ihtiyaç ve hedeflerine göre kurumun belirlediği formatta, dış kaynak kullanımına açık	**Öğretme:** Birebir, staj, eğitmen, kılavuz destekli, işbaşında eğitim, usta-çırak ilişkisi, beyin fırtınaları
Düşünme Tarzı: Mantıklı, gerçeklere dayalı, ispat edilmiş yöntemleri kullanan	**Düşünme Tarzı:** Yaratıcı, esnek, plansız, farklı düşünmeye açık
Bilgi Paylaşımı: Bilgiyi insandan alan, yazıya döken, saklayan, gerektiğinde yeniden kullanan yaklaşım, e-mailler, istişareler, toplantılar	**Bilgi Paylaşımı:** Fedakar paylaşım, sosyal ağlar, yüz yüze temas, video konferanslar, sohbetler, hikaye anlatımı, kişiselleşmiş bilgi
Motivasyon: Belli hedefleri karşılamak için ve yalnızca ihtiyaç olduğunda	**Motivasyon:** Liderlik ve vizyonla ilham verme, çalışanlarla sık temas
Ödüllendirme: İş hedeflerine bağlı, iş ortamında rekabetçi, az sayıdaki ödül için yarış, bilgi paylaşımını ödüllendirmeme	**Ödüllendirme:** Maddi ve manevi motivasyon kaynaklarını bir araya getirme, doğrudan bilgi paylaşımı, yaratıcılık ve yeniliğe saygı
İlişkiler: Üsten asta, takım liderinden takım üyelerine, yukarıdan aşağıya	**İlişkiler:** Açık, dostça, yapılandırılmamış, bilginin açık ve doğal paylaşımına dayalı
Teknoloji: İşle ilgili, imkanlar ve maliyet dahilinde, mevcut bilgiyi kullanan veri tabanlarına yüksek yatırım	**Teknoloji:** Kişiselleşmiş, bilgiyi seçmek için araç, konuşmalara imkan tanıma, örtük bilgiyi paylaşımına uygun, makul yatırımlar, insanların birbirine erişebildiği ortam
Değerlendirme: İşteki somut başarılara bağlı, yaratıcılık ve bilgi paylaşımına dayalı olmak zorunda değil	**Değerlendirme:** Gösterilen performansa dayalı, devamlı, kendiliğinden, doğal

Örtük bilgiye dair bir görüş örtük bilginin bilinç dahilinde olduğunu ancak ifade edilemediğini; diğer bir görüş ise bilinçdışında yer aldığını ve ifade edilemediğini savunmaktadır. Polanyi'nin görüşleri ampirik bir araştırmaya dayanmamaktadır. Polanyi görüşlerini felsefik bir analiz ve argümanlara dayandırmaktadır. Örtük bilginin bilinçdışı olduğunu savunan görüş bu bilgi türünün ampirik yaklaşımlarla incelenmesinin mümkün olmadığını belirtir (Easterby-Smith ve Lyles, 2011, s. 10). Çünkü bu düşünceye göre örtük bilgiyi gözlemlemek ya da ölçmek neredeyse imkansızdır (Baumard, 1999).

2.1.5. Örtük bilgi türleri

Alanyazında farklı araştırmacılar örtük bilgiyi farklı yönleriyle ele almış ve farklı kategorilere ayırmıştır.

Wagner'e (1987) göre örtük bilgi üçe ayrılmaktadır:

- *Kendi Kendini Yönetme Bilgisi:* Kişisel motivasyon ve kişisel organizasyon yeteneklerini kapsamaktadır.
- *Görevleri Yönetme Bilgisi:* Görevlerin en iyi şekilde yerine getirilmesini sağlayan bilgidir.
- *İnsanları Yönetme Bilgisi:* Astlar ve aynı seviyedeki kişilerle etkileşimin yönetilmesini sağlayan bilgidir.

Nonaka (1991); Nonaka (1994); Nonaka ve Takeuchi (1995); Nonaka vd. (1996) bilgiyi ikiye ayırmıştır:

- *Teknik Örtük Bilgi:* Beceriler ve know-how bilgisidir. Eylem ve tecrübeyle yaratılır. Usta-çırak ilişkisi, yaparak öğrenme ile elde edilebilir. Bu tür örtük bilginin aktarımı için dil kullanımını gerekmemektedir.
- *Bilişsel Örtük Bilgi:* İnanışlar ve zihinsel modellerde bulunmaktadır. Sosyal aktiviteler, işle ilgili ancak iş saatleri ve iş ortamı dışında gerçekleştirilen sohbetler ile transfer edilebilir. Bu tür örtük bilginin aktarımı için dil de kullanılabilir. Daha sonraki çalışmalarda (Nonaka ve Konno, 1998) bilişsel boyut *kavramsal boyut* olarak ifade edilmiştir. Bu boyuta inanç, düşünceler ve değerler dâhil edilmiştir.

Sternberg'e (1997) göre örtük bilgi teknik ya da bilişseldir:

- *Teknik Örtük Bilgi:* Bu bilgi türü insanlar bir konuda belirli bir bilgi birikimine sahip olduklarında ortaya çıkar. Aşama aşama geliştirilen, usta zanaatkarların

yeteneği gibi yetenekler kullanıldığında da teknik örtük bilgi gözlemlenebilmektedir.

- *Bilişsel Örtük Bilgi:* Örtük bilginin bilişsel türü yerleşik zihinsel modelleri ve algıları birleştirmektedir. Bilişsel modeller dünyamızdaki olayları anlama biçimimizi etkilemektedir.

Baumard'a (1999) göre örtük bilgi ikiye ayrılmaktadır:

- *İma Yoluyla/Dolaylı Anlaşılan Bilgi:* Baumard'ın (1999) *implicit* olarak tanımladığı bilgi türü bireyin bildiği ve açıklamayı istemediği bilgidir. Bu tür bilginin ortaya çıkarılması için el-kol jestleri, yüz mimikleri ve resim yapma gibi fiziksel aktiviteler aracı olmaktadır (Broaders vd., 2007, s. 539; Oseledchik vd., 2017, s. 673).
- *Örtük Bilgi:* Baumard'ın (1999) *tacit* olarak adlandırdığı bilgi ise bireyin bilmesine rağmen ifade etmekte ve paylaşmakta zorlandığı bilgidir.

Scharmer (2000) da örtük bilgiyi ikiye ayırmıştır:

- *Eyleme Dayalı Bilgi:* Polanyi ve Nonaka'nın ifade ettiği türde, her gün yapılan eylemlerde yerleşik olan bilgidir.
- *Tecrübeye Dayalı Bilgi:* Henüz yerleşmemiş bilgidir. Örtük bilginin ön aşamasıdır. Hayal gücü ve estetik tecrübeye dayalıdır. Hisler, duygular, sezgiler yoluyla ortaya çıkmaktadır. Yalnızca bu tür örtük bilgi rekabet avantajının sürdürülebilir kaynağıdır.

Collins (2001) örtük bilginin yalnızca bireyler arasındaki şahsi ilişkilerle aktarılabileceğini savunmuştur. Collins'e (2001) göre bu şekilde paylaşılabilecek bilgi beşe ayrılmaktadır (Gourlay, 2002):

- *Gizlenmiş Bilgi (Concealed Knowledge):* Marka sırları bu tür bilgiye örnektir. Bu gibi bilgiler bilinçli olarak ya da farkında olmadan gizlenmektedir.
- *Uyumsuzluklar Sonucunda Ortaya Çıkan Bilgi (Mismatched Salience):* Aynı konuyla ilgilenen farklı gruplar farklı değişkenlere odaklanabilir. Bu durumda birbiriyle uyumsuz bakış açılarıyla tarafların örtük bilgileri ortaya çıkar.
- *Bariz Bilgi (Ostensive Knowledge):* Bazı örtük bilgileri karşı tarafa kelimelerle aktarmak mümkün olmayabilir ancak gösterme yoluyla bu bilgiler öğretilebilir.
- *Değeri Bilinmeyen Bilgi (Unrecognized Knowledge):* Bireyin farkında olmadan başarıyla taklit ettiği eylemler diğer insanlar tarafından fark edilmeyebilir.

- *Bilinmeyen Bilgi (Incognizable Knowledge):* Öğrenmek için usta-çırak ilişkisi gereken bilgidir.

Linde'ye (2001) göre örtük bilgi beşe ayrılmaktadır:

- *Sosyal Bilgi*
- *Duygular hakkındaki Bilgi*
- *Estetik Bilgisi*
- *Etik Bilgisi*
- *Spiritüel Bilgi*

Haldin-Herrgard (2004) bilgiyi iki boyuta ayırmıştır:

- *Algısal boyut*
- *Teknik boyut*

Tahir vd. (2020) örtük bilgiyi üçe ayırmıştır:

- *Bedensel (Somatic) Örtük Bilgi:* Bu tür örtük bilgi fiziksel dünya ile temastan kaynaklanmaktadır. Bu tür bilgi sadece ilgili konuyla etkileşime girerek geliştirilir (Collins, 2007). Bedensel örtük bilgi kodlanabilir ve kodlanmaz özellik gösterebilir.
- *Muhtemel (Contingent) Örtük Bilgi:* Bir yaşam biçiminin uygulamalarına dayanır. İnsanlar tarafından bilinçli ya da bilinçdışı olarak kullanılır. İnsanların *işe yarar* diye tanımladığı bilgidir (Ribeiro, 2013).
- *Bütün (Collective) Örtük Bilgi:* Bireye özgüdür. Kodlamaya açık değildir (Ribeiro, 2013).

Insch vd. (2008) örtük bilgiyi üç boyuta ayırmaktadır (Gürsoy, 2010):

- *Bilişsel boyut:* Zihinsel modeller, fikirler, inançlar ve değerlerden oluşmaktadır. Kolayca ifade edilemez ve yazıya dökülemez.
    - *Kendini motive etme:* Kişisel motivasyonu, kişisel yetenekleri ve kişisel davranışları anlamak ya da kişinin kendi amacına ulaşması için gereken örtük bilgidir. İşte terfi etmek için hangi rol ve davranışların sergilenmesi gerektiği, kişinin kendini nelerin daha çok motive edeceğini bilmesidir.
    - *Kendini örgütleme:* Kişinin hangi durum ve ortamlarda işini daha iyi yapabiliyorsa bu imkanları oluşturmasıdır.
- *Teknik boyut:* Teknik olarak bir görevin nasıl yerine getirileceğine hakim olmaktır.. Örneğin bir işi ilk kez yaparken her adım düşünülür, her adımda farklı

yöntemler denenir. Ancak zaman içerisinde bir yapmanın adımları öğrenilir ve her adım tekrar düşünülmez. Know-how bilgisi böyle edinilir. Kişiler sezgileri, kavrayışları, önsezileri ve ilhamlar yoluyla bir konuda uzmanlaşılır.

- *Bireysel teknik beceriler:* Bir işi yapabilmek için ihtiyaç duyulam eylemleri bilmek ve o işi gerçekleştirmek için nelerin gerektiğini anlamaktır. Bir işte çalışan kişinin o mesleğin gerektirdiği teknolojiden anlaması bununla ilgilidir.
- *Kurumsal teknik beceriler:* Bireyin yaptığı işin kurumuna nasıl fayda sağlayacağıyla ilgilidir. Kurum içerisinde çalışanların bilgisinden en iyi düzeyde faydalanmayı kapsamaktır.

- *Sosyal Boyut:* Diğer insanlarla etkileşimin nasıl yönetileceğine ilişkindir. Kurum (örgüt) içinde önemlidir. Bir işin en üst düzeyde verimle yapılması için çalışanların ihtiyacı olan sosyal bilgi ve becerilerin bilinmesi gerekmektedir.
  - *Görevle ilgili sosyal etkileşim:* Bir çalışanın yaptığı işlerle ilgili danışacağı kişileri bilmesi ve tüm çalışanlar içinde uzmanlık bilgilerinin kimde olduğunu bilmektir. İşe yeni başlayan kişiler akıllarındaki soruların yanıtlarını işle ilgili yazılı kaynaklarda aramak yerine bir bilene ya da meslektaşına danışmaktadır.
  - *Genel sosyal etkileşim:* Sosyal etkileşimde bulunma becerisidir. Çalışanların iş dışı yemekler ve kutlamalar gibi sosyal aktivitelerle önemli yetenek ve bilgilerini paylaşmasıyla ilgilidir.

2.1.6. Örtük bilginin paylaşımı

Geçmişte insanlar birikim halindeki bilgilerini, ticari sırlarını, düşüncelerini, işlerini ve tecrübelerini hikayeler anlatarak gelecek nesillere aktarmıştır. 21. yüzyılda ise geçmişte olduğu gibi yüz yüze ve işbaşı eğitimlerle insanlar örtük bilgilerini başkalarına aktarmaktadır (Hansen, 1999). Örtük bilgi paylaşımı için başlıca yapılması gereken yüz yüze etkileşimdir (Nonaka ve Takeuchi, 1995; Spender ve Grant, 1996; Sweeney, 1996; Teece vd., 1997; Teece, 2000). Kişisel ve soyut olan örtük bilgi kişiler arasında sözlü iletişim olmadan ortak çalışmaya dayalı uygulama ve deneyim yoluyla paylaşılabilir (Haldin-Herrgard, 2004, s. 14). Metaforlar, biyografiler, otobiyografiler, uzmanlarla sohbetler, mecazi dil ve sembolizm de örtük bilginin paylaşılabileceği metotlardır

(Nonaka vd., 1996; Wasonga and Murphy, 2006). Usta-çırak ilişkisi, analoji yapmak, metaforlar kurmak, bağlamla ilişkili yaşam hikayelerini anlatmak örtük bilginin aktarılmasını mümkün kılmaktadır (Choo, 1998). Örtük bilgi paylaşımı gözlem yapmayı, dışa dönük olmayı ve yoğun uygulama pratiklerini gerektirmektedir. Ayrıca taklit yoluyla da örtük bilgiyi öğrenmek mümkündür (Polanyi ve Prosch, 1975). Bu yöntemler kullanılarak çalışanların görev ya da problemlerle karşılaştıklarında nasıl ve neden sorularına yaklaşımları ortaya çıkarılabilir (Collins, 1993; Blackler, 1995; Sternberg, 1997; Blumentritt ve Johnston, 1999; Choo, 2000).

Örtük bilgi kişisel ve öznel formda olduğu için bilgi sahiplerinin ifadelerinden öğrenilebilir (Sternberg, 1997). Bu nedenle örtük bilgi sahipleri tecrübelerine ilişkin hikayeler anlatarak örtük bilgilerini etkili bir şekilde paylaşabilir (Bassano vd., 2019). Çünkü hikayeler başka yollarla paylaşılamayan örtük bilginin aktarılmasını mümkün kılmaktadır (Wasonga ve Murphy, 2006). Örtük bilgi sahiplerinin anlattıkları hikayeleri dinleyen kişiler hikaye içeriklerini ve eylemlerini değerlendirerek kendi işlerinde uygulayabilir (Smith, 2001). Örneğin bir organizasyondaki başarılı liderler anlattıkları hikayeler ile kendilerinden sonraki liderlerin yetişmesine katkı sağlar (Janson ve McQueen, 2007). Örtük bilginin ifade edilmesi zor olsa da doğru görüşme teknikleri örtük bilginin ifade edilip kaydedilmesine yardımcı olmaktadır (Hill vd., 2003). Ayrıca örtük bilgiyi ortaya çıkarmak, anlamak ve görünür kılmak için sorular sormak önemlidir (Puusa ve Eerikänen, 2010).

Çoğu zaman insanlar bilgilerinin farkında olmayabilir ya da sahip oldukları bilgilerin başkaları için değerli olabileceğini fark etmeyebilir (Puusa ve Eerikänen, 2010). Fark edilmiş olmasına rağmen bazı bilgilerin örtük kalmasının nedenleri vardır. Örtük bilgi sahiplerinin bu bilgilerin gizli kalmasını istemeleri, örtük bilginin sağladığı güç ve avantajları kaybetme kaygısı bu nedenler arasındadır (Gourlay, 2002). Ancak bazı örtük bilgileri de ifade etmek mümkün değildir. Çünkü bazı örtük bilgiler duyumsal tecrübelere ya da deneyime dayalıdır. Bir kahveyi koklamak, bir enstrümanı sesinden tanımak gibi eylemleri gerçekleştirmeyi sağlayan örtük bilgilerin kelimelerle ya da diğer açık iletişim kanallarıyla ifade edilmesi güçtür. Bu gibi bilgiler ancak algılarla tecrübe edilmesi yoluyla öğrenilebilir (Gourlay, 2002). Örtük bilginin dışsallaştırılması örtükten açığa doğru bir süreci gerektirmektedir. Bu süreçte somutlaştırıcı araçların seçimi önemlidir. Somutlaştırma teknikleri ile deneyimler ve birikimler açığa çıkartılabilir (Bolat, 2010, s.

346). Örtük bilginin paylaşılması için Tablo 2.4'de ifade edilen somutlaştırma tekniklerinden faydalanılabilir.

Tablo 2.4. *Örtük bilgiyi somutlaştırma teknikleri (Bolat, 2010)*

Örtük Bilgiyi Somutlaştırma Tekniği	Açıklaması
Usta-Çırak Etkileşimi (Model Alma)	Örtük bilgi hislerin, fikirlerin ve davranışların açığa çıkması ile somutlaşmaktadır. Örtük bilginin genelde usta-çırak ilişkisiyle transfer edildiği kabul edilmektedir. Bir ustadan alınan tecrübeler daha kalıcı olmaktadır. Özellikle bir ustanın ya da uzmanın yanında gözlem yaparak deneyim kazanılması oldukça etkili bir yöntemdir.
Hikayeleştirme	Deneyimlerde, sırlarda, başarılarda gizli olan örtük bilgiyi hikayeleştirmek gerekir. İnsanların deneyimleri başkaları için kılavuz olabilir. Hikayeleştiren kişileri hikayelerini tam ve ve etkili bir biçimde anlatması önemlidir..
Görüşme Tekniği (Yüz Yüze Etkileşim)	Örtük bilginin aktarımında fiziksel yakınlık önemlidir. Usta-çırak ilişkisiyle bazı detayları anlık olarak mümkündür. Bir usta ya da uzmanın jest ve mimikleri birer örtük bilgidir. Duygular örtük bilginin açığa çıkarılmasını sağlamaktadır.
Fotoğraflama	Fotoğraflama tekniği örtük bilginin kanıtlarını teknoloji aracılığıyla sunmaktır. Fotoğraflar örtük bilginin somutlaştırılması için de kullanılabilir. Fotoğraflama sayesinde söze ve yazıya ihtiyaç duymadan bilgi aktarılabilir.
Yazılı ve Görsel Kaynak Haline Getirme	Yazı, örtük bilgiyi somut ve kalıcı hale getirmektedir. Geniş kitleler tarafından kullanılması, kolayca kullanılabilmesi ve ekonomik maliyet uygunluğu yazılı ve görsel kaynakları cazip kılmaktadır.. Hat sanatı, çini ustalığı gibi işlerde yapılan kayıtlar sonrasında oluşturulan dijital kaynaklar örtük bilginin transferini kolaylaştırmaktadır. Bu yöntem canlı ve yüz yüze yapılan öğrenmeyle benzerlikler taşımaktadır.

Örtük bilginin bazı aktarımları eğitim organizasyonları, konferanslar gibi resmi yollarla yapılmaktadır. Bazı aktarımlar ise resmi olmayan yollarla gerçekleşmektedir. Bir organizasyonun farklı birimlerinde çalışanların bir araya geldikleri projeler, resmi olmayan sosyal ortamlar, çalışanlar arası etkileşimler buna örnektir (Szulanski, 1995; Foos vd., 2006). Örtük bilgi fikirler ve süreçler gibi soyut unsurları içerdiği için paylaşılması işletmelerin rakipleri karşısında sağlayacağı rekabet avantajı için önemlidir (Clement ve Olatokun, 2020). Örtük bilginin rekabet avantajı sağlaması taklit edilmesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır (Shaw ve Williams, 2009). Örtük bilgi paylaşımı organizasyonların gelişim ve sürdürülebilirliği için ne kadar önemli olsa da bireyler organizasyon içinde ve dışında rekabet avantajlarını kaybetmemek için örtük bilgilerini paylaşmaya istekli olmayabilir. Rekabet avantajı sağladığı için örtük bilgilerin paylaşılmasında bilgiye sahip olan bireyler karşılığında ne elde edeceklerini önemsemektedir (Leonard ve Sensiper, 1998). Örtük bilginin paylaşılması durumunda

birey için geçerli olan rekabet avantajı organizasyonların rakipleri karşısındaki avantajına dönüşmektir. Örtük bilgi paylaşımını sağlamak için hangi koşulların örtük bilgi paylaşımını desteklediğini ve engellediğini bilmek gerekmektedir.

2.1.6.1. *Örtük bilgi paylaşımını destekleyen faktörler*

Ticari işletme ya da kurum gibi örgütlerin rekabet avantajı sağlayan bilgileri örtük bilgi formundadır ve bu bilgiler çoğu zaman bireyler tarafından tutulmaktadır. Örtük bilgilerin açık hale getirilmesi örgütlerin sürdürülebilir rekabet avantajı için önemlidir. Bu yüzden örgütler örtük bilgilerin çalışanlar arasında paylaşılmasını teşvik etmektedir. Örtük bilgilerin paylaşılmasında bireyler arasındaki kişisel ilişkiler büyük etkiye sahiptir (Epstein, 2000). Örtük bilgi bireylerarası ilişkilerin yanı sıra uzun geçmişi olan iş ilişkilerinin sonucunda ortaya çıkan sosyal ağlar marifetiyle de transfer edilebilir (Smedlund, 2008). Birlikte yapılan aktiviteler, birlikte zaman geçirmek ve aynı çevrede bulunmak bireyler arasındaki ilişkilerin gelişimine katkı sağlayacağından örtük bilgi paylaşımını mümkün kılmaktadır (Clement ve Olatokun, 2020). Bir işletme ya da kurumda ortak bir geçmişi olan, aynı dili ya da terminolojiyi konuşan bireyler arasında ortak bir anlayış gelişir ve örtük bilgi paylaşımı kolaylaşır (Stenmark, 2000).

Güven örtük bilgi paylaşımını destekleyen önemli bir faktördür. İnsanlar işbirliği yaptığında, birbirine güvendiğinde örtük bilgiyi açık hale dönüştürmek kolaylaşmaktadır (Smith, 2001). Çünkü örtük bilgi paylaşımında algılanan risk ve tereddütler karşılıklı güvene dayalı ilişkilerle azaltılır (Foos vd., 2006). Kişiler arasındaki güven bu kişiler arasında ortak değerlerin ortaya çıkmasını sağlar. Bu yüzden örtük bilgi sahibi ile örtük bilgiyi alacak kişi arasında sağlanan güven duygusu ile ortak değerler de tesis edilir (Shaw ve Williams, 2009). Örtük bilgi paylaşımı için bireylerin motivasyona sahip olması beklenir (Easterby-Smith ve Lyles, 2011). Çünkü örtük bilginin paylaşıldığı ortamlarda bireylerin bildiklerini paylaşma ve öğrendiklerini kullanma istek ve kapasiteleri örtük bilgi paylaşımını desteklemektedir (Szulanski, 1995; Foos vd., 2006).

2.1.6.2. *Örtük bilgi paylaşımını engelleyen faktörler*

Ticari bir işletmede ya da bir organizasyonda örtük bilgilerini paylaşmak bireyler açısından risk taşıyabilir. Örtük bilgi sahibi kişinin rekabet avantajını kaybetmesi (Leonard ve Sensiper, 1998; Stenmark, 2000) ya da örtük bilgiyi kullanan kişinin

geçmişteki başarısızlıklarının referans alınarak örtük bilgi paylaşımından kaçınılması söz konusu olabilir (Holste ve Fields, 2010). Örtük bilginin paylaşıldığı kişi bilginin doğruluğuna ve geçerliliğine güvenmediğinde paylaşım isteği ortadan kalkabilir (Auster ve Choo, 1994; Szulanski, 1995; Choo, 1998).

Bir organizasyonda görev yapan çalışanlar örtük bilgilerini açıklamaya değer bulmayabilir. Bazı çalışanlar kişisel bilgilerini açıklamanın pozisyonlarını tehlikeye sokabileceğini düşünebilir. Bu durum kişiler işlerini çok iyi bildiklerini ya da yeterli düzeyde bilmediklerini algıladıklarında olabilir. Ayrıca dil kullanımına ilişkin yetersizlikler de örtük bilgi paylaşımına engeldir (Baumard, 1999). Örtük bilgiyi alacak kişi bilginin faydasına inanmadığında (Holste ve Fields, 2010); bilginin kaynağına ya da bilginin verileceği kişiye karşı duyulan güven düşük olduğunda örtük bilgi transferi engellenmektedir (Arrow, 1974). Bazı organizasyonlarda ise bilgi paylaşımı kurum kültüründe bulunmamaktadır (Blair, 2002). Bilgi güç ve ayrıcalık sağladığı için bir organizasyondaki bireyler yakın çevreleri dışında kimseyle bilgilerini paylaşmak istemeyebilir (Baumard, 1999). Bu durum kişilerin bakış açısından doğru olsa da organizasyon açısından zarar vericidir (Stenmark, 2002).

2.1.7. Bilgi dönüşüm süreci

Nonaka ve Takeuchi'nin (1995) geliştirdiği SECI (Socialization-Externalization-Combination-Internalization) Modeli Türkçe alanyazında *Bilgi Üretim Modeli* ya da *Bilgi Dönüşüm Süreci* şeklinde ifade edilmektedir. SECI Modeli bilgi dönüşümünü dört aşamalı ve sarmal yapıda bir süreçle açıklamaktadır. Bu süreçler sosyalleştirme, dışsallaştırma, birleştirme ve içselleştirmedir. 1990'lı yıllarda Japon işletmelerinin yenilikçi yaklaşımları organizasyonlar için enformasyon yaratma çabaları ile sonuçlanmıştır. Bu çabaların sonucunda Nonaka ve Takeuchi'nin (1995) SECI Modeli bilgi yönetimi araştırmalarına kaynaklık etmiştir ve akademik alanyazında kabul görmüştür (Aydın, 2018). Bilgi Dönüşüm Süreci organizasyonlarda örtük bilgiyi ortaya çıkarmanın ve aktarmanın gerekliliğini açıklamaktadır. Örtük bilginin aktarılması için bilgi sözel ya da sayısal formlara dönüştürülmelidir.

2.1.7.1. *Sosyalleştirme: Örtük bilgiden örtük bilgiye*

Örtük bilgi gözlem, taklit ve uygulama ile öğrenilir. Sosyalleştirme ile tecrübeler, fikirler, zihinsel modeller ve beceriler paylaşılır. Usta-çırak arasındaki bilgi aktarımında ustayı izleyerek ve taklit ederek öğrenme söz konusudur. Bu yöntemle açık kaynaklarda bulunmayan bilgiler öğrenilebilir (Ayar Göktaş, 2007, s. 16). İşinin ehli olan kişilerden (usta vb.) öğrenilen örtük bilgi bu aktarım esnasında örtük kalmaya devam eder (Nonaka, 1991). Tecrübelerin paylaşımı esnasında aynı ortamda bulunmak ve birlikte zaman geçirmek önemlidir. Bu da geleneksel çalışma yöntemleri ile mümkün kılınmaktadır. Böylece tecrübesiz ya da alt düzey çalışanlar yazılı kaynaklarda bulamayacakları önemli bilgileri tecrübeli çalışanlardan öğrenir. İş yeri dışında yapılacak resmi olmayan etkinlikler örtük bilginin başka bir örtük bilgi formunda aktarılmasını sağlar (Aydın, 2018, s. 11-12).

2.1.7.2. *Dışsallaştırma: Örtük bilgiden açık bilgiye*

Örtük bilginin dönüşerek açık bilgi formunu alması dışsallaştırma süreciyle gerçekleşir. Bu aşamada açık hale getirilen bilgilerden sonrasında yeni bilgiler yaratılması mümkündür. Bilginin kontrol edilmesi ve mülkiyetinin sağlanması için dışsallaştırma önemli bir süreçtir. Açık bilgiye dönüştürülen örtük bilgilerin daha kolay saklanması, paylaşılması ve kullanılması mümkündür (Aydın, 2018). Dışsallaştırmanın gerçekleşmesi için çalışanların işletmeye ya da organizasyona karşı sadakatli olması ve organizasyonun çıkarlarının kişisel çıkarlardan üstün tutulması belirleyicidir. Özellikle Batı'da iş hayatında karşılaşılan iş değiştirme sıklığı, bilginin güç olarak kabul edilmesi gibi durumlar dışsallaştırmanın önünde engeldir. Bir çalışanın bilgisini paylaşması durumunda kendisine ihtiyaç kalmayacağını düşünmesi dışsallaştırmayı zor hale getirmektedir (Ayar Göktaş, 2007, s. 17). İstişareleri, betimlemeleri, yenilikleri yazarak bir kılavuz oluşturmak örtük bilginin açığa dönüştürülmesine örnektir (Nonaka, 1991).

2.1.7.3. *Birleştirme: Açık bilgiden açık bilgiye*

Bu aktarım türünde farklı bilgiler birleştirilir ve bütün bir yeni bilgi yaratılır (Nonaka, 1991). Birleştirme üç evreden oluşmaktadır. Birincisi yeni bir açık bilginin elde edilmesi ve diğer bilgilerle birleştirilmesidir. Böylece organizasyon içinden ya da dışından dışsallaştırılan bilgi işlenerek ya da sentezlenerek yeni bilgiler elde edilir. İkinci aşamada birleştirilen bilginin yayılması, toplantılar ya da sunumlar marifetiyle

aktarılması söz konusudur. Üçüncü safhada planlar ya da raporlar ile açık bilgi düzenli hale getirilir (Aydın, 2018). Çok sayıda farklı veri kaynağını kullanarak bir rapor yazmak bu duruma örnektir (Nonaka, 1991).

2.1.7.4. *İçselleştirme: Açık bilgiden örtük bilgiye*

Açık bilgiyi yeniden yorumlayarak, yorum katarak ya da farklı bir şekilde ifade ederek yeni örtük bilgi yaratılması içselleştirme süreci ile açıklanmaktadır (Nonaka, 1991). Yaparak öğrenme bilginin içselleştirilmesi için önemli bir eylemdir. Bilginin içselleştirilmesi için açık bilgi eylem ve uygulamalar ile somutlaştırılır. Örneğin büyük organizasyonlarda eğitim programlarına katılanlar bu eğitimlerle kendi pozisyonlarını ve içinde bulundukları organizasyonlar daha iyi anlar. (Aydın, 2018). Bu aşamada örtük bilgi sosyalleştirme ile tekrar başkalarına aktarılırsa Şekil 2.1'deki Bilgi Dönüşüm Süreci spiralinin ilk aşamasına geri dönülür.

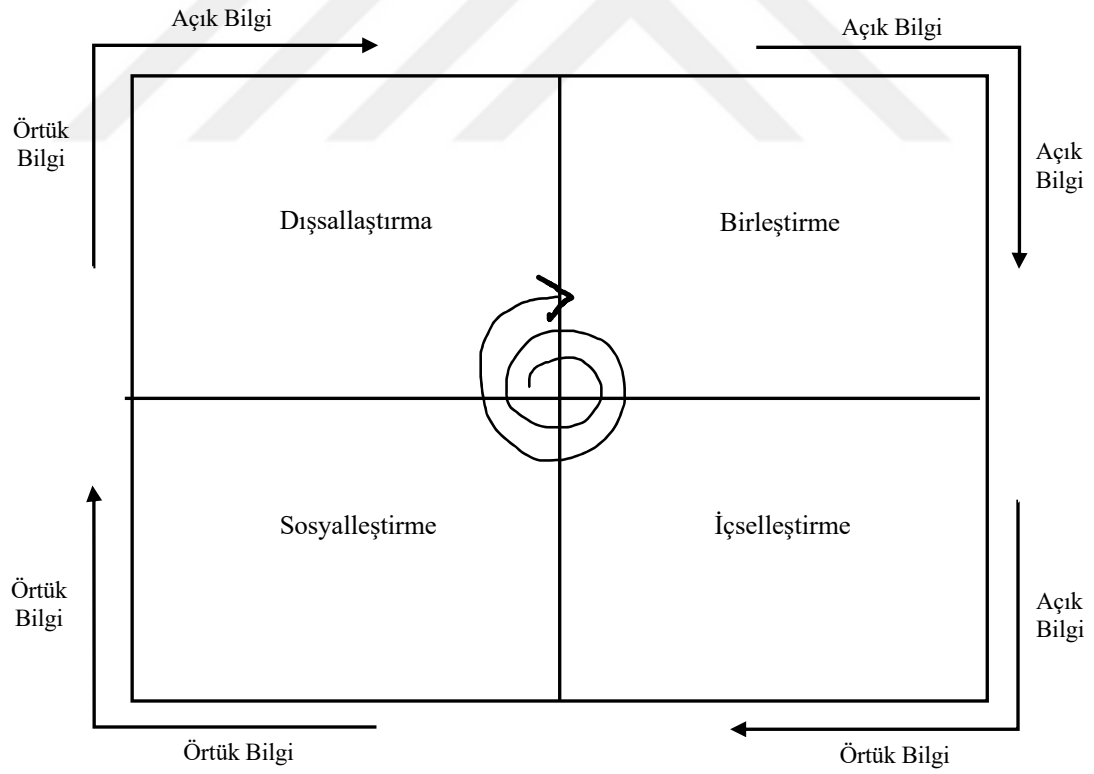

Şekil 2.1. *SECI (Bilgi Dönüşüm Süreci) (Nonaka, Toyama ve Konno (2000)'dan uyarlanmıştır)*

2.1.8. Alanyazında örtük bilgi çalışmaları

M. Polanyi'nin 1950'lerde bilginin tanımlanmasına yönelik çalışmaları 1960'larda ortaya koyduğu "Söyleyebildiğimizden daha fazlasını biliriz (We know more than we can tell)" sözüyle diğer araştırmacıların da tartıştığı bir kavram olmuştur. Polanyi bu sözüyle dikkat çektiği "söylenemeyen" bilgiyi "örtük bilgi" olarak tanımlamıştır. Polanyi örtük bilgi kavramını felsefe yaklaşımlarıyla incelerken; sonraki yıllarda farklı araştırmacılar kavramın pratik yönünü ele almıştır. Tablo 2.5'de gösterildiği üzere araştırmacılar örtük bilgiye ilişkin tanımlamalar yapmış; örtük bilginin kodlanması (açık hale getirilmesi), kullanılması ve paylaşılmasına ilişkin araştırmalar gerçekleştirmiştir. Bu araştırmalar örtük bilginin bireye mi yoksa gruba mı ait olduğu; kodlanmasının ya da paylaşılmasının teknik olarak mümkün olup olmadığı gibi tartışmaları da ihtiva etmiştir.

Tablo 2.5. *Örtük bilgiye ilişkin alanyazın (Tablo yazar tarafından derlenmiştir)*

ÖRTÜK BİLGİYE İLİŞKİN ALANYAZIN		
YIL	**YAZAR(LAR)**	**YAYIN**
1966b	Polanyi	The logic of tacit inference
1987	Wagner	Tacit knowledge in everyday intelligent behavior
1992	Kogut ve Zander	Knowledge of the firm, combinative capabilities, and replication of technology
1993	Collins	The structure of knowledge
1994	Nonaka	A dynamic theory of organizational knowledge creation
1995	Blackler	Knowledge, knowledge work and organizations: An overview and interpretation
1995	Szulanski	Unpacking stickiness: An empirical investigation of the barriers to transfer best practices in the firm
1996	Spender ve Grant	Knowledge and the firm: overview
1996	Sweeney	Learning efficiency, technological change and economic progress
1997	Teece vd.	Dynamic capabilities and strategic management
1998	Leonard ve Sensiper	The role of tacit knowledge in group innovation
1998	Pemberton	Knowledge management (KM) and the epistemic tradition
1999	Blumentritt ve Johnston	Towards a strategy for knowledge management
1999	Hansen	The seach-transfer problem: the role of weak ties in sharing knowledge across organization subunits
2000	Haldin-Herrgard	Difficulties in diffusion of tacit knowledge in organizations
2000	Nickols	The knowledge in knowledge management
2000	Stenmark	Turning tacit knowledge tangible
2000	Wong ve Radcliffe	The tacit nature of design knowledge
2001	Collins	Tacit knowledge, trust and the Q of sapphire
2001	Linde	Narrative and social tacit knowledge
2001	Smith	The role of tacit and explicit knowledge in the workplace
2002	Gourlay	Tacit knowledge, tacit knowing or behaving?

Tablo 2.5. (Devam) *Örtük bilgiye ilişkin alanyazın (Tablo yazar tarafından derlenmiştir)*

YIL	YAZAR(LAR)	YAYIN
2003	Doğan	Hümanistik bir yaklaşımla örtülü bilgi analizi: örtülü bilgi gelişimi ve paylaşımında duygusal zeka ile beden dilinin rolü ve stratejik kullanım yolları
2003	Hill vd.	Guided conversation about leadership: Mentoring with movies and interactive characters
2004	Haldin-Herrgard	Diving under the surface of tacit knowledge
2004	Stover	Making tacit knowledge explicit: the Ready Reference Database as codified knowledge
2005	Tsai ve Tsai	An empirical study of the knowledge transfer methods used by clinical instructors
2006	Doğan	The search of tacit knowledge in Akhism Culture
2006	Foos vd.	Tacit knowledge transfer and the knowledge disconnect
2006	Wasonga ve Murphy	Learning from tacit knowledge: The impact of the internship
2007	Alony vd.	Sharing tacit knowledge: a case study in the Australian film industry
2007	Ayar Göktaş	Örtük bilginin açık bilgiye dönüştürülmesinde diyaloğun kullanılması (YL TEZİ)
2007	Bolat	Bilgi Ekonomisinde örtülü bilginin önemi ve rekabet avantajı yaratmada örtülü bilgi kaynaklarının keşfi: Şirince'de bir uygulama (YLTEZİ)
2007	Collins	Bicycling on the moon: Collective tacit knowledge and somatic-limit tacit knowledge
2007	Janson ve McQueen	Capturing leadership tacit knowledge in conversations with leaders
2007	Yeniçeri ve Demirel	Örgüt içi bilgi paylaşımına yönelik bireysel ve örgütsel engeller üzerine bir araştırma
2008	Durna ve Demirel	Bilgi yönetiminde bilgiyi anlamak
2008	Insch vd.	Tacit knowledge: A refinement and empirical test of the academic tacit knowledge scale
2008	Smedlund vd.	The knowledge system of a firm: social capital for explicit, tacit and potential knowledge
2009	Shaw ve Williams	Knowledge transfer and management in tourism organisations: An emerging research agenda
2010	Bolat	Örtülü bilgi kaynaklarının keşfi ve somutlaştırılması: Şirince örneği
2010	Elton	Academic writing and tacit knowledge
2010	Gürsoy	Örtülü bilginin açığa çıkarılmasına yönelik yönetici yaklaşımları – Fırat Üniversitesi örneği (YL TEZİ)
2010	Holste ve Fields	Trust and tacit knowledge sharing and use
2010	Jabar vd.	Tacit knowledge codification
2010	Puusa ve Eerikäinen	Is tacit knowledge really tacit?
2012	Panahi vd.	Social media and tacit knowledge sharing: Developing a conceptual model
2013	Buckley ve Ollenburg	Tacit knowledge transfer: Cross-cultural adventure
2013	Ribeiro	Tacit knowledge management
2014	Akşit	Örgütlerde örtük bilginin farkındalığı ve etkin kullanımı: Denizli ilindeki işletmelerde örnek bir araştırma (YL TEZİ)
2015	Krátká	Tacit knowledge in stories of expert teachers
2016	Addis	Tacit and explicit knowledge in construction management
2016	Çetin vd.	Mesleki bağlılık ve mesleki öz-yeterlik algısının bilgi paylaşma davranışına etkisi

Tablo 2.5. (Devam) *Örtük bilgiye ilişkin alanyazın (Tablo yazar tarafından derlenmiştir)*

YIL	YAZAR(LAR)	YAYIN
2018	Aydın	Takım kültürü, yenilikçi iş davranışı ve örtük bilgi paylaşımı ilişkisi: Türkiye'de otel işletmeleri üzerine bir uygulama (DT TEZİ)
2018	Kesik	Ortaokul yedinci sınıf öğrencilerinin vatandaş kavramına ilişkin örtük ve açık bilgilerinin incelenmesi (YL TEZİ)
2018	Tribe	Creating and curating tourism knowledge
2018	Urlu	Mutfak çalışanlarında kişilik tiplerinin örtülü bilgi paylaşımına etkisi (YL TEZİ)
2019	Akın	Entelektüel sermayenin kodlanması
2019	Bassano vd	Storytelling about places: Tourism marketing in the digital age
2019	El-Den ve Sriratanaviriyakul	The role of opinions and ideas as types of tacit knowledge
2019	Görgülü	Aile işletmelerinde yönetim devir sürecinde örtük bilgi ve yeteneklerin aktarımı üzerine nitel bir çalışma (YL TEZİ)
2020	Clement ve Olatokun	Tacit knowledge sharing among lecturers: Observations from Nigeria's Premier University
2020	Dagenais vd.	Codifying explicit and tacit practitioner knowledge in community social pediatrics organizations: Evaluation of the first step of a knowledge transfer strategy
2000	Eraut	Non-formal learning and tacit knowledge in professional work
2020	Hu ve Ly	Tacit knowledge, localization push, and diffusion of science: Evidence from Singapore
2020	Kanygin ve Kononova	Expression of tacit knowledge by actors of smart technologies
2020	Oliveira	For organizational communication that promotes the sharing of tacit knowledge
2020	Raisi vd	A network perspective of knowledge transfer in tourism
2020	Rosenhan vd.	Examining tacit knowledge in assessing international postgraduate sutudents
2020	Smit vd.	Designing for experiences: a meta-ethnographic synthesis
2020	Tahir vd.	Tacit knowledge sharing in construction: a system dynamics approach
2020	Uzunboy vd.	Katılımlı yaklaşımla ortaya çıkarılan örtük bilginin kodlanmış bilgiden farkının ortaya konulması
2021	Ladinig ve Vastag	Mapping quality likages based on tacit knowledge

Örtük bilgiye ilişkin çalışmalarda yukarıdaki tartışmalar bir tarafa; henüz kavramların anlamları hakkında dahi uzlaşma sağlanamadığı görülmektedir. Ayrıca alanyazındaki çalışmaların neredeyse tamamına yakını örtük bilgiyi organizasyonlar, işletmeler, firmalar ve örgütler düzeyinde ele almıştır. Bu durum örtük bilgi çalışmalarının yönetim disiplininde gerçekleştirilmesinin bir sonucu olabilir. Örtük bilgiyi bireysel düzeyde inceleyen çalışmaların oldukça az olduğu görülmektedir. Ayrıca konuya ilişkin alanyazın taramasında turizm alanında örtük bilgi çalışmalarının (Bolat, 2007; Bolat, 2010; Aydın, 2018; Tribe, 2018; Bassano vd., 2019; Raisi vd., 2020) sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştirilmiş ya da konaklama alanıyla sınırlı kalmıştır.

2.2. Turist Rehberliğinde Bilginin İşlevi ve Önemi

Bir destinasyonu ziyaret eden turistler yeni şeyler öğrenmeye isteklidir. Bu istek turistlerin seyahat etmelerinin temel nedenlerinden biridir (Mancini, 1990, s. 63). Turistlerin keşfetme isteği kendi başlarına gezmek yerine kendilerine bilgi veren bir turist rehberiyle gezmelerini daha cazip kılmaktadır (Chan vd., 2015, s. 23). Turist rehberleri, turistlerin başka bir kültürü keşfetmesine aracılık etmektedir. Turistleri duyması, koklaması, tatması ve diğer kültürü hissetmesi için teşvik eden kişi turist rehberidir (Urry, 1990). Turist rehberleri gezilen yerin turistik ve sosyal durumu hakkında bilgi veren en önemli kaynaktır (Nettekoven, 1979, s. 142). Turist rehberleri turistlere nereye, ne zaman neden bakılacağını, nasıl davranmalarını gerektiğini anlatarak ve detaylı bilgiler aktararak turistlerle iletişim sağlar (Reisinger ve Steiner, 2008, s. 482). Turistler ve gezilen destinasyon arasında fiziksel bir tecrübeden daha öte, düşünsel, duygusal ve hatta manevi bir bağ oluşmaktadır (Weiler ve Ham, 2001). Turist rehberi aktardığı bilgilerle gezilen yer ve turist arasındaki bu bağın oluşmasına aracılık etmektedir (Christie ve Mason, 2003, s. 3).

Alanyazında turist rehberlerinin görevleri sıralanırken araştırmacıların uzlaştığı ve ilk sırada yer verdiği misyon turist rehberlerinin *bilgi verme* misyonudur. Bu yüzden turist rehberliği mesleğinin temel sermayesi bilgidir. Turlar turizm endüstrisinin önemli bir bölümünü oluşturan ürünlerdir. Turların en önemli paydaşlarından biri olan turist rehberleri sahip oldukları bilgiler sayesinde diğer meslektaşlarına karşı rekabet avantajı elde etmektedir. Sıradaki başlıklarda turist rehberlerinin anlatım yapma, bilgi verme görevleri hakkında kavramsal ve kuramsal açıklamalar; ayrıca turist rehberliğinde bilgiyi konu alan alanyazın yer almaktadır.

2.2.1. Turist rehberlerinin anlatım yapma görevi

İnsanların yaşadıkları tecrübeyi anlamaları ve bundan keyif almaları için öncelikle etkileşimde oldukları yer ya da nesneyi tanımaları gerekmektedir (Reisinger ve Steiner, 2006, s. 482). Bu *tanıma* eylemi anlatımlar sayesinde gerçekleşmektedir. (Moscardo, 1999). Anlatım, turistlerin gezilen yerin tarihini, olayları, insanları ve nesneleri anlayabilmesi için önceden planlanmış bir eylemdir (Reisinger ve Steiner, 2006, s. 482). Turist rehberleri bilgi verme işlevini anlatımlar marifetiyle yerine getirmektedir. Bilgiler anlatımlar sayesinde hedef kitlesine ulaşır. Ayrıca, anlatımlar nesnelerin sahip oldukları

gerçekliklerin, anlamların ve nesneler arasındaki ilişkilerin ortaya koyulmasını sağlar (Bidder vd., 2016, s. 634). Turlarda anlatım yapma görevi turist rehberlerine aittir. Turist rehberleri için anlatım yapma yalnızca yerine getirmeleri gereken bir sorumluluk değildir. Aynı zamanda turist rehberlerinin turizm gelişiminin sürdürülebilirliğine katkı yapma yolu da anlatımlardan geçmektedir (Weiler ve Ham, 2001). Anlatımlar sayesinde bilinçli, meraklı, soru soran ve dünyaya bakış açılarını yeniden değerlendirebilecek turistlerin turlara katılması sağlanır ve bilgi aktarımı ile turistlere ziyaret ettikleri yere ilişkin yeni düşünce ve fikirler kazandırılır (Moscardo, 1996, s. 382). Rehberin anlatımları turistler için eğitim niteliği de taşmaktadır (Chen vd., 2006). Çünkü turist rehberlerinin anlatımları içeriğindeki bilgilerle bir turistin ziyaret ettiği destinasyonu ve kültürünü anlaması için önemli bir işleve sahiptir (Gelbman ve Maoz, 2012, s. 117).

Kültürel ve doğal kaynakların önemi anlatımlar yoluyla aktarılmaktadır (Chen vd., 2006). Turist rehberleri yaptıkları anlatımları tarihi gerçekler, mimari unsurlar ve kültürel bilgiyle süsleyebilir (Dahles, 2002, s. 786). Ancak rehber anlatım yaparken anlaşılır açıklamalar yaparak verdiği bilgiler ve turistin mevcut bilgisi arasındaki farkı azaltmalıdır. Ayrıca espriler, örnekler ve benzetmeler yaparak; soru sorulması için fırsatlar yaratarak anlatılan konular ve turistin günlük yaşamı hakkında bağlantılar kurulması sağlanabilir (Reisinger ve Steiner, 2006, s. 487). Çünkü etkili bir anlatım turistlerin kendilerine verilen bilgi ile geçmiş bilgi ve tecrübeleri arasında ilişkiler kurmasını sağlar (Moscardo vd., 2004, s. 13). Etkili bir anlatım için turist rehberi iyi bir planlama yapmalıdır. Böylece turistlerin anlatımı kaçırmadan takip etmesi mümkün olur. Anlatımın içeriğinde bilimsel, tarihi ya da mimari gibi akademik içerikler olsa da anlatım yapmak bir sanattır (Hu ve Wall, 2012, s. 84). Çünkü turist grupları homojen özelliklere sahip değildir. Çoğu zaman farklı milletlerden ve kültürlerden insanlar bir aradadır. Böyle bir ortamda turist rehberinin aktardığı aynı bilgilerin farklı kişiler tarafından farklı şekillerde algılanması söz konusudur (Pizam ve Sussman, 1995; Pizam ve Jeong, 1996). Bu yüzden anlatım yapabilmek kolay bir eylem değildir (Zerva ve Nijkamp, 2016, s. 43). Turist rehberi anlatımlarıyla turu daha iyi ya da daha kötü bir hale getirebilir (Wang vd., 2002). Çünkü yapılan anlatımların turistlerin memnuniyetini arttırması söz konusudur (Ham, 1992; Moscardo, 1998). Turist rehberlerinin anlatımları turistleri tatmin ettiğinde bu durum turizmle ilişkili diğer paydaşlara ve destinasyonlara da olumlu yansımaktadır (Weiler ve Walker, 2014, s. 92; Kuo vd., 2016, s. 103).

2.2.2. Turist rehberlerinin bilgi verme görevi

Tur esnasında anlatımların içeriğinin önemli bir kısmını bilgiler oluşturmaktadır. Doğru ve kesin bilginin aktarılması turist rehberlerinin en temel görevidir (Cohen, 1985). Turist rehberlerinin gerekli, güncel ve doğru bilgiyi aktarması aynı zamanda profesyonel olmanın getirdiği bir zorunluluktur (Ap ve Wong, 2001, s. 555). Turist rehberlerinin anlattıkları bilgilerin güncel olması aynı zamanda rehberin performansını belirleyen kriterlerden biridir (Sezgin ve Düz, 2018, s. 178). Bilgi vermek, turist rehberini tur lideri, tur yöneticisi ve tur başkanından ayıran en temel özelliktir. (Holloway, 1981, s. 380). Turist rehberleri coğrafya, tarih, kültür ve mimari konularında bilgi sahibi olmak zorundadır. Gezilen destinasyonun niteliklerinin ve özgünlüğünün anlaşılması için bu bilgilerin rehber tarafından aktarılması gerekmektedir (Cohen vd., 2002). Turist rehberleri gezdirdikleri destinasyonun kültürü ve çekicilikleri hakkında sahip oldukları bilgi sayesinde turistlerin ziyaretlerini deneyime çevirmektedir (Ap ve Wong, 2001, s. 551).

Rehberler ev sahibi ülke hakkında anlatım yapan kişiler olarak aynı zamanda ülkeleri için birer büyükelçi görevi üstlenir. Turist rehberleri bilgi verme işlevleri sayesinde turistlere uzmanlıklarını gösterme fırsatı bulmaktadır (Holloway, 1981, s. 386). Bilginin aktarılması rehberin etkili olabilmesi için gereklidir (Pond, 1993). Turist rehberlerinin aktaracakları bilgiyi seçmesi kültürün aktarılmasında önem taşımaktadır. Örneğin, Avustralyalı bir turist rehberi 1960'ların sonuna kadar Avustralya'nın Avrupalı olmayanlara ayrımcılık yapan bir göç politikasına sahip olduğunu ya da Avustralya'nın Aborjinlerin haksızca sürgün edildiklerine ilişkin iddiaları anlatıp anlatmayacağına karar verir. Oysa bu iki durumda Avustralya'nın günümüzdeki kültürünü fazlasıyla etkilemiştir (McDonnell, 2001, s. 2). Bu bağlamda, turist rehberleri turistlere ne anlatacaklarını belirlediklerinde turistlerin gezilen yeri ne kadar detaylı ve doğru tanıyacaklarını da belirlemiş olur (Wong, 2013, s. 917).

2.2.3. Alanyazında turist rehberliğinde bilgiyi konu alan çalışmalar

Turist rehberlerinin bilgi verme görevine ilişkin alanyazın incelendiğinde bazı araştırma bulgularına rastlanılmıştır. Stewart vd. (1998) tarafından gerçekleştirilen araştırmada turistler gerçekleştirdikleri ziyaretin ardından bu ziyarette elde ettikleri bilginin ne kadarını eksiksiz hatırladıklarının önemli olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmacılara göre bir rehberin anlatımının ne kadar etkili olduğu anlatımda yer verilen bilgilerin ne düzeyde hatırlandığıyla ilişkilidir. Ap ve Wong (2001), yaptıkları araştırmada turist rehberlerinin sundukları bilgilerin niteliğinin profesyonelliğin beş bileşeninden birisi olduğunu belirtmiştir. McDonnell (2001), Avustralya'da tura katılan turistlerle gerçekleştirdiği çalışmada, turistlerin kendilerine sunulan kültürel ve tarihi bilgileri, alışveriş ve aktivitelere ilişkin bilgilerden daha fazla önemsediklerini ortaya çıkarmıştır. Diğer bir araştırmada turist rehberlerinin verdikleri bilgilerin turistler tarafından ne kadar güvenilir bulundukları ortaya konulmuştur. Rehberin aktardığı bilgilerin güvenilirliği tüm anlatım hizmetlerinin ortalamasının daha üzerinde bir algılamaya sahiptir (Chen vd., 2006). Io ve Hallo'ya göre (2012), turist rehberlerinin aktardıkları bilgiler öğretici olmanın yanı sıra turistlere duygu ve düşüncelerini de harekete geçirmelidir. Bu şekilde turistlerin deneyimi daha kaliteli bir hal almaktadır ve gezilen yeri yakınında bulunan diğer çekicilikleri ziyaret etme isteği ortaya çıkmaktadır. Özöğütçü (2018) ise turist rehberlerinin gastronomi alanındaki bilgilerinin anlatımlarındaki tavsiye niteliğindeki içeriklerle anlamlı bir ilişkisi olduğunu belirtmiştir.

Turist rehberliği araştırmalarının yapıldığı ilk yıllardan itibaren turist rehberlerinin en önemli görevinin bilgi vermek olduğu farklı araştırmacılar (Holloway, 1981; Cohen, 1985; Ap ve Wong, 2001) tarafından tekrar edilmiştir. Buna rağmen turist rehberliğine ilişkin alanyazın turist rehberlerinin turdaki diğer paydaşlarla (tur operatörleri, müşteriler vb.) ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır (Chen vd., 2018). Turist rehberlerinin bilgi verme rolüne ilişkin az sayıdaki çalışmanın belirli konularla sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çalışmalar turist rehberliğinde bilginin rolü, bilginin turist memnuniyetine etkisi ya da bilgilerin turistler açısından güvenilirlik algısı ile ilişkilidir. Turist rehberlerini ve anlattıkları bilgilerin özelliklerini birlikte konu alan araştırmaların sayısı ise sınırlıdır.

2.3. Ayasofya

Ayasofya'nın külliye yapısı içinde bulunan unsurlar bir defada yapılıp bitirilmiş değildir. Tansuğ'a (1965, s. 96) göre yüzyıllar içinde yapılan eklemeler ve bu eklemelerdeki değişik üsluplar Ayasofya külliyesine *pitoresk* (tablo konusu olmaya değer) bir görünüm kazandırmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı dönemine ait yapılar Ayasofya'yı pitoresk kılarken; yıllar içinde onlarca uluslararası araştırmacının da

dikkatini çekmiştir. Sadece yapıları değil duvarları arasında gerçekleşen tarihi olaylar da araştırmacıların ilgisini cezbederek yapıya ilişkin akademik müktesebatın oluşmasını sağlamıştır. Sıradaki başlıklarda Ayasofya, farklı disiplinlerde yapılan akademik araştırmaların sunduğu bulgularla tanıtılmaya çalışılacaktır.

2.3.1. Ayasofya'dan önce (Geç Antik Çağ)

Byzantion kentinin kuruluşundan Nika İsyanı'na kadar olan süreç açıklanarak ilgili coğrafyanın Ayasofya'dan önceki durumu ve aynı yerde yapılan iki kilise hakkında bilgilerin sıradaki başlıklarda verilmesi amaçlanmaktadır.

2.3.1.1. *Byzantion, Constantinus ve Konstantinopolis*

Byzantion şehri M.Ö. 7. yüzyılda *Megaralılar* tarafından kurulmuştur. Megaralılar bugün Yunanistan'ın *Attika* bölgesinde bulunan bir antik kent olan *Megara* kökenlidir. Megaralı göçmenlerin lideri *Byzas* nedeniyle şehrin Byzantion olarak adlandırıldığı düşünülmektedir. Şehir Byzantion'dan on yedi yıl önce kurulan *Khalkedon*'un (Kadıköy) karşısında kurulmuştur. Kuruluşundan sonra Pers, Sparta ve Galatyalılar tarafından da yönetilen kentin Roma'ya bağlanması M.S. 146'dan[4] sonra gerçekleşmiştir (Sodini, 2011, s. 13; Norwich, 2013, s. 31; Erdoğan ve Akdeniz, 2019, s. 769). 4. yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğu için iki büyük tehdit ortaya çıkmıştır. Tehditlerin ilki başkent Roma'nın Avrupa'nın kuzeyinde yaşayan ve Romalıların "*barbar"* diye nitelediği toplumların baskısına maruz kalmasıdır. İkinci tehdit ise özellikle İmparatorluğun doğusunda Hristiyanlığın her geçen gün daha güçlü bir taban bularak yayılmasıdır. Roma İmparatorluğu için tehditlerin ortaya çıktığı bu dönemde güvenli yeni bir merkeze ihtiyaç duyulmuştur. Bu merkez Roma'ya göre İmparatorluğun doğusuna daha yakın olan Byzantion kentidir (Akyürek, 2011, s. 155).

Kentin Byzantion'dan *Konstantinopolis*'e dönüşü *I. Constantinus* (Büyük Konstantin) tarafından Byzantion kentinin yeniden imar edilerek isminin Konstantinopolis'e dönüştürülmesiyle (M.S. 326-330) olmuştur. I. Constantinus Konstantinopolis'i başkent ilan ettikten sonra (Akyürek, 2011, s. 155) tıpkı Roma gibi yedi tepeyi içine alan kentte (Sodini, 2011, s. 18) imar faaliyetleri başlamıştır. 324'te

[4] Norwich'e (2013, s. 56) göre kentin Roma İmparatorluğu'na bağlanması M.S. 73'te Vespasianus döneminde gerçekleşmiştir.

başlayan imar faaliyetlerini 330 yılında gerçekleştirilen büyük açılış izlemiştir. Bu kapsamda *Forum Constantini* ismi verilen kentin yeni forumunda bulunan Çemberlitaş'ın üzerine Constantinus'un bronz heykeli koyulmuştur. *Septimus Severus* tarafından yapımı başlanan *Hippodrom* tamamlanmış, *Senato Binası* ve *İmparatorluk Sarayı* bina edilmiştir. Ayrıca İmparatorluğun farklı yerlerinden getirilen *Delphi Apollon Heykeli* ve *Yılanlı Sütun* gibi pagan heykellerle şehir süslenmiştir. *Roma Nova* (Yeni Roma) olarak adlandırılan kent kurulduğunda selefi Byzantion şehrinin dört katı büyüklüğündedir. 4. yüzyılda şehrin nüfusunun 200.000 kadar olduğu bilinmektedir (Akşit, 1970, s. 275). Bu gelişmelerle Roma İmparatorluğu artık iki başkentli bir devlet olmuştur. Ancak İmparator Konstantinopolis'te yaşamaya başlamıştır (Akyürek, 2011, s. 157).

4. yüzyıl, Konstantinopolis'te yaşanan siyasi ve sosyal gelişmelerin yanı sıra Hristiyanlık tarihi açısından da önemlidir. M.S. 313'te İmparatorluğun batısına hükmeden *Licinius* ve doğusuna hükmeden I. Constantinus, Milano'da bir araya gelerek İmparatorluk meselelerini görüşmüştür. Bu görüşmenin ardından İmparatorlar *Milano Fermanı*'nı yayınlamıştır. Tarihin akışı içerisinde önemli bir olay olmasıyla birlikte Milano Fermanı'nın bir kopyası günümüze ulaşmamıştır. Ancak konuyla ilgili olarak *Bithynia*[5] Valisi'ne gönderdiği Latince buyruk, Licinius'un eserinde bulunmaktadır. Fermanın orijinali de Latincedir ve bir Grekçe tercümesi *Eusebius*'un *Kilise Tarihi* isimli eserinde yer almaktadır. Milano Fermanı'yla Roma toplumundaki kişilerin Hristiyan ya da diğer dinlere mensup olması serbest kılınmıştır. Bu serbestliğe engel teşkil eden önceki tüm tedbirler kaldırılmıştır. Ferman'dan önce zorla el koyulan ev kiliseleri sahiplerine geri verilmiştir. Bu uygulamalar Hristiyanlığa Paganizm karşısında üstünlük sağlamasa da iki dinin mensuplarına eşit haklar vermiştir. Constantinus, Hristiyan rahiplere pagan rahiplerin sahip olduğu aynı imtiyazları vererek; vergi muafiyeti sağlayarak; Piskoposluk mahkemelerine kolaylık sağlayarak; devlet bütçesinden Kilise'ye kaynak aktararak ve çok sayıda kilise inşa edilmesini sağlayarak Hristiyanlığın kurumsallaşmasına katkı yapmıştır (Akşit, 1970, s. 295-296). Paganizmin resmen yasaklanarak Hristiyanlığın resmi din yapılması *I. Theodosius* (379-395) döneminde gerçekleşmiştir (Akyürek, 2011, s. 157). Bu yüzden Hristiyanlığın Paganizm ve diğer inançlar karşısında müstakil ve mutlak üstünlüğü I. Theodosius iktidarında sağlanmıştır (Akşit, 1970, s. 295-296).

[5] Bithynia: İstanbul'un Anadolu yakasından başlayarak Kocaeli, Sakarya, Bolu illerinin tümünü; Ankara'nın Bolu ve Eskişehir illeri arasındaki bölümünü (Nallıhan, Çayırhan, Beypazarı); Bilecik ve Bursa illerinin bir kısmını içine alan bölgenin İlk Çağ'daki ismi (Umar, 2004, s. 1).

Hristiyanların elde ettiği kazanımlar neticesinde bu dinin takipçi sayısı artmış, bina edilen kiliselere ek olarak pagan inancının çok tanrılı dinleri için yapılan ve halkın içine girmediği tapınaklar yerine cemaatle ibadetin esas olduğu Hristiyanlık formatına uygun yeni bir tapınağa ihtiyaç doğmuştur (Erdoğan ve Akdeniz, 2019, s. 770).

2.3.1.2. *Birinci Kilise ve İkinci Kilise*

Ayasofya'nın günümüzdeki yerinde eskiden bir pagan tapınağı bulunduğu düşünülse de bu düşünceyi teyit edecek bir bulguya rastlanmamıştır (Dorffner vd., 2000, s. 173). Bugünkü Ayasofya aynı yerde[6] yapılan üçüncü kilisedir. İmparator Constantinus Milano Fermanı ile Hristiyanlığa serbestlik sağladıktan sonra İmparatorluk topraklarında kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır (Erdoğan, 2012, s. 2). Roma tarihçileri *Socrates* (Eyice, 1984, s. 4), *Theophanes*, *Nikephoros*, *Leon'un* aktardıklarına göre (Yılmaz Emre, 2014, s. 297) Birinci Kilise İmparator Constantinus tarafından yaptırılmış ve 15 Şubat 361' de açılmıştır (Eyice, 1984, s. 4; Erdoğan, 2012; Yılmaz Emre, 2014; Ahunbay, 2017; Balcıoğulları, 2019, s. 278; Akan, 2020, s. 314). Birinci Kilise'yi yaptıran İmparator için farklı kaynaklar I. Constantinus ve *II. Constantinus* isimlerini öne sürmektedir. Ancak alanyazında araştırmacıların (Mango, 2006, s. 90; Er, 2012, s. 152; Norwich 2013, s. 167) II. Constantinus ismini daha çok ön plana çıkardıkları görülmektedir. Dönemin tarihçisi Socrates Scholasticus, ilk kilisenin *Megale Ekklesia* (Büyük Kilise) ismiyle anıldığını yazmıştır (Yılmaz Emre, 2014, s. 297). İlk kilisenin üzerinin ahşap çatı ile örtülü olduğu ve *bazilika*[7] planıyla inşa edildiği düşünülmektedir (Eyice, 1984, s. 4). 361 yılındaki deprem ve 381 Konstantinopolis Konsili sırasında *Arianların* yapıyı ateşe vermesiyle zarar gören ilk kilise (Coruhlu vd., 2020, s. 21) 404 yılında gerçekleşen isyanda çıkan yangında harap olmuştur (Akan, 2020, s. 314).

İkinci Kilise ise *II. Theodosius* zamanında *Mimar Ruffinos*'a yaptırılmış ve 415'te bitirilmiştir (Dorffner vd., 2000, s. 173). İkinci Kilise'nin duvarlarının taştan yapıldığı

[6] 1946'dan itibaren Ayasofya ve çevresinde kazılar yapan Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958) Birinci Kilise'nin bugünkü Aya İrene'nin bulunduğu yerin güneyinde; İkinci Kilise'nin ise Birinci Kilise'nin güneyinde, yani Ayasofya'nın bugünkü yerinde inşa edildiğini belirtmiştir. Ramazanoğlu'nun iddiasına göre İkinci ve Üçüncü Kiliseler aynı yerde yapılmıştır. Birinci Kilise biraz daha kuzeyde yer almıştır (Eyice, 1984, s. 6).

[7] Bazilika: Ortadaki daha yüksek olmak üzere üç sahına bölünen ve sahınların birbirinden sütunlarla ayrıldığı dikdörtgen yapı. Romalılar bazilikal mimariyi mahkemelerinde kullansa da Erken Hristiyanlık döneminde bazilikalar kilise mimarisi için benimsenmiştir (Turani, 2020, s. 22).

(Yılmaz Emre, 2014, s. 298) beş *nefli*[8], ahşap çatı ile örtülü bazilikal bir plana sahip olduğu bilinmektedir (Coruhlu vd., 2020, s. 21). A. M. Schneider 1935'te Ayasofya'da yürüttüğü çalışmalarda İkinci Kilise'ye ait buluntulara ulaşmıştır. Bunlar arasından *On İki Havari*'yi temsilen kuzu figürlerinin bulunduğu kabartmalı *frizler*[9] günümüzde Ayasofya'nın batı duvarı yakınlarında görülebilir[10] (Eyice, 1984, s. 6; Ahunbay, 2017, s. 38). Görsel 2.1'de Schneider'in İkinci Kilise'nin ön cephesine ilişkin tasavvuru yer almaktadır.

Görsel 2.1. *İkinci Kilise'nin ön cephesine ilişkin tasavvur (Schneider Albümü/ Selçuk Eracun)*

Schneider'in kazılarında ortaya çıkarılan basamak kalıntıları, sütunlar, sütun başlıkları, fasat (dış cephe) taşları da Ayasofya'nın avlusunda görülebilmektedir. Avluda sergilenen eserlerin bir kısmı Görsel 2.2'de yer almaktadır.

[8]Nef: Camilerde ve kiliselerde apsis ya da mihraba doğru uzanan ve sütunlarla birbirinden ayrılan bölümlere verilen isim. Nef yerine *sahın* ya da *gemi* terimleri de kullanılmaktadır (Turani, 2020, s. 128).
[9]Friz: Mimari yapıların saçaklarında baştaban ve korniş arasında bulunan ve yapının enlemesine uzayıp giden bölüm, şerit (Hasol, 2020, s. 173).
[10] 1946'dan itibaren Ayasofya ve çevresinde kazılar yapan Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958) "bu frizlerin İkinci Kilise'ye değil, burada bulunan eski bir pagan tapınağına ait olduğunu" iddia etmiştir (Eyice, 1984, s. 69).

Görsel 2.2. *İkinci Kilise'nin kalıntıları (Hayati İnaç)*

532 yılının Ocak ayında (Schibille, 2004, s. 43) Hippodrom'da başlayan isyanda İkinci Kilise de yakılıp yıkılmıştır. Zafer Tanrıçası'nın *(Nike)* isminden esinlenen isyancıların "Nika!" şeklinde tezahüratlarda bulunmasından dolayı bu isyan *Nika İsyanı* olarak bilinmektedir (Yılmaz Emre, 2014, s. 298). I. Iustinos zamanında I. Anastasios tarafından desteklenen ve Yeşiller olarak bilinen siyasi halk oluşumuna karşın Iustinianus Maviler ismindeki oluşumu desteklemiştir. Iustinianus imparator olduktan sonra ise bu oluşumlara karşı sert bir tutum izlemiştir. Iustinianus döneminde Maviler ve Yeşillere verilen cezalar ve İmparatorluk politikalarının halk üzerindeki ağır maddi yükler oluşturması iki grubu İmparator'a karşı birleştirmiştir. Ayaklanmanın büyümesi üzerine Konstantinopolis'te yangınlar çıkartılmış; I. Anastasios'un yeğeni Maviler ve Yeşiller tarafından imparator ilan edilerek kendisine İmparatorlara özgü erguvan (porfir) renkte bir elbise giydirilmiştir. Iustinianus şehri terk etmeye hazırlanırken eşi İmparatoriçe Theodora'nın engellemesi ile bundan vazgeçmiş; İmparatorluğa bağlı bir askeri birlik hipodromda toplanan isyancıları öldürerek Nika İsyanı'nı bastırmıştır (Ostrogorsky, 2006, s. 66-67).

2.3.2. Üçüncü Ayasofya: Mimari özellikler, yapılar, bölümler ve süslemeler

Bu başlığın altındaki satırlarda "Ayasofya" isminin anlamı, *Iustinianus*'un Ayasofya'yı bina etme iradesinin uygulayıcısı olan mimarların kimler olduğu ve

Ayasofya'nın mimarlık tarihi açısından ilk olmasını sağlayan özelliklerinden bahsedilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca Ayasofya'da kullanılan taşlar/mermerler ve yapıdaki aydınlatma tasarımına ilişkin detaylarla Ayasofya'nın yapım sürecinin açıklanması düşünülmektedir.

2.3.2.1. *"Ayasofya" ismi ve anlamı*

Nika İsyanı'nda yıkılan İkinci Kilise'nin yerine yapılacak olan üçüncü kilise *Ayasofya* ismiyle anılacaktır. Batılı bazı ziyaretçilerin yapıyı *Saint Sophia* ismiyle anması nedeniyle üçüncü kilisenin Sophia adında bir azizeye atfedilmiş olduğuna yönelik yanlış bir inanış mevcuttur. Ancak Ayasofya (*Hagia Sophia*) ismi Hristiyan teolojisinde *Kutsal Bilgelik*, *Kutsal Hikmet* gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Doğu Roma kaynakları incelendiğinde bu ismin Orta Çağ'da Konstantinopolis'te yaşayan Hristiyanlar için de aynı anlamı taşıdığı görülmektedir. Kilise tarihçisi Socrates Scholasticus (380-440) "Kristolojik tartışmaların en yoğun olduğu dönemde dahi *İsa* isminin pek çok kişi için *Sophia* (Bilgelik, Hikmet) kavramıyla özdeş olduğunu" yazmıştır (Brzozowska, 2012). Dönemin resmi İmparatorluk tarihçisi *Procopius* Doğu Roma halkının Tanrı'nın tapınağını "Sofya" ismiyle andığını, bu ismin Tanrı için en uygun isim olarak yine halk tarafından bulunduğunu (Procopius, VIIa) belirtmiştir. *Paulus Silentiarius* da Kilisenin 562'deki açılış için Procopius'u teyit eden ifadeler kullanmıştır. Anonim eser *Diegesis*'te (Anlatı) Ayasofya'nın İsa'ya ve *Tanrı'nın Sözüne* atfedildiği yazılmıştır. İmparator *Manuel Comnenus'un* 1153 tarihli kararnamesinde "Ayasofya'nın Kurtarıcı onuruna yapıldığı" hatırlatılmıştır (Brzozowska, 2012). Tanrı'nın Sözü Hristiyan teolojisinde yer alan bir kavramdır. Yuhanna İncili "Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı" ifadeleriyle başlamaktadır. Hristiyan inancına göre Tanrı'nın Sözü İsa'nın vücudunda ete kemiğe bürünerek insanların arasına karışmıştır. Hristiyanlıktaki bu bakış açısına göre Ayasofya İsa'ya ve O'nun şahsında Tanrı'nın Sözü'ne ya da diğer bir ifadeyle Tanrı'nın Bilgeliğine ithaf edilmiştir.

2.3.2.2. *Ayasofya'nın inşası*

Ayasofya'nın inşası konusuna değinmeden önce Doğu Roma toplumunda Hristiyanlığın durumunu anlamak önemlidir. Çünkü sonraki satırlarda aktarılacağı üzere *Iustinianus*'u daha önce görülmemiş büyüklükte ve mimari açıdan meydan okumalarla

dolu bir projeye başlatan motivasyonu anlamak için tarihsel arka planı da açıklamak gerekmektedir.

Constantinus'un serbest bıraktığı ve meşruiyet tanıdığı Hristiyanlar arasındaki kilise birliği Iustinianus döneminde zayıflamıştır. Iustinianus dönemine kadar kovuşturmalar geçiren ve makbul sayılmayan *monofizitlere* yönelik baskı Iustinianus döneminde gevşemiştir. Çünkü Iustinianus'un eşi İmparatoriçe *Theodora* -babası monofizit bir din adamı olduğu için- monofizitler tarafından saygı görmüştür. Bu saygı Theodora'nın 548'deki ölümüne kadar monofizitleri kesintisiz ve kararlı bir şekilde desteklemesiyle karşılık bulmuştur. Iustinianus monofizitlere yönelik baskıyı azaltırken onlara karşı olan *Kadıköy Konsili'ni* (451) esas alan tarafların görüşünü de benimseyerek Hristiyanlar arasında denge politikası izlemeye çalışmıştır. Çünkü İmparatorluğun batısında *Kadıköy Konsili*'ndeki görüşler daha çok taraftara sahipken vergileriyle İmparatorluk için önemli bir yeri olan Mısır'da monofizitlik hakimdir. Bu durum Iustinianus'u Batı ve Doğu'daki Hristiyan fraksiyonlar arasında sıkıştırmıştır. Kilise örgütündeki fraksiyonlar Iustinianus döneminde toplumsal barış için tehdit oluşturmuştur (Kaçar, 2009, s. 158-165). Ayasofya İmparatorluğun en büyük katedrali ve baş kilisesi olarak bina edilirken kilise örgütünde ayrılıklar yaşanmaktadır ve Iustinianus farklı Hristiyan toplumlarının beklentileri arasında denge siyaseti yürütmeye çalışan bir imparatordur.

İkinci Kilise'nin de yıkılması üzerine 532 yılının Şubat ayında İmparator I. Iustinianus *Trallesli* (Aydın) *Anthemius*'u ve *Miletuslu* (Milet ya da bugünkü ismiyle Söke) *Isidorus*'u görevlendirerek aynı yerde üçüncü kiliseyi (bugünkü Ayasofya) inşa ettirmeye başlamıştır. Ayasofya'nın inşasında bu kişilerin görevlendirildiğini dönemin İmparatorluk tarihçisi Procopius[11] *De Aedificiis*[12] (Binalar Üzerine) isimli eserinde aktarmaktadır. Procopius'a göre Ayasofya'nın inşaatına 23 Şubat günü (532) başlanmıştır. Bu tarih isyandan sonra hiç vakit kaybedilmeden Ayasofya'nın inşasına

[11]Procopius'un *De Aedificiis* (Binalar Üzerine) isimli eserinin dışında *Anecdota* (Gizli Tarih) ve *De Bellis* (Savaşlar) isimli iki başka eseri daha bulunmaktadır (Kaçar, 2019, s. 1).

[12] Procopius'un *De Aedificiis* isimli eserini 554'te ya da 560'da yazmış olabileceğine dair iki görüş bulunmaktadır. Eserde Ayasofya'nın kubbesinin 558'deki yıkılışından bahsedilmediği için 540 daha makul bir tarihtir. Ayrıca eserde Filistin Bölgesi'ndeki Samiriyelilerden 'barış içindeki halk' diye bahsedilmektedir. Samiriyelilerin 555 yazında kanlı bir isyan girişiminde bulunması da Procopius'un eserini 540'ta yazmış olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Procopius 533-540 yılları arasında Afrika ve İtalya'da bulunduğu için Ayasofya inşaatını -ilk yılı hariç- ve açılışını görmediği bilinmektedir. Procopius 540 tarihinden öncesine ilişkin aktardığı bilgileri başkalarından öğrenmiş olmalıdır (Mango, 1992, s. 43).

başlandığını göstermektedir (Eyice, 1984, s. 6). Mimarların ne kadar bilgili ve yetenekli oldukları bir tarafa Ayasofya gibi bir yapının tasarımının altı haftada tamamlanması mümkün görünmemektedir. Bu yüzden Iustinianus'un iki mimarla birlikte Ayasofya tasarımını çok daha erken bir zamanda yaptığı düşünülmektedir (Norwich, 2013, s. 167).

Procopius Ayasofya'yı bina eden iki kişiden bahsederken Anthemius için *mêchanikê*; Isidorus için ise *mêchanopoios* kelimesini kullanmıştır. O dönem için bu kelimeler kişilerin teknik bilgisine işaret etmektedir. Bu kelimelerin bugünkü karşılığı için *mühendis* demek daha doğrudur (Mango, 1986, s. 72). Günümüzde ise Ayasofya'yı bina edenler için *mimar*, *matematikçi* (Goodyear, 2021, s. 5) ya da *fizikçi* (Öngen ve Aysal, 2020, s. 439) gibi unvanlar kullanıldığı görülmektedir. On beş asır öncenin meslek ve unvanlarını 21. yüzyılın kurumsallaşmış meslek ve unvanlarıyla değerlendirmek doğru değildir. Ayrıca Orta Çağ'da entelektüellerin birden fazla alanla ilgilenmesi sık karşılaşılan bir durumdur. Bu yüzden Anthemius ve Isidorus'un çalıştıkları disiplinler için farklı görüşler öne sürülse de bu iki isim Ayasofya'da mimar işlevi gördüklerinden sıklıkla bu unvanla anılmaktadır.[13] Yapının günümüzdeki görünümü Görsel 2.3'de yer almaktadır.

[13]Ayasofya'yı inşa eden iki kişiye ilişkin bilgiler çok az olmakla birlikte hem Anthemius hem de Isidorus'un *Ammonius* tarafından kurulan ve pagan nitelikleriyle bilinen *İskenderiye Okulu*'ndan mezun oldukları bilinmektedir. Hristiyanlık ve Doğu Roma tarihinde önemli bir yere sahip olan Iustinianus'un bu dinin en büyük ve en önemli mabedini inşa ettirirken seçtiği kişilere nasıl karar verdiği merak konusudur. Her ne kadar Procopius Iustinianus'u överken "Bu iş için en doğru adamları seçti" dese de İmparator'un yanında çalışan yüksek rütbeli memurların İskenderiye Okulu'yla ilişkileri mimar tercihi hakkında fikir vermektedir (Schibille, 2004, s. 43; Kaldellis, 2013, s. 362).

Görsel 2.3. *Günümüzde Ayasofya'nın dışarıdan görünümü (Hayati İnaç)*

Ayasofya 1500 yıla yakın bir süredir depremler nedeniyle kubbesinin çökmesi ya da duvarlarının yıkılması gibi hasarlar görmüştür. Yine de yapının günümüze ulaşan büyük kısmı 6. Yüzyıldaki orijinal haliyle kalmıştır. Ayasofya'nın üzerine yapıldığı zemine ilişkin bulgular jeo-radar yardımıyla yapılan araştırmalarda elde edilmiştir. Araştırmalar özellikle İkinci Kilise'nin kalıntılarının Ayasofya'nın altında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu kalıntıların gelişigüzel bir şekilde bırakılmadığı görülmüş; oldukça dikkatli bir şekilde, uygun malzemeler kullanılarak ve doğru teknikle sıkıştırılarak zeminin hazırlandığı tespit edilmiştir (Gökçe, 2010, s. 51; Barba vd., 2018, s. 267). Diğer bir bulgu *naos*[14] zemininin altındaki yapıyla ilgilidir. İmparatorluk kapısının batısında zeminde yer alan bir kapaktan naosun altına giriş yapılmaktadır. Bu mekan Ayasofya'nın batı duvarının dışındaki İkinci Kiliseye ait kalıntılarla aynı kotta yer almaktadır (zeminden 2 metre aşağıda). Bu tespit Ayasofya bina edilirken İkinci Kilise'ye ait bazı mekanların altyapı olarak kullanıldığı düşüncesini desteklemektedir (Diker vd., 2020b, s. 747).

Ayasofya'nın inşasında kullanılan ana malzemeler taş, tuğla ve harçtır. Yapının büyük bölümünde tuğla duvar örgüleri vardır. Ana sütunların tamamı ve dışarıdaki

[14] Naos: Ortodoks kiliselerinde ibadet yapılan mekan; Yunan tapınaklarında içinde tanrı heykelinin bulunduğu etrafı sütunlarla çevrilmiş mekan (Hasol, 2020, s. 338).

payandaların alt kısımları taş bloklarla yapılmıştır. Ana kemerler ve kubbe ise tuğladan örülmüştür. Duvarlardaki harç kalınlığı tuğlaların kalınlığı kadardır (5-7 cm) ve bu tekniğin kullanıldığı durumlarda tuğlaların rolü dayanıklılık sağlamaktan çok katı ve sert bir kıvam sağlamaktır. Ayasofya'nın tuğladan örme duvarlarında kullanılan puzolanik harcın tam mukavemet performansına ulaşması için yaklaşık olarak bir yıl gerekmektedir. (Erdik, 2020, s. 61). Ayasofya'da kullanılan inşa malzemelerinin batı cephesinden görünümü Görsel 2.4'de yer almaktadır.

Görsel 2.4. *Ayasofya'nın batı cephesi (Hayati İnaç)*

Ayasofya henüz inşa aşamasındayken yapısal sorunlar ortaya çıkmıştır. Procopius'un aktardıklarına göre inşa halindeki doğu kemerinin payelerinin dışa doğru esnemesi üzerine mimarlar durumu Iustinianus ile paylaşmışlar; İmparator da kemerin kendi kendine destek olması için bir an önce tamamlanması emrini vermiştir. Kuzey ve güney kemerlerde ise henüz kurumayan sıvanın yanlardaki duvarlara basınç yapması üzerine yaşanan kopmaların çözümü de yine İmparator'dan gelmiştir. Bu kez verilen emir kemerler kuruyana kadar altlarındaki perde duvarlarının sökülmesidir. İmparatorun mimari bilgisini öven sözlerinin ne kadar gerçek olduğu bilinmese de Procopius'un

aktardıkları yapının henüz inşaat halinde yaşadığı problemleri bildirmesi açısından önemlidir (Mango, 2006, s. 94-95).[15]

Ayasofya'da İmparatorluğun farklı yerlerinden sipariş edilen malzemeler ve Marmara Adası'ndan elde edilen mermer kullanılmıştır. Bol miktarda malzemenin yoğun insan gücüyle birleşmesiyle Ayasofya 5 yıl 10 ay gibi bir sürede tamamlanmıştır (Gökçe, 2010, s. 51) ve 27 Aralık 537 günü açılmıştır (Mango, 2006, s. 93).

Iustinianus'un Ayasofya'nın açılışında söylediği iddia edilen o meşhur söz Diegesis isimli 9. yüzyıla ait anonim bir eserde geçmektedir. Diegesis'in anonim yazarı Ayasofya'nın o zamana dek dünyanın en görkemli yapısı olan *Süleyman Mabedi*'ni geride bıraktığını şu sözlerle aktarmıştır: *"*Iustinianus ambonun[16] İmparatorluk kapısını açtı, ellerini kaldırdı ve dedi ki 'Bana böyle değerli bir iş yaptıran Tanrı'ya şükürler olsun, Süleyman'ı yendim'" (Brubaker, 2011, s. 85). Auzépy'ye (2011, s. 101) göre büyük ilgi görerek farklı dillere çevrilen Diegesis Ayasofya'yla ilgili bir çok yanlış bilginin kaynağıdır ve Iustinianus kendisine atfedilen "Ey Süleyman seni yendim!" sözünü hiç söylememiştir. Diegesis'te gerçeklerin yerini mitler almıştır. Eser Latince, Rusça, Türkçe, Farsça, Yunanca ve daha bir çok dile çevrilerek popüler olmuştur. Günümüzde Ayasofya yakınlarında turist rehberlerinin gruplarına ne anlattığına kulak kabartılsa anlatım içeriklerinin büyük bölümünün Diegesis'ten alındığı görülebilir. "Efes Tapınağı'ndan getirilen sütunlar" ya da "Ayasofya'yı koruyan melek" gibi hikayeler de Diegesis'ten alıntıdır (Mango, 1992, s. 45).

Procopius'un aşağıdaki sözleri 6. yüzyılda Ayasofya'yı ziyaret edenlerin karşılaştığı manzara hakkında fikir vermektedir (Mülayim, 2020, s. 45):

---

[15] Procopius önemli bir kaynak olmakla birlikte araştırmacıların temkinli yaklaştığı bir yazardır. Eserlerinden De Aedificiis Iustinianus yönetiminin savlarının halka empoze edilmesini ve İmparatorluğun resmi propagandasını yapmayı amaçlamaktadır (Mango, 1992, s. 43). Ayrıca Procopius'un İmparator'a yakınlığı, övgü dolu sözleri, sıklıkla deneyimlerini ve yapının kendisine hissettirdiklerini anlatması (Schibille, 2014, s. 14) nesnellik dairesinden çıktığı izlenimini yaratmaktadır. "Hristiyanlara bugün gördüğümüz Ayasofya'nın bir modeli gösterilseydi ve bunun yapılması için İkinci Kilise'nin yıkılması gerektiği söylenseydi, İkinci Kilise bir an önce yıkılsın da yerine yenisi yapılsın diye dua ederlerdi" (Procopius, VIIa, s. 11) sözleri Procopius'un öznel yaklaşımına örnektir. Procopius'un De Aedificiis'te Iustinianus için kullandığı övgü dolu sözler diğer eseri *Anecdota'da* (Gizli Tarih) yerini hakaretlere bırakmıştır. Procopius Iustinianus için bu kez "dolandırıcı", "aptal" demektedir (Procopius,VIIb). Procopius'un Iustinianus hakkındaki menfi sözlerine rağmen eserinden birkaç yüzyıl sonra yapılan *Sunu Mozaiği*'nde Iustinianus'un "Şanlı hatıraya sahip İmparator" olarak anılması (Kovalchuk, 2007, s. 205-208) Procopius'a temkinli yaklaşanların sadece günümüz araştırmacıları olmadığını düşündürmektedir.

[16] Ambon ya da ambo: Kiliselerde bulunan vaaz yeri ya da vaaz kürsüsü (Hasol, 2020. s. 35). Üzeri süslemelerle kaplanan ve taştan yapılan ambonlar kiliselerde 13. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Turani, 2020, s. 11).

"(Ayasofya) Seyredenlerin gözlerinin herhangi bir yerde uzun süre takılı kalmasına izin vermez. Her bir detay tek tek, hevesle gözlerini etkiler ve seyredenleri alıkoyar böylece görünüş her an değişir, çünkü gözlemci hangi ayrıntıya hayran olacağını kestiremez, her şeyi dikkatle inceler, alnını kırıştırarak gözlemler, yine de zanaatın inceliğini anlayamadan, ama anlaşılamayan şeylerin karşısında duyulan hayrete düşerek oradan ayrılır"

Ayasofya yapıldıktan sonra işlevsel anlamda çok yönlü bir kurum olmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu için başkentteki en büyük kilise olarak imparatorların taç giymesinden dini günlerdeki geniş katılımlı ayinlere kadar çok sayıda etkinliğe ev sahipliği yapmıştır (Balcıoğulları, 2019, s. 280). *Ayasofya Piskoposu* aynı zamanda *Patrik* sıfatına sahiptir (Auzépy, 2011, s. 103). Ayasofya bir saray kilisesi değildir; bitişik olduğu *Patrikhane*'nin kilisesidir. Kilisenin kendi yönetimi vardır ve bu yönetim patrik tarafından kontrol edilmektedir (Oikonomides, 1976, s. 153). Ayasofya Patriği'nin Konstantinopolis dışında da önemli bir etkisi vardır. Ayasofya 6. yüzyıldan itibaren Balkanlardan Toroslara kadar Bulgarlar ve Ruslar da dahil olmak üzere paganların Hristiyanlığa geçtikten sonra kurdukları kiliselerin baş kilisesidir ve bu coğrafyalarda yargılama yetkisine sahiptir (Auzépy, 2011, s. 103).

Ayasofya'nın yönetimi ve hizmetleri için çok sayıda personel tahsis edilmiştir. 7. yüzyılın başında *Herakleios*'un yayımladığı kanunnameye (novelle) göre Ayasofya'da 500 kişi görev yapmıştır. Çalışanlar 80 rahip, 150 erkek *diyakon*, 40 kadın *diyakon*, 25 *psalti* (koro şarkıcısı), 75 kapıcı ve diğer hizmetlerden sorumlu kişilerden oluşmuştur (Auzépy, 2011, s. 106).

2.3.2.3. *Mimari plan*

Roma İmparatorluğu'nda Grek mimari kültürü tek başına benimsenmemiştir. Grek yapı kültüründe bulunmayan *kubbe*, *tonoz*[17], *kemer* ve *mozaik* gibi unsurların Roma İmparatorluğu'nda kullanılması Doğu kültürünün İmparatorluk üzerindeki etkilerinin sonucudur. Doğu ve Batı mimarisinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir mimari iklimde Ayasofya'nın inşaatına başlanmıştır (Turani, 2010, s. 208). Ayasofya Bizans mimarisinin en öne çıkan eseridir. Antik etkilerin görüldüğü Roma mimarisiyle birlikte erken Hristiyanlık mimarisi Ayasofya'da görülmektedir (Plachý vd., 2016, s. 2260). Erken Hristiyan yapılarında sıkça görülen bazilikal plan ve genellikle mezar ve hamamlarda

[17]Tonoz: Tavan örtüsü (Turani, 2020, s. 145).

görülen merkezi kubbe planı birlikte uygulanmıştır. Elde edilen *kubbeli bazilika* formu Ayasofya'nın mimarisini olağan dışı kılmaktadır. Diğer bir ifadeyle sıra dışı olan bazilikal formda olan bir yapının üzerinin merkezi kubbe ile örtülmesidir (Görsel 2.5) (Erdoğan, 2012, s. 4).

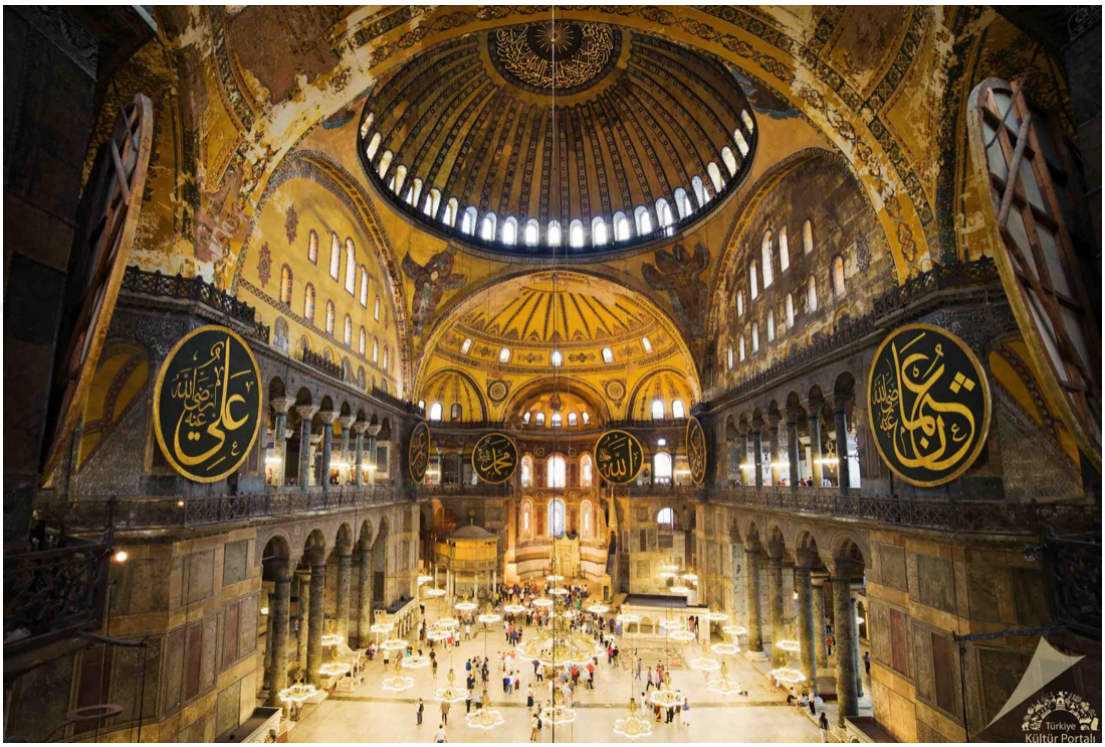

Görsel 2.5. *Ayasofya'nın bazilikal planı ve kubbesi (kulturportali.gov.tr)*

Ayasofya'nın önceki kiliselerde uygulanan dikdörtgen form yerine kareye yakın bir plana sahip olduğunu ve bu özelliğiyle doğu-batı, kuzey-güney uzunluklarının birbirine yakın ölçülerde tutulduğunu belirtmek gerekir (Erdoğan ve Akdeniz, 2019, s. 776). Bu yüzden Ayasofya'nın iç mekanı *narteks*[18] ve *apsis*[19] çıkarıldığında 73,5 metre uzunluğa ve 69,5 metre genişliğe sahiptir. Apsis 6 metrelik uzunluğuyla dışarıya taşmaktadır (Erdoğan, 2012, s. 4). Dış narteksten apsise kadar içten uzunluk ise 92,25 metredir (Doğan, 2009, s. 2). Kareye yakın planına rağmen Ayasofya'yı bazilikal bir formda algılatan ise merkezi kubbeye doğu ve batı yönlerinde eklenen yarım kubbelerdir (Erdoğan ve Akdeniz, 2019, s. 794). Bu yarım kubbeler sayesinde merkezi kubbenin

[18]Narteks: Bazilika planlı kiliselerde neflerin bulunduğu ana bölüme girilmeden önce bulunan; sütun ya da duvarlarla ana mekandan ayrılmış yer (Hasol, 2020, s. 338).
[19]Apsis ya da apsid: Kiliselerde uçta yer alan ve ayinin yönetilmesi için kullanılan yarım daire biçimindeki alan (Turani, 2020, s. 15).

örtebileceğinden daha fazla alan örtülebilmiştir. Ayasofya'nın 7500 m^2 yüzölçümü (Angı, 2020, s. 507) ve 150,000 metre küpten (Sü Gül, 2021, s. 321) büyük iç mekan hacmi 16,000 bin kişilik kapasiteye karşılık gelmektedir. Ayrıca devasa iç genişlik yapıyı rezonant kılmaktadır. Bu özelliğiyle Ayasofya'da insan sesinin yankılanması bazı durumlarda on saniyenin üzerine çıkmaktadır (Pentcheva, 2016, s. 4).

Yapıların üzerinin kubbe ile kapatılması yüksek bir iç hacim sağlarken mekanın sütunlarla dolarak görüntünün kapatılmasını engellemektedir (Altin, 2001, s. 197). Ayasofya'da orta nef ve yan nefler arasında sütunlarla sağlanan keskin bir ayrım vardır. Ayasofya'nın aksine Osmanlı camilerinde yan nefler orta mekana bağlıymış hissi uyandırır. Ayasofya'daki bu fark bazilikal formu korumak için yapılmıştır (Turani, 2010, s. 210).

2.3.2.4. *Ayasofya'nın kubbesi*

Ayasofya'yı özgün kılan Batı kökenli bazilikal plan ve Doğu kökenli kubbe örtüsünü bir araya getirmesidir. Bazilikal plan üzerine kubbe uygulaması -sonraki yüzyıllarda kısmen yıkıcı sonuçları olsa da- Ayasofya'da başarıyla uygulanmıştır. Bu meydan okumanın öznesi olan kubbe Ayasofya'da kullanıldıktan yaklaşık on beş yüzyıl sonra dahi günümüzün yapılarında tekrar karşımıza çıkmaktadır. Sıradaki iki başlıkta Ayasofya'nın kubbe mimarisi, kubbede kullanılan malzemenin niteliği ve kubbenin sonraki yüzyıllarda yapılan diğer ikonik yapılarda nasıl tekrar edildiği açıklanmaya çalışılacaktır.

2.3.2.4.1. *Ayasofya kubbesinin mimari özellikleri*

Uzunlamasına plana sahip bir Roma bazilikasını merkezi planlı bir kubbe ile örtmek 6. yüzyıl için yenilikçi ve deneysel bir uygulamadır (Çakmak vd., 2009, s. 693). Teknik açıdan tabanı daire formunda olan kubbenin düz duvarlara oturtulması daireden dörtgene geçiş sorunu yaratmaktadır (Kuban, 2019, s. 47). Ayasofya özelinde ise *100 Bizans ayağı*[20] çapında büyük bir kubbenin duvarlara oturtulmaması; aynı zamanda havada asılı kalmasının engellenmesi daha önce denenmemiş bir şeydir (Mango, 2006, s. 93). Bu meydan okumanın merkezindeki kubbe dört ana sütunla desteklenmiştir.

[20] Doğu Roma İmparatorluğu döneminde kullanılan bir ölçü birimi (poûs). 1 poûs 30-33 cm'ye denk gelmektedir (İstek, 2021, s. 23).

Kubbenin ağırlığı kendisine temas eden dört büyük kemere ve *pandantifler*[21] vasıtasıyla sütunlara aktarılmıştır (Plachý vd., 2016, s. 2263; Oto ve Hara, 2017, s. 798).

Procopius'un De Aedificiis isimli eserinde aktardıklarına göre 532'deki ilk açılıştan 20 yıl sonra yaşanan bir depremde yapının doğu kemeri, doğu yönündeki yarım kubbesi ve ana kubbenin büyük bölümü yıkılmıştır. Ayasofya'nın inşaatını bitiren iki mimarın da hayatta olmadığı bu dönemde (Mango, 2006, s. 96) hasarın onarılması için yapının ilk mimarlarından Isidorus'un yeğeni -aynı zamanda yapının ilk inşasında da çalışan- *Genç Isidorus* görevlendirilmiştir. Genç Isidorus'un kubbe kasnağına açtığı 40 pencere (Çakmak vd., 2009, s. 693) ile kubbe ağırlığının hafifletilmesi sağlanmış ve kubbenin yüksekliği eskisine göre 6,25 metre[22] daha yükseltilerek 56.60 metreye çıkarılmıştır. Genç mimarın müdahalesinin ortaya çıkardığı bir diğer sonuç bugün çıplak gözle seçilebilmektedir. Kubbe yuvarlak formunu kaybederek kuzey-güney yönünde 31.87 metre, doğu-batı yönünde 30.86 metre genişliğiyle[23] az da olsa elips bir forma dönmüştür (Altin, 2001, s. 200; Aydıngün, 2005, s. 1004; Atıcı ve İnceoğlu, 2018, s. 117). Tam bir daireden elips forma geçilmesindeki ana etken yapının inşaatı esnasında doğu ve batı kemerlerinin oturduğu payelere gelen itki kuvvetlerinin neden olduğu açılmadır. Üzeri örtülecek alanın planlanandan daha büyük olduğunun anlaşılması üzerine elips formda bir kubbe zorunlu olmuştur (Dabanlı ve Tökmeci, 2020, s. 633-634). Günümüzde kubbenin saçağından zirvesine olan yüksekliği 15 metredir (Schibille, 2004, s. 43). Kubbenin zeminden yüksekliği ise 55,60 metredir (Mizutani vd. 2021, s. 5).

Genç Isidoros'un onarımları 24 Aralık 563'te sona ermiş ve yapı yeniden ibadete açılmıştır (Aydıngün, 2005, s. 1004). Bu açılışa ilişkin bilgileri sarayın yüksek rütbeli subaylarından Paulus Silentiarius *Ekphrasis* adlı eserinde anlatarak Ayasofya'nın 6. yüzyıldaki mimari ve süsleme detaylarını o dönemin canlı bir şahidi olarak aktarmıştır (Chuvin, 2011, s. 90). Açılışından 20 yıl sonra gerçekleşen yıkım kubbe için ilk olmayacaktır. Ayasofya'nın kubbesi daha sonra iki farklı yüzyılda depremlerden hasar görecek ve kısmen çökecektir. Bu depremler 10. yüzyılda ve 14. yüzyılda gerçekleşmiştir (Çakmak vd., 2009, s. 697). Bu yüzden Ayasofya'nın kubbesi 6., 10. ve 14. yüzyıllarda

[21]Kubbenin düz duvarlara oturtulması esnasında ortaya çıkan daire ile kare arasındaki boşluklar pandantif ismi verilen yapı öğesiyle doldurulmuştur. Pandantif mimari de 'küresel-bingi' olarak da bilinmektedir (Kuban, 2019, s. 47).

[22]Bazı kaynaklarda 6,24 metre (Nur ve Özer, 2017, s. 69) ya da 6-7 metre (Gökçe, 2010, s. 51) olarak belirtilmektedir.

[23]Gökçe (2010, s. 51) kubbe genişliğini 32,7 metre-33,5 metre olarak belirtmiştir.

yapılan eklektik bir kubbedir (Moropoulou vd., 2002, s. 366-372). Kubbenin dışarıdan görünümü Görsel 2.6'de yer almaktadır.

Görsel 2.6. *Kubbenin dışarıdan görünümü (Hayati İnaç)*

Tamamı tuğla kullanılarak inşa edilen kubbede (Schibille, 2004, s. 43) hafif tuğlaların tercih edilmesi ağırlığa ilişkin kaygıların bir sonucudur (Altin, 2001, s. 200). 9. yüzyıla ait anonim eser Diegesis'te kubbenin ve dört taşıyıcı kemerin *Rodos*'tan hususi sipariş edilen hafif tuğlalarla yapıldığı yazmaktadır. Ayrıca kubbedeki Rodos menşeli tuğlaların normal tuğlalardan on iki kat daha hafif olduğu ifade edilmiştir. Yine Diegesis'te kubbenin 557'de çökmesinin ardından yeni bir sevkiyat yapıldığı ve yine Rodos'tan gelen hafif tuğlalarla kubbenin onarıldığı yazmaktadır (Moropoulou vd., 2002, s. 366-372). 2000'lerin başında Ayasofya'yı koruma ve restore etmeye yönelik çalışmalar kapsamında orijinal yapı malzemeleri ve inşa tekniklerini ortak bir çalışmada inceleyen *Princeton Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi* ve *Atina Ulusal Teknik Üniversitesi* araştırmacıları Ayasofya'nın tuğlalarını 6. yüzyılda yapılan Rodos kiliselerinin tuğlalarıyla eş zamanlı olarak incelemiştir. Analizler Ayasofya'daki tuğla örneklerinin aynı yüzyılda yapılan Rodos'taki kiliselerden alınan örneklerle benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur. Kubbedeki 6. Yüzyıla ait tuğla örnekleri Diegesis'teki "kubbenin tuğlalarının Rodos'tan geldiği" anlatısını doğrulamaktadır. Ayrıca Ayasofya'nın kubbesinde kullanılan tuğlaların düşük ateşte pişirildiği (750°C), gözenekli mamul

edildiği ve mukavemetinin yüksek olduğu ortaya konmuştur. Ayasofya'nın kubbesinin on beş yüzyıl boyunca ayakta kalmasında sadece mimari plan değil kullanılan tuğlaların hafifliği de etkili olmuştur (Moropoulou vd., 2002, s. 366-372). Kubbenin onarımı için Ayasofya'nın ilk açılışından 20 yıl sonra Rodos'tan yeni tuğla siparişi verilirken 14. yüzyılda Ayasofya'nın duvarları için onarım gerektiğinde 6. yüzyıl tuğlalarının yeniden kullanıldığı görülmektedir (Taranto vd., 2019, s. 144).

Kubbenin yapımında kullanılan harcın niteliği de belirleyici olmuştur. Ayasofya'nın yapımına ilişkin bilgiler veren Doğu Roma kaynaklarında[24] Ayasofya'nın kubbesinde kullanılan harcın dişbudak ağacının yaprağının suyunun kirece katılarak elde edildiği yazmaktadır. Bu bilginin bilimsel teyidi için antik inşaat malzemeleri dere kumu ve tatlı kireç kullanılarak denemeler yapılmış ve dişbudak yaprağı suyu ile yapılan harcın su katılarak elde edilen harca göre 2.5 kat fazla basınç mukavemetine sahip olduğu teyit edilmiştir (Diker, 2011, s. 256; Diker vd., 2020c, s. 838).

Hafif bir kubbe tasavvurunda kaburgalar da yer almaktadır. Kubbe kasnağından kubbenin zirvesine ulaşan kemerlere *kaburga* denilmektedir. Ayasofya kubbesinde 40 adet kaburga ve 40 pencere ile kubbe ağırlığı hafifletilmiştir. Akademik araştırmalarda kaburga kullanımının kubbedeki deformasyonu önlemede kritik rol oynadığı tespit edilmiştir. Bu araştırmalarda yer alan teknik analizlerde kaburgaların olmadığı simülasyonlar gerçekleştirilmiştir. Kaburgaların olmadığı simülasyonlarda Ayasofya kubbesinin özellikle pencere açıklıklarında daha yüksek bir baskı oluşturacağı tespit edilmiştir (Oto ve Hara, 2017, s. 798).

2.3.2.4.2. *Ayasofya kubbesinin Osmanlı ve Avrupa mimarisindeki etkileri*

1447 tarihli Edirne Üç Şerefeli Camii'ni istisna tutulursa, İstanbul'un Fethi'ne kadar Osmanlı mimari anlayışı büyük açıklıkları merkezi kubbeyle geçme hevesinde olmamıştır (Ar, 2015, s. 11). İstanbul'un Fethi'nden sonra yapılan 1470 tarihli Fatih Camii merkezi kubbeli planı ve pandantiflerin kullanımıyla Ayasofya'dan izler taşımaktadır (Nur ve Özer, 2017, s. 63). Dönemin vakanüvisi [25] Tursun Bey Ayasofya'daki planın modern Osmanlı tarzında Fatih Camii'ne uyarlanarak ilerleme

[24] Bahsedilen kaynaklar Fetih'ten sonra Grekçe'den Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmiştir. Bahsi geçen araştırmada Osmanlı kaynakları incelenmiştir (Diker, 2011, s. 256).
[25] Vakanüvis: Osmanlı Devleti'nde zamanın olaylarını tespit etmek ve yazmakla görevli devlet tarihçisi (TDK, 2021c).

kaydedildiğini şu sözlerle aktarmıştır: “Sultan burada (Fatih Camii’nde) Ayasofya’nın teknik özelliklerini uygulamakla kalmadı aynı zamanda gelecek nesiller için ilkeleri tamamladı ve eşsiz güzelliğin yeni bir biçimi buldu…” (Günther, 2011).

1506 tarihli Bayezid Camii, 1548 tarihli Şehzade Camii, 1557 tarihli Süleymaniye Camii, 1574 tarihli Selimiye Camii ve 1580 tarihli Kılıç Ali Paşa Camii de merkezi kubbeye eklenen iki basık kubbe ile Ayasofya’yı referans almıştır. 1616 tarihli Sultanahmet Camii ve yakın geçmişte yapılan 2017 tarihli Çamlıca Camii’nde dahi merkezi kubbenin hemen altına hizalanan basık kubbeler kullanılmıştır (Nur ve Özer, 2017, s. 63). Ayasofya’dan Osmanlı camilerine yansıyan bu mimari aktarım Osmanlı döneminde İstanbul’u ziyaret eden yabancı ziyaretçilerin de dikkatini çekmiştir. *Angiolello, Pierre Gilles, Ogier Ghislain van Boesbeeck, Pietro della Valle* 16. ve 17. yüzyıllarda yaptıkları ziyaretlerde Ayasofya’nın İstanbul’daki diğer camiler için örnek teşkil ettiğini yazmıştır (Günther, 2011).

Ayasofya yapılmadan önce bir binanın estetik değeri Roma’daki *Pantheon* ile kıyaslanarak tespit edilmeye çalışılırken; Ayasofya yapıldıktan sonra İtalya da dahil olmak üzere (İtalya’nın orta kısmı hariç) Ayasofya ölçü olarak kabul edilmiştir. 1626’da yapılan Vatikan’daki Aziz Petrus Bazilikası *(Basilica di San Pietro)* iç narteks ve dış bükeyli bir kubbe sisteminde Ayasofya’yı referans almıştır (Nur ve Özer, 2017, s. 63). Ayasofya yapıldıktan sonra bin yıl kadar dünyanın en büyük kilisesi olarak anılmıştır. 21. yüzyılda ise dünyanın en büyük dördüncü kilisesi -*St. Paul (Londra), St. Peter (Roma), Doumo Katedrali (Milano)*- olarak önemli bir yere sahiptir (Yılmaz Emre, 2014, s. 297; Plachý vd., 2016, s. 2260).

2.3.2.5. *Ayasofya’nın taşları/mermerleri*

Ayasofya’da sütunlar başta olmak üzere, zemin ve duvar kaplamalarında yaygın olarak kullanılan malzemeler bazı kaynaklarda *taş* bazılarında ise *mermer* olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmanın satırlarında ise taş ya da mermer ifadeleri kullanılırken referans gösterilen kaynaklardaki kullanım esas alınmış ve böylece iki terim birlikte ya da farklı yerlerde kullanılmıştır.

Ayasofya’da kullanılan taşlar/mermerler tür, nitelik ve temin edildiği coğrafya açısından çok zengindir ve Doğu Roma yazılı kaynaklarında epik anlatımların konusu olmuştur. 9. yüzyılda yazılan anonim eser Diegesis Ayasofya’daki mermer

zenginliğinden bahsederken "zemin mermerin zengin çeşitliliği sayesinde deniz ya da nehir gibi göründüğü için ziyaretçileri hayrete düşürürdü" yazmaktadır (Brubaker, 2011, s. 82). Diegesis'te anlatılanların yanı sıra Procopius ve Paulus Silentiarius gibi yazarlar da eserlerinde Ayasofya'nın taşlarına değinmiştir. Ayasofya'da taş/mermer tercihinde yangın vb. durumlarda kolayca zarar gören ahşabın kullanımını minimum düzeyde tutma amacı da etkili olmuştur (Nur ve Özer, 2017, s. 69).

Ayasofya'nın inşası için İmparatorluğun farklı yerlerindeki taş ocaklarından malzeme sipariş edilmiştir. Orta Bizans ve Geç Bizans sanatında renkli mermer kullanılan yapılar vardır ancak Ayasofya'da kullanılacak taşların özellikle bu yapı için sipariş edilmesi, farklı coğrafyalardaki çok sayıda ocaktan yüksek miktarlarda temin edilmesi ve bunların Konstantinopolis'e ulaştırılması ayrı bir meydan okumadır. Son yıllarda yapılan akademik çalışmalar taşların/mermerlerin türü ve menşei hakkında önemli bulgular ortaya koymuştur. Kaydedilen ilerlemeye rağmen bazı taşların/mermerlerin hala tam olarak tanımlanamadığı, bazı taş/mermer ocaklarının bulunduğu coğrafyalara ilişkin tartışmaların da çözümlenemediği görülmektedir. Bunun nedeni Antik dönemdeki taş/mermer ocaklarının büyük çoğunluğunun günümüzde kapanmış olmasıdır (Boleken, 2020, s. 557).

Taşların bir kısmının Doğu Roma İmparatorluğu'nun farklı yerlerindeki tapınaklardan getirildiği ve devşirme malzeme olarak kullanıldığı görüşü tartışmalıdır. *Kyzikos (Belkıs) Harabeleri, Mısır Heliopolis (Güneş Tapınağı), Lübnan Baalbek Tapınağı* gibi yerlerden malzeme devşirildiği düşüncesi bu tartışmanın öznesidir (Angı, 2020, s. 510). Devşirme malzeme kullanıldığını aktaran Diegesis'te Ayasofya'daki sütunların *Efes Tapınağı*'ndan getirildiği yazmaktadır (Mango, 1992, s. 45). Diegesis Ayasofya'yla ilgili bir çok yanlış bilginin kaynağıdır (Mango, 1992, s. 45; Auzépy, 2011, s. 101). Diegesis'te yer alan devşirme malzeme kullanımına ilişkin rivayetler sonraki yüzyıllarda Ayasofya'yı ziyaret eden seyyahların notlarında da karşımıza çıkmaktadır. 18. Yüzyılın sonunda yapıyı ziyaret eden *James Dallaway* "kubbe altındaki on iki yeşil sütunun Efes Antik Kenti'nden getirildiğini" ifade ederken ve 19. yüzyılda Anadolu'yu dolaşan Charles Texier daha da ileri giderek "Iustinianus'un Efes Antik Kentini Ayasofya'nın taş ocağı gibi kullandığını" söylemiştir (İstek, 2021, s. 96).

Ayasofya'da bulunan ve daha önce başka bir yerde kullanılan tek malzeme o dönemde artık üretimi yapılmayan Mısır porfiridir. Bu taşlar dört *eksedrada* [26] kullanılmıştır ve farklı boyutlarda olmalarının yaratacağı uyumsuzluk ustaların sütun kaidelerini farklı yükseklikte hazırlamalarıyla engellenmiştir (Mango, 2006, s. 97). Bu sütunların üzerindeki bazı hasarların Ayasofya'da oluşmasının zor olması eksedra sütunlarının Ayasofya'daki tek devşirme malzeme olabileceği savını güçlendirmektedir (Bornovalı, 2020, s. 121). Eksedralarda kullanılan kırmızı Mısır porfirinden mamul edilen sütunlar Görsel 2.7'de gösterilmiştir.

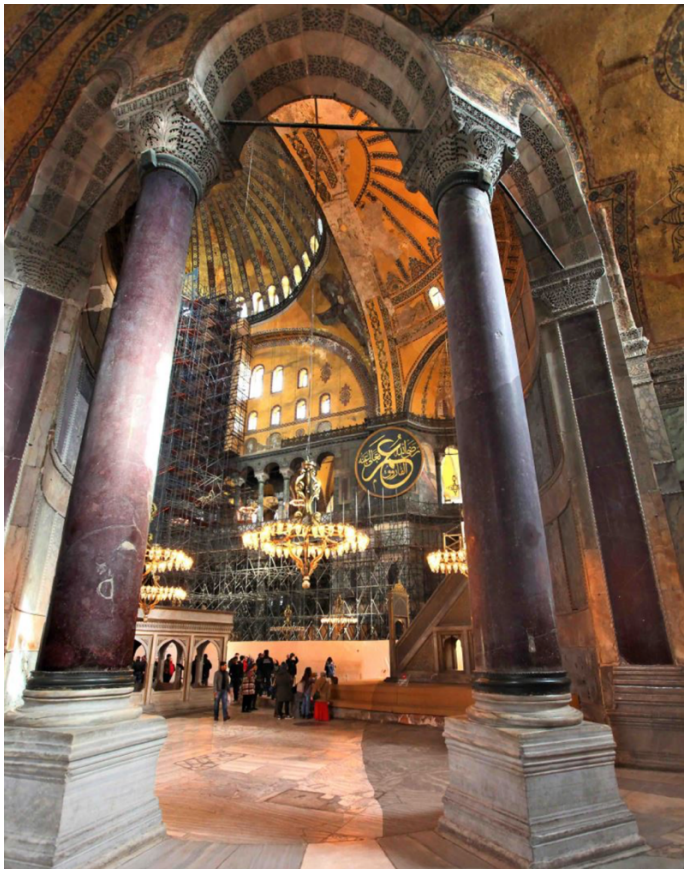

Görsel 2.7. *Ayasofya'da Mısır porfiri sütunlar (kulturportali.gov.tr)*

Ayasofya'da yaygın olarak kullanılan mermer türlerinden biri Marmara Adası mermeridir. Özellikle yer döşemelerinde duvarların zemine yakın bölümlerinde kullanılmıştır. Marmara Adası mermeri günümüzde dahi İstanbul'un mermer yapılarında

[26]Eksedra: Kendinden daha büyük bir mekana eklenerek genişlemesini sağlayan yarım daire planlı ve kubbe ile örtülü mekan (Turani, 2020, s. 38).

sıkça tercih edilmektedir. Gri damarlarıyla kolayca tanınan bu mermer türü (Bornovalı, 2020, s. 117) Ayasofya'dan önce Roma coğrafyasında uzun süre kullanılmıştır. Yapının inşaatına yakın bir ocaktan çıkarılması da Marmara Adası mermerinin Ayasofya'da kullanılmasında lojistik kolaylık sağlamış olmalıdır. Mermer Marmara Denizi'nde bulunan Marmara Adası'ndaki ocaklardan muhtemelen büyük parçalar halinde ve kabataslak hatlarıyla çıkartılarak gemilerle Konstantinopolis'e getirilmiştir. Mermerlerin ince işçiliğinin Konstantinopolis'te yapılmış olması muhtemeldir. Bunu düşündüren ise o dönem mermer ocaklarında ince işçilik yapacak atölyelerin bulunmamasıdır (Schibille, 2014, s. 99).

Ayasofya'da Marmara Adası mermerinin dışında porfir, serpantin ve Afyon mermeri de yoğun olarak kullanılmıştır (Ahunbay, 2017, s. 43). Marmara Adası ve Afyon mermerlerinin birlikte kullanıldığı bir örnek güneydoğu galeride bulunan mermer kapıdır. Bu kapının arka yüzü Marmara Adası mermerinden, ön yüzü ve kiriş taşı ise Afyon breşik mermerinden *(pavonazzetto)* mamul edilmiştir (Angı, 2020, s. 521).

Yapıda yer alan *opus sectile*[27] panolarda genellikle Mısır'dan getirilen kırmızı ve Yunanistan'dan getirilen yeşil porfir kullanılmıştır. Ayasofya'nın duvarlarında, payelerinde ve *payandalarında*[28] görülen kesme doğal taşlardan bej renkli olanlar İstanbul Bakırköy'den, beyaz mermerler Marmara Adası'ndan, sarı renkli olan Malta taşları Malta'dan temin edilmiştir (Angı, 2020, s. 510-517). Kocaeli Karamürsel'den temin edilen yeşil renkli od taşı Ayasofya'nın eski vaftizhanesinin dış duvarlarında açık bir şekilde görülebilmektedir. Od taşı 6. yüzyılda Küçük Ayasofya'da da kullanılmıştır. İstanbul'da 6. yüzyıldan sonra yapılan Bizans eserlerinde bu taşın kullanılmaması inşa faaliyetlerinin azalması, savaşlar ve 14. yüzyılda bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesine bağlanmaktadır (Ahunbay, 2015, s. 1797-1798).

Ayasofya'da taşların/mermerlerin en önemli kullanım alanlarından biri sütunlardır. Yapıda toplam 104 adet sütun bulunmaktadır. Bunların 40 tanesi alt galeride, 64 tanesi de üst galeridedir (Atıcı ve İnceoğlu, 2018, s. 117). Alt kattaki sütunlardan;

- Kare payeleri oluşturan 8 adedi Marmara Adası mermeri,
- Eksedralarda bulunan silindir formdaki 8 adedi Mısır porfiri,

[27]Opus sectile: Renkli taş parçalarının tesseralardan daha büyük formda ve geometrik şekillerde kesilerek yer ya da duvar kaplamalarında kullanılması tekniği (Er, 2012, s. 283).
[28]Payanda: Bir yapı duvarını sabit tutmak ya da güçlendirmek için kullanılan destek (Turani, 2020, s. 112).

- Silindir formdaki 24 adedi ise Yunanistan'ın yeşil serpantin breşidir (Angı, 2020, s. 520).

  Üst galerilerdeki sütunlardan;

- Silindir formdaki 24 adedi Marmara Adası Mermeri,
- Geri kalan silindir formdaki 40 adedi ise Yunanistan'ın yeşil serpantin breşidir (Angı, 2020, s. 521).

Yunanistan'ın Teselya bölgesinden gelen yeşil serpantin breşi sütunlar Ayasofya için mamul edilmesine rağmen farklı boyutlardadır (Mango, 2006, s. 95). Sütun başlıkları (Görsel 2.8) ve sütun kaideleri (Görsel 2.9) ise yine Marmara Adası mermerinden yapılmıştır (Angı, 2020, s. 521). Marmara Adası mermerinden mamul edilen sütun başlıkları birbiriyle uyumlu gruplardan oluşmaktadır. Bu gruplar arasında derin oyulan akantus yapraklarıyla bezeli, helezon görünüşlü impost başlıklar ve galeride dış duvarlara yakın sütunlarda tercih edilen ion-impost başlıklar bulunmaktadır (Mango, 2006, s. 98).

Görsel 2.8. *Sütun Başlığı (Selçuk Eracun)*

Görsel 2.9. *Sütun Kaidesi (Selçuk Eracun)*

Angı (2020, s. 517) Ayasofya'da kullanılan bazı doğal taşların türlerini ve ocaklarını belirlemek için daha fazla arkeometrik-jeolojik araştırmaya ihtiyaç olduğunu belirtirken aşağıdaki varsayımları sıralamıştır:

- Yan neflerin duvar kaplamaları için kullanılan kırmızı renkli breşik kireçtaşı Afyon breşik mermerine (pavonazzetto) benzemektedir. Bu taşla ilgili Paulus Silentiarius'un kullandığı "…Lydia'nın dibinden gelmiş, üstünde kırmızıyla karışık soluk sarı çiçek dalgalananları…" ifadesi bu taşın Karaburun Yarımadası (İzmir) civarından getirildiğini düşündürmektedir.
- Ayasofya'da farklı dönem restorasyonlarında kullanılan sarı renkte olan miktirik kireçtaşının Siena'dan (İtalya) elde edilen *Giallo di Siena* olduğu ve Akhisar-Harmandalı alabasterinin de onarımlarda kullanıldığı varsayılmaktadır.
- Yalnızca üst galerideki İmparatoriçe Locasının yer döşeme mozaiklerinde kullanılan sarı renkte ve gözenekli taşın ise Karabük-Eskipazar civarından çıkarılan traverten olduğu varsayılmaktadır. Bu taşın *Hadrianapolis* antik kentinde yer mozaiklerinde sıkça kullanıldığı bilinmektedir.

- Ayasofya'da sadece mihrapta niş taşı olarak karşılaşılan pembe renkli biomiktirik kireçtaşının Bilecik merkezindeki Gülümbe ve Çukurören köylerinden geldiği düşünülmektedir.[29]

Ayasofya'da *stucco* [30] ismi verilen doğal taş taklidi süslemeler de dikkat çekmektedir (Angı, 2020, s. 507). Özellikle zemin ve galeri katlarında yer alan bazı mermer kaplamalar tarih boyunca düşmüş, hasar görmüş ve bu kısımlarda oluşan boşluklar mermer taklit edilerek sıvayla kapatılmıştır (Ahunbay, 2017, s. 43). Ayrıca *skoutlosis* olarak bilinen karşılıklı iki simetrik parçadan oluşan mermer levhalar özellikle iç narteks duvarlarında kullanılmıştır. Bu mermer levhaların kalınlığı 20-30 cm kadardır (Angı, 2020, s. 507-522). Bu mermer levhaların bir örneği Görsel 2.10'da aktarılmaktadır.

Görsel 2.10. *İki simetrik parçadan oluşan mermer levha (Hayati İnaç)*

[29] Mihrapta niş taşı olarak karşılaşılan pembe renkli biomiktirik kireçtaşı ile Revan Köşkü'nde de karşılaşmak mümkündür (Boleken, 2020, s. 554).
[30] Stucco: (Stük ya da Stüko): Yalancı mermer ya da taklit mermer; tutkalla karıştırılan alçı ve mermer tozundan oluşmuş, mermere benzeyen karışım (Turani, 2020, s. 135-136).

Ayasofya'da kullanılan malzemeler içinde en yüksek maliyetin doğal taşların temini esnasında oluştuğu bilinmektedir. Roma İmparatorluğu'nda sadece zengin kişilerin ve İmparatorluğun kullanabildiği bu taşların alışverişi *denarius* (dinar) adı verilen gümüş paralarla yapılmaktaydı. Yapıldığı dönemde Ayasofya için sipariş edilen doğal taşlar içinde Mısır'ın kırmızı ve Yunanistan'ın yeşil porfirleri en pahalı malzemelerdi (Angı, 2020, s. 520). Ayasofya'da kullanılan doğal taşlara/mermerler ilişkin bilgiler Tablo 2.6'da gösterilmektedir:

Tablo 2.6. *Ayasofya'da kullanılan doğal taşlar/mermerler (Angı, 2020, s. 513-515; Boleken, 2020, s. 571-575)*

Litolojideki (Taşbilim) İsmi	İtalyanca İsmi	Latince (Roma Dönemi) İsmi	Ocak Yeri	Ayasofya'da Kullanım Yeri
Serpantin breşi (tektonik breş)	*Verde Antico*	*Marmor Thessalicum-Molossium/ Lapis Atracius*	Larissa (Teselya)-Mopison Dağı ve Chasabali - Yunanistan	Sütun, duvar kaplaması, zemin döşemesi, kapı sövesi-eşiği, Omphalion yer mozayiği, İmparatoriçe lahiti
Andezit-dasit porfir	*Porfido Rosso Antico*	*Lapis Porphyrites*	Gebel Dokhan Dağı/ (Antik Mons Porphyrites-Porfir Dağı)- Doğu Çölü-Mısır	Sütun, duvar kaplaması ve opus sectile, kemer alınlığı diskleri, Omphalion yer mozaiği (disk), sunak
Diyabaz porfir-Andezit	*Porfido Verde Antico/Serpentino*	*Marmor Lacedaemonium*	Sparta- Krokea-Taygetus Dağı-Laconia-Yunanistan	Duvar opus sectile, Omphalion ve İmparatoriçe Locası yer mozaiği
Tektonik breş (kireçtaşı)	*Bianco e Nero Antico*	*Marmor Celticum*	Pyrenees Dağı-Celtic- Lez Aubert- Fransa	Duvar kaplaması, Omphalion ve İmparatoriçe Locası yer mozaiği
Alabaster (Oniks)	*Alabastro Cotognino*	*Lapis Alabastrites*	Hatnub-Nil Vadisi-Doğu Çölü-Mısır	Duvar kaplaması
Granodiyorit-Tonalit	*Granito del Foro*	*Marmor Claudianum*	Gebel Fatireh/ Mons Claudianus Doğu Çölü/Wadi Umm Huyut-Mısır	Omphalion merkezindeki büyük disk (?)
Alkali granit-Siyenogranit	*Granito Rosso Egiziano*	*Lapis Syenites*	Aswan (Syene)-Mısır	Sütun (bahçe), Omphalion yer mozaiği (disk)
Mikritik kireçtaşı	*Giallo Antico*	*Marmor Numidicum*	Chemtou (Antik Simittu Colonia)-Tunus	Zemin döşemesi, duvar kaplaması, Omphalion ve İmparatoriçe Locası yer mozaiği

Tablo 2.6. (Devam) *Ayasofya'da kullanılan doğal taşlar/mermerler (Angı, 2020, s. 513-515; Boleken, 2020, s. 571-575)*

Kloritli ve muskovitli şisti mermer (Saf klorit mermer)	*Cipollino Verde*	*Marmor Carystium*	Ocha Dağı-Carystos- Euboea (Eğriboz) Adası-Yunanistan	Duvar kaplaması, sütun (bahçe)
Breşik kirecttaşı (Tektonik Breş)	*Portasanta*	*Marmor Chium*	Chios (Sakız Adası)-Yunanistan	Mihrap önü zemin döşemesi, iç narteks duvar kaplaması
Rudist fosilli mermer	*Bigio Antico*	*Marmor Lesbium*	Lesbos (Midilli) Adası- Yunanistan	Omphalion bordürleri, ana nef zemin döşemesi
Grafit bantlı mermer	*Cipollino Bianco-Gray*	*Marmor Proconnesium*	Saraylar- Marmara Adası- Balıkesir-Türkiye	Zemin döşemesi, duvar kaplaması, bordürler sütun-başlığı ve kaidesi, su küpü, friz, lahit, vaftiz teknesi
Rudist fosilli kireçtaşı	*Occhio di Pavone Rosso*	*Marmor Triponticum*	Kutluca- Körfez-Kocaeli- Türkiye	Omphalion yer mozaiği, minber kapı kemer taşı, Ana müezzin mahfili kemer taşı
Breşik mermer	*Pavonazzetto*	*Marmor Phrygium - Docimeium*	Iscehisar/Şuhut-Afyon- Türkiye	Duvar kaplaması, Hünkâr mahfili ve Minber köşkü sütunları, zemin döşemesi, üst galerideki Mermer Kapı, Ambo (bahçe)
Tektonik breş (kireçtaşı)	*Breccia Corallina*	*Marmor Sagarium*	Vezirhan-Bilecik/Karaburun-İzmir Türkiye	Omphalion yer mozaiği (küçük üçgen parçalar)
Kuvars monzonit	*Granito Violetto*	*Marmor Troadense*	Çığrı Dağı-Kestanbol (Troad)-Ezine- Çanakkale-Türkiye	Top gülleleri ve sütun (bahçe)
Hematit mermer ve metabreş (breşli türü)	*Cipollino Rosso*	*Marmor Carium-Marmor Iassense*	Kıyıkışlacık (Antik Iassos)- Milas-Muğla- Türkiye	Duvar kaplaması, zemin döşemesi, Omphalion yer mozaiği
Puding	*Breccia di Hereke*	*Lapis Hexecontalithos*	Hereke- Kocaeli-Türkiye	Portiko kapı eşiği (bahçe), dış narteks çeşme haznesi (phiale)
Breşik kireçtaşı	*Africano*	*Marmor Lucullaeum*	Sığacık (Antik Teos)- Seferihisar-İzmir- Türkiye	Omphalion yer mozaiği (küçük üçgen parçalar)
Alabaster (Oniks)	*Alabastro Fiorito*	*Marmor Hierapolitanum*	Gölemezli-Pamukkale (Antik Hierapolis)-Denizli	Duvar kaplaması, zemin döşemesi ve Omphalion yer mozaiği

2.3.2.6. *Ayasofya'nın aydınlatması*

Ayasofya'yı inşa eden Anthemius ve Isidorus'un astronomi ve optik bilimle (ışıkbilim) ilgili bilgilerini yapıda kullandıkları görülmektedir (Schibille, 2004, s. 47; Schibille, 2009, s. 27-42). Ayasofya'nın pencerelerinin yerleri belirlenirken yapının aydınlatılması hesaba katılmıştır. Pencereler merkezi kubbe, yarım kubbeler ve tonozlarla ilişki içindedir. Pencerelerin kubbe ile ilişkili olduğu mekânsal yorum tarihte ilktir (Plachý vd., 2016, s. 2260). Ayasofya'ya giren gün ışığı ilk olarak pencere camlarında değişime uğramıştır. Ancak 6. yüzyılda takılan orijinal camlar bugün yerinde değildir. Yine de antik dönemde Roma İmparatorluğu'nda yaygın olarak kullanılan göbekli, dökme, düz ve silindir cam türlerinden silindir pencere camının tercih edildiği düşünülmektedir (Grobe vd., 2020, s. 663).

Astronomi ve optik bilime dair kaygılar 6. yüzyılda Ayasofya'nın ait iç mekanında ışığın bol olduğunu düşündürmektedir. Aydınlık ortamın oluşmasında zemin ve yüzeylerden yansıyan ışığın etkili olduğu varsayılmaktadır (Schibille, 2009, s. 27-42). Procopius bu durumu "Işık sanki dışarıdan gelmiyor, içeriden oluşuyordu" diyerek açıklamıştır (Mango, 2006, s. 95). Yapılan aydınlatma simülasyonlarında 6. yüzyılda özellikle Noel'de sabah ayininde iç mekanda önemli miktarda ışık sağlandığı tespit edilmiştir. Simülasyonlarda güneş ışığının yapıya güneydoğu yönünden girerek galerilere ve neflere paralel, düz bir açıyla aydınlatma sağladığı saptanmıştır. Bu ışık özellikle imparatorların giriş yaptığı batı duvarındaki İmparatorluk Kapısı üzerinde yoğun bir aydınlık sağlarken, diğer duvarların, tonozun ve apsis yönünün karanlık olmasını sağlamıştır. Apsis tarafında ise mumlar ve kandillerle yapay aydınlatma sağlanmıştır. Paulus Silentiarius'un o dönemde tarif ettiği dramatik ve etkileyici ambiyansta bu optik mühendisliğinin etkisi büyüktür (Noback vd., 2020, s. 690).

Paulus Silentiarius 563'teki onarımdan sonra yeniden açılan Ayasofya'yı tarif ederken camdan yağ kaplarının aydınlatmada kullanıldığını aktarmıştır (Montserrat, 1995, s. 432). Ayrıca *choroi* isimli bir aydınlatma aracından bahsetmektedir. Choroi çok kenarlı (polygonal) bir aydınlatma aracıdır. Bu özelliğiyle birden fazla kandili taşıyabilmektedir. Choroi sonraki yıllarda özellikle kubbeli kiliselerde aydınlatmanın önemli bir parçası olmuştur (Olcay, 2001, s. 79).

Günümüzde Ayasofya'nın iç mekanında gün ışığı kaynaklı aydınlatmanın 6. yüzyıla göre daha az olduğu tahmin edilmektedir. Yapıyı ayakta tutmak için sonraki

yıllarda eklenen payandaların pencerelerin bir bölümünü kapatarak içeri daha az gün ışığı girmesine neden olması bu sonuca yol açmıştır (Chuvin, 2011, s. 91). Görsel 2.11'de 20. yüzyılın başında kubbeden sağlanan gün ışığı aydınlatması gösterilmektedir.

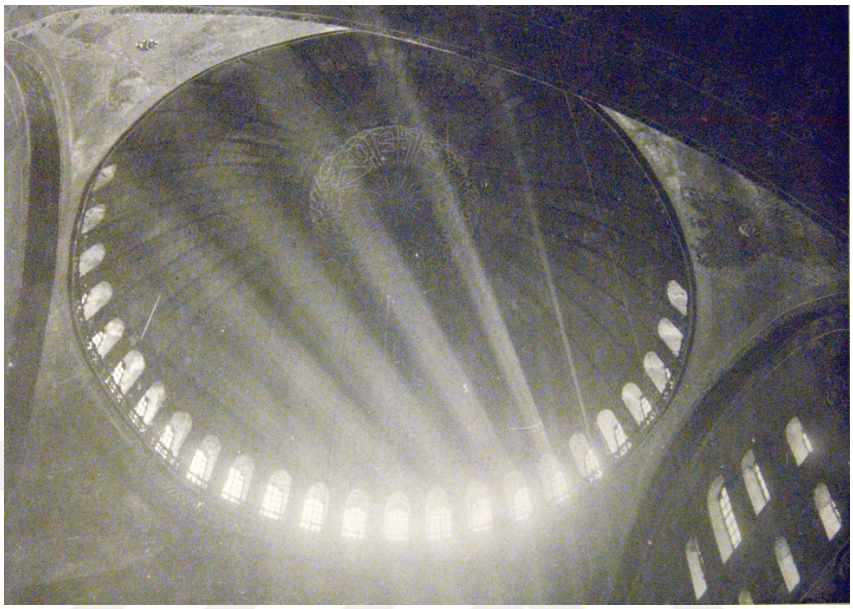

Görsel 2.11. *20. yüzyılın başında Ayasofya'da gün ışığı aydınlatması (Antoniades Albümü/ Selçuk Eracun)*

2.3.2.7. *Narteksler*

Ayasofya'nın batısında bulunan *atrium* (avlu) tarafından kapalı mekana giriş üç farklı kapıyla yapılmaktadır. Girilen ilk mekan çapraz tonozlarla örtülü dış nartekstir (exo-nartex ya da eksonarteks). Görsel 2.12'de görülen dış narteksin tonozları sade bir görünüme sahiptir (Erdoğan, 2012, s. 5). Dış nartekste bulunan ve Görsel 2.13'de yer alan yılan figürlü çeşme haznesi (*phiale*) Hereke Pudingi olarak bilinen doğal taştan yapılmıştır (Angı, 2020, s. 528). Yapıya *Pantokrator Manastırı*'ndan getirilen (Çetinkaya, 2010, s. 255) İmparatoriçe Lahiti de dış nartekste yer almaktadır. Görsel 2.14'de yer alan lahit Yunanistan'ın serpantin breşinden yapılmıştır (Angı, 2020, s. 528).

Görsel 2.12. *Dış narteks (Hayati İnaç)*

Görsel 2.13. *Yılan figürlü phiale (Selçuk Eracun)*

Görsel 2.14. *İmparatoriçe lahdi (Hayati İnaç)*

Dış narteksin doğu duvarının güney ucunda *Sinod Meclisi* kararlarının yazılı olduğu büyük levhalar dikkat çekmektedir. Patrikhane Ayasofya'nın hemen yanında yer aldığı için dini toplantılar Ayasofya'nın güney galerisinde yapılmıştır. Bu toplantılarda alınan kararlar büyük mermer levhalara yazılarak halkın haberdar olması için dış nartekse asılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatının ardından yapılan türbe inşaatında düz mermer levhalara ihtiyaç olması üzerine bu levhalardan 1166 tarihli olanı ters çevrilerek türbe saçağında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. 1960 yılında Süleymaniye avlusunda bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi restore edilirken karşılaşılan bu mermer levhaların alçıdan replikaları alınarak Ayasofya dış narteksine asılmış (Görsel 2.15), orijinalleri ise türbedeki yerine koyulmuştur (Erdoğan, 2012, s. 4).

Görsel 2.15. Sinod Meclisi kararlarının replikaları (Diker, 2010)

Beş farklı nişten giriş yapılabilen ikinci kısım olan iç narteks (endo-nartex ya da esonarteks) tonoz süslemelerine sahiptir (Erdoğan, 2012, s. 5). Bu kısım dört tonozlu dokuz nişten oluşmaktadır ve bu dokuz niş kullanılarak ana ibadet mekanı olan naosa girilmektedir (Sasaki, 2020, s. 416). İç narteksin kuzey ucunda üst kattaki galerilere çıkışı sağlayan rampa bulunmaktadır. Güney kısımda ise *horologion* olarak bilinen tunç kapı bulunmaktadır (Erdoğan, 2012, s. 5).

2.3.2.8. *İmparatorluk Kapısı*

Ayasofya Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki en büyük kilise olarak çok sayıda büyük törene ev sahipliği yapmıştır. İç narteksten naosa geçişin yapıldığı kapılardan ortada yer alan ve diğerlerinden daha yüksek olan İmparatorluk Kapısı Ayasofya'daki törenlerde önemli bir yere sahiptir. VII. Constantinus Porphyrogenitus[31] (913-959)

[31]Porphyrogenitus veya Porphyrogenetos: Doğu Roma İmparatorluğu döneminde "İmparatorluk soyundan" anlamına gelen; imparator çocuklarına verilen bir sıfat. İmparatoriçelerin mor renkle dekore edilmiş bir odada doğum yapmasından yola çıkılarak bu isim kullanılmıştır (McCormick, 1991, s. 1701).

Ayasofya'daki törenleri anlattığı *De Ceremoniis* (Törenler) kitabında önemli ayrıntılar aktarmaktadır (Erdoğan, 2012, s. 3). İmparatorluk Kapısı ayinin başlangıcında patriğin imparatoru karşıladığı yerdir. İmparator ve mahiyetinin bu kapının önünde patrikle buluşmasını yine imparator ve patriğin bu kapıdan içeri girmesi izlemiştir. Doğu Roma siyasetinin ve dininin en üst temsilcilerinin ardından ise halk büyük kalabalıklar halinde yapıya giriş yapmıştır. İç narteksten naosa geçişte neden dokuz kapı bulunduğunu bu kalabalıklar açıklamaktadır (Auzépy, 2011, s. 102).

İmparatorluk Kapısı ve iki tarafındaki sekiz kapının içleri ahşap, üzerleri ise tunçla kaplıdır ve Iustinianus döneminden kaldıkları düşünülmektedir (Erdoğan, 2012, s. 5-6). 1391-1396 tarihlerinde Ayasofya'yı ziyaret eden Rus Seyyah *Diakon Aleksandr* "Ayasofya'nın kapılarının Nuh'un Gemisi'nden kaldığını" ifade etmiştir. Ayasofya'nın kapıları için yapılan bu yakıştırma 1419-1422 tarihlerinde Ayasofya'yı ziyaret eden rahip *Zosima* (Oktan ve Derviş, 2015, s. 322-324) ya da 1610-1611 tarihlerinde yapıyı ziyaret eden seyyah *Sandys*'in notlarında da yer almaktadır. Sandys'in aktardıklarında "halkın bu kapıdan geçerken kapıya dokunmaması yönünde önlem alındığına" ilişkin sözleri (İstek, 2021, s. 120) *Nuh'un Gemisi'nin tahtalarından yapılan kapılar* efsanesine Osmanlı halkının da teveccüh gösterdiğini düşündürmektedir. Ayasofya'nın kapılarında kullanılan sedir ağacı *(cedrus libani)* antik dönemde ticari değeri yüksek bir ağaçtır. Sedirin mitolojide Nuh'un Gemisi'nin ana malzemesi olarak anılması *Ayasofya'nın kapılarının Nuh'un Gemisi'nden kaldığı* mitine yol açmış olmalıdır (Bornovalı, 2020, s. 70). İmparatorluk Kapısı Görsel 2.16'da yer almaktadır.

Görsel 2.16. *İmparatorluk Kapısı (Ahunbay, 2020)*

2.3.2.9. *Naos*

Kuzey-güney yönünde uzanan ana nef ve iki yan nef her iki tarafta bulunan dört büyük paye ve aralarındaki sütunlarla birbirinden ayrılmıştır. Naos zemini dikdörtgen formdaki mermer levhalar ile örtülmüştür (Erdoğan, 2012, s. 5-6). Diegesis'te naos zemininde bulunan dört çizgiden "cennetteki dört nehir" diye bahsedilmektedir ve "günahları nedeniyle aforoz edilenlerin bu çizgiler üzerinde durması gerektiği" söylenmektedir (Brubaker, 2011, s. 84). Auzépy'ye (2011, s. 106) göre bu çizgiler mevki sahibi kişilerin ayin esnasında rütbelerine göre sıralanmalarını sağlamıştır. Naos zeminindeki yeşil çizgiler Görsel 2.17'de görülebilmektedir.

Görsel 2.17. *Naos zemininde bulunan yeşil çizgiler (kulturportali.gov.tr)*

Naos zemininde dikkat çeken diğer bir nokta ana nefin zemininde belirli aralıklarla yer alan artı -ya da çarpı- (+) işaretleridir. 24 Temmuz 2020'de kılınan Cuma namazı ile yapının camiye dönüştürülmesinden kısa süre önce zemine serilen halılar nedeniyle bu işaretler günümüzde görülememektedir. Dabanlı ve Tökmeci'ye (2020, s. 636) göre bu işaretler Ayasofya'nın kubbesinden sarkıtılan şaküller vasıtasıyla kubbenin izdüşümü alınarak zemine koyulmuştur. Dabanlı ve Tökmeci (2020) Mimar Sinan Ayasofya kubbesinin *rölövesini*[32] çıkardığı için bu işaretlerin de rölövenin çıkarıldığı esnada Mimar Sinan tarafından koyulmuş olabileceğini belirtmiştir. Bornovalı'ya (2020, s. 134) göre ise bu işaretler *Fossati* restorasyonu esnasında ölçüm için yapılmıştır. Zemindeki artı işaretlerinden biri Görsel 2.18'de yer almaktadır.

[32]Rölöve: Bir yapının bütün boyutlarının ölçerek plan, kesit ve görünüşünü yeniden çıkarma (Hasol, 2020, s. 398). Fransızca 'relever-relevé' sözcüğünden türetilen bu terim 'yeniden çizmek' anlamına gelmektedir (Er, 2012, s. 342).

Görsel 2.18. *Naos zemininde bulunan artı (+) işaretlerinden biri (Görsel yazara aittir)*

2.3.2.10. *Dilek Sütunu*

Günümüzde Ayasofya'nın kuzey nefinin batısında turistlerin önünde sıraya girerek baş parmaklarını içine soktuğu; üzerinde delik olan bir dilek sütunu mevcuttur. Dilek sütununa ilişkin efsaneler yeni değildir. Doğu Roma İmparatorluğu döneminde *Aziz Gregorios* ile ilişkilendirilen sütun Osmanlı döneminde *Hızır* ile ilişkilendirilmiştir (Nur ve Özer, 2017, s. 62). 1608-1609'da Ayasofya'ya gelen *Polonyalı seyyah Simeon* "Hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin sütundan sızan suyu elleriyle alıp yüzlerine sürdüklerini" aktarmıştır. Simeon'un aktardıklarından sütunun o dönemde de bakırla kaplı olduğu ve insanların temas etmesi sonucunda aşınmaması için bu önlemin alındığı anlaşılmaktadır. Aynı dönemde yapıyı ziyaret eden seyyah Sandys de sütunun ıslak olduğunu ancak bunun altta bulunan sarnıçlarla ilişkili olduğunu belirtmiş; "Türklerin bu ritüeli boş bir batıl inanç olarak niteliklerini" yazmıştır. 19. yüzyılda yapıya gelen Charles Texier ise taşın kaymak taşı (*albatre*) olduğu için sürekli nemli olduğunu belirterek teknik bir izahat yapmıştır (İstek, 2021, s. 129-130). Günümüzde de bu sütuna baş parmaklarını sokarak 360 derece döndürmeyi deneyen turistler bu şekilde dileklerinin kabul olacağına inanmaktadır (Nur ve Özer, 2017, s. 62) ya da inanmasalar dahi bu turistik deneyimi gerçekleştirmektedir. Dilek sütunu Görsel 2.19'da yer almaktadır.

Görsel 2.19. *Dilek Sütunu (Selçuk Eracun)*

2.3.2.11. *Omphalion*

Antik Yunan'da Delphi Tapınağı'nda bulunan yuvarlak bir taş dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir. Delphi Tapınağı'ndaki geleneğin Ayasofya'daki karşılığı *Omphalion*'dur. Yunanca *göbek* anlamına gelen *omphalos* kelimesinden türetilen Omphalion (Angı, 2020, s. 523) günümüzde müezzinler mahfilinin yakınında bulunan renkli yuvarlak taşlardan oluşan alandır (Erdoğan, 2012, s. 5-6) ve opus sectile formatında yapılmıştır. Doğu Roma imparatorlarının taç giyme törenlerinin Görsel 2.20'de yer alan Omphalion'da yapıldığı düşünülmektedir. Kutsal kabul edilen Omphalion'da yer alan taşlar törende yer alan din adamları ve siyasi figürlerin duracakları yerleri belirlemiştir (Angı, 2020, s. 523).

Görsel 2.20. *Omphalion (Boleken, 2020)*

Omphalion'un Iustinianus döneminden çok sonra; yani 10. veya 11. yüzyılda yapıya getirildiğine dair bir kanaat bulunmaktadır. Ancak Ayasofya'nın geri kalanıyla uyumu düşünüldüğünde 6. yüzyıl orijinal zemininin bir parçası olma ihtimali de vardır. Öyleyse bugün Omphalion'un merkezinde bulunan granit yerine orijinalinde büyük bir porfirin bulunduğu varsayılmaktadır (Schibille, 2014, s. 100). Toplamda 16 daire bulunan Omphalion'da ortada duran ve 3 metre civarında çapı olan en büyük taşın *granodiyorit-tonalit* türünden volkanik bir taş olduğu ve *Mısır-Gebel Fatireh* civarından getirildiği düşünülmektedir. Gözlemle yapılan bu tahminin teyidi için arkeometrik-jeolojik analizlere ihtiyaç duyulmaktadır (Angı, 2020, s. 523-524).

2.3.2.12. *Galeriler*

İç narteksin kuzeyinde ve kuzey nefin doğusunda bulunan rampalarla üst galerilere ulaşılmaktadır. Galeriler Hristiyanlık öğrencisi olan katekümenler ve imparatoriçe başta olmak üzere ibadet eden kadınlar için işlev gördüğü kadar Kilise'nin Sinod Meclisi için de kullanılmıştır (Thomov, 2014, s. 169). Galeriler yapının en aydınlık bölümleri arasındadır. Bunun nedeni batı tarafında çok sayıda pencere olmasıdır. Galerideki korkuluk levhaları haç süslemeli olduğu görülmektedir (Erdoğan, 2012, s. 7). Galerilerin yapının müze olduğu yıllarda ziyaretçilere açık tutulmuştur. Ancak 2020

yılında binanın yeniden camiye dönüştürülmesi üzerine galeriler ziyarete kapatılmıştır. Batı tarafında yer alan galeri ve İmparatoriçe Locası Görsel 2.21'de yer almaktadır.

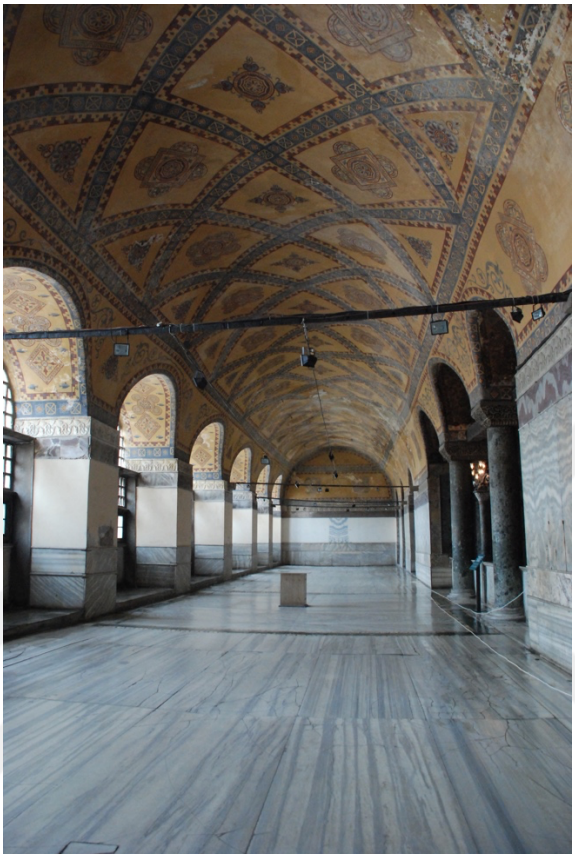

Görsel 2.21. *Batı Galerisi ve İmparatoriçe Locası (sağda) (Selçuk Eracun)*

Alanyazında galerilerin Osmanlı döneminde hangi işlevlerle kullanıldığına ilişkin fazla bulgu yoktur. Ancak seyyahların notlarında Osmanlı döneminde üst kat ile ilgili ifadeler geçmektedir. 16. Yüzyıldaki ziyaretinden notlarını yayınlayan seyyah *D'Aramon* "kadınların üst katta namaz kıldıklarını" ifade etmiştir (İstek, 2021, s. 111). 1710'da İstanbul'u ziyaret eden Rus hacı *Ivan Lukyanov* "…üst galerilere çıkınca, gördüğü mucize karşısında insanın aklı karışır. Güneşin altında bu harikanın bir benzeri daha bulunamaz ve onu tasvir etmek imkansızdır" demiştir. Lukyanov seyahatnamesinin başka bir kısmında Ayasofya'ya girebilmek için bir Türk'e kişi başı bir altın rüşvet verdiklerini ve alt katta dolaşmalarına imkan verilmediği için üst galeriyi gezdiklerini aktarmıştır. Ayrıca kendilerini içeri aldıran kişi tarafından kendilerine yapıya ait olan bir mermer parçası verildiğini aktaran Lukyanov bu kişiyi "iyi kalpli Türk" olarak tanımlamaktadır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 317-325). 17. yüzyılda Ayasofya'ya gelen Fransız seyyah *Thévenot*

da galerilere çıkabilmek için görevlinin eline para sıkıştırdıklarını anlatmıştır. Bu anlatımlardan yabancılar için özellikle galerilere çıkmanın Osmanlı döneminde çok zor olduğu anlaşılmaktadır. Yine yabancı seyyahların anlatımlarından sadece galerilere değil; Ayasofya'ya girmenin de mümkün ancak zor olduğu anlaşılmaktadır. Cami olduğu dönemde gayrimüslimlerin Ayasofya'ya girebilmek için girişteki görevlilere bahşiş verdikleri ya da Müslüman gibi giyindikleri seyahatnamelerinde değindikleri yöntemlerdir. Farklı dinden birinin yapıya girmesi sadece Osmanlı döneminde değil Doğu Roma İmparatorluğu döneminde de zordur. Müslüman seyyah *İbn-i Batuta* Kilise olduğu yıllarda "Ayasofya'yı ziyaret etmek için geldiğinde yapının dışında bulunan büyük bir haç önünde eğilmesi istendiği için yapıya girmediğini" anlatmıştır (İstek, 2021, s. 62).

Galeri katında daha yoğun görülen zemin çatlakları yapılan GPR zemin etütleri ile incelenmiştir. Ayasofya'yı da etkileyen Kuzey Anadolu Fay Hattı ve -yakın bir zamana kadar- üst galeride gerçekleşen turist ziyaretlerinin galeri zemininde zarara yol açtığı görülmüştür (Yalçıner vd., 2017, s. 466).

2.3.2.13. *İmparatoriçe Locası*

Galerinin batısında bulunan özel bölüm imparatoriçenin ibadeti için ayrılmıştır. *İmparatoriçe Locası* apsisi tam karşıdan gören batı galerisinin orta bölümü dörtgen bir çerçeve oluşturacak şekilde Serpentino (*verde antico*) mermeriyle kaplanmıştır. Bu alanda aynı mermer kullanılarak yapılan dairesel formdaki alanın imparatoriçenin ayinleri takip ettiği alan olduğu düşünülmektedir (Billur, 2019, s. 109).

2.3.2.14. *Sinod (Psikoposlar) Meclisi*

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde üst galeri duvarının hemen yanında Patrikhane olduğu bilinmektedir (Nur ve Özer, 2017, s. 69). Günümüzde hala mevcut olan bir kapıyla üst galerinin güney duvarından Patrikhane'ye geçiş yapılmıştır. Kapı yerinde dursa da Patrikhane günümüze ulaşmamıştır. Patrikhane'nin idari ve mali personel servisleri, arşivler, kütüphane ve bir okulu da bünyesinde barındırdığı bilinmektedir. Patrikhane'de 40 noter ve değerli nesneleri gözetleyen 12 bekçi olmak üzere 90 kişi istihdam edilmiştir. Noter sayısı patrikhanedeki ekonomik etkinliklerin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir (Auzépy, 2011, s. 102-106).

2.3.2.15. *Mermer Kapı*

Güney galeri mermer bir duvar ile ayrılmıştır. Duvarın arkasındaki alanda Patrikhane toplantılarının düzenlendiği düşünülmektedir (Erdoğan, 2012, s. 7). Mermer Kapı Görsel 2.22'de gösterilmiştir.

Görsel 2.22. *Mermer Kapı (Erdihan, 2010)*

2.3.2.16. *Mozaikler*

Mozaikler küp biçimindeki cam ve taş parçalarının sıvaya gömülmesiyle uygulanan bir teknikle yapılmaktadır. Kaynağı Mezopotamya ve Mısır'a dayanan mozaikler Helenistik Çağ'da gelişmiştir. Mozaikler Helenistik dönemde yerleri süslerken M.S. 1. yüzyılda duvarlara aktarılmıştır. Antik Çağ'da beyaz zemin üzerinde yer alan dallar, çiçekler ve av sahneleri cam ve taştan yapılan küçük küplerle şekil bulmuştur. Mozaik sanatının Hristiyanlıkla buluşması camları gümüş ve altınla kaplamış; porfir başta olmak üzere farklı taşlar da mozaiklere girmiştir. Antik Çağ'daki beyaz zemin Bizans sanatında yerini altın zemine bırakmıştır. Bu durum Bizans mozaiklerinin parlak ve ışıltılı olmasını sağlamıştır (Turani, 2010, s. 211-212). Ortadoğu'dan Bizans sanatında yer bulmasına kadar olan süreçte mozaik tekniği gelişmiş ve renkler daha uyumlu hale gelmiştir (Yıldız, 2017, s. 81).

Mozaikler yapılırken dünya var oldukça mozaiklerin de var olması umuduyla yapılmıştır. Her ne kadar yapıldıkları dönemde belirli bir sahne, olay ya da düşünceyi ortaya koysalar da gelecek nesillerin de mozaiklere bakarak taşıdıkları mesajı anlaması istenmiştir (Oikonomides, 1976, s. 153). Ancak mozaikler de diğer *ikonlar*[33] gibi tarihin akışı içerisinde engellerle karşılaşmış ve gelecek nesillere aktarılma gayesi 8. ve 9. yüzyıllarda engellenmiştir (Gökçe, 2010, s. 51). Bu dönem (726-842) İkonaklazm (ikon kırıcılık) olarak adlandırılmaktadırç

Kısıtlamaların uğradığı yerlerden biri de Ayasofya'dır. Doğu Roma İmparatorluğu'nda kutsiyet atfedilen kişilerin tasvirlerinin yer aldığı ikonlara tapınmak Iustinianus döneminden sonra yaygınlaşınca 726 yılında İmparator *III. Leo* ikonlara karşı eyleme geçip İmparatorluk Sarayı'nın bronz kapısı üstünde yer alan İsa ikonunu söktürmüştür. Bu durum halkın tepkisini çekmiş, ikonu sökmeye gelen İmparatorluk çalışanı öldürülmüştür. Bu gelişmeyi İmparatorluk çalışanını öldüren halkın öldürülmesi takip etmiştir. İkon kırıcılara karşı gelen *Theodosia* isimli kadının öldürülmesi de bu olaylar esnasında gerçekleşmiştir. 726'da gerçekleşen bu hadise sonraki yüzyıllarda Ayasofya'yı ziyaret eden ziyaretçilerin satırlarında tekrar anılmıştır. 1350'lerde Ayasofya'yı ziyaret ettiği düşünülen Rus rahip *Stefan Novgorodets* seyahatnamesinde bu olayı şu sözlerle aktarmaktadır "Aziz İsa ikonunun yanına pagan ikonoklast (kişi) merdiven dayadı, altın tacı koparmak istedi; Azize Theodosia ise merdiveni devirdi, pagan düşüp yaralandı; o anda Azize'yi de keçi boynuzuyla öldürdüler". Bu hadiseden yaklaşık 600 yıl sonra yapıyı ziyaret eden Rus seyyah Diakon Aleksandr da seyahatnamesinde "Kutsal Sofya'da bir keçi boynuzuyla öldürülen din şehidi Theodosia" diyerek Azize Theodosia'yı anmıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 324).

Ayasofya'da ikonoklazm öncesi dönemde mozaiklerin muhtevasına ilişkin tartışmalar yapılırken yapının büyüklüğü ve kısa sürede açılması nedeniyle figüratif (insan suretli) mozaiklerin bulunduğu bir program uygulanamayacağı görüşü vardır. Schibille'e (2014, s. 111) göre giriş katındaki figüratif olmayan süsleme nitelikli mozaikler ışığı yansıtmadaki uyumları nedeniyle yapının tamamında tercih edilmiş olabilir. Procopius'un da 6. yüzyılda bahsettiği üzere "yapıya giren kişilerin gözlerinin

[33] İkon: Yunanca *eikon* sözlüğünden türetilen bir kelime; Ortodoks kiliselerinde ahşap zemin üzerine yumurtalı veya mumlu boyalarla yapılan İsa Peygamber, Meryem ve aziz tasvirleri (Turani, 2020, s. 58-59).

bir noktada takılı kalmadığı" teşhisi odak noktası olabilecek herhangi bir figüratif mozaiğe izin vermeyen bir kompozisyonun varlığını teyit edebilir.

843 yılında İkonaklazm döneminin tamamen sona ermesi ile İmparator *III. Mihail* (842-867) Ayasofya'yı yeniden mozaiklerle donatmaya başlamıştır (Gökçe, 2010, s. 51). İmparatorlar *VI. Leo* (886-912) ve *Aleksandros* (912-913) Ayasofya'nın mozaiklerle süslenmesine devam etmiştir (Gökçe, 2010, s. 51). Mozaiklerin maliyeti genellikle imparatorlar tarafından karşılanmıştır. Yine de mozaiklerin yapılması için patriğin emri, en azından rızası gerekmektedir. İmparatorların yaptırmak istedikleri mozaiklerde patriğin rızası aranırken, patriğin yaptıracağı bir mozaiğin iktidardaki imparatoru aşağılamaması ya da onun isteklerine uygun bir kompozisyon içermesi de gözetilmiştir (Oikonomides, 1976, s. 153).

Bizans mozaiklerinin ana malzemesi olarak kullanılan *tesseraların*[34] kökeni ve üretimi hakkında çok az bilgi vardır. Ayasofya mozaikleri üzerindeki incelemeler yapının mozaiklerinde kullanılan tesseraların dönemin önemli cam üretim merkezlerinin bulunduğu Doğu Akdeniz ve Mısır'da üretildiğini düşündürmektedir. Yine de camların nasıl işlendiği, renklendirildikleri ve tessera formunun verildiğine ilişkin bilgiler sınırlıdır (Schibille, 2014, s. 99). Deisis Mozaiği'nde tesseraların kullanımına bir örnek Görsel 2.23'de yer almaktadır.

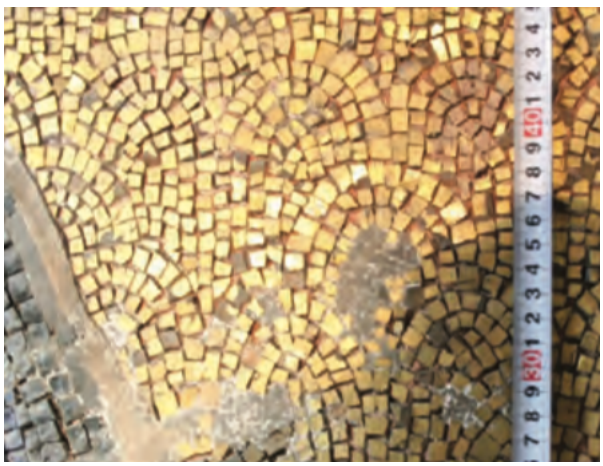

Görsel 2.23. *Deisis Mozaiği'nde tesseraların kullanımına bir örnek (Sasaki, 2020)*

[34]Tessera: Mozaik deseni oluşturmak için kullanılan, küp şeklindeki renkli cam, mermer, pişmiş toprak, kiremit ya da taş parçalarından her biri. Bu parçalara 'abaculus' ya da 'abaciscus' isimleri de verilmekle birlikte çok küçük olanlarına 'tessella' da denmektedir (Er, 2012, s. 395).

Ayasofya'daki mevcut mozaiklerin çoğunluğunun 843 ile 1204 yılları arasında yapıldığı kabul edilmektedir. *Deisis*'in 12.-13. yüzyılda yapıldığı tahmin edilse de tarihi tam olarak bilinmemektedir. (Chuvin, 2011, s. 89). Ayrıca *Apsis Mozaiği* olarak da bilinen *Meryem Ana ve Çocuk İsa* tasvirini ayrı bir yere koymak gerekir. Oikonomides (1985) bu mozaiğin 843 yılından önce yapıldığına dair bir teori öne sürmüştür. Araştırmacının bu konudaki savlarına Meryem Ana ve Çocuk İsa Mozaiği başlığı altında değinilmiştir. Sıradaki başlıklarda Ayasofya'nın mozaiklerine ilişkin bilgiler aktarılacaktır.

2.3.2.16.1. *Sunu (Vestibül) Mozaiği*

Ayasofya'nın güneyindeki giriş holünden nartekse giriş yapanlar *Güzel Kapı*'yı geçtikten sonra *Sunu Mozaiği* ile karşılaşır. Mozaik Kiliseye sonradan eklenen vestibülün kuzey tarafında yer almaktadır. Bu alan bekleme salonu olarak kullanılmıştır (Niewöhner ve Teteriatnikov, 2014, s. 119). Çıkış kapısının iç kısmında; yukarıda bir ayna bulunmaktadır. Yapının müze olduğu yıllarda çıkış kapısı olarak kullanılan bu alandan geçen ziyaretçiler arkalarında kalan mozaiği bu ayna sayesinde fark edebilmiştir.

II. Basileios tarafından yaptırılan (Chatzidakis, 2011, s. 224) mozaiğin ortasında Meryem Ana kucağında Çocuk İsa ile tasvir edilmiştir. İzleyiciye göre Meryem'in solunda Iustinianus elinde Ayasofya maketiyle, sağda ise Büyük Constantinus elinde İmparatorluğun Başkenti'nin surlarla tasvir edildiği maketle durmaktadır. Mozaiğin 10. veya 11. yüzyıla tarihlendiği düşünülmektedir (Doğan, 2009, s. 5).

İki İmparatorun da sakalsız olarak tasvir edilmesi ilginçtir. Çünkü mozaik yapıldığı dönemde sakal çok yaygındır. Ancak İmparatorların kendi dönemlerinde sakal kullanımının göz önüne alındığı görülmektedir. Yine de İmparatorların kıyafetleri tasvir edilirken 10. yüzyılın imparatorluk giysileri tercih edilmiştir. Iustinianus'un yüzünün Constantinus'dan daha yaşlı tasvir edildiği fark edilmektedir. İmparatorların gözle görülebilen özellikleri bir tarafa, mozaiğin yapıldığı 10.-11. yüzyıllarda nasıl algılandıkları mozaiğin iki yanında bulunan yazıtlardan anlaşılmaktadır. Yapıyı bina ettiren 6. yüzyılın İmparatoru "Iustinianus, şanlı hatıraya sahip İmparator" ifadesiyle tarif edilirken; Şehri yeniden imar ederek açan 4. yüzyılın İmparatoru "Constantinus, Azizlerden biri, Büyük İmparator" diye tarif edilerek yüceltilmiştir. Yazıtlarda Constantinus'a ayrıcalık tanınırken, bu durum İmparatorların durdukları yer belirlenirken

dengelenmiştir. Çünkü Bizans mozaik sanatında şeref konuğu İsa ve Meryem'in sağında yer alan kişidir ve Sunu Mozaiği'nde bu yer Iustinianus'a verilmiştir. Constantinus halihazırda *Hristiyan Bir Aziz* hatta *On Üçüncü Havari* gibi unvanlarla Hristiyan sözlü geleneğinde kendine yer bulmuştur. Hristiyanlar arasında Constantinus'un ilk Hristiyan İmparator olduğu inancı ve yüzyıllar süren popülaritesi Kilise tarafından da kabul görmüştür. Constantinus'a atfedilen *azizlik* payesi karşısında Iustinianus'un Kilise için yeri aynı itibara tekabül etmez. Yine de Iustinanus'un başta Ayasofya gibi bir eser olmak üzere imar faaliyetleri, fetihleri, *Beşinci Ekümenik Konsil*'i toplaması ve kanun yapma icraatlarının[35] onu diğer Doğu Roma İmparatorları içinde ayrı bir konuma taşıdığı kesindir. Zaten Constantinus gibi bir Aziz figürünün karşısında tasvir edilme haysiyetinin ona verilmesi de bu nedenledir (Kovalchuk, 2007, s. 205-208). Sunu Mozaiği Görsel 2.24'de aktarılmaktadır.

Görsel 2.24. *Sunu Mozaiği (Hayati İnaç)*

Mozaiğin konumu vestibülün bir dönem nartekse giriş yapılan bir bölüm olduğunu göstermektedir. Vestibül kilise döneminde güneybatı rampasını ve atriumun

[35]Iustinanus'un kanun koyucu niteliği Roma hukukunu sistemleştirmesiyle ilgilidir. Iustininasos 528'de hukuk uzmanlarından oluşan bir komisyon kurarak Roma hukukunu yeniden düzenleyip sistemleştirmeye gayret etmiştir. Bu gayretler 533'te *Codex Iustinianus* olarak bilinen hukuk reformasyonu ile sonuçlanmıştır. Codex Iustinianus sonraki yüzyıllarda nerdeyse Britanya hariç tüm Avrupa'da hukuk sistemlerine temel oluşturmuştur (Yıldız, 2017, s. 94).

batısındaki odaları birbirine bağlamak için kullanılmıştır. Ancak rampaya ulaşan yol da dahil olmak üzere bu odaların girişleri Osmanlı döneminde kapatılmıştır. Atriumun güneyindeki odaların giriş kapılarına mermer taklidi boyamalar yapılmıştır. Sunu Mozaiği'nin hemen üzerindeki kemer muhtemelen mozaik yapıldığında vestibüle eklenmiştir. Çünkü nartekse giriş yapılan kapı tam merkezde yer almamaktadır. Mozaik yapıldığında ortaya çıkacak asimetrik görüntü bu ekleme beşik kemerle düzeltilmek istenmiştir. Asimetrik konum doğu duvarına daha yakın açılan kapı ve pencerede de mevcuttur. Vestibülün doğu duvarında açılan iki giriş de nartekse daha yakındır ve vestibülün merkez tonozuyla uyumsuzluk göstermektedir. Tüm bunlar vestibülün aslında Ayasofya'nın güneybatı köşesini genişletmek için yapılan daha büyük bir projenin parçası olduğunu düşündürmektedir (Niewöhner ve Teteriatnikov, 2014, s. 121). Vestibül Görsel 2.25'de yer almaktadır.

Görsel 2.25. *Güney Vestibül (Hayati İnaç)*

2.3.2.16.2. *VI. Leo Mozaiği*

Bilge Leo (*Leo the Wise*) olarak da bilinen VI. Leo (Lidov, 2004, s. 2) tasvirinin bulunduğu mozaik İmparatorluk Kapısı üzerinde yer almaktadır. Ana mekana girişi sağlayan bu kapının Doğu Roma İmparatorluğu'nun en önemli binasının en dikkate değer kapısı olduğu açıktır. Bu kapının sadece İmparator tarafından ayinlere katıldığı zaman kullanıldığı düşünülmektedir (Sasaki, 2020, s. 420).

Mozaikte tahtta oturur bir şekilde tasvir edilen İsa Peygamber sağ elini takdis manasında havaya kaldırmış, sol eliyle ise açık bir kitap tutmaktadır. Kitabın üzerinde "Esenlik sizinle olsun; Ben dünyanın ışığıyım" manasına gelen Yuhanna İncili'nden bölümler (8:12 ve 20:21) yazılıdır. İzleyiciye göre İsa Peygamberin sağında madalyon içinde bir melek, solunda ise yine madalyon içinde Meryem tasvir edilmiştir (Sasaki, 2020, s. 421). VI. Leo ise İsa'nın ayaklarına kapanmış biçimde *(proskynesis)* tasvir edilmiştir (Lidov, 2004, s. 2). Mozaik Görsel 2.26'da yer almaktadır.

Görsel 2.26. *VI. Leo Mozaiği (Stankov, 2022)*

Sanat tarihçiler mozaiğin konusu ve mozaikteki İmparator'un kimliği hakkında farklı görüşler öne sürmüştür. Osiegzkowska (1934) madalyon içindeki figürlerin İsa'ya İmparator'a şefaat etmesi için yalvardıklarını öne sürmüştür. Meryem'in İsa'ya doğru ellerini açması ve İsa'ya doğru bakması bu şekilde yorumlanırken, muhtemelen Baş Melek olan figür ne İsa'ya ne de İmparator'a bakmaktadır. Bu yüzden bu figürlerin şahitlik ve desteğini öngören teori zayıftır. Zaten Whittemore da İmparatorun içinde bulunduğu münacat (yalvarış) hali ile madalyonların içindeki figürler arasındaki ilişkinin anlaşılmasının zor olduğu yazmıştır (Oikonomides, 1976, s. 155).

Naosa giriş kapısında yer alması nedeniyle İmparator'un Kilise'nin onarımına ya da restorasyonuna bağış yapmış olabileceği (kilise banisi) görüşü de vardır. Ancak Bizans sanat geleneğinde yaygın uygulama bani tasvirlerinin kilise içinde yapılmasıdır -sadece 11. yüzyıldan sonra bazı bani tasvirleri ana giriş kapısı üzerine yapılmıştır-. Diğer taraftan

tasvirdeki imparatorun bani olması durumunda ayakta olması, ellerinin boş olması yerine bir *apokombion* (para kesesi) tutması beklenirdi. Bu duruma örnek aranırsa uzağa gitmeye gerek olmadan Ayasofya'daki bani tasvirlerine bakılabilir. Ayrıca bu durumun gözlemlendiği Zoe ve Komnenos mozaiklerine bakıldığında bani isimlerinin de mozaiğe işlendiği görülmektedir; oysa İmparatorluk Kapısı mozaiğinde fazlaca müsait yer olmasına rağmen bir yazıt bulunmamaktadır (Oikonomides, 1976, s. 155).

Mozaikte VI. Leo'nun yakarış hali 9.-10. yüzyıllarda yapılan *Davut Peygamber'in Tövbesi* konulu Bizans minyatürlerini anımsatmaktadır. Eski Ahit'teki *II. Krallar Kitabı*'nda yer alan anlatıya (12: 1-15) göre aynı zamanda kral olan Davut Peygamber ordusundaki askerlerden *Uriah*'ın *Bet-Şeba* ismindeki karısını elde etmek ister. Amacına ulaşmak için Uriah'ı savaşa göndererek ölümüne neden olur ve Bet-Şeba ile evlenir. Bunun üzerine *Peygamber Nathan* kendisine gönderilerek günahı hatırlatılır ve Kral Davut tövbe eder. Bizans minyatürlerinde bu sahnede Davut Peygamber Tanrı tarafından gönderilen Nathan Peygamber'in önünde secde ederek af dilemektedir. Bu minyatürlerin Ayasofya'daki mozaiğe en yakın tarihli olanı Paris'te Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan *Paris Gregoriosu*'ndadır. 9. yüzyıla tarihlenen minyatürde Ayasofya'daki kompozisyona benzer bir şekilde elinde asa tutan bir meleğin tasvir edilmiş olması ilginç bir benzerliktir (Oikonomides, 1976, s. 156-157). Davut Peygamber'in tövbesi Kuran'ı Kerim'de de bahsi geçen bir konudur. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuran-ı Kerim için hazırladığı Türkçe meal (Diyanet İşleri Başkanlığı [DİB], 2021a) incelendiğinde *Sad Suresi*'nde Davut Peygamber'in iki kardeş arasında hakemlik yapmasının ve ardından tövbe etmesinin anlatıldığı görülmektedir. Bu açıdan Tevrat ve Kuran-ı Kerim'deki Davut Peygamber bahsi Peygamber'in tövbesini içerse de aynı muhtevaya sahip değildir. Görsel 2.27'de Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan ve Davut Peygamber'in Tövbesini konu alan minyatür yer almaktadır.

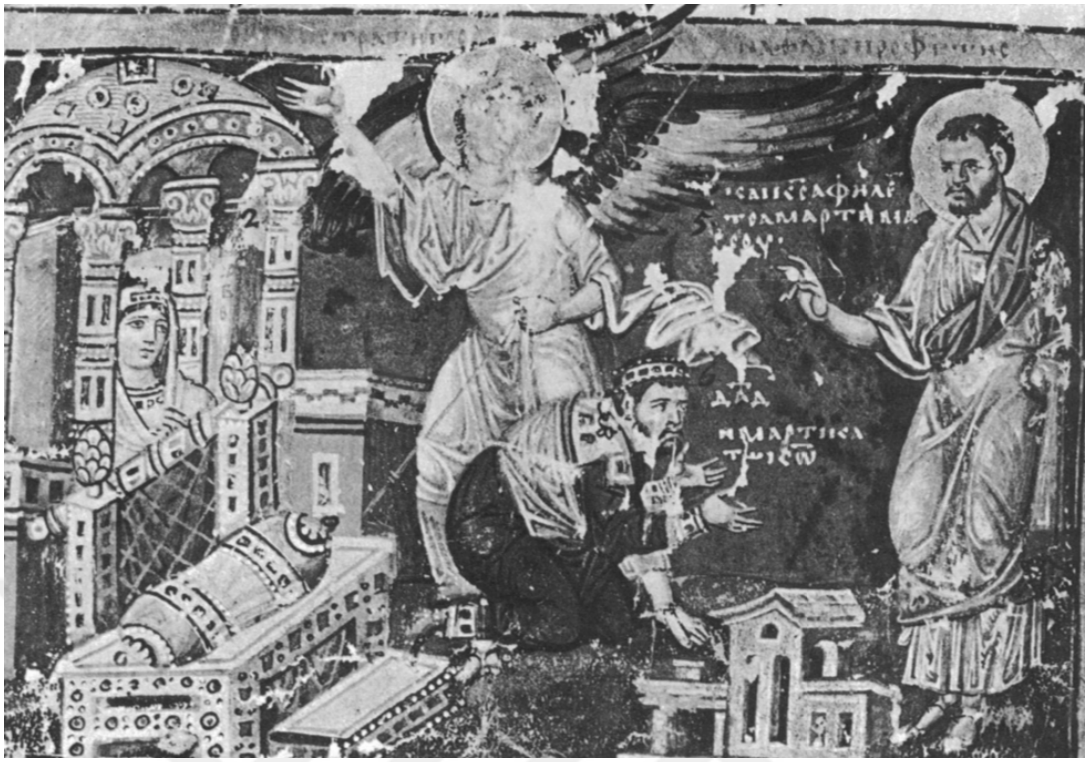

Görsel 2.27. *Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan Davut Peygamber'in Tövbesi konulu minyatür (9. yüzyıl) (Oikonomides, 1976)*

Biçimsel incelemeye göre VI. Leo Mozaiği 900 yılından biraz önce ya da biraz sonra yapılmıştır. Buna göre mozaikteki imparatorun kim olduğuna dair iki isim öne çıkmaktadır: *I. Basileos* (867-886) ve VI. Leo (886-912). I. Basileos ismini öne sürenler bu değerlendirmelerini İmparator'un Ayasofya'nın süslemelerine katkı yapmasına dayandırmaktadır. Ancak konu Kilise'ye yapılan süsleme katkısı olduğunda VI. Leo'nun da önemli işler yaptığı bilinmektedir. Diğer taraftan mozaikte banilik ile ilgili bir işaret ya da yazıt bulunmamaktadır. Mozaikteki İmparator'un yüzü Bizans sikkeleri üzerindeki VI. Leo tasvirine benzemektedir. VI. Leo'nun oğlu VII. Constantinus Porphyrogenitus için basılan sikkelerdeki tasvir de mozaikteki yüze çok benzese de VII. Constantinus dönemi mozaiğin yapıldığı dönemden çok daha geçtir. Bu yüzden VII. Constantinus ihtimaller arasında değerlendirilmemektedir (Oikonomides, 1976, s. 158-161).

Surete dayalı tespitlerin yanı sıra I. Basileos kendisine ait bir metin bırakmamıştır. Ancak 869'daki Sekizinci Ekümenik Konsil'de Tanrı'nın önünde secde etmek söz konusu olduğunda "üzerindeki morlara (Doğu Roma'da İmparatorluk rengi) ve tacına rağmen kendini yere atıp secde edecek ilk kişi olacağını" söylemiştir. Tevazu ihtiva eden bu sözlerin mozaik için ilham olabileceği düşüncesi bir tarafa Orta Çağ'da Tanrı önünde

secde etmenin devrimci bir davranış olduğu söylenemez. Ayrıca I. Basileos'un torunu VII. Constantinus Porphyrogenitus tarafından yazılan ve I. Basileos'un saltanatını ve başarılarını öven *Vita Basilii* isimli eserde böyle önemli bir mozaik yaptırdığından söz edilmemektedir. Diğer taraftan İmparator VI. Leo'nun yazdığı manzum eserlerde günahları için af dilemesi de mozaikteki İmparator'un VI. Leo olduğunu düşündürmektedir. Yaptığı dördüncü evlilik nedeniyle ruhban sınıfından güçlü bir tepki alan VI. Leo'nun İsa'dan şefaat dilediği mozaiği yaptırdığı yaygın kanı olmakla birlikte bu durumda yine İmparator'un neden kendi ismini mozaiğe yazdırmadığı önemli bir sorudur. Bu hadise hayatı boyunca kendisini utandırsa da mozaiklerin yapılış amacı düşünüldüğünde sonraki nesillerin kendisine saygı duymasını sağlayabilirdi. İmparator'un kim olduğu tartışmaları mutlak bir sonuçla neticelenmese de İmparator'un fiziksel görüntüsü ve dördüncü evliliği nedeniyle tövbe etmek için iyi bir nedeninin olması VI. Leo ihtimalini güçlendirmektedir. Mozaiğin bulunduğu konum da bu savı desteklemektedir. Naosun dışında yer alması, bu alanın henüz vaftiz olmamış, aforoz edilmiş ya da tövbe edecek kişiler tarafından kullanılması ile mozaiğin konusu arasında ilişki kurulabilir (Oikonomides, 1976, s. 155-161). VI. Leo'nın başında hale ile tasvir edildiği görülmektedir. Patriğin İmparator'u Ayasofya'ya sokmayacak kadar güçlü olduğu (İstek, 2021, s. 60) düşünüldüğünde başındaki haleye de müsaade etmeme inisiyatifi olduğu anlaşılmaktadır. Yine de VI. Leo başındaki hale ile aziz mertebesinde tasvir edilerek *makbul imparator* imajına sahip olmuştur (Bornovalı, 2020, s. 160).

VI. Leo'nun tövbe etmesine neden olan dördüncü evliliği ilk üç evliliğinde eşlerinin ölmesi ve bir erkek çocuğuna sahip olamaması üzerine gerçekleşmiştir. Bunun üzerine kilise tarafından yasak olmasına rağmen dördüncü kez evlenmiş, eşi *Zoe* bir oğlan dünyaya getirmiştir. Patrik Zoe'den ayrılması şartıyla bu çocuğa Küçük İmparator olarak taç giydirmeyi kabul etse de VI. Leo Zoe'den ayrılması şartını reddetmiştir. Bu mozaikte İmparatorun İsa'dan af dilemesi bu yasağa karşı gelmesi üzerine bağışlanma talebiyle ilgilidir (Auzépy, 2011, s. 115).

VI. Leo mozaiği Fossati çizimlerinde yer almaktadır. Thomas Whittemore ise 1933'te mozaiği temizlemiştir. 1959-1960 ve 1968'de yapılan çalışmalarda mozaiğin yerinde eskiden bir haç bulunduğu teyit edilmiştir. Bu haçın Iustinianus döneminde (6. yüzyıl) yapıldığı düşünülmektedir (Oikonomides, 1976, s. 153-153). Mozaiğin İmparator

VI. Leo'nun sağlığında ya da ölümünden hemen sonra yaptırıldığı düşünülmektedir ki bu durum mozaiği 10. yüzyılın başına tarihlendirmektedir (Sasaki, 2020, s. 421).

2.3.2.16.3. *Meryem ve Çocuk İsa (Apsis) Mozaiği*

Apsiste yer alan mozaikte Meryem ve kucağında Çocuk İsa tasvir edilmiştir. Meryem'in sağ eli Çocuk İsa'nın sağ omuzunda, mendil tutan sol eli ise Çocuk İsa'nın sol dizindedir. Meryem arkası olmayan süslü bir taht üzerinde oturmaktadır ve iki tarafından görülebilen iki uzun silindir formunda mindere yaslanmaktadır. Arka fon bütünüyle altın tesseralardan yapılmıştır (Oikonomides, 1985, s. 111). Mozaik Görsel 2.28'de yer almaktadır.

Görsel 2.28. *Apsis Mozaiği (kulturportali.gov.tr)*

Mozaiğin İkonoklazm sonrasında Ayasofya'da yapılan ilk suret içeren mozaik olduğu (Auzépy, 2011, s. 114) ve 9. yüzyılda yapıldığı yönünde yaygın bir inanış bulunmaktadır. Patrik Photius'un 867'deki açılış vaazında bahsettiği (Doğan, 2009, s. 5) ve sonrasında Orta Çağ yazarlarının hakkında yazılar yazdığı (Oikonomides, 1985, s.

111) mozaiğin bugün görülen mozaik olduğu düşünülmektedir. Ancak Photius'un vaazı incelendiğinde bugünkü Apsis Mozaiği ile Patriğin sözleri arasında uyuşmazlıklar görülmektedir. Photius'un renklerden ve boyama sanatından bahsetmesi ilk anlamıyla mozaik tekniğini çağrıştırmamaktadır. Daha da önemlisi Photius oturan değil, ayakta duran bir Meryem Ana figürü betimlemektedir. Son olarak Photius Meryem'in gözlerinin şefkatle dolu bir şekilde İsa'ya baktığını anlatırken bugünkü mozaikte Meryem'in gözleri doğrudan karşıya bakmaktadır. Bu tespitler Ayasofya'nın İkonoklazm sonrası ilk ikon programında ayakta duran bir Meryem tasviri olduğunu akla getirmektedir. Bu durumda Patrik Photius'un bahsettiği tasvir bugünkü apsis mozaiği değildir. O halde Photius'un bahsettiği Meryem Ana tasvirine ne olmuştur? Bu soruya yanıt olabilecek bir ihtimal şudur: 1346'da Ayasofya'nın kubbesinin bir bölümü yıkıldığında -her ne kadar apsis sağlam kalsa da- bu tasvir de ortadan kaybolmuş ve günümüzde görülebilen Meryem Ana Mozaiği 14. yüzyılın sonunda yapılmıştır. Güçlü bir ihtimal daha bulunmaktadır. Buna göre bugünkü *Apsis Mozaiği* İkonoklazma ara verilen 787-815 yılları arasında yapılmış ve İkonoklazmın ikinci döneminde (815-842) üzeri kapatılmıştır. Bu durumda Patrik Photius'un bu mozaiği görmesi ve anlatması mümkün olmamıştır. Bu yüzden Photius'un bahsettiği Meryem Ana tasviri bugün görülebilen mozaiğin kapatıldığı örtü üzerine yapılan ve ayakta tasvir edilen Meryem Ana ve Çocuk İsa figürü olmalıdır. Bu durumda günümüzdeki Apsis Mozaiği sonraki yıllarda üzeri açılarak günümüze ulaşmıştır (Oikonomides, 1985).

Whittemore 1935-1939 yılları arasında bu mozaiği ortaya çıkardıktan sonra 1964'te Cyril Mango ve E. J. W. Hawkins mozaiği incelemiştir. İki araştırmacı yaptıkları değerlendirmede oturan Meryem ve kucağındaki Çocuk İsa Mozaiği, yan taraflardaki Baş Melek figürleri ve yarım kubbe kemerinde yazan yazının aynı dönemde yapıldıklarını belirtmiştir (Oikonomides, 1985, s. 111). Mozaikle aynı dönemde yapıldıkları düşünülen (Auzépy, 2011, s. 114) apsis kemerinin kuzey ve güney duvarlarında yer alan Mikail *(Michael)* ve Cebrail *(Gabriel)* figürlerinin büyük oranda yok olduğu görülmektedir (Doğan, 2009, s. 5). Yarım kubbe kemerindeki yazıtın ise yalnızca ilk üç harfi ve son dokuz harfi günümüze ulaşmıştır. Yazıtın üzeri de muhtemelen İkonoklazma ara verilen yıllarda Meryem ve Çocuk İsa Mozaiğiyle birlikte kapatılmış ve sonraki yıllarda açılmıştır. W. M. Antoniadis *Palatine Antolojisi* olarak bilinen Yunan Antolojisi marifetiyle yazının tamamını ortaya koymuştur (Oikonomides, 1985). Palatine Antolojisi

(*Anthologia Palatina*) Yunan edebiyat geleneğini korumak ve sürdürmek için 10. Yüzyılda Konstantinopolis'te derlenmiştir (Heidelberg Üniversitesi, 2021). Antik Yunan geleneğini aktarması açısından önem taşıyan bu eserin ön sözünde Ayasofya'nın apsis kemerindeki söze yer verilmiştir. Bu söz "Sahtekarların yıktığını, imanlı imparatorlar yerine yerleştirdi" şeklindedir. Palatine Antolojisi'nin önsözünde bu sözlerin Ayasofya'nın kiboryumundan alındığı yazmaktadır. Mango'ya göre apsis kemerindeki bu sözler kiboriuma da yazılmıştır (Oikonomides, 1985).

1389'da Ayasofya'yı ziyaret eden *Moskova Metropoliti Pimen*'e eşlik eden katip *İgnatiy Smolnyanin* tarafından yazılan *İgnatiy Smolnyanin Seyahatnamesi* veya *Pimen Seyahatnamesi* olarak bilinen eserin girişinde Apsis Mozaiği'nden şöyle bahsedilmiştir (Oktan ve Derviş, 2015, s. 315):

"O geceyi gemide geçirdik. Aziz Havariler bayramı olan o sabah, Tanrı'ya şükürler olsun, kente girdik. Sabah, *İlahi hikmet* anlamına gelen kutsal Ayasofya'ya gittik. Büyük kapılarına geldiğimizde; Aziz Meryem'in mucizevî ikonunu selamladık. Bu ikondan gelen ses, Mısırlı Meryem'e Kudüs'teki kutsal kiliseye girmesini yasaklamıştı. Yine orada, kutsal kilise içinde İsa'nın ve Azizlerin ikonlarına baş eğdik"

2.3.2.16.4. *Deisis Mozaiği*

Güney galeride yer alan Deisis Mozaiği'nin 13. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir (Chatzidakis, 2011, s. 234). Mozaikte ortada İsa; izleyiciye göre İsa'nın solunda Meryem, sağında ise Vaftizci Yahya tasvir edilmiştir. İsa'nın sol elinde muhtemelen İncil olan bir kitap tuttuğu görülmektedir. İsa diğer eliyle takdis anlamına gelen işareti yapmaktadır. Meryem Ana ve İsa'nın isimleri mozaik üzerine açık bir şekilde yazılırken; Vaftizci Yahya'nın ismi yerine ünvanı olan *Prodromos* (önden gelen; haberci; müjdeci) belirtilmiştir (Başçı, 2014, s. 254). Deisis mozaiğinde hükümdar mozaiklerinde olduğu gibi mücevherli giysilerle gösteriş yapılmadığı görülmektedir. Bizans sanatında taşınabilir ikonlarda pek rastlanmayan gölgenin kullanılması da Deisis Mozaiğini farklı kılmaktadır. Mozaiğin yanındaki pencereden giren gerçek güneş ışığı İsa'nın boynundaki gölge ile mozaik üzerinde cisim kazanmıştır (Bornovalı, 2020, s. 169). Deisis Mozaiği öncesinde yapılan mozaiklere kıyasla figürlerin daha dışavurumcu tasvir edildiği bir mozaiktir. Mozaikteki figürlerin duruşu, mimikleri ve yüz ifadeleri insan duygularının dışavurumunu yansıtması açısından daha geniş bir etki alanına sahiptir (Stankov, 2022, s. 118). Bu sahnede Meryem ve Vaftizci Yahya, İsa'dan günahkarların bağışlanmasını dilemektedir (Cömert, 2010, s. 236).

Deisis mahşer gününde Hristiyanlar için İsa'dan şefaat dilenmesidir. Kilise döneminde mozaiğin hemen karşısında bir mezar yeri bulunmaktadır (Bornovalı, 2020, s. 165). Günümüzde mermerle örtülü olan mozaiğin alt kısımlarının sonradan kapatıldığını 1930'lu yıllarda T. Whittemore tespit etmiştir (Erdihan, 2015, s. 20). Deisis Mozaiği Görsel 2.29'da yer almaktadır.

Görsel 2.29. *Deisis Mozaiği (Erdihan, 2010)*

Günümüzde Deisis Mozaiği'nin hemen karşısında üzerinde *Henricus Dandolo* yazan bir taş bulunmaktadır. Henricus Dandolo 60'lı yaşlarındayken Konstantinopolis'e Venedik Elçisi olarak atanmıştır. Ancak sonraki yıllarda Venedik'e dönüp Doç (Vali) seçilmiştir. IV. Haçlı Seferleri başladığında geçmişte ticaret yaptığı ve görevli olduğu Konstantinopolis'e bu kez Haçlı ordularıyla gelmiştir. Konstantinopolis'te öldüğü ve buraya defnedildiği bilinmektedir. Ancak Dandolo ve Ayasofya arasındaki bağlantı bugün Deisis Moaiği'nin karşısında yer alan taştan ileri gitmemektedir. Bu taş da orijinal değil devşirmedir ve buraya sonradan konulmuştur. İtalyan kökenli Fossatiler 19. yüzyıldaki restorasyonda bu taşı bugünkü yerine koyan kişiler olabilir. Muhtemelen bu

taş yerine konmadan önce burası bir defin alanı olarak kullanılmıştır. Galerideki mermer kapıdan itibaren galerinin doğusundan saraya gidilen geçidin kapısına kadar imparator mozaiklerinin bulunduğu bir mezar alanı kurgulanmış ise Deisis Mozaiği'nin hemen karşısında hükümdar düzeyinde birinin mezarı olduğu düşünülebilir (Bornovalı, 2020, s. 165-171). Görsel 2.30'da üzerinde Henricus Dandolo yazan taş bulunmaktadır.

Görsel 2.30. *"Henricus Dandolo" isminin yer aldığı taş (Selçuk Eracun)*

2.3.2.16.5. *Komnenos Mozaiği*

Galerinin doğu duvarında bulunan mozaikte ortada Meryem ve Çocuk İsa tasviri bulunmaktadır. İmparator *II. Iohannes Komnenos* elinde *apokombion* (para kesesi) ile izleyiciye göre Meryem'in sol tarafında durmaktadır. Meryem'in sağ tarafında ise İmparatoriçe İrene elinde rulo ile tasvir edilmiştir. *Zoe Mozaiği*'nin aksine Komnenos Mozaiği'nde İrene'nin elindeki ruloda yazı bulunmamaktadır. Zoe Mozaiği'nde de rulonun üzerinde Zoe'nin değil İmparator'un adı yazmaktadır (Bornovalı, 2020, s. 174). İmparator ve İrene'nin başları üzerindeki yazıtlarda "Romalıların hükümdarı Porphyrogenitus Ioannes Komnenos" ve "Dindar Augusta İrene" yazılmıştır (Başçı, 2014, s. 257). Mozaik Görsel 2.31'de gösterilmektedir.

Görsel 2.31. *Komnenos Mozaiği (Hayati İnaç)*

Mozaiğin yapıldığı duvarın kıvrıldığı sağ tarafta ise mozaiğe 90 derecelik açıyla yerleştirilen *Aleksios* (II. Ionnes Komnenos'un oğlu) tasviri bulunmaktadır (Görsel 2.32). Erdihan'a (2015) göre Aleksios tasviri henüz mozaiğe başlanmadan önce plan dahilindedir. Erdihan (2015) Aleksios figürünün payenin tam ortası yerine figürlere yakın olacak şekilde biraz sola doğru yerleştirilmesiyle mozaikteki ana figürlerle ilişkilendirilmek istendiğini ya da tek başına müstakil bir portre görüntüsü vermesinin önüne geçildiğini belirtmiştir.

Görsel 2.32. *Aleksios Mozaiği (Erdihan, 2010)*

2.3.2.16.6. *Zoe Mozaiği*

Mozaiğin 1028-1034 yıllarına tarihlendiği düşünülmektedir (Doğan, 2009, s. 5). Zoe Mozaiği Ayasofya'nın güney galerisinde, doğu duvarının üzerinde yer almaktadır. Bu mozaik daha çok imparatorun, saray ve patrikhane üyelerinin kullandığı bir alanda bulunmaktadır (Erdihan, 2015, s. 17). Mozaiğin merkezinde İsa tasviri bulunmaktadır. İsa'nın elindeki İncil'in üzeri mücevherlerle kaplıdır ve ters perspektifle tasvir edilmiştir. Üzerine oturduğu sırtlık kısmı bulunmayan oturak mücevherlerle süslü ve gösterişlidir. İsa'nın iki yanında ise mücevherlerle süslü imparatorluk giysileri içinde tasvir edilen iki figür bulunmaktadır. İzleyiciye göre solda İmparator *Constantinus Monomakhos*, sağda ise eşi Zoe tasvir edilmiştir (Bornovalı, 2020, s. 172). Mozaik Görsel 2.33'de gösterilmiştir.

Görsel 2.33. *Komnenos Mozaiği (Hayati İnaç)*

İmparator figürünün yüzünde değişiklikler yapıldığı 1930'lu yıllarda Whittemore tarafından tespit edilmiştir. Mozaiğin ilk yapıldığı dönem *III. Romanos Argyros* (1028-1034) ya da *IV. Mikhail Paphlagon* (1034-1041) dönemi olup, günümüzde görülen yüz tasviri IX. Constantinus Monomakhos'a (1042-1055) aittir. Whittemore'a göre mozaikte isimlerin yazıldığı alana ilk halinde Grekçe *Mikhail* (Μιχαήλ) ismine kıyasla Grekçe *Romanos* (Ρωμανός) isminin yazılmış olması daha muhtemeldir. Çünkü bu isimlerden ilki altı harf, ikincisi ise yedi harften oluşmaktadır. III. Romanos'un imparatorluk

döneminde Ayasofya için yıllık bir ödenek aktarması ve imparator olmadan önce Ayasofya'nın gelir ve mülklerinin idaresinden sorumlu bir memur olması bu ihtimali güçlendirmektedir (Erdihan, 2015, s. 18). Zoe'nin yaptığı evliliklerin ardından mozaikteki eski eşinin yerine yeni eşinin yüzü eklenmiştir. Ancak yüzünde değişiklik yapılan tek figür İmparator değildir. İsa ve Zoe tasvirlerinin yüzlerinin etrafında da yıpranmalar görülmektedir. Kesin olmamakla birlikte üç tasvirin yüzünün de aynı sanatçının elinden aynı teknikle çıkması için İmparator'un yüzü yenilendiğinde İsa'nın ve Zoe'nin de yüzlerinin yeniden yapıldığı düşünülmektedir (Bornovalı, 2020, s. 173).

2.3.2.16.7. *Aleksandros Mozaiği*

Kuzey galeride bulunan *Aleksandros* mozaiği Fossati restorasyonlarında çizimi yapılan mozaikler arasındadır. Ancak o dönem üzeri kapatılan mozaik Whittemore tarafından bilinmesine rağmen Bizans Enstitüsü çalışmalarında (1930'lar) yeri tespit edilememiş, hatta Whittemore bu mozaiğin 1894 depreminde yok olduğu kanısına varmıştır. Ancak 1958'de Robert Van Nice İsviçre, Bellizona'da bulunan Fossati notlarını inceleyerek mozaiğin yerini doğru bir şekilde saptamıştır. Mozaiğin müstakil bir çalışma olmadığı, kuzey galeride başka mozaikleri de ihtiva eden geniş bir programın parçası olarak yapıldığı düşünülmektedir (Underwood ve Hawkins, 1961, s. 189).

İmparator Aleksandros, I. Basileos'un üçüncü çocuğu olarak 870 ya da 871'de doğmuştur. Dokuz yaşında tahta ortak olmuştur. Tahtın diğer ortakları babası I. Basileos ve büyük kardeşi VI. Leo'dur. Aleksandros'un tek başına tahtta kaldığı sürenin on üç ay olduğu (912-913) ve bu dönemde 42-43 yaşlarında olduğu düşünülmektedir. İmparator on üç aylık iktidarının sonunda vefat etmiştir. Mozaikte Aleksandros olgun haliyle tasvir edildiğinden mozaiğin tek başına iktidarda olduğu on üç ayda yapıldığı varsayılmaktadır. Bu varsayımı güçlendiren diğer bir argüman Constantinus Monomakhos ve Aleksios gibi diğer imparatorların mozaiklerinin de taç giyme törenlerinden sonra yapılmış olmasıdır (Underwood ve Hawkins, 1961, s. 193). Ancak mozaiğin daha dikkat çeken bir nokta yerine zor fark edileceği bir yer yaptırılması Aleksandros tahta geçmeden önce yaptırıldığı ihtimalini de düşündürmektedir (Bornovalı, 2020, s. 176).

10. yüzyılın başında yapılan mozaikte (Gökçe, 2010, s. 51) Aleksandros boydan portre ile tasvir edilmiştir. İmparatorluk giysisi içinde tasvir edilen Aleksandros'un başındaki taç tasvir edilirken altın ve inci süsleme detaylarının mozaiğe yansıtıldığı

görülmektedir (Doğan, 2009, s. 5). Mozaiğin üst kısmında, İmparator'un iki tarafında ikişer daire bulunmaktadır. Sağ üstteki daire içinde *AAE / I AN / APOC* (Aleksandros) yazmaktadır. Diğer üç dairedeki haç biçimindeki monogramlarda "Tanrım, İmanlı İmparator kuluna yardım et" ifadesi yer almaktadır (Underwood ve Hawkins, 1961, s. 192).

Bizans sanatında imparator ya da imparatoriçelerin İsa ya da Meryem figürlerinin yanında yer aldıkları mozaikler yaygındır. Ancak Aleksandros mozaiği alışılmışın aksine İmparator'un tek başına tasvir edildiği bir mozaiktir. Tek başına ayakta tasvir edilen İmparator cepheden (frontal) tasvir edilmiştir. Süslü imparatorluk giysileri içindeki Aleksandros'un elinde taşıdığı aksesuarlar *De Ceremoniis* (Törenler) kitabında açıklanmaktadır. Bunlar 10. yüzyılda İmparatorların Paskalya Günü'nde ayinler için taşıdığı nesnelerdir. İmparator'un sağ elinde *akakia* sol elinde ise küre bulunmaktadır. *Akakia* içerisinde toz halinde toprak bulunan bir kesedir (Underwood ve Hawkins, 1961, s. 191-196). İpekten mamul edilen silindir formdaki bu kese törenler esnasında imparatorların elinde taşınarak sabrı sembolize etmektedir (Kazhdan, 1991a: 42). Aleksandros Mozaiği Görsel 2.34'de gösterilmektedir.

Görsel 2.34. *İmparator Aleksandros Mozaiği (Underwood ve Hawkins, 1961)*

2.3.2.16.8. *Pandantiflerdeki melek figürleri*

İstanbul seyahatinden izlenimlerini 1680'de yayınladığı *Relation Nouvelle D'un Voyage De Constantinople* isimli eserinde yayımlayan *Guillaume Joseph Grelot* çizimlerinde pandantiflerdeki kanatlı melek tasvirlerine de yer vermiştir (Çağlayan, 2018, s. 35). Ayasofya'yı ziyaret ederek gravürler çizen *D'ohsson* (1787), *Bartlett* (1838) ve *Allom* (1838) da melek figürlerinin yüzlerini açık bir şekilde tasvir etmiştir (Akdoğmuş, 2020, s. 154). Kubbe pandantiflerinde dört adet tasvir ile gösterilen meleklerin *Kerubim* ve *Seraphim* melekleri olduğu düşünülmektedir. Meleklerden doğu tarafındaki ikisi mozaik tekniği ile tasvir edilirken batı tarafındakiler kalem işi boya ile yapılmıştır (Doğan, 2009, s. 5; Diker, 2011, s. 251). Ancak Cyril Mango melek yüzlerinin Fossatiler tarafından kapatıldığını belirtmiştir. Melek yüzleri kapatılırken varak kullanılmış ve sekiz uçlu yıldız şeklinde çinko maskelerle meleklerin yüzleri kapatılmıştır (Diker, 2011, s. 252; Akdoğmuş, 2020, s. 154). İstanbul Arkeoloji Müzeleri envanterinde bulunan 3578M kayıtlı gümüş yelpaze melek figürlerinin yüzlerinin kapatılması hakkında bilgiler vermektedir. 6. yüzyıla tarihlenen ve Halep'ten getirilen objenin arkasındaki figürün Ayasofya pandantiflerindeki altı kanatlı melek figürü ile benzerliği pandantiflerdeki melek figürlerinin 6. yüzyıla ait olduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Ancak 14. yüzyılda kubbede yaşanan çökme neticesinde kuzeydoğu pandantifindeki melek figürü yeniden yapılmış olmalıdır (Diker, 2011, s. 251-252). 2009 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları esnasında kubbenin kuzeydoğu pandantifinde yer alan meleğin yüzündeki maske ve sıva kaldırılmıştır ve günümüzde hala görülebilmektedir. Kuzeydoğu ve güneydoğu pandantiflerinde yer alan melek figürleri Görsel 2.35'de; kuzeydoğu pandantifinde yer alan melek figürünün yüzü ise Görsel 2.36'da yer almaktadır.

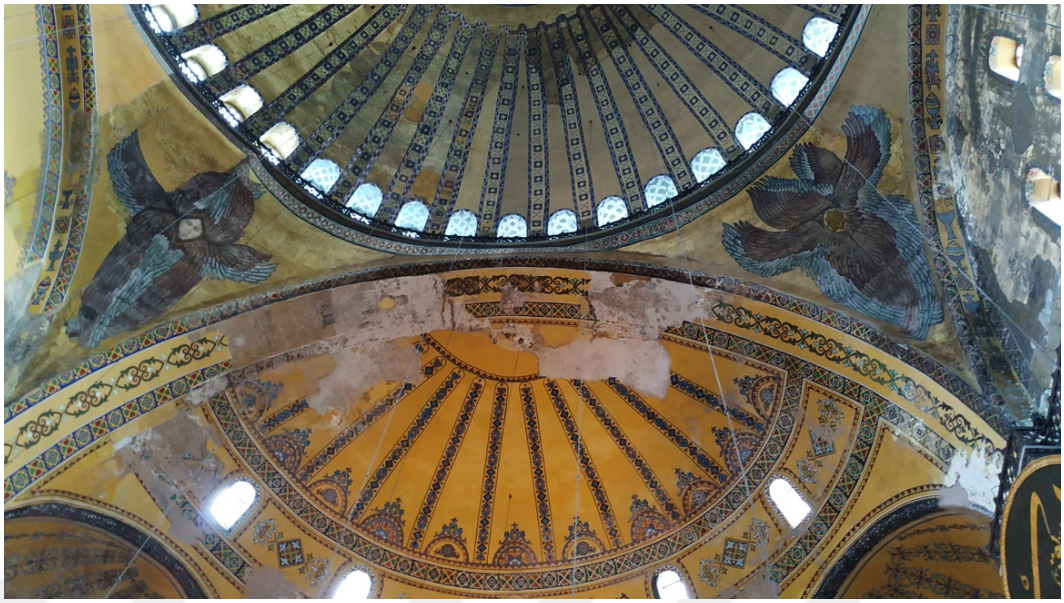

Görsel 2.35. *Kuzeydoğu ve güneydoğu pandantiflerindeki melek figürleri (Selçuk Eracun)*

Görsel 2.36. *Kuzeydoğu pandantifinde yer alan melek figürünün yüzü (Ahunbay, 2020)*

2.3.3. Onarımlar ve eklemeler (Doğu Roma İmparatorluğu dönemi)

Ayasofya farklı dönemlerde depremlerden zarar görmüştür. Yapının 532'deki ilk açılışından 20 yıl sonra yaşanan depremin kubbeye verdiği zarar ve Genç Isidorus'un

müdahalesi "Ayasofya'nın Kubbesi" başlığında aktarılmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu dönemindeki onarımlar 557'deki ikinci açılıştan sonra da farklı yüzyıllarda devam etmiştir.

Yapının ikinci büyük onarımı 8 Ocak 869 tarihinde yaşanan depremden sonra gerçekleştirilmiştir. İmparator I. Basileos (867-886) döneminde gerçekleştirilen bu onarımda batı yönündeki dört büyük payandanın yapıldığı düşünülmektedir (Aydıngün, 2005, s. 1004).

986'da yaşanan depremde[36] ise batı kemeri ve ana kubbenin bir bölümü yıkılmış ve yapının duvarları zarar görmüştür. İmparator II. Basileos (976-1025) Ermeni mimar *Trdat*'a yapının onarım görevini vermiş ve altı yıllık onarım sonucunda yapı tekrar ibadete açılmıştır (Aydıngün, 2005, s. 1004; Erdoğan, 2012, s. 3). Trdat yapının batı kemerini güçlendirmiş ve kubbenin batı bölümünü onarmıştır. Trdat'ın yaptığı yapılarda kubbe ve pandantifleri kullanmasının bu iş için seçilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir (Maranci, 2003, s. 295-297). Trdat günümüzde Ani Harabeleri olarak ziyaret edilen ören yerindeki Ani Katedralinin de mimarıdır (Mango, 2006, s. 193).

Ayasofya'da ihtiyaç olarak ortaya çıkan onarımların tek nedeni depremler değildir. 1204'teki Haçlı Seferleri ile yaşanan yağma ve saldırılar yapıya büyük zararlar vermiştir. Konstantinopolis'i Latinlerin elinden alan *Paleologos* sülalesinden (1261-1453) *İmparator Mikail VIII* (1259-1282) Mimar *Ruçhas*'ı Ayasofya'nın onarımı için görevlendirmiş ve batı cephesindeki dört büyük destek payandası (Erdoğan, 2012, s. 4) bu onarımda eklenmiştir (Aydıngün, 2005, s. 1005).

Doğu Roma İmparatorluğu dönemindeki son onarım ise İmparator *II. Andronikos* zamanında (1282-1328) kubbenin kuzey ve güney duvarlarının güçlendirilmesi için yapılmıştır. Onarımlar 1317'de tamamlanmıştır ancak 1330'da kubbede bazı çöküntüler yaşanmış, kilisenin ambonu ve ikonastasis duvarı yıkılmıştır. Bu dönemde ayinler geçici olarak Theotodos kilisesinde yapılmıştır (Aydıngün, 2005, s. 1005). 1343 yılındaki depremde de zarar gören Ayasofya'nın merkezi kubbesinin bir kısmı, doğu kemeri ve doğudaki yarım kubbenin bir kısmı çökmüştür (Gökçe, 2010, s. 51). 1354'te ise Mimar *G. Prella* Ayasofya'nın onarımını gerçekleştirmiştir (Aydıngün, 2005, s. 1005). Farklı tarihlerde depremlerin verdiği zarardan sonra yapılan onarımlarla günümüze gelen

[36] Bazı kaynaklarda (Gökçe, 2010, s. 51; Erdoğan 2012, s. 3) bu depremin 989 yılında olduğu belirtilmektedir.

Ayasofya'nın günümüzdeki kubbesi 6., 10. ve 14. yüzyıllardan kalma parçalardan oluşmaktadır (Gökçe, 2010, s. 56).

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde *Evsaf-ı minare-i erba'a* isimli bölümde dört minareye ilişkin bilgiler aktarılmıştır. Bu bölümde anlatılanlara göre Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un Fethi'nden önce henüz Edirne'de padişah iken Doğu Romalılar olası bir depremde Ayasofya'nın yıkılmasından korkmaktadır. Fatih Sultan Mehmet Doğu Roma İmparatoru'na iyi niyetini göstermek maksadıyla usta bir mimar olan Ali Neccar'ı Ayasofya'nın onarımı için İstanbul'a göndermiştir. Evliya Çelebi'nin anlatımına göre Mimar Ali Neccar "Ayasofya'yı güçlendirecek dört ayağı Ayasofya'nın çevresine inşa edip, sağ tarafta bina ettiği ayağın içinde ileride minare yapımına olanak verecek bir merdiven" inşa etmiştir. Evliya Çelebi'nin *kıral-ı dal* yani sapkın kral olarak nitelediği kişi mimara merdivenin ne işe yaradığını sormuş, mimar da "ihtiyaç zamanları için yaptığını" söylemiştir. Hikayenin devamında işleri biten mimar Edirne'ye döndüğünde Fatih Sultan Mehmet'e bu merdiveni yapma sebebinin Ayasofya'da bir minare hayali olduğunu ve "Ta'mir etmek benden feth etmek senden ola" dediğini anlatmıştır (Kaya, 2016b, s. 119). Evliya Çelebi'nin anlattığı bu hikaye için aldığı referans bilinmemekle birlikte bahsi geçen Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Osmanlı müdahalesinden bahseden başka bir kaynağa rastlanmamıştır.

2.3.4. Günümüze ulaşamayanlar (Doğu Roma İmparatorluğu dönemi)

Geçmişte Ayasofya'da bulunduğu bilinen ancak günümüze ulaşamayan bazı yapılar, bölümler ve eşyalar mevcuttur. Günümüze ulaşamayan bazı unsurların hangi nedenlerle Ayasofya'dan silindiği akademik çalışmalarda aktarılmıştır. Bazı unsurların akıbeti de bilinmektedir. Ancak günümüze ulaşamayan yapı ya da eşyaların bir kısmına ne olduğuna ilişkin bulguya alanyazında rastlanmamıştır. Ayasofya'nın kilise olarak kullanıldığı 916 yıl boyunca yapıda yer alan ancak günümüze ulaşamayan unsurların elbette aşağıdaki başlıklarda yer alanlarla sınırlı olmadığı tasavvur edilebilir. Ancak bu tez kapsamında ele alınacak unsurlara karar verilirken akademik çalışmaların konusu olan unsurlara değinilmesine karar verilmiştir.

2.3.4.1. *Iustinianus Heykeli*

Iustinianus'un at üzerinde tasvir edildiği heykel 542'de İmparator'un kendisi tarafından yaptırılmıştır ve Ayasofya'nın avlusunda bulunan sütunlardan birinin üzerinde yükselmiştir. Heykel yaklaşık bin yıl Ayasofya'nın önünde kalmış, 1204 Latin işgali ve 1453 İstanbul'un Fethi'nde dahi yerinden kaldırılmamıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 322). Iustinianus dönemi tarihçisi Procopius "heykelin sağ kolunun doğuya doğru uzandığını, parmaklarının gergin bir şekilde Doğu'da bulunan barbarlara evlerinde usluca oturmalarını ve sınırlarını aşmamalarını emrettiğini*"* yazmıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 322). Fetih'ten önce Konstantinopolis'e gelen seyyahlar heykelden bahsetmiştir. Örneğin IV. Haçlı Seferi'nden önce Konstantinopolis'e gelen seyyah *Robert de Clari* heykeli şu şekilde tasvir etmiştir (İstek, 2021, s. 81):

> "Ayasofya'nın önünde üç adamın ancak kucaklayabileceği kalınlıkta ve elli toise (98 metre) yükseklikte bir sütun vardı. Mermerden yapılan, bakırla kaplanan ve demir çemberlerle desteklenen sütunun tepesindeki taş üzerine ata binmiş vaziyette bir imparatorun heykeli konulmuştu. Heykelin eli Pagan memlekete doğru uzanıyor ve üzerinde kendisinin Araplarla asla mütareke akdetmeyeceği manasında yazılar bulunuyordu. Heykelin üzerinde ise, üzerinde haç bulunan bir küre vardı. Grekler bunun İmparator *Heraklius* olduğunu söylerdi"

Seyyah *Robert de Clari* Greklere göre heykeldeki imparatorun Heraklius olduğunu aktarmıştır. Heykelin I. Consantinus ya da Theodosius'a ait olduğunu aktaran seyyahlar da bulunmaktadır (İstek, 2021, s. 81). Ancak akademik alanyazında araştırmacıların heykelin Iustinianus'a ait olduğu konusunda uzlaştığı görülmektedir. Robert de Clari'nin aktardıkları notlar içinde ilginç bir husus da "…Heykelin eli Pagan memlekete doğru uzanıyor ve üzerinde kendisinin Araplarla asla mütareke akdetmeyeceği manasında yazılar bulunuyordu…" sözleridir. Iustinianus'un heykeli yaptırdığı 542'de ya da hükümdarlığı döneminde İslam dini henüz tebliğ edilmemiştir. O halde Robert de Clari'nin heykelin üzerinde yer aldığını aktardığı yazılar eğer heykelin yapıldığı tarihte (542) yazıldıysa burada bahsedilen Müslüman Araplar değildir. Diğer bir ihtimal ise bu yazının interpolasyon usulüyle esere sonradan eklenmiş olmasıdır. Ayrıca Seyyah Clari'nin IV. Haçlı Seferi'nin hemen öncesinde burayı ziyaret etmiş olması Konstantinopolis ve Ayasofya'yı hangi siyasi ve sosyal iklimde gezdiği hakkında fikir vermektedir. Bu yüzden Clari heykel üzerindeki yazıya kendi yorumunu katmış olabilir. Zaten Ayasofya'yı ziyaret eden seyyahlar hakkında araştırma yapan İstek'in (2021, s. 82) aktardıklarına göre 1336'da yapıyı ziyaret eden Alman Papaz *Ludof Von Sundheim*

"İmparatorun havadaki eliyle Doğu'daki isyankarları tehdit ettiğini"; 1350'de yapıya gelen *Mandeville* ise "heykelin doğuyu değil Batı'yı işaret ettiğini" aktarmıştır. Bu heykelin tasvir edildiği 14-15. yüzyıl Rus seyahatnameleri mevcuttur. *Vasiliy Kalika*'ya atfedilen Anonim *Çargrad*[37] *Seyahatnamesinde* "Iustinanus'un sol elinde üzerinde haç olan bir elma tuttuğu, sağ elini ise güneye doğru yükselttiği" anlatılmaktadır. Seyyah *Stefan Novgorodets* ise "bir sütun üzerinde yükselen heykelin uzaklardan -hatta denizden- dahi görülebildiğini*"* aktarmıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 322). Görüldüğü üzere birbirine yakın dönemlerde yapıyı ziyaret eden seyyahlar bile heykelin verdiği mesaj konusunda uzlaşamamaktadır. Heykelin restitüsyonu Görsel 2.37'de yer almaktadır.

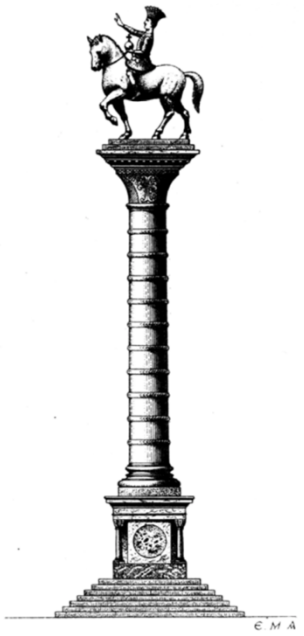

Görsel 2.37. *Justinyen heykelinin restitüsyonu (Antoniadi'den aktaran Diker, 2010)*

Iustinianus'un heykelinin günümüze ulaşmamasıyla ilgili farklı rivayetler mevcuttur. 1492'de yıldırım düşmesi sonucu ya da 1509'daki büyük depremde yıkıldığı düşünülmektedir (İstek, 2021, s. 82).

[37]Rus seyahatnamelerinde Konstantinopolis yerine sıklıkla *Çargrad* (Tsargrad) ifadesi kullanılmaktadır. Hellence'den uyarlanan bu ifade Rus dilinde 'Çarın Kenti' anlamına gelmektedir (Oktan ve Derviş, 2015, s. 312).

2.3.4.2. *Atrium*

Ayasofya bina edildiğinde batı tarafında bir *atrium* (avlu) bulunduğu bilinmektedir. Atrium Hristiyan ayininde işleve sahip alandır. Çünkü Ayasofya'da ayinden önce patrik ve ayin alayı nartekste giriş duası yapmış ve dışarıda bekleyen Hristiyanlara giriş izni vermiştir. Atrium dışarıdaki kalabalığın bekleme yeridir (Auzépy, 2011, s. 103). Atriumun ortasında *phiale* denilen bir çeşme haznesi bulunduğu bilinmektedir (Erdoğan, 2012, s. 5). Günümüze ulaşmayan bu çeşme haznesinden su yerine Paskalya zamanında beyaz şarap, bal, tarçın, karanfil ve lavanta karışımı bir içecek ikram edildiği Müslüman coğrafyacı ve seyyah İbn Rusta (10. yüzyıl) tarafından aktarılmaktadır (Balcıoğulları, 2019, s. 283). 13. yüzyılda yapıyı ziyaret eden Rus seyyah Antoniy Novgorodskiy'nin aktardıklarına göre çeşme haznesinin üzerinde Grekçe yazılmış *palindrom* [38] bir yazı bulunmaktadır. Bu yazı *ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ* şeklinde yazılmakta; "Nipson anomimata mi monan opsin" şeklinde okunmakta ve "Burada ellerinizi temizlemekle kalmayın günahlarınızdan da temizlenin ve arının" anlamına gelmektedir (Erden Yaşarlar, 2020, s. 279). Yakın zamanda 3D yersel lazer tarama cihazlarıyla gerçekleştirilen araştırmalar Ayasofya'nın altındaki bazı menfezlerin bu çeşme haznesi ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Çeşme için gereken su ihtiyacı yapının batısındaki yer altı kalıntılarında karşılaşılan pişmiş topraktan mamul künklerle tedarik edilmiştir (Diker vd., 2020b, s. 766). Atrium günümüzde Ayasofya ve İstanbul'un farklı yerlerinden getirilen eserlerin bulunduğu eklektik bir sergi görünümündedir.

2.3.4.3. *Kutsal emanetler*

Kilise döneminde Hristiyanlık için kıymetli olan emanetler farklı coğrafyalardan getirilerek Ayasofya'da toplanmıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 321). Ayasofya'daki kutsal emanetlerin önemli bir bölümü Latin işgaliyle birlikte Konstantinopolis'ten götürülmüştür. Ancak özellikle IV. Haçlı Seferi'ne kadar olan süreçte Ayasofya kutsal emanetleri görmek isteyen ziyaretçiler tarafından ziyaret edilmiştir. Konstantinopolis'e gelen kral, soylu ya da din adamları da kutsal emanetleri ziyaret etme fırsatına sahip olmuştur. 12. yüzyılda II. Haçlı Seferi esnasında Alman Kralı III. Konrad, Fransa Kralı

[38]Palindrom yazılar olan sağdan-sola, soldan-sağa aynı şekilde okunabilen kelime ya da cümlelerdir.

VII. Louis kutsal emanetleri gören hükümdarlar arasındadır. Musa Peygamber'e indirilen On Emir'in yazılı olduğu tabletlerin saklandığı mahfazalar ve İsa Peygamberin gerildiği *kutsal haç*ın parçalarının kutsal emanetler arasında yer aldığı seyyahlar tarafından aktarılmıştır (İstek, 2021, s. 116).

1090'da Konstantinopolis'e ulaşan *Canterbury'li Joseph* kenti anlatırken "Dünya'nın başka hiçbir yeri ile kıyaslanamayacak zenginlikte bir kutsal emanetler hazinesi" ifadesini kullanmıştır. Fransız rahip *Foucher de Chartres* de 1097 yılında yaptığı ziyareti anlatırken kutsal emanetlerden bahsetmiştir (Erden Yaşarlar, 2020, s. 275). Rus seyyah Antoniy Novgorodskiy Ayasofya'yı ziyaret ettiğinde kendisine kutsal emanetlerin gösterildiğini ve bunlar arasında Musa Peygamber'in Tanrı'dan aldığı On Emir'in yazılı olduğu tabletlerin, kavmini Mısır'dan çıkardığı yolculukta çölde yemek yediği irmik kabının ve İsa Peygamber'in çarmıha gerildiği esnada kullanılan aletlerin bulunduğu yazmıştır (Erden Yaşarlar, 2020, s. 280).

1350'lerde Ayasofya'yı ziyaret ettiği düşünülen Rus rahip Stefan Novgorodets seyahatnamesinde "Ben, Büyük Novgorod'tan günahkar Stefan, sekiz yoldaşımla birlikte Çargrad'a, kutsal yerlerde ibadet etmek ve aziz emanetleri öpmek için geldim ve Tanrı Kutsal Sofya'nın himayesinde bizi bağışladı. Paskalya'dan önceki hafta kente vardık ve Kutsal Sofya'ya gittik" diyerek 14. yüzyılın ortalarında Ayasofya'da Hristiyan kutsal emanetlerinin bulunduğuna değinmektedir (Oktan ve Derviş, 2015, s. 315).

2.3.4.3.1. *Rölikler*

Ayasofya'nın bazı sütun kaideleri ve mermer duvar kaplamalarında haç şeklinde oyuklar bulunmaktadır. *Röliklerin*[39] yerlerini belirten içi boş oyuklar naos, narteks batı ve güney galerinde görülmektedir. Geçmişte metal -kurşun içinde altın ya da gümüş- haçların içine yerleştirildiği oyukların büyük kısmı bugün boş olmakla birlikte bunların dördünde metal haçlar hala yerinde durmaktadır. Bunlardan biri iç narteksin doğu duvarında yer almaktadır. Oyuklar 1.5-2 cm derinliğe sahiptir. Haçların içindeki boşluklarda kutsal kabul edilen eşyalar (rölikler) saklanmıştır. Azizlere atfedilen röliklerin yerlerini belirleyen metal haçlar ibadete gelen Hristiyanlar ve hacılar tarafından öpülmekteydi. Bu ritüelin kurtuluşa ermek için dua eden Hristiyanlara yardımcı olduğu ve hastalara şifa verdiğine inanılmaktaydı. Naosta bulunan metal haçların sadece dört

[39]Rölik: Hristiyanların kutsal kabul ettikleri eşya (Teteriatnikov, 1998).

eksedradaki porfir sütun kaidelerine yerleştirildiği ve bunların saygı ve öpme ritüelleri için uygun yüksekliklere (yerden 140-148 cm) konumlandırıldığı görülmektedir. Bununla birlikte haçların yerleştirildiği yerlerin dört eksedrada olması ibadet eden kişilerin orta nefte daire biçiminde hareket ederek ritüellerini yerine getirdiklerini düşündürmektedir. Bu tasavvuru doğrular şekilde Ayasofya'yı ziyaret eden Hristiyan hacıların saat yönünde hareket ettikleri, kilisenin kuzeybatısından başlayarak doğusuna doğru gittikleri, güneybatısından geçerek yapının batısına ulaştıkları bilinmektedir. Rölik işareti olan metal haçların sütun kaidelerinin orta nefe bakan kısımlarına yerleştirilmesi ve farklı noktalarda bulunması Ayasofya'da belli bölgelerde kalabalıklaşmayı engelleyen organizasyon planının bir parçasıdır. 15. yüzyılda Ayasofya'yı ziyaret eden Batılı keşiş *Felix Fabri* Ayasofya'nın sütunlarında röliklerin saklandığından ve rölik saklanan her sütuna asılan aziz resimleri sayesinde bu röliklerin kime ait olduğunun anlaşıldığını aktarmıştır. 13. yüzyılda Ayasofya'yı ziyaret eden Antoniy Novgorodskiy de yapıda bulunan röliklerden bahsetmektedir. Stefan Novgorodets ise 14. yüzyılın ortasında geldiği Ayasofya'da gördüğü porfir sütunlara şifa arayan insanlar tarafından dokunulduğunu anlatmıştır. İkonoklastik dönemde azizlerin röliklerine karşı olumsuz reaksiyonlar olduğundan metal haçlar muhtemelen ikonoklastik dönemde yapılmamıştır. Dolayısıyla metal haçların 10-12. yüzyıllara tarihlendiğini söylemek mümkündür (Teteriatnikov, 1998). Rölik işaretleri olan haçların yer aldığı sütunlardan biri Görsel 2.38'de ; sütun kaidesi ise Görsel 2.39'da yer almaktadır.

Görsel 2.38. *Röliklerin yerini belirten haç işaretleri (Sütun) (Selçuk Eracun)*

Görsel 2.39. *Röliklerin yerini belirten haç işaretleri (Sütun kaidesi) (Teteriatnikov, 1998)*

2.3.4.3.2. *İsa Peygamber'in Samiriyeli kadınla konuşurken oturduğu taş*

1391-1396 tarihlerinde Ayasofya'yı ziyaret eden Rus Seyyah *Diakon Aleksandr Diakon Aleksandr Seyahatnamesi* adlı eserinde "mihrapta bir taş bulunduğunu ve bu taşın İsa'nın, Jacob'un sarnıcının yanında Samiriyeli kadınla sohbet ederken üzerine oturduğu taş olduğunu" aktarmıştır. Ayasofya'ya dair izlenimlerini *Zosima'nın Çargrad, Aynaroz ve Filistin Seyahatnamesi* isimli eserinde paylaşan Rus rahip *Zosima* ise 1419-1422 tarihlerinde yaptığı ziyarette gördüğü kutsal nesneler arasında İsa'nın, Samiryeli kadınla sohbet ederken üzerine oturduğu taşı da saymaktadır. Zosima'nın notlarında "taşın mihrapta bulunduğu ve Jacob'un sarnıcından getirildiği" yazmaktadır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 324). Bu taştan bahseden diğer bir seyyah Antoniy Novgorodskiy'dir. Rus seyyah 1200'de yaptığı ziyareti anlattığı eserinde "İsa'nın Samiriyeli kızla konuştuğu çeşme başından mermer bir taşın Ayasofya'da bulunduğunu" aktarmıştır (Erden Yaşarlar, 2020, s. 280). Seyyahların bahsettiği bu taş Yuhanna İncili 4. Bölümde geçmektedir.

2.3.4.3.3. *Mitatorion*

Diegesis'te İmparatorun kıyafet değişimi için kullandığı *mitatorion* isimli odadan bahsedilmektedir. Kilise döneminde mitatorion günümüzdeki Fossati'nin Hünkar

Mahfilinin hemen karşısında konumlandırılmıştır. Diğer bir ifadeyle güney nefin doğu ucunda yer almıştır. Mitatorion aynı zamanda imparatorun ayin esnasında durduğu yerdir. İmparator hükümdar sıfatıyla giymesi gereken uzun ve ağır mantoyu burada çıkarırdı ve ortalama 3 saat süren ayin esnasında dört kez bu odadan dışarı çıkardı. Bunlar adakların verilmesi, İncil'in okunması, takdis öpücüğü ve *Komünyon* içindi. Bilinen en erken uygulamalarda imparatorun kiliseye girerken tacını da dışarıda bıraktığı ve ayin sonunda kiliseden çıkarken patrik tarafından tacın kendisine iade edildiği bilinmektedir (Brubaker, 2011, s. 85). Mitatorion'un yeri için güney nefin yanı sıra güney galerinin de ismi geçmektedir. Güney nefte zeminde bulunan kapı izleri ve tavanlardaki halkalar yukarıdan asılan perdelerle oda işlevi kazandırılan alanların varlığına işaret etmektedir. Bu açıdan mitatorion dört tarafı duvarlarla çevrili bir oda değil; perdelerle ayrılmış ve İmparatorun kullanımına sunulmuş bir hünkar mahfili işlevinde bir alan olmalıdır (Bornovalı, 2020, s. 164).

2.3.4.3.4. *Synthronon, Kiborıum, Solea, Bema ve Ambon*

Ayasofya'nın kiliseden camiye dönüştürülmesi başta olmak üzere 1485 yıllık tarihinde yaşanan gelişmeler nedeniyle mekandaki Hristiyan yapı elemanları değiştirilmiş/kaldırılmıştır. Din görevlilerinin oturması için apsiste bulunan basamaklı *synthronon*[40] (Aya İrini'dekine benzer formda), synthrononun hemen önünde *altar*[41] masasının üzerinde piramidal örtülü kiborium, doğu yarım kubbesinin altındaki alanın neredeyse tamamını kaplayan ve sütunlarla ayrılan *bema*[42], bemadan batıya doğru uzanan bir geçit işlevi gören *solea* ve geçitle ulaşılan mekanın doğusuna daha yakın konumdaki, oval biçimli *ambon*[43] günümüze ulaşmayan yapı elemanları arasındadır (Mango, 2006, s. 96; Boleken, 2020, s. 546). Ambon için Diegesis'te "Iustinianus Mısır'dan aldığı bir yıllık vergiyi onun için harcadı" denilmektedir (Brubaker, 2011, s. 84).

[40]Synthronon: Apsis'te din adamlarının oturduğu yer (Korat, 2012, s. 46).
[41]Altar: Hristiyanlıktan önce çok tanrılı dinlerde üzerinde hayvan kurban edilen masa, sunak. Hristiyanlıkta ise kiliselerde genelde taştan yapılan takdis ayini için kullanılan masa ya da platform (Hasol, 2020, s. 33).
[42]Bema: Bazilikal planda apsisin önünde yer alan platform (Er, 2012, s. 9). Doğu Roma kiliselerinde apsisin önünde bulunan ve din adamlarının girebildiği yer (Turani, 2002, s. 77).
[43]Ambon ya da ambo: Kiliselerde bulunan vaaz yeri ya da vaaz kürsüsü (Hasol, 2020. s. 35). Üzeri süslemelerle kaplanan ve taştan yapılan ambonlar kiliselerde 13. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Turani, 2020, s. 11).

2.3.5. Tarishsel süreçte Ayasofya

Ayasofya'da ya da çevresinde gerçekleşen bazı olaylar tarihin akışı içinde nedenleri ve sonuçlarıyla önemli kabul edilmektedir. Bu olaylardan bazılarının etkileri Ayasofya ile sınırlı kalırken bazıları ise Ayasofya'dan binlerce kilometre ötede yaşayan insanların hayatlarını etkilemiştir. Sıradaki başlıklar Ayasofya'da gerçekleşen tarihi gelişmelere aktarılmıştır. Ayasofya'da gerçekleşen tarihi olayların tamamını açıklamak ve tartışmak başlı başına bir araştırma konusudur. Ancak bu başlığın altında hangi konulara yer verileceği değerlendirirken bu araştırmanın turist rehberlerine ilişkin olması belirleyici olmuştur. Bu kapsamda Rusça dilinde anlatım yapan turist rehberlerinin anlatımlarında Rus coğrafyasının Ayasofya ile ilişkilerinin önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılması ise Hristiyanlık tarihi açısından mühim bir olaydır. Latin işgalinde Ayasofya'dan çok sayıda eşyanın Batı'ya götürülmesi Latin yıllarının Ayasofya özelinde değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. İstanbul'un Fethi ise Orta Çağ'ı bitiren bir hadise olması ve yapının ilk kez camiye dönüştürülmesinde ana etken olması nedeniyle aşağıdaki başlıklarda yer almıştır.

2.3.5.1. *Rus Coğrafyası'nın Hristiyanlıkla tanışmasında Ayasofya'nın Rolü*

957'de Rus Kraliçesi *Olga* Konstantinopolis'e yaptığı resmi ziyarette üst düzey bir protokolle karşılanmıştır. İmparatorluk Sarayı'nın sarmaşıklar ve menekşelerle kaplandığı, duvarlara ve tavanlara ipek perdelerin asıldığı, Ayasofya'dan bir koronun şarkılar söylediği bu ziyaret bir haftadan fazla sürmüş ve Olga onuruna ziyafetler verilmiştir. Ziyaretin sonunda vaftiz olmayı kabul eden Olga Rusların elli yıldan kısa bir süre içinde *Volga* kıyılarındaki ahşap barınaklarından çıkıp Doğu Roma İmparatorluğu'nun saraylarında ağırlandığı süreci başlatmıştır (Bauer, 2014, s. 580). Olga'nın ziyareti ve vaftiz olmasıyla gelişen Doğu Roma İmparatorluğu-Rus ilişkileri Prens Vladimir'in vaftiz edilip Hristiyan olması ile 10. Yüzyıldan sonra daha da gelişmiş ve Ayasofya Ruslar için önemli bir hac merkezi olmuştur (Rasimgil, 2020, s. 293-297). 10. Yüzyılda Rus hükümdarı Vladimir tarafından görevlendirilerek (İstek, 2021, s. 42) Ayasofya'yı ziyaret eden Rus elçilerin seyahat notlarından biri Rusların Ayasofya'ya ilişkin ilk izlenimlerini şu şekilde yansıtmaktadır (Goodyear, 2021, s. 6):

"Yerde miydik yoksa gökte mi bilmiyorduk. Yeryüzünde böyle bir ihtişam ve güzellik olamazdı, adeta kaybolmuştuk. Sadece biliyorduk ki Tanrı orada insanların arasındaydı. Oradaki ayinler düğer milletlerin yaptığı tüm ayinlerden daha güzeldi. O güzelliği unutamayız"

10. yüzyılın sonlarında Doğu Roma İmparatorluğu ve Kiev Knezliği arasındaki antlaşma İmparator II. Basileios'un kız kardeşi *Anna* ile *Büyük Kiev Knezi Vladimir*'in nişanlanması ve Vladimir'in Doğu Roma ritüellerine göre Hristiyanlığı kabul etmesini içermiştir. 988'de Vladimir'in Hristiyanlığı kabul etmesiyle Kiev Rusya'sında Hristiyanlaştırma politikası başlamıştır. Kiev'e metropolit atamalarının Konstantinopolis'ten yapılması, 15. yüzyılın ortalarına kadar Rus Kilisesi'nin Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlı olması bu politikanın sonuçları arasındadır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 312-313).

Hristiyan-Ortodoks kültürlerini dayandırdıkları Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olduğu için Konstantinopolis Ruslar için önemlidir. İstanbul'da Osmanlı hakimiyeti başladıktan sonra durağan bir hale gelen Rus-İstanbul ilişkileri 18. yüzyılda Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla yeniden canlanmıştır. Çünkü bu tarihte Rusya Osmanlı topraklarındaki Ortodoks azınlığın himaye haklarını elde etmiştir. İstanbul'da elçi bulundurmaya başlayan Rusya kendi vatandaşlarının[44] Kudüs dahil olmak üzere Osmanlı hakimiyetindeki kutsal yerleri ziyaret etmesi ve bu ziyaretlerde Rusların güvenliğinin Osmanlılar tarafından sağlanması gibi imtiyazlar kazanmıştır. Rusların deniz ticaretinde güçlenmesiyle başlayan *Odessa-İstanbul* seferlerinde Odessa Limanı'ndan çıkan ticari gemilere binen Ruslar İstanbul'u ve Ayasofya'yı ziyaret ederek hacı olmuştur (Rasimgil, 2020, s. 293-297).

Ortodoksluğun Ayasofya'dan Rus coğrafyasına ulaştığına inanan Ruslar için en önemli hac merkezlerinden biri olan yapı ünlü Rus filozof *Ye. N. Trubetskoy*'un 20. yüzyılın başında yayımlanan notlarında şu sözlerle anlatılmıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 312-313):

"Konstantinopolis, atalarımızın Hristiyanlığı kabul ettikleri vaftiz kurnası ve Ortodoks Rusya'nın manevi sureti üzerinde kuvvetli, belirleyici bir etkiye sahip ulu Ortodoks türbesinin bulunduğu yerdi. Şüphesiz ki, bununla Ayasofya'yı kastediyorum"

"Sofya, Tanrı'nın beşerdeki ve beşeriyetteki suretidir. Bu yüce sureti gönlünde taşıyan, onu her beşer ve her millette gören her bir kimse, insan onurunun zedelenmesine sessiz kalamaz. Beşeri ya da her hangi bir milleti alaya alma veya onu hor görme; onun manevi kimliğini tanımadığını belirten her

[44]18. yüzyılda Rusya'dan İstanbul'a ilk ziyaretler din adamları ve resmi görevliler tarafından yapılmıştır. Diğer kişilerin gezilere başlaması 19. yüzyılın ilk yarısında olmuştur (Rasimgil, 2020, s. 298).

türlü sömürü ve her türlü zulüm, Sofya'ya sadık olan gönülde haklı bir öfke ve büyük bir muhabbet - başkaları için kendini feda etme arzusunu- uyandırmaktadır"

Arşimandriti Avgustin'in 20. yüzyılın sonunda yayınlanan notlarında ise "Ayasofya, Rus inancının beşiğidir; Rus diyarına Ortodoksluğun ışığı bu mabetten saçılmıştır" ifadesiyle yapının Ruslar için önemi bu yüzyılda da vurgulanmıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 312-313).

2.3.5.2. *Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılmasında (Schisma) Ayasofya'nın Rolü*

11. yüzyılda yaşanan ayrımın neden olduğu Doğu ve Batı Kiliselerindeki çatışmaların kökeni 2. yüzyılda *İskenderiye Kilisesi*'nin lideri *Clement* ve *Kartaca Kilisesi*'nin lideri *Tertulianus* dönemine kadar gitmektedir. 11. yüzyıldan önce Doğu ve Batı kiliseleri arasında yaşanan çatışmalar "Ökarist ayininde kullanılan ekmeğin mayalı mı yoksa mayasız mı olması gerektiği" düzeyindedir. İki Kilise arasındaki ihtilaflar yıllar içerinde ekmeğin mayasından egemenlik tartışmalarına evrilmiştir. Ayasofya'da gerçekleşecek olan karşılıklı restleşme ile ihtilaflar ayrılığa dönüşmüştür. Doğu ve Batı Kiliselerini ayıran hadise *Papa IX. Leo*'nun İtalya'nın güneyindeki Papalığa ait topraklarını korumak için askeri bir sefer düzenlemesi ve başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimin ardından esir düşerek aylarca tutuklu kalması üzerine yaşanmıştır. Çünkü *Konstantinopolis Patriği Michael Cerularius* Papa'yı bu seferi düzenleyerek Doğu Roma'nın hinterlandındaki bölgelere müdahale etmekle suçlamıştır ve karşılık vermek için Konstantinopolis'te bulunan az sayıdaki Latin kiliselerini kapatmıştır. Bunun üzerine 1054 yılının Temmuz ayında Ayasofya'da ayin başlamadan hemen önce Roma Kilisesi'nden *Kardinal Humbert* yanında bulunan Papa IX. Leo'nun iki temsilciyle birlikte içeri girerek ayini bölmüş, Konstantinopolis Patriği Michael Cerularius, İmparator Michael Constantinus ve destekçilerinin Kilise'den aforoz edildiklerine dair belgeyi Ayasofya'nın sunağına bırakmıştır. Humbert ve yanındakiler geriye dönerek çıkışa doğru yürürken temsili olarak ayaklarındaki tozu silkeleyerek Ayasofya'yı terk etmiştir. Humbert ve yanındakilerin bıraktıkları belgede aforoz edilenlere atfedilen suçlamalar yer almaktadır. Bu gelişme Konstantinopolis'te infial yaratmış ve sunağa bırakılan aforoz belgesi yakılmıştır. Birkaç gün sonra ise Konstantinopolis Patriği Michael Cerularius Humbert'i aforoz ettiğini ilan etmiştir (Jones, 2011, s. 47-50; Bauer,

2014, s. 46). Bu gelişmelerin ardından Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki ihtilaflar Ayasofya'da yaşanan olayla farklı bir boyuta taşınmış ve Schisma gerçekleşmiştir.

2.3.5.3. *Ayasofya'da Latin yılları*

12. ve 13. yüzyıllarda Orta Çağ Avrupası derin bir yoksulluk yaşamıştır. Bu dönemde Konstantinopolis ve Ayasofya'yı ziyaret eden seyyahların notları ve ziyaretçilerin anlattıklarını dinleyen Avrupalılar kentin ve kilisenin zenginliklerini duymuştur. Haçlı Seferleri'nde Latinlerin Kudüs'e doğru yola çıkarken yönünü Doğu Roma İmparatorluğu'nun Başkenti'ne çevirmesinde duydukları da etkili olmuştur. Avrupalıların Ayasofya'ya ilişkin yazdıklarına bir örnek *Norveç Kralı I. Sigurd*'un yanında getirdiği şairin sözleridir. 1110 yılında Kudüs'e yaptığı ziyaretten dönerken Konstantinopolis'e uğrayan ve İmparator Aleksios Komnenos tarafından ağırlanan Norveç Kralının yanında gelen şair "dünyanın en zengin şehrine geldiklerini ve bu gösteriş karşısında hayran kalıp her şeye uzun uzun bakmamaları konusunda uyarıldıklarını" yazmıştır. Bu sözler Latin istilasından yaklaşık yüz yıl kadar önce Ayasofya'nın zenginliğini göstermektedir (Erden Yaşarlar, 2020, s. 276):

1198 yılında *Papa III. Innocentius*'un fermanıyla VI. Haçlı Seferi başlatılmıştır. Başlangıçta Kudüs başta olmak üzere Hristiyanlar için kutsal kabul edilen toprakları ele geçirmek için yola çıkan *Champagne Kontu III. Thibaut* önderliğindeki Haçlı ordusu Konstantinopolis'i ele geçirilmiş ve şehri günlerce yağmalanmıştır. Konstantinopolis'in ele geçirilmesinin ardından şehirde *Flandre Kontu I. Boudouin*'in hakimiyetinde Latin İmparatorluğu kurulmuştur. Latinler tarafından atanan patriğin Roma'daki Katolik yönetime sadık olması sağlanmıştır (Yıldız, 2017, s. 13-14). Venediklilerin yönetimine giren Ayasofya beş Latin kralının taç giyme törenlerinde kullanılmıştır (Erdoğan, 2012, s. 4).

Dördüncü Haçlı Seferi'nin görgü tanığı *Fransız Haçlı Geoffroi de Villehardouin* Latinlerin Konstantinopolis'te yaptıklarını şu sözlerle anlatmıştır (Bauer, 2014, s. 211):

> "Dünya'nın yaratılışından bu yana hiçbir kentten bu kadar ganimet elde edilmemişti. Herkes istediği yerde bir ikamet edindi ve bu kentte güzel evden bol şey yoktu. Böylece Haçlı birlikleri ve Venedikliler yeterli ikamet buldurlar. Hepsi memnun oldu ve Tanrı'ya şükretti. Eskiden yoksul olanlar artık varlık ve lüks içinde yaşıyordu"

Konstantinopolis'in işgal edildiği IV. Haçlı Seferi'nden bahseden dönemin *Peremışl Piskoposu* ve *Novgorod Başpsikoposu* (1212'den sonra) olan *Antoniy*

Novgorodskiy (gençlik yıllarındaki ismi *Dobrınya Yadreykoviç*) 1200'de Konstantinopolis'e ilk ziyaretini yapmış ve aynı yıl *Hac Kitabı*, 1204'te ise *Latinlerin 1204 Çargrad Fethi Hakkında Eski Rus Hikayesi* adlı eserini yayınlamıştır. Latin işgalinden kısa süre önce Ayasofya'daki izlenimlerini aktarması nedeniyle önemli sayılan eserinde karşılaştığı manzarayı şu sözlerle aktarmaktadır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 322):

"...ulu mihrapta, kutsal ulu masanın üzerinde ve katapetazmanın [45] altında Constantinus'un tacı asılmış, yanında da haç asılı, haçın altında ise altından bir güvercin; diğer çarların taçları da katapetazma çevresinde asılı. Katapetazma altın ve gümüşten yapılmıştır, mihrap sütunları ve vaiz kürsüsü ise tamamen gümüşten…"

"...ulu mihrabın içinde kutsal mihrap masasının arkasında, yerden iki insan boyu kadar yüksek ve değerli taş ve incilerle süslenmiş altın haç durmakta; önünde ise bir buçuk dirsek uzunluğunda bir altın haç asılı. Karşısında, içinde yağ yanan üç altın lamba bulunmakta; bu lambaları ve haçı Kilise'yi inşa ettiren Çar Iustinianus yaptırmıştır".

Latinlerin Konstantinopolis'i işgal ettiği 1204-1261 yılları arasında Ayasofya da zarar görmüştür. Ayasofya'da bulunan ve *kutsal emanetler* olarak bilinen başta İsa ve Havariler olmak üzere Hristiyanlığın kurucularıyla ilişkilendirilen eşyalar Batı'daki kiliselere gönderilmiştir (Erdoğan, 2012, s. 4). Batı'ya kaçırılanlar kutsal emanetlerle sınırlı değildir. Ayasofya'nın önündeki sütunlar üzerinde duran dört adet at heykeli Venedik'teki *San Marco Kilisesi*'ne taşınmıştır. Heykellerin orijinalleri Kilise'nin içinde, replikaları ise giriş kapısı üzerinde sergilenmektedir. Ayasofya'nın bazı güzel mermer sütunlarının da sökülerek San Marco'ya götürüldüğü *Seyyah Riedesel* (18. yüzyıl) tarafından aktarılmıştır (İstek, 2021, s. 118).

2.3.5.4. *İstanbul'un Fethi ve Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi*

Müslümanların İstanbul'u fethetme girişimleri İslamiyet'in ilk dönemleriyle birlikte başlamıştır. İlk fetih girişiminin 670'li yıllarda Hz. Muhammed'in mihmandarı *Ebu Eyyub el-Ensari*'nin de katıldığı kuşatma olduğu aktarılmaktadır. Muhtelif kaynaklar *Emeviler* ve sonrasında *Abbasiler* döneminde, 655-672 yılları arasında şehre beş sefer düzenlendiğini, Osmanlıların ise kenti yedi kez kuşattıklarını ancak sekizincisinde fethin gerçekleştiğini yazmaktadır (Öztürk, 2003, s. 133-134). Nakledilen "Konstantiniyye mutlaka fetholunacaktır. Onu fetheden komutan ne güzel komutandır! Ve o asker, ne

[45] Katapetazma (ikonastasis): Doğu kiliselerinde ayinlerde rahiplerin bulunduğu kutsal bemayı halktan ayıran, ikonların yer aldığı genelde ahşaptan yapılan duvar (Hasol, 2020, s. 218).

güzel askerdir" (DİB, 2021b) şeklindeki hadisin Müslüman orduların yönünü defalarca İstanbul'a çevirmesini sağlayan önemli bir motivasyon olduğu düşünülebilir. Öyle ki nakledilen bu hadis kitabesi Ayasofya'nın hemen girişine yazdırılmıştır (Sönmez, 2020, s. 580). Ayasofya'ya ilişkin en eski vakfiyelerden birinde İstanbul ve Ayasofya'ya yönelik fetih girişimleri şu şekilde aktarılmaktadır (Öztürk, 2003 , s. 133-134):

"Nice melikler bu işe el uzattılar. Her birinin zafere ulaşmadan geri döndükleri rivayet olunmaktadır. Kuvvet ve azamet sahibi eski sultanlar ve meliklerden 63 kişi bu beldeyi fetih için çok miktarda asker topladılar. Muhkem ve büyük kuvvetlerle geldiler. Kuşatıp zorla ele geçirmek ve halkını esir etmek isteğiyle harp ettiler ise de verdikleri zayiatla birlikte geri çekildiler"

15. yüzyılda İstanbul'da Doğu Roma İmparatorluğu'nun varlığı Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Asya'da yer alan topraklarını birbirinden ayırmaktaydı. Osmanlı Devleti açısından siyasi durum böyle iken Doğu Roma İmparatorluğu içinde de yoğun mezhep çatışmaları bulunmaktaydı. Dönemin Doğu Romalı kronik[46] yazarı *Dukas*'ın aktardıkları Katolikler ve Ortodokslar arasında son bulmayan mezhep kavgalarının anlaşılması açısından önemlidir. Dukas'a göre iki mezhep arasındaki ihtilaflar o kadar büyüktür ki İstanbul'u kuşatmak için toplanan Osmanlı askerlerini gören Doğu Roma'nın son büyük dükü *Lukas Notaras* Latinlerden yardım istenmesi fikrine karşın "İstanbul'da Latinlerin külahını görmektense Osmanlı sarığını görmek daha iyidir" demiştir Karşı gelenler olmasına rağmen Doğu Roma İmparatoru *Constantinus Dragas*'ın *Papa V. Nicolaus*'dan yardım istediği ve Papa'nın İstanbul'a yardım kuvvetleri yerine iki mezhebi birleştirmesi için bir kardinal gönderdiği Batı kaynaklarında ifade edilmektedir. *Kardinal Isidorus*'un içinde iki yüz kadar Latin askerin de bulunduğu bir gemiyle İstanbul'a geldiği ve 12 Ocak 1452 günü İmparatorun da hazır bulunduğu bir ayinle iki mezhebin birleştiğini ilan ettiği Batılı kaynaklarda yazılmaktadır (Öztürk, 2003, s. 133-134).

Dukas'ın ve Rus coğrafyasında okunan *Nestor İskender*'in anlattıklarına göre İstanbul kuşatmasının etkisi hissedildikçe halkın sığındığı yer Ayasofya olmuştur. Yapılan geniş katılımlı ayinlerde dualar edilmiş ve meleklerden kurtuluş beklenmiştir (Öztürk, 2003, s. 133-134; Oktan ve Derviş, 2015, s. 320). 7 Nisan günü Fatih Sultan Mehmet ve ordusu İstanbul kuşatmasını başlatınca Ayasofya'da Ortodoks ve Katolikler birlikte ayinler yapmıştır. Ayasofya'da son Hristiyan ayini 29 Mayıs 1453'te yapılmış ve aynı gün İstanbul Türkler tarafından fethedilmiştir (Jones, 2011, s. 55).

[46] Kronik: Roma İmparatorluğu ve Doğu Roma İmparatorluğu'nda kendi döneminde ya da önceki dönemlerde yaşanan tarihi, siyasi olayları nakleden kaynak (Kazhdan, 1991b, s. 443).

Elli bir gün süren kuşatma sonucunda Fatih Sultan Mehmet ve idaresindeki ordusu İstanbul'u ele geçirmiştir (Oktan ve Derviş, 2015, s. 320; Çam ve Hacıömeroğlu, 2020, s. 260). Antik dönemde Doğu Roma kiliselerinin yönü Kudüs'e doğru bakarken, Fetih'le birlikte Ayasofya içinde Mekke yönüne bakan bir mihrap eklenerek kıble ayarlaması yapılmıştır. Müslüman devlet yöneticilerinin fethedilen yerdeki kiliselerde namaz kılması ve kiliseleri camiye dönüştürmesi Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından fethine kadar gitmektedir. Çünkü Kudüs fethedildikten sonra İkinci Halife Hz. Ömer'e namaz saati hatırlatıldığında namaz için uygun bir yer bakılmış, ardından cami yapılana kadar kilisenin içinde namaz kılınmasına karar verilmiştir. İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in "temiz her yerin namaz kılmaya müsait olduğu" yönündeki uygulamasının bu kararda belirleyici olduğu düşünülmektedir (Bilge, 2021, s. 942). Müslüman devletlerin ele geçirdikleri kiliseleri camiye çevirmesi yaygın bir uygulamadır (Goodyear, 2021, s. 7).

İstanbul'un Fethi'nin ardından Ayasofya'daki mozaiklerin tamamının kapatılıp kapatılmadığı kesin olarak bilinmemektedir. İstanbul fethedilip Ayasofya camiye çevrildiğinde bir kaç gün içerisinde -ilk Cuma namazına kadar- iskelelerin kurulması ve bütün mozaiklerin kapatılması zor görünmektedir. Ayrıca yapıyı ziyaret eden seyyahların aktardıklarından mozaiklerin tahrip edilmediği ve görülebildiği anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda Ayasofya'yı ziyaret eden seyyahlar *Vratislav* ve *Sanderson*, 17. yüzyılda ise *Antakya Patriği Makaryus* Ayasofya'daki mozaikleri gördüklerini vurgulamıştır (İstek, 2021, s. 100). 1700'lerin başında İstanbul'u ziyaret eden İsveçli seyyah *Loos*'un çizimlerinde Ayasofya'daki bir çok mozaik tasvir edilmiştir (Yerasimos, 2011, s. 185). Yapıyı 17. yüzyılda ziyaret eden seyyah *Thevenot* da seyahat notlarında yapıdaki mozaiklerin yarısının Türkler tarafından sıvayla kapatıldığı ve diğer yarısının görülebildiğinden bahsetmiştir (Gürkan-Anar, 2016, s. 666). Bu bilgiler Ayasofya'da onarıma ihtiyaç duyuldukça iskeleler kurulduğu ve mozaiklerin de peyderpey üzerleri sıvanarak kapatıldığını düşündürmektedir (Yerasimos, 2011, s. 185).

Fetih'ten sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan vakıfla Ayasofya çevresindeki ev ve dükkanların kira gelirleri yapıya aktarılmış ve Ayasofya'nın sürekli bir gelire sahip olması amaçlanmıştır (Aydıngün, 2005, s. 1005).

İstanbul'un Fethi ve takip eden birkaç günde Ayasofya'da neler yaşandığı farklı tarihçilerin kaleminden farklı şekillerde aktarılmıştır. Fatih Sultan Mehmet ve ordusu

İstanbul'u ele geçirdiğinde yaşananlar *Fernard Grenard*'ın anlattıklarında "Osmanlıların kimsenin hayatlarına dokunmadığı, yalnızca silahla mukavemet gösterenlerin öldürüldüğü" minvalinde iken Dukas ve onun anlattıklarına dayanan *Hammer, Lamartine* ya da *Sandys* gibi yazarlara göre ise tam tersidir (Öztürk, 2003, s. 133-134; İstek, 2021, s. 30). Kilise döneminden kalan mozaiklerin günümüze kadar ulaşmış olması ve hatta 1930'larda Ayasofya'da çalışmalar yapan Amerikan Bizans Enstitüsü temsilcisi Thomas Whittermore'un "mozaiklerin hiç birinde insan eliyle yapılmış bir tahribata rastlanmadığına" dair teşhisi Osmanlıların Ayasofya'daki korumacı yaklaşımına delil gösterilmektedir. Batılı araştırmacı *Chuvin* (2011, s. 90) "Ayasofya'nın Fatih döneminden itibaren yaşadığı yıkımların yalnızca deprem kaynaklı olduğunu ve Ayasofya'da Müslümanların vandallığından asla söz edilemeyeceğini" yazmıştır.

17. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden seyyah *Grelot*'un Hristiyan bir Rum'dan duyduğunu söylediği sözler Osmanlı döneminde Türklerin Ayasofya'ya bakış açısını anlamak için önemlidir: "Eğer atalarımız Ayasofya'ya Türkler kadar saygı gösterseydi, bu kilisenin de şehrin de sahibi hala biz olurduk" (İstek, 2021, s. 76). Osmanlıların İstanbul ve Ayasofya'ya karşı yaklaşımının 1204 yılında gerçekleşen Haçlı kuşatmasının yıkıcı etkilerinin kat kat uzağında tasvir eden yabancı kaynakların (*Uspenski, Villehardouin*) yanı sıra Fatih Sultan Mehmet dönemi vak'anüvisi Tursun Bey *Tarih-i Ebu'l-Feth* adlı eserinde "Fatih'in derhal Ayasofya'yı ve surları onarım emri verdiğini" aktarmaktadır (Öztürk, 2003, s. 138). Osmanlıların Ayasofya'ya yönelik korumacı tavrına bilimsel bir delil de 1980'li yıllarda getirilmiştir. Bu dönemde Ayasofya'daki deformasyonun %70'inin yapının ilk 400 yılında gerçekleştiği tespit edilmiştir (Ozkul ve Kuribayashi, 2007, s. 1218).

Fatih'in korumacı tavrı yalnızca Ayasofya ile sınırlı değildir. Fatih'in Yunan tarihçisi *Imbroslu Kritobulos* "Fatih'in Konstantiniyye'yi bilim, sanat ve kültür başta olmak üzere kamusal binalarla ve anıtlarla güçlü kılmak için kararlı olduğunu" yazmıştır. Şehrin surlarının, su kemerlerinin, İmparatorların diktirdiği sütunların Fatih döneminde korunması bu yaklaşıma örnektir (Günther, 2011).

2.3.6. Osmanlı dönemi

Osmanlı döneminde İstanbul'u ziyaret eden yabancı seyyahlar İstanbul'un Fethi'nin ardından Ayasofya'nın aynı isimle anıldığını aktarmıştır (İstek, 2021, s. 45).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi olarak anılmaya başlanan (Yıldız, 2017, s. 110; Bilge, 2021, s. 942) yapıya İslami öğelerin eklenmesi Fethi'n ardından gelen günlerde başlamıştır. Solakzade Mehmed Çelebi'ye göre namaz kılanların görüş alanında yer alan tasvirlerin üstünün kapatılması, camiye mihrap, minber ve mahfil eklenmesi Fatih Sultan Mehmet döneminde gerçekleştirilen ilk eylemler olmuştur (Gürkan-Anar, 2016, s. 666).

2.3.6.1. *Yapılar ve bölümler*

1453'te ilk kez camiye dönüştürülmesiyle cami mimarisini oluşturan yapılar Ayasofya'ya eklenmeye başlanmıştır. Müzeye dönüştürülene kadar 482 yıl cami olarak hizmet veren yapıya Osmanlı sultanları ve devlet adamları farklı dönemlerde farklı unsurlar eklemiştir. Yapıya cami hüviyeti kazandıran minarelerden içerisindeki madalyonlara kadar çok sayıda öğe Ayasofya'nın cami kimliğini oluşturmuştur. Cami fonksiyonu için gerekli olan yapılardan süslemelere kadar çok sayıda eklemenin yanı sıra Osmanlı döneminde yapılan onarımlar Ayasofya'nın varlığını sürdürülebilir kılmıştır. Sıradaki başlıklarda Ayasofya'da Osmanlı döneminde yapılan eklemeler, onarımlar ve bu dönemde varlığı bilinmesine rağmen günümüze ulaşamayan unsurlar açıklanmaya çalışılacaktır.

2.3.6.1.1. *İç mekandakiler*

İstanbul fethedildiğinde Ayasofya'ya İslami unsurların eklenmesine başlamıştır. Bu dönemde mihrap ve minber başta olmak üzere yapılan eklemeler Ayasofya'nın cami işlevinde hizmet vermesini sağlamıştır. Aşağıdaki başlıklarda yapının içinde yer alan Osmanlı dönemi eklemelerine yer verilmiştir.

Mihrap

Ortodoks Hristiyanlar ibadetlerini doğu yönünde yaptıkları için Ortodoks mabetlerinde apsis doğuyu göstermektedir.[47] İslamiyet'te ibadetin Mekke yönünde yapılması nedeniyle Ayasofya'daki Osmanlı mihrabı Doğu Roma apsisinin içinde hafif sağa konumlandırılmıştır. Günümüzde Ayasofya'nın halıları mihrap mihverine

[47] Ortodoks Kiliselerinde apsisin doğu yönünde yapılması Kapadokya kaya kiliselerinde geçerli bir uygulama değildir. Kapadokya'daki kayadan oyma kiliselerden bazılarının farklı yönlerde apsislere sahip olduğu görülmektedir. Kapadokya'da kiliseler tüf kayalar oyularak yapılmıştır. Bu yüzden inşa malzemesi ve Kapadokya'ya özgü inşa koşulları apsisin konumuna ilişkin bir tercihe müsaade etmemiş olabilir.

(eksenine/aksına) koşut şekilde serildiği gibi muhtemelen Osmanlı döneminde de halılar yere eğik serilmekteydi. Yine de 19. yüzyıl resim ve gravürlerinde bu durumun belirtilmediği görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in Ayasofya'ya bir mihrap ve ahşap bir minber yaptırdığı bilinmektedir. Günümüzdeki mihrabın Fatih döneminden kaldığı ve üzerindeki ayet yazılı kısımların ve oval şekildeki süslemelerin de o döneme ait olduğu düşünülmektedir. Mihrap üzerindeki boya işi süslemelerin ise Fossatilerin elinden çıktığı varsayılmaktadır (Akar, 1971, s. 278). Fatih Sultan Mehmet tarafından yapıya koydurulan mihrabın günümüze ulaşırken ne ölçüde orijinal kaldığı tartışmalarına ek olarak Ekrem Hakkı Ayverdi 1973 yılında yayınladığı *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri-III* adlı eserinde II. Bayezid'in orijinal mihrabı yenilettiğini yazmıştır (Gürkan-Anar, 2016, s. 668). Ayasofya'nın mihrap ve minberi Görsel 2.40'da gösterilmiştir.

Görsel 2.40. *Ayasofya'nın mihrap ve minberi (Hayati İnaç)*

Mihrabın iki yanında bulunan bronz şamdanları 1526'da Macaristan'daki *Buda Katedrali*'nden getirterek Ayasofya'ya vakfeden Kanuni Sultan Süleyman'dır. Kanuni Sultan Süleyman Hristiyanlar karşısında elde ettiği bir zafer neticesinde sahip olduğu iki şamdanı yine Hristiyanlardan alınan en büyük kiliseye hediye etmiştir. Şamdanların getirilmesi Osmanlıların ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Hristiyanlar karşısındaki zaferlerini vurgulayan sembolik bir eylemdir (Gürkan-Anar, 2016, s. 668).

Minber

Minberin yapıldığı döneme ilişkin farklı görüşlerde, III. Murad (1574-1595) ya da IV. Murad (1623-1640) dönemini işaret eden çalışmalar bulunmaktadır. Ancak minberin süslemeleri dikkatle incelendiğinde iç mekandaki dört mermer mahfille benzerlik taşıdığı görülmektedir. Mermer kapı açıklığının köşelerindeki süs niteliği taşıyan geçmeli küçük sütunlar müezzin mahfilinde de bulunmaktadır. Klasik üslupta yapılan minber 16. yüzyıl karakterini yansıtmaktadır (Akar, 1971, s. 278). Minberde Marmara Adası mermeri yaygın olarak kullanılmıştır (Bkz. Görsel 2.40). Afyon breşik mermerinin köşk sütunlarında, Kutluca (İzmit) fosilli kireçtaşının ve Yunanistan'ın serpantin breşinin ise kapı kemer taşlarında kullanıldığı görülmektedir (Angı, 2020, s. 526).

Hünkar Mahfilleri

Osmanlı döneminde çoğu zaman kadir geceleri, kandiller ve mevlitlere Osmanlı padişahları da katılmıştır. Güvenlik kaygısı başta olmak üzere farklı nedenlerle Osmanlı sultanları kendilerine mahsus bir bölüm olan hünkar mahfillerinin içinde ibadet etmiştir. Ayasofya'daki ilk sultan mahfilinin hangi tarihte ve yapının neresine yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte günümüzde iki sultan mahfilinin varlığı bilinmektedir (Akar, 1971, s. 278).

Mahfillerden eskisi mihrabın solunda yer alan dehlizin içidir. Bu mahfil dehlizde yer alan ve yerden 2.30 metre yükseklikte bulunan çinileriyle fark edilmektedir. Çinilerin 16. yüzyıla ait İznik çinileri olduğu bilindiğinden mahfil de bu yüzyıla tarihlendirilmektedir. Fossati restorasyonundan önce yapılan çizimlere bakıldığında bu dehlizin 19. yüzyılın ortalarına kadar mahfil olarak kullanıldığı görülmektedir. Mahfilin mihraba bakan tarafında bir çıkıntıya yer verilerek dört sütun üzerine oturtulmuştur. Fossati restorasyonunda yeni bir mahfil eklenince eski mahfile ait unsurlar ortadan kaldırılmıştır. Bulut *konturlü*[48] şekiller içinde stilize çiçek ve yapraklarla bezeli çinileri ise hala mevcuttur. Yine çiniden yapılmış orijinal bir mihrabı da bulunmaktadır (Akar, 1971, s. 278-280).

Fossati restorasyonu esnasında, 19. yüzyılın ortalarında eklenen yeni hünkar mahfili Bizans sanatından izler taşımaktadır. Çünkü mahfili taşıyan rölyefler

[48]Kontur: Bir desen figürünün kenar çizgileri (Turani, 2020, s. 76).

(kabartmalar) galeri katında bulunan İmparatoriçe Locası'nın önündeki küçük sütun başlıkları ve *Ravenna*'daki *San Vitale Kilisesi*'ndeki sütun başlıklarında görülen ve 6. yüzyıla tarihlenen Bizans eserlerindeki bezemeleri andırmaktadır (Akdoğmuş, 2020, s. 152). Hünkar mahfilinde Afyon breşik mermeri taşıyıcı sütunlarda, Marmara adası mermeri ise korkuluk şebekelerinde kullanılmıştır (Angı, 2020, s. 527). Fossati restorasyonlarında eklenen hünkar mahfili Görsel 2.41'de yer almaktadır.

Görsel 2.41. *Fossati restorasyonlarında eklenen hünkar mahfili (Selçuk Eracun)*

Diğer mahfiller

Minberin basamaklarının başladığı zemin kısmına yakın bir yerde 16. yüzyıl eseri olan müezzinler mahfili (hafızlar mahfili) bulunmaktadır. Mahfilin alt kat tavanı günümüzde düz bir boya ile kaplanmıştır. Ancak 16. yüzyıldaki işlemeli tavan süsleme geleneği düşünüldüğünde mahfilin o dönem farklı bir süslemeye sahip olduğu düşünülebilir. Mahfilin mermer süslemeleri zarif bir görüntüye sahiptir. Bordür oymalar

hendesi[49] (geometrik bezeme) ve *rumi*[50] motiflerle çalışılmıştır. Bu mahfilin dışında üçü ana mekanda biri de nartekste olmak üzere dört mahfil daha bulunmaktadır. Sade süslemeleri nedeniyle bu mahfillerin de müezzinler mahfili ile aynı dönemde yapıldığı varsayılmaktadır. (Akar, 1971, s. 280-281). Evliya Çelebi eserinde müezzinler mahfilinin IV. Murad tarafından (Kaya 2016, s. 119), diğer mahfillerin ise III. Murad tarafından yaptırıldığını yazmıştır (Gürkan-Anar, 2016, s. 671). Müezzinler mahfilinde Marmara Adası mermeri yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Kemerlerin kakma tekniğinde yapılan üçgen formdaki köşeliklerinde Kutluca (İzmit) fosilli kireçtaşı, Iassos (Milas) mermeri ve Yunanistan'ın serpantin breşi kullanılmıştır (Angı, 2020, s. 527).

Vaiz Kürsüsü

Vaiz kürsüsü 17. yüzyılda Sultan IV. Murad tarafından yaptırılmıştır. Mahfillerde görüldüğü üzere sade ve zarif bir hendesi süslemeye sahiptir (Akar, 1971, s. 281).

Bergama Küpleri

İmparatorluk kapısından naosa girildiğinde sağda ve solda Marmara Adası'ndan çıkarılan mermerden yapılan iki Helenistik küp bulunmaktadır (Akar, 1971, s. 281). Evliya Çelebi bu küplerin Sultan III. Murad tarafından Ayasofya'ya getirtildiğini aktarmıştır (Kaya, 2016b, s. 118). 19. yüzyılda Ayasofya'yı gezen *Edmondo De Amicis* de Evliya Çelebi gibi küplerin III. Murad tarafından Bergama'dan getirildiği bilgisini vermiştir (Gürkan-Anar, 2016, s. 671). Kaynakların kahir ekseriyetinin aksine Seyyah Grelot bu küpleri 1680'den önce Ayasofya'da gördüğünü ve bunların Doğu Roma İmparatorluğu'ndan kaldığını yazmıştır. Rumi bir bordür bilezikle çepeçevre sarılan küplerin süsleme işlerinin 16. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır (Akar, 1971, s. 281). Bergama küpleri Marmara Adası mermerinden mamul edilmiştir (Angı, 2002, s. 527). Küplerden biri Görsel 2.42'de görülmektedir.

[49]Hendesi: Geometrik bezeme (Hasol, 2020, s. 206).
[50]Rumi: Filiz ve yaprak biçiminde üsluplaştırılmış stilize hayvan motiflerinin yer aldığı dolaşık süsleme (Turani, 2020, s. 127).

Görsel 2.42. *Bergama'dan getirilen küp (Hayati İnaç)*

Kütüphane

I. Mahmud tahtta kaldığı yirmi beş yıllık sürede on iki adet kütüphane yaptırarak Osmanlı padişahları içinde en fazla kütüphane inşa ettiren sultan olmuştur (Can ve Yıldız Altunbaş, 2015, s. 183). Fatih Camii, Süleymaniye Camii, Galata Sarayı, *Vidin* ve *Belgrad*'da dahi kütüphaneler bina ettiren I. Mahmud'un (Dumlupınar, 2020, s. 1786) Ayasofya'da yaptırdığı kütüphane yapının güney tarafında iki payanda arasına 1739'da[51] Ayasofya'ya tam bitişik halde bina edilmiştir. Böylece kütüphanenin bir kısmı yapı içinde bir kısmı ise dışındadır (Akar, 1971, s. 284). Ayasofya Kütüphanesi mimarisiyle diğer kütüphanelerden farklıdır. Giriş holü, okuma salonu, ışık taşlığı, ve hazine-i kütüb bölümlerinin bulunduğu kütüphanenin giriş holü ve okuma salonu Ayasofya'nın iç mekanına dahil edilmiş, hazine-i kütüb bölümü ise dışarıda bırakılmıştır (Can ve Yıldız Altunbaş, 2015, s. 181). Kütüphanenin naos tarafından görünümü Görsel 2.43'de aktarılmaktadır.

[51]Başka bir kaynakta (Can ve Yıldız Altunbaş, 2015, s. 181) kütüphanenin vakfiyesine göre açılış tarihi 1740 olarak belirtilmiştir. Akademik kaynaklardaki farklı tarihler, orijinal kitabe ya da vakfiyelerde yer alan Hicri tarihlerin Miladi tarihe çevrilmesi esnasındaki hesaplama farklılıklarından kaynaklanıyor olabilir.

Görsel 2.43. *I. Mahmud Kütüphanesi (Yıldız Altunbaş, 2016)*

Ayasofya kütüphanesinde 5000'den fazla kitap, eski yazı matbu ve yazma bulunmaktadır. Kütüphanenin inşasının ardından Sultan I. Mahmud Galata Sarayı Hümayun Kütüphanesi'ndeki eserleri buraya vakfetmiştir. Kütüphanede yer alan eserlerin bir bölümü 1926'da Türk İslam Eserleri Müzesi'ne, geri kalanı ise 1968 yılında Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir (Akar, 1971, s. 285; Dumlupınar, 2020, s. 1787).

Kütüphanenin giriş kapısı işlevi gören altın varaklı pirinç şebekeler kütüphaneyi Ayasofya'nın nefinden ayırmaktadır. Dönemin batı etkisindeki süsleme anlayışına uygun olarak barok tarzda bitkisel motifli kıvrımlarla süslenen şebekeler *mukarnas*[52] başlıklı sütunlarla birbirinden ayrılmış altı panodan oluşmaktadır (Can ve Yıldız Altunbaş, 2015, s. 186). Kütüphanenin kapı tokmaklarının üzerinde *"Ya Fettah*[53]*"* yazmaktadır (Akar, 1971, s. 285; Dumlupınar, 2020, s. 1788; Sönmez, 2020, s. 579). Bu tokmağın bir eşi yapının dışında Hünkar Dairesinin kapısında bulunmaktadır. Kütüphanenin yapı içinde kalan bölümü okuma odası işlevine sahiptir (Akar, 1971, s. 285).

[52]Mukarnas: Mimaride bir iç yüzeyden daha üstte bulunan çıkıntılı yüzeye geçişte kullanılan destek ve süsleme işlevli prizma biçimindeki bindirmelikler (Turani, 2020, s. 101).
[53]"Fettah" Allah'ın isimlerinden biri olup, "zorluk ve sıkıntıları kolaylaştıran, kapılar açan" anlamlarına gelmektedir (Can ve Yıldız Altunbaş, 2015, s. 185; Sönmez, 2020, s. 579).

Kütüphanenin içi çinilerle süslenmiştir. 16. yüzyıl çok renkli sıraltı tekniğinde İznik çinileri, 17. yüzyıl Kütahya, 18. yüzyıl Tekfur Sarayı çinileri ve yapılan restorasyonlarda asıllarının yerine koyulan taklit çiniler kullanılmıştır. Kütüphanenin bina edildiği 18. yüzyıl İznik'te çini üretiminin sonlandığı; İstanbul'da yeniden canlandırılmaya çalışılan çini üretiminin verimli olmadığı bir dönemdir. Bu yüzden eldeki çiniler kullanılarak kütüphane süslenmiştir. Okuma odasında yer alan iki adet çini kitabeden giriş kapısının karşısındaki duvarda en üstte yer alan yazı 12 tam kare ve 12 dikdörtgen olmak üzer 24 parçadan oluşmaktadır. Bu kitabede *Esma-i Hüsna*'dan Allah'ın isimlerinin bir kısmı yer almaktadır. Alttaki 16 çini karodan oluşan kitabede ise "La ilahe İllallah" yazılıdır ve "Muhammed" isminin üzerinde iki adet gül motifi işlenmiştir. En altta ise düz yeşil çiniler arasına yerleştirilen, taştan iç içe oyma olarak yapılmış padişahın tuğrası bulunmaktadır (Görsel 2.44). Tuğra beş farklı renkli taş kullanılarak yapılmıştır. Ayasofya'da taş üzerine yazı niteliğinde tek örnek olması açısından önemlidir. Tuğrayı çevreleyen yeşil çinilerin üst kısmında yer alan yazılı çini panolar daha eski tarihlidir ve oldukça kalitelidir (Akar, 1971, s. 285; Dumlupınar, 2020, s. 1788-1805; Sönmez, 2020, s. 582).

Görsel 2.44. *I. Mahmud Kütüphanesi iç görünüm (kulturportali.gov.tr)*

Okuma odasından hazine-i kütüb hücresine bağlanan dehlizin içinde yer alan 16. ve 18. yüzyıl çinileri kütüphanedeki en kıymetli çinilerdir. Bu çiniler *cennet* ismi verilen çini karolardan, erik dalları ve çiçek motifleri ile benzenmiş panolardan oluşur. Cennet panosu tarafında görülen rumi madalyon desenleri Edirne Selimiye Camii'nde de görülmektedir ve 16. yüzyıla aittir. Kitap odasının giriş tarafında ise 16. yüzyıla ait muhtelif çiniler ve kapının tam yanında karşılıklı selvi ağaçlarını saran üzüm dalları ile sarılmış iki pano bulunmaktadır. Bu panoların aynısı yine çift olarak Sultanahmet Camii'nde de bulunmaktadır. Panoların karşısındaki pencere aralığında yer alan sarı-mavi çinilerin ise İtalyan üretimi olduğu düşünülmektedir (Akar, 1971, s. 285).

Hazine-i kütüb hücresi yukarıda bahsedildiği üzere yapının dışında kalan iki payanda arasına kesme taş kullanılarak bina edilmiştir. Bu daireye giriş üzerinde *celi sülüs* yazıyla *Besmele* kitabesi bulunan bir kapıyla sağlanmaktadır (Can ve Yıldız Altunbaş, 2015, s. 188). Hazine-i kütüb duvara bitişik iki ve tam ortada yer alan dört mermer sütun ile ayrılmış büyük bir alandır. Alanı örten iki kubbeden ilki yarım küre diğeri ise beşik kubbedir. Odada yer alan tahta dolapların üzeri sedef kakma görünümü verecek şekilde beyaz boya kullanılarak *nebati* motiflerle işlenmiştir. Süslü bordür çinilerinin yoğun bir şekilde kullanıldığı odada 16. yüzyıla tarihlenen vazolu bir pano da mevcuttur. Celi sülüs ile yazılan ve odayı baştan başa saran Ayet Baltacı Mehmed Paşa oğlu Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır (Akar, 1971, s. 286). Ayrıca giriş kapısının iç kısmında I. Mahmud tuğrası ve on dört beyitten oluşan Arapça inşa kitabesi bulunmaktadır. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kütüphanede gerçekleşen restorasyonlar arasında 2012-2013 restorasyonu en geniş kapsamlı olanıdır. Bu restorasyonda kütüphanenin orijinal detaylarına sadık kalınmış ve yeni malzeme kullanımı en az seviyede tutulmaya çalışılmıştır (Can ve Yıldız Altunbaş, 2015, s. 188).

Pencereler

Yapıdaki mevcut tüm pencereler ve renkli camlar Osmanlı döneminde yapılmıştır. Mihrabın bulunduğu yönde altı adet renkli camlardan yapılan pencere bulunmaktadır. Kenar desenler Bizans süslemelerini hatırlatmaktadır (Akar, 1971, s. 281).

2.3.6.1.2. *Dış mekandakiler*

Ayasofya'nın avlusundan başlayarak çevresine eklenen yapılar zamanla Ayasofya'yı bir külliyeye dönüştürmüştür. Bu yapılar şadırvan gibi ibadet öncesi temel gereksinim olan abdest almayı sağlayan unsurlardan yapıyı yaşayan bir ekosisteme dönüştüren sıbyan mektebi ve imarete kadar farklı çeşitliliktedir. Sıradaki başlıklarda Osmanlı döneminde yapının dışına eklenen unsurlar aktarılmaya çalışılacaktır.

Minareler

Ayasofya minarelerinin yapılış tarihleri ihtilaflı bir konudur. Bugün görülebilen dört minareden başka, Fethi'n ardından Ayasofya'nın güneybatı köşesine Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılan ahşap bir minarenin varlığı bilinmektedir (Akar, 1971, s. 286). Ancak bu minarenin II. Selim döneminde yıkıldığı ve yerine yeni bir minare yapıldığı anlatılmaktadır (Gürkan-Anar, 2016, s. 670). Günümüzde Ayasofya'nın güneydoğu köşesinde yer alan ve *tuğla minare* olarak da adlandırılan minarenin Fatih Sultan Mehmet döneminde yapıldığını savunan bir görüş de mevcuttur. Ayvansarayi, Evliya Çelebi ve Edmondo De Amicis tuğla minarenin banisi olarak Fatih Sultan Mehmet'i işaret ederken Emerson, Van Nice ve Semavi Eyice minarenin Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılmadığını savunmuştur (Gürkan-Anar, 2016, s. 667). II. Bayezid döneminde Fatih Sultan Mehmet döneminin ahşap minaresine çapraz şekilde, yapının kuzeydoğu köşesine bir minare daha eklenmiştir (Gökçe, 2010, s. 51). Ayvansarayi II. Bayezid minaresinin yeri için kuzeydoğu köşesini teyit ederken, Semavi Eyice Fatih Sultan Mehmet dönemine atfedilen tuğla minarenin II. Bayezid döneminde yapıldığını öne sürmüştür. İhtilaflı iki görüş de neticede II. Bayezid tarafından yapıya bir minare eklendiğini kabul etmektedir (Gürkan-Anar, 2016, s. 668).

II. Selim döneminde yapının onarım işlerinin Mimar Sinan'a verilmesiyle birlikte yarım kubbe üzerinde yer alan bir minarenin yıkıldığı ve yerine II. Selim tarafından bir minare yaptırıldığı aktarılmaktadır (Gürkan-Anar, 2016, s. 670). Diğer iki minare ise III. Murad döneminde eklenmiştir.[54] Güneydoğu yönündeki minarenin diğer minarelerden daha kısa olduğu ancak Fossati restorasyonu sırasında bu minarenin yükseltilerek

[54]III. Murad döneminde Ayasofya'ya iki minare eklendiği bilgisi Mehmed Aşık ve Evliya Çelebi tarafından aktarılmaktadır (Gürkan-Anar, 2016, s. 671).

diğerleriyle aynı hizaya getirildiği aktarılmaktadır[55] (Gökçe, 2010, s. 51). Ayasofya minareleri aynı dönemde inşa edilmediği için duvar kalınlıkları ve çapları birbirinden farklıdır. Üç minare taş malzemeden yapılmıştır ancak güneydoğu köşesindeki minare tuğladan inşa edilmiştir (Çarhoğlu vd., 2013, s. 38). Örme tuğladan yapılan güneydoğu tarafındaki minare dışındaki üç minare Bakırköy küfeki taşından yapılmıştır (Angı, 2020, s. 529).

Alemler

Ayasofya ve çevresindeki yapılarda bulunan alemlerden kütüphane ve şadırvan süslü ve yazılıdır. III. Mehmed ve III. Murad türbelerinin alemleri ise süslü fakat yazısızdır. Merkezi kubbenin alemi Sokullu Mehmed Paşa tarafından III. Murad döneminde (16. Yüzyıl) vakfedilmiştir. Günümüzdeki minare alemleri ise Cumhuriyet döneminde takılmıştır (Akar, 1971, s. 289; Bilge, 2021, s. 942). 20. Yüzyılın başında İstanbul'u ziyaret eden seyyah *Süssheim* Sultan III. Murad'ın bu alemi altın yaldızla kaplamak için önemli bir bütçe ayırdığını ve alemin Bursa'dan dahi görülebildiğini aktarmıştır (İstek, 2021, s. 93). Seyyahların notlarını değerlendirirken bu gibi bilgilerin mübalağa ürünü olduğunu da göz önüne almak gerekir. Öyle ki Evliya Çelebi de dahil olmak üzere seyyahların anlatımlarını güçlendirmek için mübalağaya sık başvurdukları görülmektedir.

Türbeler

Osmanlılardan önce de İslam toplumlarında kabirlerin üzerine türbe bina etme geleneği vardır. *Samarra* kentinde bulunan ve 862 yılında Abbasiler tarafından yapılan kare planlı, kubbeyle örtülü *Kubbet'üs Suleybiye* türbesi İslam mimarisindeki bilinen en eski anıt mezar örneğidir. Orta Asya geleneği olan kurgan tipli mezarlar Türklerin Anadolu'ya gelişiyle birlikte yakın etkileşime girdiği İran ve Azerbaycan (Kümbet mimarisi) başta olmak üzere Doğu coğrafyasıyla etkileşimler neticesinde yerini türbelere bırakmıştır (Neftçi, 2020, s. 711-712). Anadolu'da Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve Karamanoğulları da kümbet başta olmak üzere *makam*, *meşhed*, *ravza* gibi uygulamalarla türbe geleneğini sürdürmüştür. İzzeddin

[55] Ayasofya minarelerinin yüksekliklerinin Fossati restorasyonunda eşitlendiği savının aksine başka bir kaynakta (Çarhoğlu vd., 2013, s. 38) Ayasofya'nın minarelerinin farklı boylarda olduğu aktarılmaktadır.

Keykavus'un Sivas'ta bina ettirdiği medresenin bir odasında yer alan türbesi Anadolu Selçukluları'nın bilinen en eski türbe örneğidir. Osmanlı coğrafyasının dışında kalan topraklarda ise Mısır'da *Fatımiler* döneminden itibaren türbe uygulamalarının olduğu görülmektedir (Bilge, 2021, s. 950).

Osmanlı padişahları İstanbul fethedilip başkent yapılana kadar Bursa'da yaptırdıkları ya da kendilerinden sonraki sultanlar tarafından yaptırılan türbelere defnedilmiştir. Yaklaşık 40 yıl başkent olmasına rağmen Edirne'de hiçbir padişahın medfun olmadığı görülmektedir. Örneğin İstanbul'un Fethi'nden önce vefat eden son padişah olan II. Murad 1451 yılında başkent Edirne'de vefat etmesine rağmen Bursa'ya gömülmüştür. Edirne'nin tercih edilmediği göz önüne alınırsa Osmanlı sultanlarının Bursa ve İstanbul'da medfun olmaları bu şehirlerin başkent olmalarıyla açıklanamaz. Bursa ve İstanbul şehirleri iki farklı imparatorluğun kuruluşuna ve hanedanlarına dair sahip oldukları sembolik konumları nedeniyle tercih edilmiştir. Bu durum Osmanlı hanedanının kurucu üyelerinin Bursa'da defnolunması, Doğu Roma İmparatorluğu hanedanının ise İstanbul'da defnolunması ile bağdaştırılabilir (Gürkan-Anar, 2016, s. 656)

Osmanlı padişahlarından ilk altısı Bursa'da medfundur. İstanbul'un Fethi'nin ardından 7. Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet ile birlikte İstanbul Suriçi'nde defnolma geleneği başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet kendi kabri için İstanbul'da bina ettirdiği Fatih Camii'ni seçmiştir. Burası Constantinus'un ve sonrasında gelen varislerinin defnedildiği Kutsal Havariler Kilisesi'nin (Havariyyun Kilisesi) bulunduğu yerdir (Günther, 2011). İstanbul Suriçi'nde defnolma geleneği 1918'de vefat eden V. Mehmed'e (Sultan Reşad) kadar sürmüştür. Sultan V. Mehmed kendisi için Eyüp'te hazırlanan türbeye defnedilmiştir. Son Osmanlı padişahı VI. Mehmed (Vahdeddin) ise Şam'da medfundur.

Ayasofya'daki gibi cami-medrese-türbe birlikteliğinin kökenleri ise Kahire'de bulunan Memlük Sultanı Kayıtbay (15. yüzyıl) ve Sultan Hasan Külliyesi'ne dayanmaktadır (Bilge, 2021, s. 950). Camilerin yanında türbe bulunması geleneği Ayasofya'da da devam etmiştir. Ayasofya'nın bahçesinde müstakil halde bulunan sultan türbeleri II. Selim, III. Murad, III. Mehmed'e aittir. II. Selim Türbesi 1577'de Mimar

Sinan tarafından[56], III. Murad Türbesi 1600'de[57] Mimar Davut Ağa tarafından, III. Mehmed Türbesi ise 1608'de Mimar Dalgıç Ahmed tarafından bina edilmiştir (Akar, 1971, s. 288; Gökçe, 2010, s. 51). Kendi adlarına külliye inşa ettirerek kabirlerini de külliye içinde hazırlatan Osmanlı padişahlarının aksine bu üç sultandan ikisi başkent dışında külliye inşa ettirme geleneğini başlatmıştır. II. Selim çok sevdiği avcılık için sık ziyaret ettiği Edirne'ye Selimiye Külliyesi'ni bina ettirmiştir. Diplomatik misyonla Avrupa'dan Anadolu'ya gelen elçilerin de geçtiği güzergahta yer alması nedeniyle Edirne'nin tercih edildiği düşünülmektedir. Sultan III. Murad ise şehzadelik yıllarında eşi Safiye Sultan ile uzun yıllar yaşadığı Manisa'da Muradiye Külliyesini bina ettirmiştir. III. Murad'ın Muradiye Külliyesi'ni oğlu III. Mehmed Manisa'da şehzade iken yaptırması III. Mehmed'e veliaht olma yolunda destek verdiğinin işareti olarak kabul edilmiştir. İçine defnedilecekleri bir külliyeyi başkent İstanbul'da inşa ettirmeyen bu iki padişah için Ayasofya uygun bir kabir seçimidir. Çünkü Ayasofya şehrin, İstanbul Fethi'nde önemli bir sembol olmasının yanı sıra Topkapı Sarayı ve Atmeydanı'na yakınlığıyla cazip bir konumdadır (Gürkan-Anar, 2016, s. 664). III. Mehmed'in de babasının ve dedesinin ardından Ayasofya'ya defnedildiği görülmektedir. Osmanlı padişahlarından Sultan I. İbrahim ve I. Mustafa ise kilise döneminde vaftizhane, cami döneminde ise yağhane olarak kullanılan alanda medfundur. Ayrıca III. Murad türbesine bitişik halde bulunan Şehzadeler Türbesi bulunmaktadır (Akar, 1971, s. 288; Gökçe, 2010, s. 51). Ayasofya'da bulunan sultan türbeleri Görsel 2.45'de ve Görsel 2.46'da yer almaktadır.

[56] Ayasofya'yı bir külliyeye dönüştürmek isteyen II. Selim yapıya iki ek minare, iki adet medrese ve kendi türbesini ekletmek istemiş, bunlardan ancak bir minarenin yapımı sağlığında bitirilmiştir. II. Selim'in medfun olduğu türbe III. Murad tahta geçtikten sonra bitirilmiştir (Gürkan-Anar, 2016, s. 671).

[57] Bazı kaynaklarda bu tarih 1594 (Gökçe, 2010, s. 51) ya da 1599 (Neftçi, 2020, s. 725) olarak verilmektedir.

Görsel 2.45. *III. Murad Türbesi'nin dışarıdan görünümü (Gürkan, 2013)*

Görsel 2.46. *I. İbrahim ve I. Mustafa'nın vaftizhaneden dönüştürülen türbeleri (Gürkan, 2013)*

Ayasofya türbelerinde padişah eşleri, diğer bir ifadeyle sonraki padişahların valideleri de medfundur. Sultan II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan eşinin türbesine defnolunan ilk padişah eşidir. Sultan III. Murad'ın eşi Safiye Sultan ve III. Mehmed'in eşi Valide Handan Sultan da eşlerinin yanlarında medfundur. 1605 yılında Valide Handan Sultan'ın vefatından sonra Ayasofya'da Valide Sultanların gömülme geleneği son

bulmuştur. Türbelerde kimlerin medfun olduğuna ilişkin bilgiler vakfiyelerin muhasebe raporlarında yer almaktadır (Bilge, 2021, s. 956).

II. Selim Türbesi kare planla yapılmış ve içerisindeki sekiz sütunla taşıyıcı sistemi kurulmuştur. Türbenin içerisinde II. Selim'in yanına yakınları da defnedilmiştir. İç kubbeyi destekleyen sekiz sütunun mukarnas başlıklara sahip olduğu görülmektedir. Orta kubbenin sekiz sütun tarafından taşınması II. Selim'in türbesi ile yaptırdığı cami olan Selimiye arasındaki benzerliği çağrıştırmaktadır. III. Murad Türbesi altı kenarlı bir plana, iç mekanda altı sütunla desteklenen bir ana kubbeye sahiptir. Bu türbede Sultan'ın yanı sıra yakınları da medfundur. III. Mehmed'in türbesinin de sekiz köşeli ve sekiz sütunla desteklenen bir kubbe ile bina edildiği görülmektedir. Şehzadeler türbesinin plan şeması karedir. Dıştan sekiz kenarlı görülmekle birlikte iç mekanda baldaken[58] plan şeması tercih edilmiştir. Kubbeyi taşıyan dört ayağın duvarlara bitişik yapıldığı görülmektedir (Neftçi, 2020, s. 720-732). Günümüzde Anadolu'daki çoğu türbede olduğu gibi Osmanlı hükümdarlarının türbelerinde de sandukalar üzerinde yeşil puşide (örtü) ile karşılaşılmaktadır. Ancak 17. yüzyılda yapıyı ziyaret eden seyyah *Paul Tafferner* sanduka örtülerinin siyah olduğunu yazmıştır (İstek, 2021, s. 94). Bu farklılık günümüzde Fatih Sultan Mehmet'in türbesinde bir örneği bulunan sanduka üzerine Kabe'nin kuşak örtüsünün örtülmesi geleneğini akla getirmektedir. Seyyahın aktardıkları geçmiş yüzyıllarda Osmanlı hükümdarlarının türbe sandukalarının Kabe örtüsüyle örtülmüş olabileceğini düşündürmektedir.

Ayasofya'daki sultan türbelerinde karşılaşılan *çift cidarlı*[59] kubbe tekniğinin kökenleri ise yine İran ve Türkistan coğrafyasındadır. *Kubbet'üs Sahra* ve *Şam Ulu Camii*'nde de görülen çift cidarlı kubbelerde iki cidar arasında destek kaburgaları ile kubbe ağırlıkları hafifletilmiştir. 12. yüzyılda *Floransa*'da bulunan *San Giovanni* vaftizhanesi, 13-15. yüzyıllarda *Floransa Katedrali* ve 17. yüzyıl Aziz Petrus Bazilikası da çift cidarlı kubbe ile bina edilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde çift cidarlı kubbenin

[58]Baldaken tekniği Doğu'da İslamiyet'ten önce Mısır, Asur ve İran coğrafyasında, batıda ise Roma'da ve Bizans sanatında kullanılmıştır. Birbirine kemerlerle bağlı olan sütun ya da paye takımının üzerine kubbenin oturtulmasıyla uygulanmaktadır (Erdoğan ve Akdeniz, 2019, s. 780).

[59]Çift cidarlı kubbe mimarisinde dışarıdan görünen kubbenin iç kısmında görünmeyen bir kubbe daha bulunmaktadır. Bu yöntemle dıştaki kubbe dayanıklı bir malzemeden yapılarak iç mekanı iklim koşulları başta olmak üzere dış etkilerden korurken, içerideki gizli kubbenin ahşap ya da alçı benzeri bir malzemeden yapılmasına olanak verir. Çift cidarlı kubbenin kullanılmadığı yapılarda iç mekandan kubbeye bakanlar derin ve karanlık bir görüntüyle karşılaşırken çift cidarlı kubbelerde bu görüntü yerini daha estetik, aydınlık ve yakın bir kubbeye bırakmaktadır (Neftçi, 2020, s. 712-713).

uygulandığı ilk örnek Mimar Sinan'ın eseri Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'dir. Ayasofya'da bulunan Sultan Türbeleri de İstanbul'da bu tekniğin kullanıldığı önemli yapılar arasındadır (Neftçi, 2020, s. 711-712). III. Mehmed Türbesi'nde uygulanan çift cidarlı kubbe tekniği Görsel 2.47'de aktarılmaktadır.

Görsel 2.47. *III. Mehmed Türbesi'nde çift cidarlı kubbe uygulaması (Neftçi, 2020)*

Muvakkithane

İslam coğrafyasında bilinen ilk *muvakkithaneler*[60] Kahire, Endülüs ve Şam'da yapılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı dönemi muvakkithaneleriyle ilgili yeterli malumat bulunmamaktadır. İstanbul'da ilk muvakkithanenin Fatih Camii'nin avlusunda yapıldığına yönelik varsayımlar bulunmaktadır. Ayasofya vakfiyelerinin muhasebe kayıtlarına göre Fetih'ten sonra Ayasofya için bir muvakkit tayin edildiği için Fatih Sultan Mehmet döneminde Ayasofya'da bir muvakkithane bina edildiği düşünülmektedir (Deniz, 2019, s. 268).

Ayasofya'daki muvakkithane ise Fossati restorasyonları döneminde Sultan Abdulmecid tarafından yapıya eklenmiştir. Yapı sekiz köşeli fenerli bir kubbeden oluşmaktadır. Fossati'nin *neo-klasik*[61] üslupla bina ediği yapının Ayasofya'ya bakan

[60]Muvakkithane: Güneşe bakarak namaz saatlerini bildiren görevlinin (muvakkit) bulunduğu ve görevi icra ettiği yer.
[61]Neo-klasik: Geç Barok ve Rokoko'ya tepki olarak ortaya çıkan, klasik üslup hayranlığıyla Eski Yunan ve Roma mimarlıklarını ya da 16. Yüzyıl'da İtalya'da gelişen Rönesans'ı taklit eden resim, heykel ve mimari anlayış (Turani, 2020, s. 506).

yüzünde bir kapı bulunmaktadır. Muvakkithanenin diğer cephelerinde üçer adet kemerli ve şebekeli açıklıklar bulunur (Akdoğmuş, 2020, s. 156). Sekiz sütun üzerine inşa edilen yapının iç tavanında kabartma çiçek desenleri vardır ve zemini mermer kaplıdır. Yapının içinde bulunan mermer masa eskiye ait demirbaş eşya niteliği taşımaktadır (Akar, 1971, s. 287). Muvakkithane Görsel 2.48'de aktarılmaktadır.

Görsel 2.48. *Ayasofya Muvakkithanesi (Hayati İnaç)*

Şadırvan

Ayasofya'da da bir örneği görülen sütunlu şadırvanlar Türk mimarlar tarafından çok sayıda örnekle uzun yıllar tekrar edilmiştir. Ayasofya'nın Şadırvanı Tophane, Azapkapı, Üsküdar meydan çeşmeleri gibi abidevi su yapılarını anımsatan, bağımsız ve abidevi bir yapıdadır. Şadırvan İstanbul'da yer alan kendinden önceki örneklerde olduğu gibi ağır ve kuvvetle yere oturan bir görünümün aksine yukarı boşluğa doğru yükselen bir yapıda; atılımlı esnek ve gergin hatlarıyla zarafet kaygısını yansıtmaktadır (Tansuğ, 1965, s. 96-98). Ayasofya Şadırvanı Görsel 2.49'da aktarılmaktadır.

Görsel 2.49. *Ayasofya Şadırvanı (Hayati İnaç)*

Ayasofya Şadırvanı Sultan I. Mahmud döneminde (1730-1754) 1739 yılında yaptırılmıştır (Gökçe, 2010, s. 51). Şadırvanının mermer havuzu on altı dilimlidir ve üzerinde metal şebekeler mevcuttur. Şadırvanın üzerindeki kubbeli örtüyü taşıyan mukarnas başlıklı sekiz sütun bulunmaktadır (Sedes, 2021, s. 1197). Şadırvanın saçak altında kalan ve dışarıya bakan yüzünde *İmam Muhammed b. Said el-Busiri*'nin Hz. Muhammed hakkında Arapça kaleme aldığı *Kaside-i Bürde*'den on altı beyit yer almaktadır. Bu celi sülüs hattının yazarı ise Baltacızade Mustafa Paşa'dır. Şadırvanın iç kısmında ve havuzun üst kısmında bulunan yazıların hattatı ise Ahmed Arif Efendi'dir (Berk, 2006, s. 68).

Ayasofya şadırvanı mimari ve bezeme özellikleriyle yapıldığı dönemin üslup değişiminin tipik bir örneğidir. Şadırvan sayesinde klasik üsluptan barok üsluba geçiş hakkında fikir edinmek mümkündür (Tansuğ, 1965, s. 97).

Sıbyan Mektebi

Görsel 2.50'de yer alan Sıbyan Mektebi Sultan I. Mahmud tarafından 1742'de yaptırılmıştır. Binanın tuğla kullanılarak süslendiği görülmekle birlikte sade bir görünüme sahiptir (Akar, 1971, s. 287).

Görsel 2.50. *Sıbyan Mektebi (Hayati İnaç)*

Sebiller

Ayasofya'da bulunan iki sebilden ilki avluda; giriş kapısının solunda yer almaktadır. İki tarafında da su akan sebilin bir yüzü avluya diğeri ise kapıya bakmaktadır. 18. yüzyılda yapılan sebilin demir şebekeleri mevcuttur. İkinci sebilin ise Sultan İbrahim tarafından 18. yüzyılda yapıldığı bilinmektedir. Bu sebil III. Mehmed türbesinin dış duvarları arasında köşededir ve caddeye bakmaktadır. Mermer oymalı şebekeleri olup kubbesi kurşundandır ve sebilin içerisinde mermer bir su küpü bulunmaktadır (Akar, 1971, s. 287).

İmaret

İmaret yapının kuzeyinde yer alan müstakil bir binadır. Vakıflar deposu olarak kullanılan bina geçmişte Ayasofya Evkafı (Vakfı) Arşivi olarak kullanılmıştır. Binanın giriş kapısı üzerinde, doğu avludaki çeşme ve sokağa bakan iki kapının üzerindeki yazılar hattat Kızlarağası Beşir Ağa tarafından yazılmıştır. Aşhane olarak da adlandırılan imaretin III. Ahmet çeşmesine bakan merasim kapısı Barok üslubu yansıtmaktadır. Süslemeleri orijinal olan kapının saçak altındaki detayları zaman içerisinde yapılan bir onarımda değiştirilmiştir (Akar, 1971, s. 286).

Hünkar Dairesi (Mahfel-i Hümayun)

Ayasofya'nın III. Ahmet Çeşmesi'ne bakan doğu yönünde Osmanlı padişahlarının Hünkar Mahfili'ne giriş çıkışlarında kullandıkları daire olan Hünkar Dairesi yer almaktadır. Fossati restorasyonları esnasında Sultan Abdulmecid tarafından eklenmiştir. Yapıya giriş yapılan kapının üstünde mermere işlenmiş *Kazasker Mustafa İzzet Efendi*'nin 1849 tarihli kitabesi vardır. Giriş kapısı üzerindeki Sultan Abdulmecid tuğrasının üstünde mermer nakışlar ve pencereleri kaplayan demir şebekeler bulunmaktadır. Hünkar Dairesi'nin dışındaki süslemelerin aksine içi sadedir. Yapıya dışardan girdikten sonra geniş bir iç alan, sağda ise küçük bir oda mevcuttur. Holden bir dehlize, dehlizden de esas salona geçilmektedir. Ardından Hünkar Mahfili'ne ulaşmak mümkündür (Akar, 1971, s. 287). Hünkar Dairesi camiye gelen Sultanların kısa süreli dinlenmeleri ve bazı kabulleri gerçekleştirmeleri için yapılmıştır (Doğan, 2009, s. 13).

2.3.6.2. *Süslemeler*

Ayasofya'nın tezyinat eklemeleri cami hüviyetinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Osmanlı döneminde eklenen yapılarda çinilerin kullanılmasına gayret edilmiştir. Ayrıca hat sanatının icra edildiği yazılar, mimari öğe olarak kullanılan maksureler, şebekeler ve yapının aydınlatmasında kullanılan kandiller ile Ayasofya'nın tezyinatı gerçekleştirilmiştir. Sıradaki başlıklarda Ayasofya'nın süslemelerinin çiniler, maksureler, şebekeler, kandiller ve yazılar özelinde açıklanması amaçlanmaktadır.

2.3.6.2.1. *Çiniler*

Ayasofya'da bulunan en eski çiniler İznik üretimi olup, eski hünkar mahfilinde, kütüphanenin içinde ve dışarda yer alan türbelerde bulunmaktadır ve 16. yüzyıla tarihlenmektedir. Mihrap duvarını yarım kemer formunda süsleyen çiniler 1607 yılına aittir. Bu kısım Besmele ile başlamakta; Ayetü'l-kürsi ile devam etmekte (Berk, 2006, s. 62) ve hattatın *ketebesi* (imzası) -Ketebehül Fakir Mehmed- ile son bulmaktadır. Çinilerin bir kısmı sonradan eksilmiş ve yerleri boya ile doldurulmuştur. Mihrabın sağında bulunan dehlizin içinde ise Kabe tasvirli çinilerin ilk örneklerinden biri bulunmaktadır. Dehliz zemininden 126 cm yükseklikte yer alan levhada iki adet tasvir bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hz. Muhammed'in Kabri ve *Kubbei Hadra*'nın çiziminin bulunduğu yekpare bir çini diğeri ise sekiz parçadan oluşan bir çini grubudur. Sekiz parçalı çini grubunda Kabe

tasvirinin olduğu çini parçası eksiktir. Bu eksiklik eski hünkar mahfilinden getirilerek koyulan mavi-firuze bir çini ile giderilmeye çalışılmıştır. İki tasvir arasında bulunan boşluk ise aynı döneme ait sade çiniler ile doldurulmuştur. Ayasofya'nın kütüphanesinde ise 18. yüzyıla ait Tekfur Sarayı çinilerinden örnekler bulunmaktadır. Yapıya 18. yüzyılda eklenen kütüphane için 16. ve 17. yüzyıl çinileri seçilmiş, ancak dış salon ve koridorun bir kısmı için 18. yüzyıl çinileri de kullanılmıştır (Akar, 1971, s. 283).

2.3.6.2.2. *Maksureler ve Şebekeler*

Camilerde parmaklıklarla çevrilen yerlere *maksure* adı verilmektedir (TDK, 2021b). Binanın içinde yer alan ahşap maksureler Fossati restorasyonu esnasında eklenmiştir. Bizans sanatında karşılaşılan ve Türk sanatında da sıklıkla tercih edilen *zencerek* (zincir) motifleri maksurelerde kullanılmıştır. Yapının içinde ve dışında yer alan farklı dönemlere ait tunç, mermer ve ahşap şebekeler ise sade, gösterişli, zarif ve Bizans sanatını yansıtan farklı formlarda kullanılmıştır (Akar, 1971, s. 283).

2.3.6.2.3. *Kandiller*

Ayasofya'da yer alan kandiller 1847 restorasyonundan sonra yapıya eklenmiştir. Ayasofya'nın kandilleri aynı formdadır ve merkezi kubbeden aşağı sarkanı içlerinden en gösterişli olandır. Ayasofya kandilleri içi boş metal unsurlardan oluşmuştur ve altta yer alanlar altın yaldız ile boyanmıştır. Çifte rumi ve Bizans *palmetinin* aynı bordürde birlikte kullanılması ile 19. yüzyıla ait ikili bir kompozisyon oluşturulmuştur. Sultan III. Ahmed tarafından yapıya kondurulan top kandil ise Fossati'nin restorasyondan önce yaptığı tasvirde bulunmasına rağmen restorasyondan sonra kaldırıldığı düşünülmektedir. Bu top kandilin 30 metre uzunluğunda ve yerden üç metre yükseklikte ince demir çubuklardan yapıldığı ve üzerinde 600 adet kandil bulunduğu bilinmektedir (Akar, 1971, s. 284).

Ayasofya'da geçmişten günümüze varlığı azalan, yakın zamanda Şehzadeler Türbesi ve eski Vaftizhanede (Sultan İbrahim Türbesi) görülen cami süslerinden bugün mevcut olanlar 19. yüzyıla aittir ve içlerinde kırmızı-beyaz *çeşm-i bülbül* süsleri olan ince cam askılardan oluşmaktadır. Ayrıca 20. yüzyılın ortalarında mihrap yönündeki yarım kubbede asılan ve üzerinde yazılar, motifler bulunan mahyalar kullanılmıştır. Bu bilgi göstermektedir ki Ayasofya'nın 1500 yıla yakın tarihi göz önüne alındığında yakın

sayılabilecek bir zamana kadar ışıkla süslemeler mevcuttur (Akar, 1971, s. 284). Yakın dönemdeki aydınlatma araçları ise Görsel 2.51'de yer almaktadır.

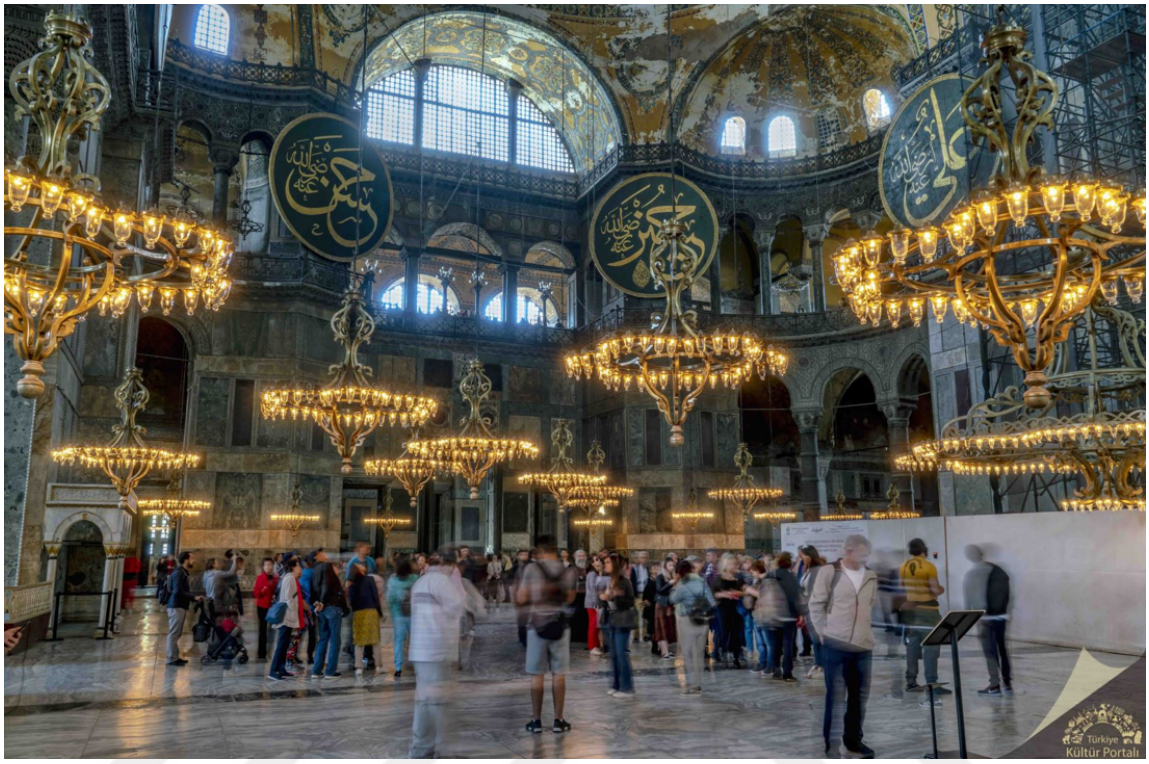

Görsel 2.51. *Ayasofya'nın yakın dönem aydınlatması (kulturportali.gov.tr)*

2.3.6.3. *Hat Sanatı*

Ayasofya'nın hat sanatıyla işlenmiş yazıları süsleme işlevine sahip olduğu kadar anlamlarıyla da Ayasofya'nın cami işlevine katkı sağlamıştır. Aşağıdaki başlıklarda Osmanlı döneminde Ayasofya'ya eklenen yazıların hazırlanış aşamaları, kimler tarafından yapıldıkları ve muhtevasına ilişkin bilgilerin aktarılması amaçlanmıştır.

2.3.6.3.1. *Madalyonlar*

Ayasofya'da Osmanlı dönemi eklemeleri arasından en çok dikkat çekenler Allah, Muhammed, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan ve Hüseyin isimlerinin yazılı olduğu madalyonlardır. Günümüzdeki levhalardan önce yapı içinde daha küçük çapta ve dikdörtgen çerçevelerde 17. yüzyıl hattatlarından Teknecizade İbrahim Efendi tarafından yazılan celi sülüs hattı ile işlenmiş levhalar bulunmaktaydı. Bu levhaların tarihi 1644

yılıydı[62] ve eser sahibinin imzası Allah lafzının bulunduğu levhadaydı (Akar, 1971, s. 281). Altı adet olduğu ve *Lafza-i Celal*, *İsm-i Nebi*, *Ciharyar-ı Güzin*[63] isimlerinin yer aldığı bilinen levhalar Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de geçmektedir. Evliya Çelebi IV. Murad'ın emriyle asıldığını bildirdiği levhaların Teknecizade Mustafa tarafından -sehven "Mustafa" ismini zikretmiş olsa gerek-[64] yapıldığını yazmıştır (Çelebi, 2021, s. 213). Teknecizade İbrahim Efendi'nin levhaları 17. yüzyıl gravürlerinde tespit edilmektedir. 1787'de Ayasofya gravürlerini *Tableau General De Empire Ottoman* isimli eserinde yayımlayan *Mouradgea D'ohhson* Teknecizade'nin kare formdaki levhalarını da resmetmiştir (Çağlayan, 2018, s. 36). Kare levhalar 1733 yılında onarım geçirmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda bu levhaların yıpranarak aldığı vaziyet Fossati Kardeşlerin restorasyonu ile tevafuk edince yerlerine yenilerinin yazılması görevi 1849 yılında Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye verilmiştir (Özcan, 2020, s. 6).

Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin daire şeklindeki madalyonları sekiz adettir. Teknecizade'nin madalyonlarında da yer alan Lafza-i Celal, İsm-i Nebi, Ciharyar-ı Güzin isimlerine ek olarak Hz. Muhammed'in torunları Hasan ve Hüseyin isimleri de Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin çalışmasına dahil edilmiştir. Madalyonlardaki yazılar altın varakla yazılmıştır. Bahriye marangozhanesinde yaptırılan madalyon çerçeveler tek parça olmayıp, parçalar halindedir (Berk, 2006, s. 62-63). Muhtemelen yükseğe asılan levhaların maruz kalacağı nem düşünülerek bu duruma karşı dayanıklı olduğu bilinen ıhlamur ağacı tercih edilmiştir (Çelebi, 2021, s. 219). Levhalara gerdirilen koyu yeşile boyanmış keten kumaş/tuval üzerine yazılar işlenmiştir (Sönmez, 2020, s. 581). Ayasofya'nın restorasyonu boyunca tutulan kayıtlarda bu levhaların imalatında iki hattat, bir nakkaşbaşı ve beş nakkaşın görev aldığı yazmaktadır. Kayıtlardan sekiz kişilik bir ekiple hat yazımında çalıştığı anlaşılmaktadır (Özer, 2020, s. 172). 7.5 metre çapındaki madalyonlar ve içlerindeki yazılar emsalleri arasında bilinen en büyük örneklerdir. Yazıların kalem ağzı genişlikleri 35 cm'dir (Akar, 1971, s. 281). Madalyonlardan üç tanesi Görsel 2.52'de gösterilmiştir. İzleyiciye göre apsisin sağında Lafza-i Celal (Allah) ve solunda İsm-i Nebi (Hz. Muhammed) yazılıdır.

[62]Ayasofya ile ilgili bilgiler aktaran Ayvansarayi'nin "Hadikatü'l-cevami" isimli eserinde bu levhaların yapım tarihi olarak 1650 verilmiştir (Özcan, 2020, s. 6).
[63]Lafza-i Celal: "Allah" ismi; İsm-i Nebi: Nebi'nin ismi; Ciharyar-ı Güzin: Seçkin dört dost (İlk dört halife).
[64]18. yüzyılda Yazar Ayvansarayi Hüseyin Efendi ve Şair Müstakimzade Süleyman Efendi de levhaların Teknecizade İbrahim Efendi tarafından yapıldığını yazmıştır (Çelebi, 2021, s. 213).

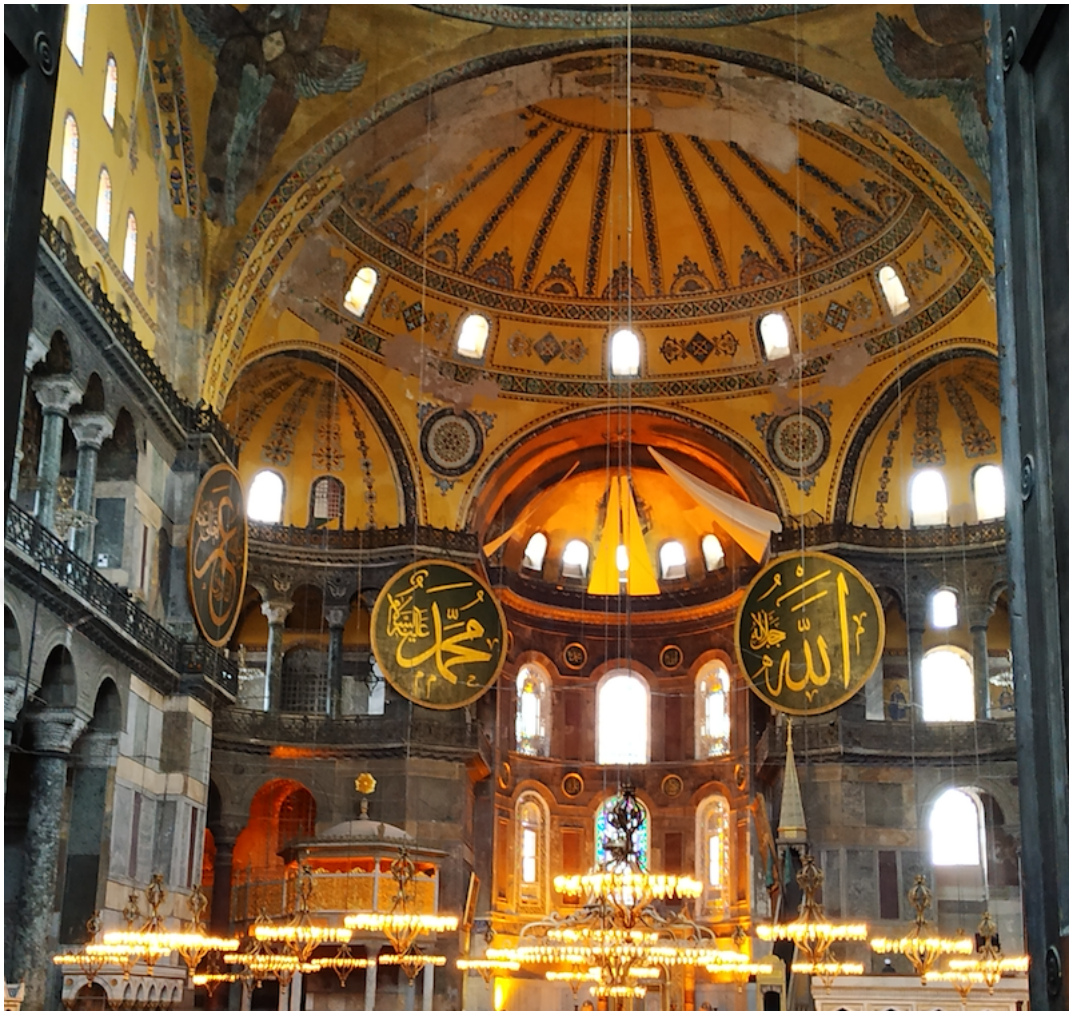

Görsel 2.52. *Levhalardan (madalyon) üç tanesi (Selçuk Eracun)*

Mihrap sofasında ana nefte asılı olan madalyonların küçük boyutlardaki örnekleri asılıdır. *Zerendud* (altınla) hazırlanan bu levhaların *murabba* (kareleme) usülüyle büyütülerek ana nefteki büyük madalyonlar için model oluşturulduğu düşünülmektedir. Bu levhalar da Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin elinden çıkmıştır ve aynı tür keten kumaş/tuval kullanılmıştır. Hattatın imzası Hz Hüseyin levhasının altında "Ketebehu'l-hac es-seyyid Mustafa İzzet İmamu's-sani li emiri'l-mü'minin Abdulmecid Han" şeklinde atılmıştır (Berk, 2006, s. 62-63). Bu levhada yer alan hattat kebesinde (hattatın imzası) 1849 tarihiyle birlikte dikkat çeken diğer bir husus ketebenin damla görünümünde atılmış olmasıdır (Görsel 2.53) (Özer, 2020, s. 272; Çelebi, 2021, s. 221).

Görsel 2.53. *Hz. Hüseyin'in isminin yazılı olduğu levha (Özer, 2020)*

Ayasofya'nın cami niteliğine vurgu yapan en büyük iki mimari detaydan biri dışarıdan bakıldığında minareler; içerinden bakıldığında ise Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin hat levhalarıdır. Mustafa İzzet Efendi'yle ilgili bir detay özellikle Amerikalı turistlerle çalışan turist rehberlerinin anlatımlarında yer verebileceği niteliktedir. Bu detay aktarmadan önce kısaca kendisinden bahsetmek gerekir. Osmanlı hat sanatının öncü isimlerinden olmasının yanı sıra musikişinas ve neyzen olan Mustafa İzzet Efendi devlet adamı kişiliğine de sahiptir. Bu Osmanlı entelektüeli gençlik yıllarında annesi tarafından Kastamonu Tosya'dan İstanbul'a eğitim için gönderilmiştir. Payitahttaki ilk yıllarında İslami bilimlerin yanında *musiki* ve *hüsn-i hat* sanatlarıyla da ilgilenmiştir. Hayatı boyunca pek çok mimari süslemede imzası olan Mustafa İzzet Efendi'nin en büyük eserleri Ayasofya'nın levhaları ve kubbedeki Nur Suresi'dir.

Mustafa İzzet Efendi'nin eserleri Osmanlı topraklarıyla sınırlı kalmamış bir eseri Osmanlı döneminde nadir görülen bir şekilde Amerika'ya kadar ulaşmıştır. Sultan Abdulmecid döneminde Amerika Birleşik Devletleri'nin başkenti *Washington*'da ülkenin kurucusu *George Washington* adına bir anıt dikilmek istenmiştir. Amerikalıların tasavvurunda bütün dünyanın özgürlüğünü temsil etmesi istenen bu anıt için iştirak etmek isteyen ülkelerden anıtın yüzünde yer alacak birer plaka istenmiştir. Dünyanın dört bir yanından Amerika'ya plakaların yollandığı dönemde, 9 Şubat 1853 tarihinde *Amerika*

Birleşik Devletleri Sefareti'nden[65] *Bab-ı Ali*'ye[66] bir talep yazısı ulaşmıştır. Kitabe talebinin üzerine karşılıklı yazışmalar yapılmıştır ve 25 Mayıs tarihinde Ahmed Sadık Ziver Paşa'dan bir beyit yazılması istenmiş ve Ziver Paşa beş gün içerisinde Washington Anıtı'na koyulacak üç farklı beyit göndermiştir. Bu beyitlerden aşağıda yer alan beyit kabul görmüştür (Özer, 2020, s. 184):

> "Devam-ı hulleti te'yid içün Abdulmecid Han'ın,
> Yazıldı nam-ı paki sen-i balaya Vaşington'da"
>
> Günümüz Türkçesi'yle:
>
> "Dostluğun devamını göstermek için Abdulmecid Han'ın temiz adı,
> Washington'da dikilen bu taşa yazıldı (Bardakçı, 1998)"

Marmara Adası mermerinden hazırlanan plakanın üzerine yukarıdaki beytin hattını Kazasker Mustafa İzzet Efendi işlemiş ve altına imzasını atmıştır. Mermer plaka iki ay gibi bir sürede hazırlanarak 1853 yılının sonlarına doğru bir gemi ile Amerika'ya gönderilmiştir. Yapımı 37 yıl süren Washington Anıtının 17. Katında bulunan Osmanlı hatırasının yan taraflarında Bremen, Brezilya, Siyam, İsviçre hükümetlerinden levhalar, altında ise Yunanistan'ın *Partenon Harabesi*'nden gelen levha bulunmaktadır. Yaklaşık 170 yıldır her gün binlerce kişinin ziyaret ettiği Washington Anıtını süsleyen Kazasker Mustafa Efendi imzalı Osmanlı hatırası Amerika ile geliştirilen ilişkilerin ilk belgelerinden biridir (Özer, 2020, s. 184-186).

2.3.6.3.2. *Mihrap yazıları*

Mihrabın üzerinde celi sülüs hat ile *Al-i İmran Suresi 37. ayeti* yer almaktadır (Berk, 2006, s. 62). Anadolu'da çok sayıda caminin mihrabında yer aldığı için *mihrap ayeti* olarak da bilinmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkçe mealine göre ayet şu şekildedir (DİB, 2021c):

[65]Amerika Birleşik Devletleri Sefareti: Amerika Birleşik Devletleri Elçiliği.
[66]Bab-ı Ali: Sadrazam Sarayı.

"Bunun üzerine rabbi ona hüsnükabul gösterdi ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriyya'yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyya onun bulunduğu yere, mabetteki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve 'Ey Meryem! Bu sana nereden?' diye sorar, o da 'Allah tarafından' cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir"

Ayetin altında "Ketebehü İsmail rüznamçe-i Ayasofya-i Kebir. Sene Receb 1151" yazılıdır. Diğer bir ifadeyle hattatın ismi ve 1738'in Ekim ayı not edilmiştir (Berk, 2006, s. 62).

Al-i İmran Suresi'nin altında *Kelime-i Tevhid* ve *Cin Suresi*'nden *18. ayet* yazılıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkçe mealine göre bu ayette "Mescidler yalnız Allah'ındır. O halde Allah ile birlikte başkasına da tapmayın (DİB, 2021d)" buyrulmuştur. Bu yazıya ilişkin hattat ve tarih bilgisi bulunmamaktadır. Mihrap nişinde yarım kubbe içerisinde ve madalyon görünümünde yazılan celi sülüs hatta istifli şekilde *Hac Suresi 29. Ayeti* zerendud (altınla) yazılıdır (Berk, 2006, s. 62). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkçe mealine göre bu ayette "Sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler, adaklarını yerine getirsinler ve o kadim Evi (Kabe) temizlesinler (DİB, 2021e)" buyrulmuştur. Yazının hemen altında *Ketebehu Şefik* şeklinde hattat imzası ve 1265 (Miladi 1848/1849) yılı yazılmıştır. Mihrap içinde dikdörtgen formda, levha şeklinde asılı olan levhada *Al-i İmran Suresi 39. ayeti* bulunmaktadır (Berk, 2006, s. 63). Bu ayette ise Hz. Yahya'nın babası Zekeriyya ve Cebrail arasında geçen hadise aktarılmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkçe mealine göre bu ayet "O mabette durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler: 'Allah'ın bir kelimesini (Hz. İsa'yı) tasdik edici, efendi, iffetli ve salih kullardan bir peygamber olarak Yahya'yı Allah sana müjdeliyor' (DİB, 2021f)" mealindedir.

2.3.6.3.3. *Mihrap sofasındaki yazılar*

Mihrabın bulunduğu alanda sağ ve sol duvarlarda asılı olan farklı boylarda yazılar bulunmaktadır. Sağ taraftaki duvarda celi sülüs niteliğinde dört levha da padişah yazısı olup Ayasofya'ya hediye edilmiştir. Üstte yer alan iki levha Sultan II. Mahmud'a aittir (Akar, 1971, s. 282). Bu levhalardan birinde "Lailahe illallah Huve Rabbi ve rabbi'l-alemin. Muhammedun Nebiyyun sallahu aleyhi ve sellem (Allah'tan başka ilah yoktur, O benim ve bütün alemlerin Rabbidir. Salat ve selam Muhammed Nebi'nin üzerine olsun)" ve altındaki ibarede *Ketebehu Mahmud bin Abdulmecid Han* yazmaktadır. Aynı imzanın bulunduğu, Sultan Abdulmecid'e ait diğer levhada ise "Subhanallahi ve

bihamdihi subhanallahi'l-azim (Azim olan Allah'ı hamd ve tesbih ederim)" yazmaktadır. Sol alt levhada Sultan III. Ahmed'in imzası bulunmaktadır ve "Re'su'l-hikmeti mehafetullah (Hikmet'in başı (ilk adımı) Allah korkusudur)" yazmaktadır (Berk, 2006, s. 63). Sağ altta bulunan levhanın ise Sultan II. Mustafa'ya ait olduğu düşünülmektedir (Akar, 1971, s. 282). Mihrap sofasında yer alan levhalardan bazıları Görsel 2.54, Görsel 2.55, Görsel 2.56, Görsel 2.57, ve Görsel 2.58'de aktarılmaktadır.

Görsel 2.54. *Sultan II. Mahmud'a ait olan levha-1 (Sönmez, 2018)*

Görsel 2.55. *Sultan II. Mahmud'a ait olan levha-2 (Sönmez, 2018)*

Görsel 2.56. *Sultan III. Ahmed'e ait olan levha (Sönmez, 2018)*

Sol duvardaki levhalardan biri imza ve tarih taşımamaktadır. Başka bir levha *Veliyüddin Efendi*'nin imzasını taşırken tarih yazılmamıştır (Görsel 2.57). Diğer bir levha ise 1797 tarihlidir ve *Muhammed Esad-ül Yesari* imzasını taşımaktadır (Görsel 2.58) (Akar, 1971, s. 282; Sönmez, 2018). Burada asılı olan levhaların dışında geçmişte başka yazı levhaları olduğu da bilinmektedir. Ayasofya'nın müzeye çevrilme sürecinde *Yeserizade Mustafa İzzet Efendi*'nin 1800 tarihli levhası Türk-İslam Eserleri Müzesi'ne nakledilirken (Berk, 2006, s. 63), *Hulusi Efendi*'nin ve *Abdürrauf Efendi*'nin levhaları Sultanahmet Camii'ne taşınmıştır (Akar, 1971, s. 282).

Görsel 2.57. *Veliyüddin Efendi'ye ait olan levha (Sönmez, 2020)*

Görsel 2.58. *Muhammed Esad Yesari'ye ait olan levha (Sönmez, 2018)*

2020 yılında Ayasofya'nın yeniden camiye dönüştürülmesiyle mihrap sofasına yeni levhalar asılmıştır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından yapıya vakfedilen iki levhada *Al-i İmran Suresi'nden 159.* ve *160. Ayetler* yazılıdır (Anadolu Ajansı [AA], 2021). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkçe mealine göre ayetlerin sırasıyla anlamları aşağıdaki gibidir;

Al-i İmran 159: "Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever (DİB, 2021g)"

Al-i İmran 160: "Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O'ndan sonra size kim yardım edebilir? Öyleyse müminler yalnız Allah'a güvensinler (DİB, 2021h)".

2.3.6.3.4. *Kubbe yazıları*

Kilise döneminde Ayasofya'nın kubbesinin içinde bir haç figürü, sonrasında ise *Pantokrator*[67] *İsa* mozaiği olduğu muhtelif kaynaklarda tekrar edilmektedir. Hatta İstanbul'un Fethi'ni izleyen yıllarda yüksek bir iskele kurmanın güçlüğü ve iskelenin ibadete engel olabileceği düşüncesiyle Pantokrator İsa mozaiğinin bir süre daha kaldırılmadığı ifade edilmektedir. Eğer varsa bu mozaiğin ibadet esnasında göz hizasının çok üstünde yer alması müdahale edilmemesinin diğer bir nedeni olabilir.

Fossati restorasyonuna kadar kubbenin iç tarafında ne olduğuna ilişkin bir kaynak Paulus Silentiarius Ekphrasis isimli eseridir. Dönemin yazarı Paulus Silentiarius Ayasofya'nın açılış gününe ilişkin tasvirler yaparken merkez kubbede haç figürünün bulunduğundan bahsetmektedir (Chuvin, 2011, s. 91). Semavi Eyice'ye (1984) göre buradaki haç 842 yılında kaldırılmış; yerine İsa mozaiği işlenmiştir. Mozaik 989 yılında bozulmaya başlamış ve 1346 yılında tamamen dökülmüştür. *V. Ioannes Palaiologos* (1341-1391) döneminde yapılan 1355 tarihli onarımda 11 metre çapında bir madalyon içine Pantokrator İsa mozaiği yerleştirilmiştir. 17. yüzyılın ortalarına kadar açık halde duran Pantokrator tasviri daha sonra kapatılarak yerine bir yazı yazılmış, Fossati restorasyonu esnasında Kazasker Mustafa İzzet Efendi günümüzde de hala görülebilen

[67]Pantokrator: Yunanca *pantokratoras* kelimesinden türetilen kelime 'her şeye gücü yeten, kadir-i mutlak' anlamlarına gelmektedir (Gezgin, 2018, s. 213).

Nur Suresi 35. Ayeti'nin bir bölümü kubbeye işlemiştir. Bu eser Görsel 2.59'da aktarılmıştır.

Görsel 2.59. *Ayasofya'nın kubbesinde Nur Suresi 35. Ayeti (kulturportali.gov.tr)*

Ayasofya'da Fossati restorasyonuna kadar kubbenin içinde bir Pantokrator İsa mozaiği olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yakın zamanda gerçekleşen kubbe onarımlarında bu soruya yanıt verebilecek ipuçlarına ulaşılmıştır. Kubbede oksitlenen metal çivileri çıkarmak için yapılan restorasyon çalışmalarında[68] kubbenin tuğla örgüsüne kadar ulaşılmış ve iki katman halinde sıva tabakası tespit edilmiştir. Ancak kubbede daha önceden mozaik bulunduğuna delil olabilecek herhangi bir tessera ya da yatak harcı kalıntısı ile karşılaşılmamıştır (Gökçe, 2010, s. 51).

Günümüzde Ayasofya'nın kubbesinde görülebilen yazı *Nur Suresi 35. Ayeti'*nin bir bölümüdür. Daire formunda bir kasnağa gerdirilerek ayetin yazımı için zemin oluşturan brandaların üstüne altın kullanılarak işlenen Nur Suresi 35. Ayeti 3.15 metre

[68] Çıkarılan metal çiviler yerine aynı mukavemeti sağlayacak ve oksitlenmeyecek epoksili cam elyafı kullanılmıştır (Gökçe, 2010, s. 51).

genişliğinde bir alanda yer almaktadır ve 14 cm kalem ağız genişliğiyle yazılmıştır (Özcan, 2020, s. 8). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkçe mealine göre ayette buyurulanlar aşağıdaki gibidir:

"Allah göklerin ve yerin Nur'udur. O'nun nuru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise, sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır; bu (kandil), doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır (Berk, 2006, s. 63; DİB, 2021i)"

Yerden 56 metre yükseklikte yer alan yazının zeminden net ve rahat okunabilmesi için perspektif hesaba katılması ve yazının izleyiciye doğru aksinin sağlanması dikkat çekicidir (Sönmez, 2020, s. 582).

2.3.6.4. *Onarımlar ve eklemeler (Osmanlı dönemi)*

Fetih'ten sonra Ayasofya'nın maruz kaldığı 1509 depremi ile Fetih'ten sonra yapılan sıvalarının döküldüğü, bu depremin öncesinde ve sonrasında *Muslaheddin*, *Sinan-ı Atik*, *Ali*, *Ayas*, *Hayrettin* ve *Koca Sinan* gibi mimarlar tarafından onarıldığı bilinmektedir. Sultan II. Selim döneminde (1566-1574) merkezi kubbenin ağırlığı nedeniyle duvarların dışa doğru esnemesi Mimar Sinan'ın müdahalesiyle durdurulmuştur. Bu müdahale Ayasofya'nın kuzey duvarına bina edilen iki paye ve kuzeybatı, güneybatı yönlerinde yapılan iki minare ile gerçekleşmiştir. Mimar Sinan'ın Ayasofya'nın günümüze ulaşmasında rolü büyüktür. 1766 depreminden sonra Sultan II. Mahmud tarafından onarımı sağlanan yapı 1806 ve 1841 depremlerini az hasarla atlatmıştır (Aydıngün, 2005, s. 1005).

Sultan Abdulmecid'in emriyle Osmanlı dönemindeki en büyük onarım olan Fossati Kardeşler restorasyonu (1847-1849) gerçekleşmiştir. İsviçreli iki kardeş olan *Gespare Trajano Fossati* ve kardeşi *Guiseppe Fossati* Çar Nikolay I tarafından görevlendirildikleri Rus Elçilik Binası'nın yapımı için İstanbul'da bulundukları sırada Sultan Abdulmecid tarafından Ayasofya'nın onarımı için görevlendirilmiştir (Özcan, 2020, s. 6). Fossatiler galerideki on iki adet sütunun emniyete alınması, kubbedeki yarıkların onarılması, eski mozaiklerin bir bölümünün ortaya çıkarılması gibi çalışmalar yapmıştır (Gökçe, 2010, s. 52). Üzeri kapalı olan bazı mozaikleri gün ışığına çıkartarak belgelemeleri Fossati Kardeşlerin diğer bir faaliyetidir (Ahunbay, 2017, s. 39). Ortaya çıkarılan mozaiklerin üstlerinin tekrar kapatıldığı bilinmektedir. Merkezi kubbenin iç kısmı Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin çalışmasıyla örtülmüştür (Gökçe, 2010,

s. 52). Teknecizade İbrahim Efendi tarafından yaptırılan dörtgen levhalar kaldırılarak yerine Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin yuvarlak levhaları asılmıştır (Akdoğmuş, 2020, s. 136). Mozaikler döküldüğü için estetik bütünlüğü bozulmuş bazı kısımlar sıva ile kapatılmış, sıvanın üzeri sarıya boyanmış ve estampajla[69] küçük kareler bezenerek mozaik görünümü verilerek boşluklar kapatılmıştır (Ahunbay, 2017, s. 39).

Ayasofya'nın galerisinde bulunan eğik sütunlara yapılan müdahaleler, ana payandalardan kubbe kasnağına uzanan uçan payandaların sökülmesi, kubbenin kaidesine ve kasnak seviyesine demir kuşaklama yapılması Fossati restorasyonunun taşıyıcı sisteme ilişkin onarım işlemleri arasındadır. Fossati restorasyonunda yapıya eklenenler ise hünkar mahfili, avizeler, alçak sofalar (Ahunbay, 2017, s. 40), muvakkithane (Akdoğmuş, 2020, s. 136) ve mozaiklerin restorasyonu esnasında elde edilen tesseralar bir araya getirilerek yapılan ve Osmanlı sanatında tek olan mozaik Sultan Abdulmecid tuğrasıdır (Görsel 2.60). Fossati restorasyonu Ayasofya'da gerçekleşen en kapsamlı restorasyonlardan biri olmakla birlikte Ayasofya'nın özellikle iç mekanında gözle görülür etkileri en fazla olan restorasyondur. Her ne kadar baştan aşağı yenilenmiş olsa da Fossati restorasyonlarından yaklaşık 20 yıl sonra -19. yüzyılın ikinci yarısında- bu yapıyı ziyaret eden Amerikalı yazar *Mark Twain*'in (1853-1919) "Burası paganlar aleminin en paslı, eski ve sevimsiz binası" diyerek anlattığı Ayasofya izlenimlerini Eski Dünya'nın kültürüne karşı bir ön yargı olarak değerlendirmek de mümkün olabilir (Mülayim, 2020, s. 46).

Görsel 2.60. *Tesseralardan yapılan Sultan Abdulmecid tuğrası (Hayati İnaç)*

[69]Estampaj farklı zeminler üzerine kağıt koyularak desenlerin çoğaltılması tekniğidir.

Fossati restorasyonu değerlendirilirken 19. yüzyılın restorasyon anlayışını göz önüne almak gerekir. Çünkü bu yüzyılda restorasyon çalışmaları bir yapıyı ayakta tutmanın ötesinde modern koruma anlayışının hakim olduğu bir dönemdir. Dönemin restorasyon ilkelerinin belirlenmesinde önemli bir rolü olan *Eugene Emmanuel Viollet-le Duc* (1814-1879) restorasyonu "bir yapıyı restore etmenin onu korumak, onarmak ya da yeniden yapmak değil, belirli bir zamanda hiç varolmadığı şekliyle tam bitmiş bir yapı haline getirmek" şeklinde tanımlamıştır. Viollet-le Duc ile aynı yüzyılda restorasyon faaliyetleri yapan mimar Fossati Kardeşlerin Ayasofya'da bir onarımla birlikte tasarım da gerçekleştirmiş olması bununla açıklanabilir (Akdoğmuş, 2020, s. 141-142).

1894 depreminde yapıda ortaya çıkan hasarlar için 1894-1909 yılları arasında onarım çalışmaları yapılmış ancak 1910-1912 yıllarında başlayan Balkan Savaşı ve sonrasında I. Dünya Savaşı nedeniyle onarımlar sürdürülememiştir.

2.3.6.5. *Günümüze ulaşamayanlar (Osmanlı dönemi)*

Ayasofya'nın Osmanlı döneminde eklenen bazı yapı ve eşyaları da günümüze ulaşamamıştır. Bunların başında yapının 15. Yüzyılda camiye dönüştürülmesinin ardından dönemin önemli alimlerinin ders verdiği (Sınmaz Kılınç, 2020, s. 165; Akar, 1971, s. 289) Ayasofya Medresesi gelmektedir. Ayrıca yapının müzeye dönüştürülme sürecinde bazı eşyalar başka yapılara gönderilmiştir (Akar, 1971, s. 284). Sıradaki başlıklarda Osmanlı dönemi eklemelerinden günümüze ulaşamayanlar aktarılacaktır.

2.3.6.5.1. *Ayasofya Medresesi*

İstanbul'un Fethi'nin ardından Ayasofya'nın içindeki papaz odaları medrese eğitimi için kullanılmıştır ve dönemin ünlü alimlerinden Molla Hüsrev burada *müderris* olarak görev yapmıştır (Sınmaz Kılınç, 2020, s. 165). Fatih Sultan Mehmet'in Ayasofya'nın kuzeybatısına 1466 yılında yeni bir medrese inşa etmesiyle eğitim faaliyetleri burada sürdürülmüştür (Gürkan-Anar, 2016, s. 667). Medresenin bir kısmında Akşemsettin'in ikamet ettiği ve ders verdiği aktarılmaktadır (Akar, 1971, s. 289). Ayasofya Medresesi 1471'de *Samaniye Medreselerinin* (Sahn-ı Seman Medreseleri) inşasına kadar kentteki en yüksek mertebeli medrese olarak hizmet vermiştir (Gürkan-Anar, 2016, s. 667). Osmanlı döneminde İstanbul'da yaşanan depremlerde zarar gören Fatih Sultan Mehmet devrine ait çok sayıda yapı gibi tahribata uğrayan medrese de Sultan

II. Bayezid döneminde onarılmıştır (Akar, 1971, s. 289). Sultan Abdülaziz hükümdarlığında *Şehremini* (Belediye Başkanı) olan Server Paşa'nın Ayasofya'nın cephesini kapattığı gerekçesiyle 1869-1870 tarihlerinde yıktırdığı yapı 1873'te yeniden inşa edilmiştir (Sınmaz Kılınç, 2020, s. 161). Yine de Ayasofya Medresesi günümüze ulaşamamıştır. Dönemin (1931-1935) Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Abidin Özmen'in talimatıyla 27 Ağustos 1934'te toplanan Ayasofya Komisyonu'nun hazırladığı raporda Ayasofya Medresesi'nin yıkılması önerilmiştir. Medresenin yıkılmadan hemen önce *kimsesizler yurdu* olarak kullanıldığı bilinmektedir (Akan, 2020, s. 321-322). 1935 yılına gelindiğinde Medrese harap ve perişan halde olduğu gerekçesiyle yıkılmıştır (Akar, 1971, s. 289).

2.3.6.5.2. *Cami içerisindeki eşyalar*

Ayasofya'da 500 yıla yakın Osmanlı dönemine ait rahleler, asma kandiller, Sakal-ı Şerif ve Kuran-ı Kerim çekmeceleri, halılar, yazı levhaları, sandıklı saatler ve o dönem ayakkabıların koyulduğu pabuçluklar bugün görülememektedir. Bu unsurlar her ne kadar mimariye ait olmasa da Ayasofya'yı tamamlayıcı niteliktedir. Bu eşyalardan mihrap önünde bulunan altı şamdan ve mihrap önüne serili olan bir halı görülmektedir. Ayasofya'nın Osmanlı dönemi halıları yapı müzeye çevrildikten sonra Edirne camilerine gönderilmiştir. 1926 yılında Mambury tarafından kaydedilen üzerinde ayetlerin yer aldığı duvar halılarının ise akıbeti bilinmemektedir (Akar, 1971, s. 284).

2.3.7. Grafitiler

Grafiti sert bir zemine yazılan yazılara veya çizilen şekillere verilen isimdir. Kilise gibi yapılarda duvarlara ve sütunlara işlenmiş çok sayıda grafiti bulunmaktadır. Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Konstantinopolis'in, Osmanlı döneminde ise İstanbul'un en önemli yapısı Ayasofya'dır. "Ziyaretçi" ya da "hacı" sıfatıyla İstanbul'a gelenler ilk olarak Ayasofya'yı ziyaret etmiş; içlerinden bazıları duvarlara, sütunlara izlerini bırakmıştır. Grafitileri çizen kişilerin muhtemel motivasyonu kutsallık atfettikleri yapıya isimlerini yazarak kurtuluşa ermek olabilir (Thomov, 2014, s. 168).

Grafitileri çizen kişilerin kilisede görev yapıp yapmadıkları ya da hizmet ettikleri zaman dilimlerinde grafitileri çizip çizmedikleri merak konusudur. Kilisedeki hizmet sürelerinin uzunluğu düşünüldüğünde görevlilerin mermer zemine bir şeyler kazıyacak

kadar çok zamanı olduğu düşünülebilir. Ayrıca yapıyı kısa süreli ziyaret edenlerden galeriye çıkan kimseler kendilerinden önce grafitileri bırakan kişilere özenerek duvarlara ya da sütunlara bir şeyler kazımış olabilir. Grafitilerin ayin sırasında mı ziyaret sırasında mı yapıldıklarını tahmin etmek zor olmakla birlikte en fazla galeride yer almaları makul görünmektedir. Çünkü galeride bir duvar ya da sütuna grafiti kazarken mihrapta ya da kilisenin ana ibadet alanı olan naosta yer alan bir rahip tarafından fark edilmek zordur (Thomov, 2014, s. 170).

Ayasofya'daki grafitiler Yunan, Kiril, Ermeni ve Latin alfabesindeki harflerden oluşmaktadır. Yazan kişinin tarihini de not ettiği grafitilerin dışındakilerin kazındıkları tarihi bulmak için *paleografik*[70] karşılaştırma yapılmaktadır. Bu yöntem grafitide yer alan harf formlarının tarihi bilinen dokümanlardaki harflerle kıyaslanmasıyla takip edilmektedir (Thomov, 2014, s. 170).

Ayasofya'da grafitiler farklı dillerde duvar yazıları ya da çizimler halindedir (Savova ve Tomov, 2019). Ayasofya'da hayvan figürlerinden gemilere, silahlardan haç figürlerine, monogramlardan taş ustalarının işaretlerine kadar çeşitli grafitiler bulunmaktadır (Thomov, 2019a, s. 289). Bunların dışında Tanrı'dan yardım taleplerinin yer aldığı grafitiler de mevcuttur. Bu grafitilerde "Tanrım kuluna yardım et", "Tanrım, kulun Theodime'e yardım et", "Tanrım, kulun Francs'a yardım et", "Tanrım kulun Theodosius'a yardım et", "Tanrım, kulun John'a yardım et, amin", "Tanrım, günahkar kulun Keşiş Damian'a yardım et, amin", "Tanrım, merhamet et", "Tanrım bana merhamet et – günahkar" ifadeleri yer almaktadır (Evdokimova, 2013). Tarih detayının yer almadığı bu yazılar paleografik karakterleri incelendiğinde 10. ve 13. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Sıradaki bölümlerde bu grafitilerden akademik çalışmalara konu olmuş bazı örnekler açıklanacaktır.

2.3.7.1. *Rus Grafitileri*

Özellikle Orta Çağ'da Hristiyanlar kutsal gördükleri yapıların duvarlarına yazılar yazarak bir tür dua ritüeli ortaya çıkarmıştır. Duvarlardaki, korkuluklardaki ya da sütunlardaki yazılar var oldukça ebedi bir duanın da var olacağına inanan Rus hacılar da Ayasofya'nın duvarlarına dileklerini işlemiştir. 1954'te yayınlanan Cyril Mango'nun

[70]Paleografik: Antik Çağ ve Orta Çağ yazılı metinlerinin yazı karakteri üzerinden yazı evrimini inceleyen bilim dalına ilişkin (Hasol, 2020, s. 255).

makalesini 1969'dan Los Angeles Üniversitesi'nden Barbara G. Van Nice'in fotoğraf çekimleri izlemiş, çekilen iki bin kadar fotoğraf arasında eski Rus grafitileri de yer almıştır. Ayasofya'da Slav dillerinde yazılan grafitileri çalışan *A. A. Alekseyev* 1996'da beş farklı yerde, *Yu. A. Artamonov* ve ekibi ise 2007'de on üç farklı yerde Rus Orta Çağ grafitilerini keşfetmiştir. Alekseyev'in galerinin güneybatısındaki son sütunda göğüs hizasında keşfettiği *Stefanos Rus Diakon* yazısının seyyah Stefan Novgorodets'e ait olabileceği düşünülmektedir. Seyahatnamesinde böyle bir detay olmamasına rağmen Patrik'le görüştüğünü aktardığı için yazının Stefan'a ait olabilir (Oktan ve Derviş, 2015, s. 326).

2.3.7.2. *Gemi Grafitileri*

Galeri katında 35 civarında gemi grafitisi bulunmaktadır (Thomov, 2014). Galeri katı dışında gemi çizimi yalnızca bir tanedir. Gemi çizimlerinin galeride yoğunlaşması denizcilerin gözden uzakta bir yerde çizim yapma isteği ya da üst galerinin denizciler tarafından kullanılmış olmasıyla açıklanabilir (Özdaş, 2007, s. 61). Viking gemileri, kalyonlar, küçük sandallar, ticaret gemileri, karavelalar gibi türlerin yer aldığı gemi grafitilerinde yelken, dümen ve kürek gibi detaylara yapılan vurgular bu çizimlerin gemi personeli tarafından yapıldığını düşündürmektedir. Gemi grafitilerinin bir kısmı çizgileri net olmadığından belirsizdir. Bu yüzden gemilerin sınıflandırılması, tarihi metinlerdeki tasvir ya da gemi kalıntılarıyla kıyaslanması her zaman sonuç vermemektedir. Her ne kadar çizimlerde yer alan gemi armalarına bakarak hangi millete ait olduklarına yönelik çıkarımlar yapılsa da Akdeniz coğrafyasında gemi yapımında çok fazla ortak pratik bulunması bu çıkarımları kesin kılmamaktadır. Ancak bazı çizimlerde geminin kıç tarafında sancakta yer alan *Aziz. George Haçı* figüründen *Ceneviz* gemilerinin tasvir edildiği rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bazı gemilerde ise pruvada (burun kısmı) görülen ejderha başları bu gemilerin Viking gemileri olduğunu ortaya koymaktadır (Thomov, 2014). Thomov'un (2020) Viking Gemisi olarak nitelediği çizimlerden biri Görsel 2.61'de yer almaktadır.

Görsel 2.61. *Viking gemisi grafitisi (Thomov, 2020)*

Gemilerin neden yapıldığına ilişkin tartışmalarda bir görüş bu çizimlerim basit bir oyalanma motivasyonu ile yapıldığını, diğer görüş ise bu çizimlerin gemicilerin duası niteliğinde olduğunu savunmaktadır (Thomov, 2014). Bu dua sefere çıkan ya da çıkacak olan denizcilerin tehlikelere karşı korunmak için Tanrı'dan yardım istemesidir. Gemi sahibi olmak isteyen tacir ve kaptanlar ya da seyahate çıkan hacılar gemi çizimleri yapmış olabilir (Özdaş, 2007, s. 65). Diğer taraftan, fırtınalarda gemilerinin çıkardığı gıcırtıları gemilerinin sesi olarak kabul eden ve onlara şahsiyet yükleyen, gemilerin bir ruha sahip olduğuna inanan gemiciler kutsal yapıların duvar ya da sütunlarına gemilerinin çizimlerini işlemiş olabilir (Thomov, 2014). Grafitilerden bazılarında gemilerin ters çizildiği görülmektedir. Yalnızca galeri duvarlarını kaplayan panolar üzerinde yer alan ters gemi çizimlerinin restorasyonlar esnasında sökülen panoların restorasyondan sonra ters takıldıklarını düşündürmektedir (Özdaş, 2007, s. 61). Onarım sonrası mermerin ters takılması nedeniyle ters bir şekilde duran yalnızca gemi grafitisi değildir. "Tanrım, kulun John'a yardım et, amin" şeklindeki dua grafitisinin de aynı nedenle ters durduğu düşünülmektedir (Evdokimova, 2013, s. 275).

2.3.7.3. *Kadeh Tutan Kadın Grafitisi*

Kuzey galerinin doğu duvarında en sağdaki pencerenin sağında 7,5 cm genişlik ve 23 cm yüksekliğe sahip, yerden 130 cm yükseğe yapılmış bir çizim bulunmaktadır. Çizimde elinde ayin kadehi tutan Orta Çağ döneminden bir kadın bulunmaktadır. Çizimin üzerindeki Yunanca monogramlardan soldaki *Meletios* sağdaki ise *Patriarchos* olarak deşifre edilmiştir. İki monogramın arasındaki eski Slav dilinde yazılmış yazıda "Tanrım, günahkar Thedora Smena'yı bağışla" yazmaktadır. Bu yazının ölü bir kadın için 13.-14.

yüzyıllarda yazıldığı düşünülmektedir. Bu yazının hemen üstünde ise bu kez Kiril alfabesinin kullanıldığı, "kadın papaz yardımcısı" anlamına gelen Yunanca *diyakoz* yazılıdır. Çizimdeki figür, eski Slav dilindeki yazı ve diyakoz ifadeleri arasında bağlantı kurmak zordur (Savova ve Tomov, 2019). Grafiti Görsel 2.62'de yer almaktadır.

Görsel 2.62. *Kaden tutan kadın grafitisi (Savova ve Tomov, 2019)*

Çizimi yapan kişi grafitide yer alan kadının kıyafetindeki çizgilerden, yüksek yakalarına, başındaki haç simgeli başlıktan bilekliğine, paçalarına kadar inen önden düğmeli kolsuz elbisesine kadar detayları tasvir etmiştir. Kadın sağ elinde bir kadeh tutarken sol elini kıyafetteki aralıktan çıkarmıştır. Tuniğinin altından ayakkabıları görünmektedir. Kadının başındaki haç sembolü bulunan başlığın kulaklarını kapatması evli olduğuna işarettir. Başlıktaki haç Doğu Roma'dan çok Latin tarzındadır. Kuzey galerideki çok sayıda Latin çiziminin varlığı da bu düşünceyi desteklemektedir. Başlıktaki haç kadının bağış yapan bir hacı olduğunun da işareti olabilir. Kadının üstündeki kıyafet İngilizce *houppelande* olarak bilinen ve Türkçe'deki karşılığı *manto*

olan hem erkeklerin hem de kadınların giydiği uzun bir parçadır. Kadınların giydiği tür daha uzun, yüksek yakalıdır. Bu detaylar figürün kadın olduğunu teyit etmektedir. Bu kıyafet ilk kez 1350'lerde ortaya çıkmış 100 yıldan fazla giyilmiştir. 1415'e kadar kadın mantosunun moda olduğu düşünüldüğünde çizim tarihi ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden çizim 15. yüzyıla tarihlenmektedir. Tasvirin üstündeki "diyakoz" ifadesi ile tasvirdeki kadın figürü aynı dönemde kazınmamıştır. Bu grafitiyi kazıyan anonim kişi Orta Çağ'daki Latin bir kadın için yaptığı şahitliği Ayasofya'ya işlemiştir. Kadının elinde tuttuğu obje ayin kadehidir. İmparatoriçe de dahil bir kadının komünyon ayini esnasında kadehe dokunmayacağı bilindiğinden bu grafitinin bir bağış anını tasvir ettiği düşünülmektedir (Savova ve Tomov, 2019).

2.3.7.4. *Yılan Grafitisi*

27 X 19.5 cm ebatlarındaki grafiti kuzey galeride bulunmaktadır. Yerden 140 cm yükseğe çizilen grafiti kuzeydoğu tarafındaki rampa girişinin sağında yer alan mermer üzerine işlenmiştir. At üzerindeki savaşçının elindeki uzun mızrakla atın altındaki yılanı -ya da canavarı/yaratığı/ejderhayı- öldürdüğü tasvir Hristiyanlığa ait bir sahnedir. Hristiyan sanatındaki benzer mozaik ya da fresklerde isme de yer verildiğinden savaşçının kim olduğunu bulmak kolaydır. Ancak bu grafitide isme yer verilmemiş, savaşçı ya da şövalye olarak ifade edilebilecek at üzerindeki figürün kalkanı, mızrağı ve atın eyer takımları tasvir edilmiştir. İtalyan şövalyelerinde görülen örneğe benzeyen bir kalkanı tutan şövalye *barbuta* olarak bilinen İtalyan tarzı bir zırhlı miğfer giymektedir. Bu tip miğfer klasik Yunan Korint başlığını anımsatmaktadır ve önünde Y şeklinde bir açıklık olan, şövalyelerin gözlerini ve ağızlarını açık tutan, nefes almayı kolaylaştıran bir özelliğe sahiptir. Zırhın gövde kısmı *Cermen* tarzındadır. Tasvirin kıyafetindeki detaylar 1430-1470 yılları arasına tarihlendiğini düşündürmektedir. O dönemde Doğu Roma İmparatorluğu'nun Konstantinopolis içinde sıkıştığı ve çok sayıda paralı asker çalıştırdığı düşünüldüğünde bu grafitinin muhtemelen Batı'dan gelen bir Avrupalı tarafından çizildiği düşünülmektedir. Tasvirin kıyafetindeki İtalyan ve Cermen çağrışımları da bu tezi güçlendirmektedir (Thomov, 2019a, s. 292). Yılanla mücadele eden savaşçının grafitisi Görsel 2.63'de aktarılmaktadır.

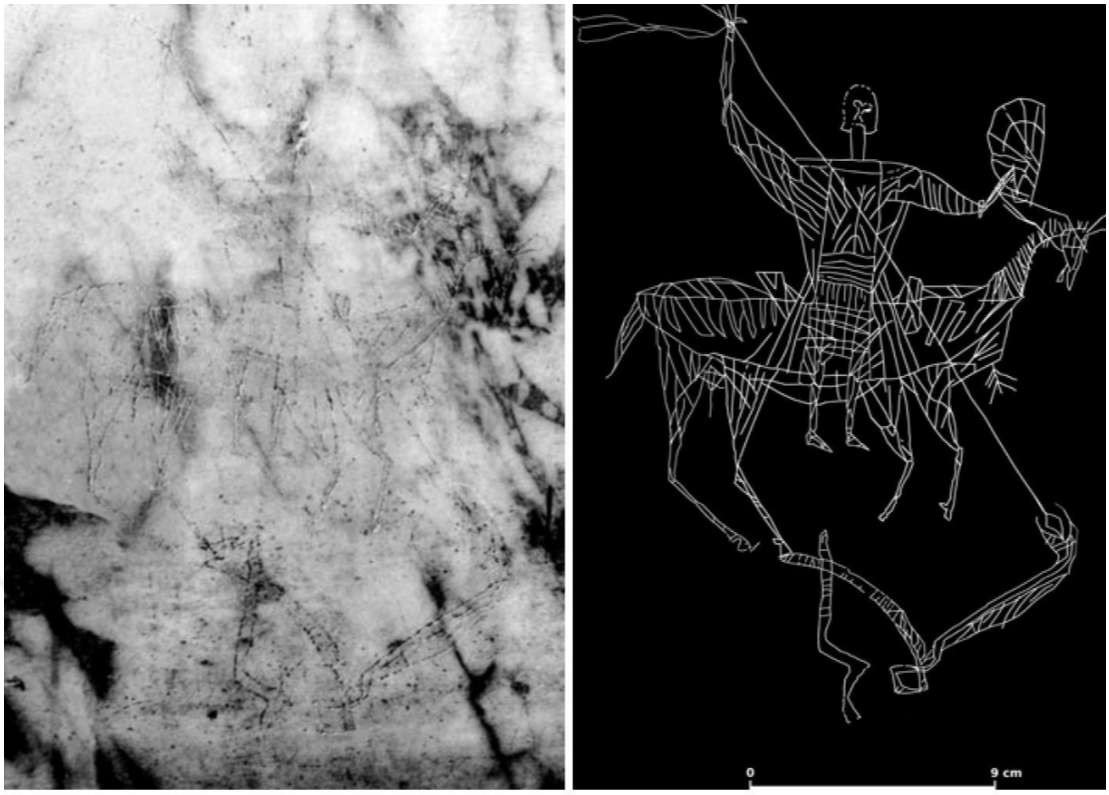

Görsel 2.63. *Yılanla mücadele eden savaşçının grafitisi (Thomov, 2019)*

1453 Ocak ayının sonunda Cenevizli komutan *Giovanni Giustiniani*'nin başında olduğu 400 askerden oluşan silahlı birliğin Konstantinopolis limanına yaptığı gösterişli girişin halk üzerindeki etkisi düşünüldüğünde tasviri çizen kişinin kendi gözlemlerini detaylı bir şekilde Ayasofya'nın mermerine işlemiş olabileceği de diğer bir ihtimaldir. Yine de grafitideki tasvire ilişkin en güçlü ihtimal *Aziz George*'dur. Doğu'daki uygulamalarda Aziz George tasvir edilirken başında bir hale de bulunduğu bilinmektedir. Grafitiye yakından bakıldığında tasvirdeki insan figürünün başında bir hale görülmemektedir. Bu durum Avrupa'da yükselen Rönesans'la birlikte büyüyen natüralist düşünce ile açıklanabilir. Çünkü natüralist düşüncenin görsel sanatlarda kendine yer bulmasıyla hale kullanımı azalmıştır. 15. yüzyıldan itibaren başında hale bulunmayan atlı Aziz George figürlerinin sayısı artmıştır. Avrupa görsel sanatında 15. yüzyıldan itibaren yılanın öldürüldüğü sahnelerde en yaygın isim Aziz George'dur. Bu popülaritede Bizans sanatının Batı'yı etkilemesi belirleyici olmuştur. Doğu sanatında bu sahnede Aziz Theodore daha yaygın bir şekilde tasvir edilirken Batı'da Aziz George ön plana çıkmıştır. Diğer taraftan Aziz George tarafından öldürülen varlığın niteliğine ilişkin kesin bir tespit efsanelerde yer almamaktadır. Doğu'daki efsanelerde anlatılan yaratık daha çok yılana

benzerken Haçlıların Batıya taşıdığı efsanelerde farklı canlı tasavvurları bulunmaktadır. Grafitideki tasvirin Doğu'daki yılan tasvirine daha çok benzediğini söylemek mümkündür. Aziz George tasvirinin Orta Çağ'da Batı'dan izler taşıyan bir asker gibi yapılması, ancak öldürülen yaratığın Doğu'daki yılan figürüne daha çok benzemesi bu grafitinin eklektik bir sanatçı tarafından mermere işlendiği sonucunu ortaya koymaktadır (Thomov, 2019a, s. 292).

2.3.8. Ayasofya'nın müzeye ve tekrar camiye dönüştürülmesi (Cumhuriyet dönemi)

Mondros Mütarekesi'nin ardından Ayasofya'nın kiliseye çevrileceğine yönelik söylentilerin artması üzerine (Öztürkci, 2021, s. 3) *30. Alay*'dan bir grup asker Ayasofya'yı korumak için nöbet tutmaya başlamıştır. Bir kısım asker yapı içinde diğerleri ise çevredeki evlere konuşlanarak Ayasofya'yı beklemiştir. Dört makineli tüfekle iki yüz kadar asker tarafından tutulan nöbeti öğrenen Rumlar vaziyeti İngiltere'ye şikayet etmiştir. Bu şikayet üzerine 30 Aralık 1918'de Ayasofya'ya gelen *İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb* Rumlara "endişelenmemelerini, Türkiye'de askerlerin camilerde konaklamasının alışıldık bir durum olduğunu" söylemiştir. Bu süreçte Ayasofya'nın kiliseye çevrilmesi için propaganda yapan Rumlar Ayasofya'nın çevresindeki arsa ve binaları değerlerinin çok üzerinde ödemeler yaparak satın almaya başlamıştır. Emniyet'i Umumiye Müdüriyeti (Emniyet Genel Müdürlüğü) tarafından yapılan bilgilendirmenin ardından Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) tarafından Ayasofya çevresindeki taşınmaz mülklerin Rumlar tarafından satın alınmasını engellemek için karar alınmıştır. Rumların Avrupalı ülkelerle temasa geçerek Anadolu Hristiyanlarının Yunanistan'a katılmak istediklerini, Ayasofya'nın kiliseye çevrilerek Patrihane'ye geri verilmesini beklediklerini bildirmesi ile Ayasofya'nın kiliseye dönüştürülmesi tasavvuru uluslararası bir gündeme dönüştürülmeye çalışılmıştır (Akan, 2020). 1922'de Türk Bağımsızlık Mücadelesinin başarıyla sonuçlanması Yunanlıların beklentileri boşa çıkarmıştır (Öztürkci, 2021, s. 3). Cumhuriyet'in ilan edilmesine aylar kala Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Komutanlığı'nın 2 Nisan 1923'te Ayasofya'da devamlı nöbetçi bulundurulması ve ziyaretlerin görevliler eşliğinde yapılması kararlarını içeren bir emir yayınlamıştır (Akan, 2020).

Cumhuriyet'in ilanından sonra Ayasofya'nın kubbesinin çökme ihtimaline karşı Nafia Vekaleti'nin oluşturduğu Fen Heyeti'ne analizler yaptırılmış Cumhuriyet

döneminde önemli eserler veren Mimar Kemal Bey'e rapor hazırlattırılmıştır. 1930'lar Ayasofya'da etüt çalışmalarının yapıldığı yıllardır. 1931'de Bizans Enstitüsü'nden (Amerika Birleşik Devletleri) Thomas Whittemore öncülüğünde yürütülen mozaikleri ortaya çıkarma çalışmalarında yapı fiilen ibadete kapatılmıştır (Öztürkci, 2021, s. 3). Bu dönemde Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Abidin Özmen'in "Ayasofya'nın müze yapılmasının bütün şark aleminde sevinçle karşılanacağı ve insanlığa yeni bir ilim müessesi kazandırılacağı" argümanıyla yaptığı öneri neticesinde Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi süreci başlamıştır (Bölükbaşı, 2021, s. 53).

Akademik alanyazında müzeye çevrilme kararını konu alan çalışmalar sınırlıdır. Kamuoyunda da Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi ve yeniden camiye tahvil edilme düşüncesi uzun yıllar tartışılmıştır. Yapı müzeye çevrilirken imzalanan belgelerin gerçek olup olmadığı; Ayasofya'yı müzeye çeviren Bakanlar Kurulu Kararı'nın Resmi Gazete'de yayınlanıp yayınlanmadığı; Bakanlar Kurulu Kararı'ndaki Atatürk imzasının gerçek olup olmadığı; Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesinin getirdiği yükümlülükler ve yapının Cumhuriyet döneminde müzeye ya da tekrar camiye dönüştürülmesinin hukuki zeminine kadar farklı konular kamuoyunun gündeminde yer almıştır.

Ayasofya açıldıktan sonra 916 yıl kilise, 482 yıl cami ve 85 yıl müze olarak hizmet vermiştir. Ayasofya'nın müzeye çevrilmesini sağlayan 1934 yılındaki Bakanlar Kurulu kararı Danıştay Onuncu Dairesi 2020/2595 sayılı kararı ile iptal edilmiştir. 10 Temmuz 2020 tarihli ve 2729 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı ile Ayasofya Camii'nin yönetimi Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilerek ibadete açılmasına karar verilmiştir. 24 Temmuz 2020'de kılınan Cuma namazı ile yapı fiilen camiye tahvil edilmiş ve *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi* ismiyle anılmaya başlanmıştır. Cami olarak işlev kazandırılmasının ardından T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında işbirliği protokolü yapılarak iki kurum arasında görev dağılımı yapılmıştır (Cengiz, 2020, s. 9). Protokole göre Bakanlık Ayasofya'nın evrensel değerinin korunmasından; Diyanet İşleri Başkanlığı ise dini hizmetlerin verilmesinden sorumludur (Kıran, 2020, s. 70). Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Görsel 2.64'de yer almaktadır.

Görsel 2.64. *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi (Selçuk Eracun)*

Ayasofya'nın yeniden camiye dönüştürülmesinin ardından zemindeki mermer döşemelerim üzerine halılar serilmiştir. İslam dinindeki insan suretli resim, heykel vb bulunan yerlerde namaz kılmama teamülü nedeniyle Ayasofya mozaiklerinin üzeri üçgen formunda ve birden fazla parçadan oluşan; beyaz renkli dinamik perde sistemiyle kapatılmıştır. Bu perdelerin namaz saatlerinde mozaiklerin önüne çekilerek ibadet sıhhatinin sağlanması; diğer vakitlerde ise mozaiklerin ziyaretçilerin seyrine açılması öngörülmüştür. Ancak bu satırların yazıldığı günlerde uygulamanın öngörüldüğünden farklı bir şekilde yapıldığı gözlemlenmiştir. Ayasofya'da Sunu Mozaiği (Vestibül Mozaiği) sürekli açık bir şekilde sergilenmektedir. İmparatorluk Kapısı üzerindeki VI. Leo Mozaiği ise yalnızca Cuma namazı saatinde perde ile kapatılmaktadır. Ancak apsiste bulunan Meryem Ana ve Çocuk İsa mozaiği ile apsis kemerinde bulunan Cebrail mozaikleri sürekli kapalı tutulmaktadır (Bkz. Görsel 2.65). Bu durum Ayasofya'da ibadetin vakit namazları dışında da gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Yapıyı ziyaret eden turistler bu iki mozaiği tam olarak göremese de perdeler arasındaki boşluklardan seçebilmektedir. Köymen ve Dabbagh (2021) Ayasofya mozaiklerinin örtülüp açılabilmesi için daha etkili ve pratik olacağını ileri sürdükleri üç alternatif sistem önermiştir. Bunlar akıllı cam (smart glass), görünmezlik pelerini (invisibility cloak) ve projeksiyon haritalama (projection mapping) şeklindedir. Yapının yakın zamanda camiye dönüştürüldüğü ve pandemi koşullarında tüm dünyada turizm hareketlerinin henüz tam

kapasite ile gerçekleşmediği düşünüldüğünde Ayasofya'da ziyaretçi sayısının ilerleyen yıllarda artacağı öngörülebilir. Ziyaretçi sayıları arttıkça mozaiklerin sergilenmesi de dahil olmak üzere turist gruplarının ve ziyaretçilerin mobilizasyonunu ve deneyimlerini geliştirecek farklı uygulamalar yapılabilir.

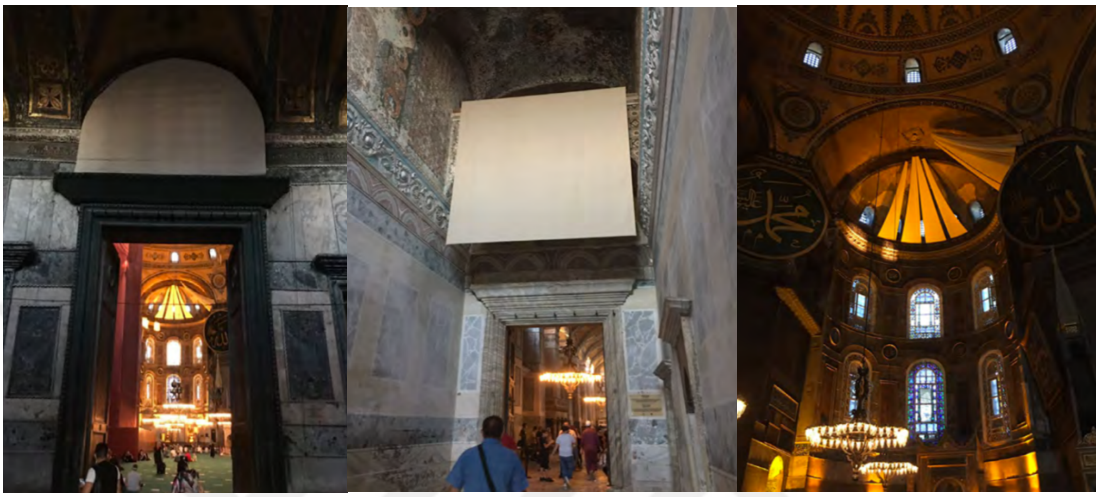

Görsel 2.65. *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi'nde mozaik perde sistemleri (Ahunbay, 2020)*

2.3.9. Cumhuriyet döneminde onarımlar

Cumhuriyetin ilanından sonra 1932'de Amerikan Bizans Enstitüsü özellikle mozaiklerin ortaya çıkarılması için çalışmalar yapmış, bunun yanı sıra konservasyon (koruma) etütleri gerçekleştirmiştir. Enstitü temsilcisi Thomas Whittemore 19 yıl süren çalışmalarda mozaiklerin yeniden ortaya çıkarılması gibi çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaları 1935'te İkinci Kilise'nin kalıntılarının A. M. Schneider tarafından bulunması, 1947-1950 kazılarında Muzaffer Ramazanoğlu'nun Birinci Kilise'ye ilişkin keşiflerde bulunması, Mimar Alpaslan Koyunlu'nun 1955'teki İkinci Kilise'yle ilişkili çalışmaları, 1959-1960'da Arkeolog Rüstem Duyuran'ın, Dr. Cyril Mango ve Profesör Romilly J. H. Jenkins'in araştırmaları, 1983, 1992-1993, 2002, 2003 etüt ve restorasyon çalışmaları izlemiştir. 2005 yılında Göksel Gülensu'nun Ayasofya'nın altında keşfettiği mezar odaları ve yağ odaları; Çiğdem Özkan Aygün'ün keşfettiği yer altı tünelleri ve kuyular önemli bulgular olmuştur (Nur ve Özer, 2017, s. 73). Günümüzde de Ayasofya'nın onarımları ihtiyaçlar doğrultusunda devam etmektedir (Aydıngün, 2005, s. 1005; Gökçe, 2010, s. 52; Ahunbay, 2017, s. 41; Nur ve Özer, 2017, s. 72). Ayasofya 2020'de camiye dönüştürüldükten günler sonra restorasyonlarda kullanılan naostaki büyük iskele de

kaldırılmıştır. Yakın zamana kadar iç mekandaki görüntüyü büyük oranda engelleyen iskelelerden biri Görsel 2.66'da yer almaktadır.

Görsel 2.66. *Ayasofya'da restorasyon iskelelerinden biri (Selçuk Eracun)*

2.3.10. Ayasofya'da yer altı ve su kuyuları

Ayasofya'da yer altı son yılların popüler konularından biridir. Özellikle televizyon programlarında *Ayasofya'nın Sırları* ya da *Ayasofya'nın Gizemi* minvalinde yapılan konuşmaların önemli bir kısmı yapının altı ne olduğuna dair tartışmalara ayrılmaktadır. Ancak çoğu zaman "sır" ya da "gizem" kelimeleriyle merak uyandıran Ayasofya'nın altına ilişkin ilginin aslında yeni olmadığı görülmektedir.

İstanbul fethedilmeden kısa süre önce yapıyı ziyaret eden İspanyol seyyah *Pero Tafur* "Ayasofya'nın altında bulunan sarnıçtan 3,000 şarap tulumu taşıyabilecek kadar büyük bir geminin yelkenlerini açarak yüzebileceğini" ifade etmiştir. Her ne kadar seyyahlar yazdıklarının okunması için efsanelere ve abartılara başvursa da Pero Tafur ileri gittiğini fark etmiş olacak ki takip eden satırlar da "böyle bir söz ispat edilebilir mi bilmiyorum" demek zorunda kalmıştır. Seyyahların anlattıkları şekliyle Ayasofya'nın altında boyları yedi metreyi bulan sütunlarla gemilerin yüzebildiği bir alana modern tekniklerle yapılan bilimsel araştırmalarda da rastlanmamıştır. Ancak Ayasofya'nın biraz ilerisinde bulunan Yerebatan Sarnıcı yapılan tariflere daha uygun olduğundan seyyahların

kastettiği yer burası olabilir. Sarnıçlar kadar dehlizler de hem günümüzde hem de geçmişte epik anlatımların konusu olmuştur. 16. yüzyılda seyyah *Reinhold Lubenau* "yapının altındaki dehlizlerden birinin bugünkü Küçükçekmece'ye kadar gittiğini; dehlizi merak eden insanların ise Küçükçekmece'ye kadar yürüme girişimlerinin yarasalar nedeniyle engellendiğini" yazmıştır. 17. yüzyılda ise seyyah *John Covel* Ayasofya'nın altındaki dehlizlerin Hippodrom'a kadar devam ettiğini aktarmıştır (İstek, 2021, s. 125).

Ayasofya'nın altında yer alan yapılar iklimlendirme fonksiyonuna sahip birimler ve temiz su/yağmur suyu tesisatları, mezar, kuyu ve yer altı mahzenlerinden oluşmaktadır. Yapıların çoğunluğu Doğu Roma İmparatorluğu döneminde yapılırken bazı tünellerin Osmanlı döneminde yapıldığı görülmektedir (Diker vd., 2020a, s. 780).

Naosun altında yer alan ve İmparatorluk Kapısı'nın güney tarafındaki kapaktan girilen uzun mekan kuzey ve güney aksında yer almaktadır. Ancak bu mekan naostan daha kısa ve dardır. İnce uzun bir tünel formunda olan mekanın sarnıç olabileceği düşüncesine karşın kuzeyde ve güneyde başka menfezlere bağlanması ve Ayasofya'nın iç ve dış diğer mekanlarıyla ilişkili olması bu alanda su toplanmış olması ihtimalini zayıflatmaktadır. Ayasofya'nın altındaki en büyük mekan olan bu alanın iklimlendirme amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Bu mekandan farklı alanlara açılan menfez ve tünellerin ise simetrik olarak dağılmadığı görülmektedir. Bazı tünellerin ucu taş bloklarla kapatıldığından bu alanlarda ilerlemeye devam etmek mümkün değildir. Tünellerin bu şekilde kapatılmasının Ayasofya'nın inşasından sonra zaman içerisinde gerçekleştiği düşünülmektedir Çünkü taş blokla kapatılan menfezlerden birinin kapatıldığı alan üzerinde 16. yüzyıla ait hünkar mahfilinin bulunması Osmanlı döneminde mahfilin alt kısmının boş kalmaması için tünelin doldurularak kapatıldığı düşüncesini doğurmaktadır. Bu tahlil Osmanlıların Ayasofya'nın yer altı tünel, koridor ve menfezlerinden haberdar olduklarını göstermesi açısından kıymetlidir (Diker vd., 2020b, s. 749-751).

Ayasofya'ya dair izlenimlerini Zosima'nın Çargrad, Aynaroz ve Filistin Seyahatnames' isimli eserinde paylaşan Rus rahip Zosima 1419-1422 tarihlerinde yaptığı ziyarette "yapıda yer alan yedi adet su kuyusu olduğunu ve yapının altında bir göl bulunduğunu" aktarmıştır (Oktan ve Derviş, 2015, s. 324). Yakın zamanda gerçekleştirilen teknoloji destekli çalışmalarda Ayasofya'nın kuyularından bazıları tespit edilmiş ve görüntülenmiştir. Araştırmacılar altı adet kuyunun fotoğraflanmasını sağlarken minberin güneyinde yer alan kuyunun varlığını saptamış, ancak kapatılmış

olduğu için bu kuyuya girememiştir. Yapının kuzeybatı ve güneybatı payelerinin yanı sıra iç mekanda ve yapının batı cephesindeki payandaların civarında da dış mekan kuyuları tespit edilmiştir. Bakır ya da mermer kapaklarla örtülü olan kuyular farklı çap ve derinliklere sahiptir. Bu kuyuların Ayasofya'nın üzerine bina edildiği kaya yatağından gelen zemin suyunun yapıya dağılarak zarar vermesini engellemek için yapıldığı değerlendirilmektedir (Diker vd., 2020b, s. 766).

2.3.11. Alanyazında Ayasofya çalışmaları

Ayasofya'ya ilişkin alanyazın incelendiğinde uluslararası nitelikte geniş bir müktesebatın oluştuğu görülmektedir. EK-1'de detaylarıyla aktarılan Ayasofya araştırmaları farklı disiplinlerde gerçekleştirilmiştir. Turizm açısından bakıldığında Ayasofya müze olduğu yıllarda Türkiye'nin en çok ziyaret edilen müzeleri arasında yer almıştır (DÖSİM, 2021). Camiye dönüştürüldükten sonra da Ayasofya'da ziyaretçi yoğunluğu gözlemlenmektedir. Turizm endüstrisi için önemli bir çekicilik olmakla birlikte Ayasofya'yı konu alan turizm çalışmalarının sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Ayasofya'ya ilişkin turizm araştırmalarından birini gerçekleştiren Kara (2013) yapının müze olduğu yıllarda gelirlerini arttırmak için fiyat politikaları uygulamasına ilişkin bir araştırma yürütmüştür. Erler (2019) ise Ayasofya ve Topkapı Sarayı Müzesi'ni karşılaştırdığı çalışmada yabancı turistlerin algısında bu çekiciliklerin müze imajını araştırmıştır. Kaçar'ın (2020) araştırması da Ayasofya'yı ziyaret eden turistlere yöneliktir. İnanç turizmi kapsamında Ayasofya'yı ziyaret eden turistlerin seyahat motivasyonu ve Ayasofya özelinde mekan algısı araştırmanın konusudur. Altun (2021) ise Ayasofya ve Sultan Camii'ni konu aldığı araştırmasında "turistik yapı" olarak tanımladığı çekicilikleri göstergebilimsel açıdan çözümlemeyi amaçlamıştır. Son olarak Uçar (2021) iki farklı üniversitenin Turizm Rehberliği bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerden veri toplayarak Ayasofya üzerinden UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki alanları ziyaret niyetine etki eden faktörleri araştırmıştır. Yukarıdaki tahlilden anlaşılacağı üzere turizm alanında Ayasofya'yı konu alan çalışmalar az sayıda olmakla birlikte Ayasofya özelinde turist rehberlerini konu alan bir araştırma bulgusuna rastlanmamıştır.

3. YÖNTEM

Yöntem başlığı altında öncelikle araştırmanın deseni açıklanmaktadır. Ardından veri toplama süreçlerinin her biri için örnekleme, veri toplama araçlarının belirlenmesi, verilerin toplanması ve analiz edilmesi süreçleri aktarılmaktadır. Son olarak araştırmanın inandırıcılığı (geçerlik ve güvenirlik) ve araştırmacının rolü açıklanmaktadır.

3.1. Araştırmanın Deseni

Bu çalışmada nitel ve nicel araştırma yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Nitel araştırma, sosyoloji ve antropoloji başta olmak üzere farklı disiplinlerde gerçekleştirilen araştırmalarla ortaya çıkan ve kullanılan bir yöntemdir (Creswell, 2014). Nitel araştırmalarda gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi tekniklerle toplanan veriler yorumlanarak anlamlı örüntüler ve temalar belirlenmektedir (Patton, 2015). Bu yöntemde araştırma öznesinin niteliği ve çevresiyle ilişkileri incelenirken anlamlar, kavramlar, tanımlar, metaforlar ve sembollerin betimlenmesi amaçlanmaktadır (Berg, 2009, s. 3). Araştırmacının çalışmasını yürüttüğü alan bir organizasyon, topluluk; gözlem yapılan bir durum, görüşme yapılan kişiler ya da analiz edilen dokümanlar olabilir (Patton, 2002, s. 4). Nicel araştırmalar ise anket ya da görüşme gibi yöntemler kullanılarak istatistikler ortaya koymayı sağlamaktadır (Dawson, 2016, s. 19). Nicel araştırmalar bir topluluğun niteliklerini saptamak; iki ya da daha fazla değişkene dair ilişkileri ortaya koymak ve neden-sonuç ilişkilerini belirlemek; insan toplulukları arasındaki farklılıklara ilişkin nedenleri ve sonuçları belirlemek gibi amaçlarla gerçekleştirilmektedir (Büyüköztürk vd., 2014, s. 14-16).

Bu çalışmada metot olarak nitel ve nicel araştırmaların birlikte kullanılması nedeniyle karma araştırma desenlerinden "iç içe karma desen" benimsenmiştir. İç içe karma desen verilerin nitel ve nicel desenler izlenerek toplandığı ve çözümlendiği araştırmalarda kullanılmaktadır. Bu desende araştırmacı nitel bir araştırmaya nicel aşama/lar ya da nicel bir araştırmaya nitel aşama/lar eklemektedir. Böylece genel deseni destekleyen ve geliştiren başka bir desenden faydalanılmaktadır (Creswell ve Plano Clark, 2015, s. 80). Bu araştırmada nitel yöntemler kullanılarak elde edilen bulgulara ilişkin başka verilere ihtiyaç duyulduğunda nicel yöntemler kullanılarak araştırma süreci desteklenmiştir. Bu nedenle araştırmanın amaçlarına en uygun karma desen iç içe karma desendir.

Araştırmanın nitel ve nicel yöntemlerinin her biri kendi içerisinde araştırma desenlerine sahiptir. Bu araştırmanın nitel aşamaları için durum çalışması (case study) benimsenmiştir. Bu yaklaşımda "durum" olarak adlandırılan bir birey, kurum, grup ya da ortam olabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 83). Durum çalışmalarında ele alınan konu ya da olay detaylarıyla birlikte yoğun bir şekilde çalışılmaktadır. Araştırmaya konu olan katılımcılar gözlemlenerek, derinlemesine görüşmeler ve doküman analizi yapılarak elde edilen veriler incelenmektedir (Glesne, 2014, s. 30). Durum çalışması belirli bir zaman diliminde bir ya da birden fazla durumu çoklu veri toplama araçlarıyla (gözlem, görüşme, doküman, rapor) birlikte incelemektedir. Bu yaklaşımda ele alınan durum ya da durumlar kendileriyle ilişkili temalarla birlikte ortaya konulmaktadır (Creswell, 2007). Durum çalışması sonucunda ortaya çıkan sonuçlar araştırmaya konu olan durumun nasıl oluştuğunu açıklarken gelecekte yapılacak araştırmalar için temel oluşturmaktadır (Davey, 2009). Her durumun kendine özgü koşulları nedeniyle durum çalışmalarının sonuçlarını genellemek mümkün olmasa da elde edilen sonuçların benzer durumların anlaşılması için örnek oluşturması beklenmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 83). Araştırmanın nicel süreçleri için benimsenen yaklaşım ise taramadır. Tarama araştırmalarında katılımcıların bir konudaki görüş, ilgi, beceri, tutum gibi özellikleri belirlenmektedir. Tarama araştırmalarında araştırılan durumun betimlemesi yapılabilir ya da değişkenler arasındaki ilişkiler incelenebilir (Büyüköztürk vd., 2014, s. 177-178).

Bu çalışmada -sonraki başlıklarda açıklanan- sistematik bir yaklaşım izlenmiş ve çeşitli veri kaynaklarına başvurulmuştur. Konuya ilişkin alanyazın tarandıktan sonra araştırmacı durumun yerinde incelenmesi ve anlaşılması amacıyla (i) turist rehberlerinin Ayasofya turlarına katılarak gözlem yapmıştır. Keşifsel nitelikteki bu aşamadan sonra (ii) turist rehberleriyle görüşmeler yapılarak Ayasofya hakkında az sayıda turist rehberi tarafından bilindiği düşünülen bilgiler tespit edilmiştir. Ayrıca turist rehberlerinin bu bilgileri hangi kaynaklardan edindikleri ve bu bilgileri turlarında nasıl kullandıkları ortaya çıkarılmıştır. Ardından (iii) tespit edilen bilgilerin bilimsellik teyidi için Ayasofya konusunda bilimsel yayınları bulunan akademisyenlerin değerlendirmeleri alınmış ve (iv) alanyazındaki araştırmalar incelenmiştir. (v) Bilimsellik teyidi sağlanan bilgilerin turist rehberleri arasındaki bilinirlik düzeyi ölçülmüştür. Son olarak (vi) elde edilen tüm bulgular birlikte değerlendirilerek araştırmanın sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırma süreci ve yönteme ilişkin aşamalar Şekil 3.1'de aktarılmaktadır.

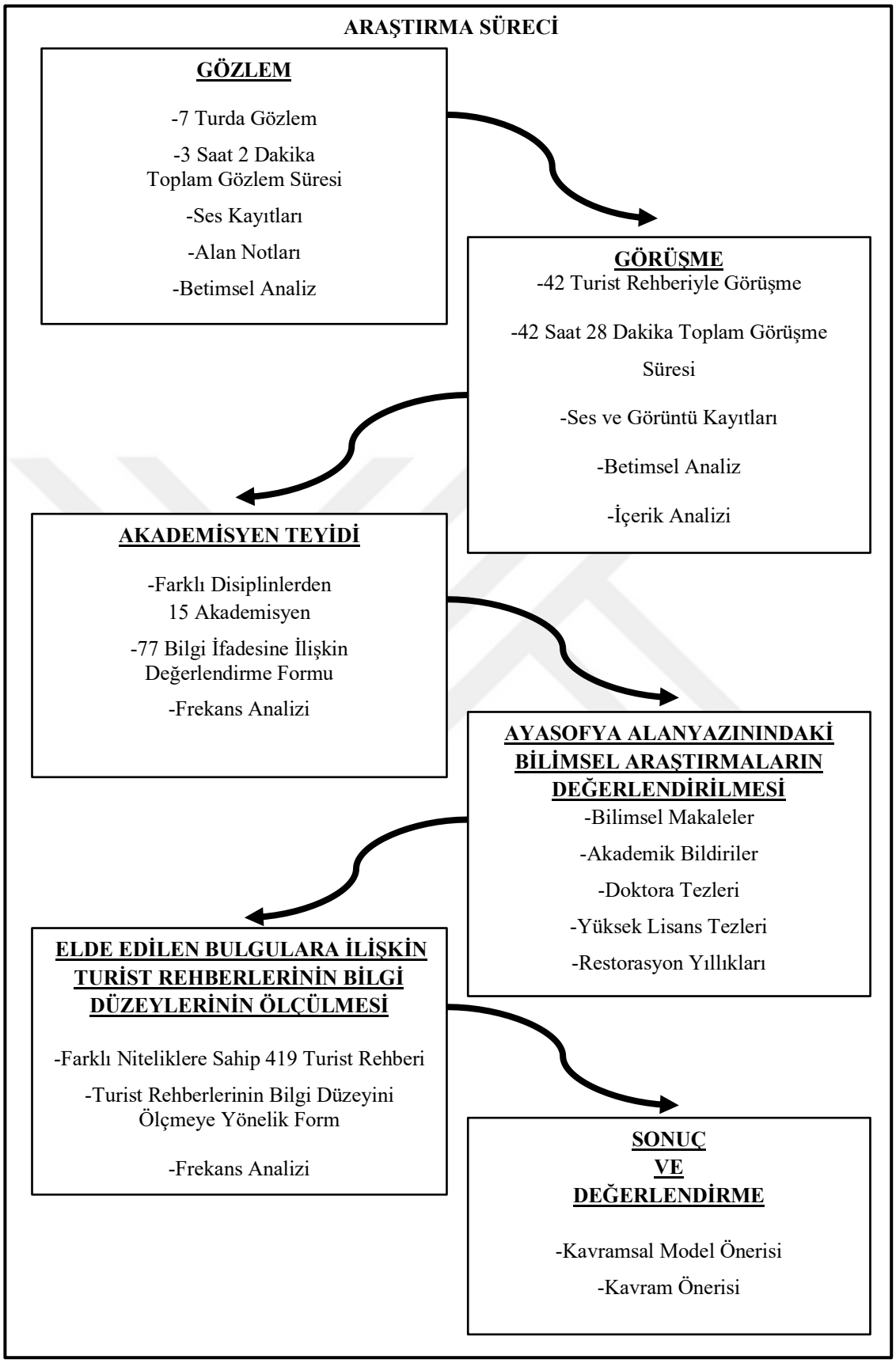

Şekil 3.1. *Araştırma Süreci*

Araştırmacı turist rehberlerinin Ayasofya turlarında anlattıkları bilgilere ilişkin derin bir kavrayış ortaya koymak için öncelikle araştırma sahasında gözlem yapmış; sonrasında turist rehberleriyle görüşmeler yaparak veri toplamıştır. Araştırmacı turist rehberlerinden elde ettiği verilere ilişkin Ayasofya konusunda çalışan akademisyenlerin görüşlerini ve ilgili bilimsel çalışmaların sunduğu bulguları da araştırmaya dahil etmiştir. Veri toplama sürecinin son aşamasında ise elde edilen bulguların turist rehberleri arasında bilinirlik düzeyi saptanmıştır. Yukarıda özetlenen ve sıradaki başlıklarda detayları aktarılan araştırma süreci çoklu veri kaynaklarını kullanmakta; nitel araştırma süreçlerini nicel yöntemlerle desteklemekte; araştırma konusunu detaylı bir şekilde betimlemekte ve değerlendirmektedir.

3.2. Gözlem

Bu araştırmada veri toplama süreci gözlem tekniği ile başlamıştır. Araştırma problemini anlamak amacıyla araştırma sahası olan Ayasofya'da turist rehberlerinin turları gözlemlenmiştir. Gözlem nitel araştırmalarda sık kullanılan bir veri toplama aracıdır. Özellikle araştırmaların ilk aşamasında keşif amaçlı kullanılmaktadır (Büyüköztürk vd., 2014, s. 140). Gözlem esnasında fiziksel ortam, katılımcılar, etkileşimler, konuşmalar ve gözlemcinin davranışları görülebilmektedir. Görme, işitme, dokunma, koklama ve tat alma duyularıyla gerçekleşen gözlem sürecinde her şeyi not almanın mümkün olmadığı bilinmelidir. Bu nedenle gözleme genel bir bakış açısıyla başlanarak sonradan araştırma sorularına odaklanılması mümkündür (Creswell, 2020, s. 168). 1950'li yıllardan itibaren özellikle eğitim alanındaki araştırmalarda sınıf ve okul gibi ortamlar gözlemlenerek eğitim ortamında yaşananlar anlaşılmaya çalışılmıştır. Nitel araştırmalarda gözlem sayısal veri üretme yerine araştırma konusunu derinlemesine ve ayrıntılı açıklamaya yaramaktadır. Gözlem araştırmacının bireysel deneyimidir ve gözlem yapılan konunun anlamlılığı ve geçerliliği araştırmacının beceri ve deneyimi ile ilişkilidir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 200). Sıradaki başlıklarda araştırmanın gözlem süreci açıklanmaktadır.

3.2.1 Araştırmanın katılımcıları (Gözlem)

Turlarında gözlem yapılacak rehberler seçilirken birden fazla amaçlı örnekleme kriteri kullanılmıştır. Kullanılan ilk örnekleme kriteri kartopu örneklemedir. Bu

örnekleme kriterinde araştırmacı çalışmasıyla ilgili olan kişileri tanıyan bireyler sayesinde araştırma örneklemine ulaşmaktadır (Glesne, 2014, s. 61). Gözlem yapılacak topluluğa erişim zorluğu yaşanmaması için o topluluğun üyesi olan birinin araştırmacıyı topluluğa tanıştırması tavsiye edilmektedir (Dawson, 2016, s. 86). Araştırmacı ilk olarak kendisinin tanıdığı ve Ayasofya turları yaptığını bildiği bir turist rehberine ulaşmıştır. İlk ulaşılan turist rehberinden Ayasofya'da sık tura çıkan ve Ayasofya konusunda "uzman" olduğu düşünülen başka turist rehberlerinin isimleri öğrenilmiştir. Ardından bu turist rehberlerine ulaşılmış; ulaşılan her turist rehberinden Ayasofya'da başka hangi turist rehberlerini uzman olarak gördükleri öğrenilerek katılımcıların belirlenmesine devam edilmiştir.

Örneklem belirlenirken tercih edilen diğer bir örnekleme kriteri maksimum çeşitlilik örneklemesidir. Bu örnekleme kriterinde amaç, oluşturulan küçük bir örneklem grubunda çalışılan probleme taraf olan bireylerin çeşitliliğini maksimum derecede yansıtmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 136). Turist rehberlerinin yaş, eğitim düzeyi, çalışma kartı alma şekli, tecrübe, ve turist pazarı açısından homojen bir yapı göstermemesi için maksimum çeşitlilik örneklemesi tercih edilmiştir. Böylece turları gözlemlenen turist rehberlerinin farklı demografik ve mesleki niteliklere sahip olması sağlanmıştır. Turlarında gözlem yapılan turist rehberleri görüşme yapılan turist rehberlerinden ayırt edilmeleri için G-R1, G-R2, G-R3… şeklinde kodlanmıştır.

3.2.2. Veri toplama aracının belirlenmesi (Gözlem)

Araştırmacı turist rehberlerinin Ayasofya turlarını anlamak; Ayasofya'ya ilişkin az sayıda rehber tarafından bilinen bilgilerin gözlem aracılığıyla keşfedilme imkanını yerinde görmek için "katılımcı olarak gözlemci" rolüyle gözlemlerini gerçekleştirmiştir. Katılımcı olan gözlemci, etkinliklerde bir rol almamakla birlikte varlığı diğer katılımcılar tarafından bilinmektedir. Katılımcı gözlemci, gözlem yapılan ortamda bulunmaktadır. Araştırmacının gözlem yapma motivasyonunun keşifsel olması nedeniyle yapılandırılmamış gözlem metodu tercih edilmiştir. Çünkü bu metot gözlemciye veri toplamada ve veri kaydı almada özgürlük sağlamaktadır. Veriler not alma, günlük tutma ve bilgi sunandan bilgi toplama şeklinde kayıt altına alınmaktadır (Büyüköztürk vd., 2012, s. 141-144).

3.2.3. Verilerin toplanması (Gözlem)

Araştırmacı Ayasofya'da gözlem yapmak amacıyla Eskişehir'den İstanbul'a gitmiştir. İletişime geçilen ilk turist rehberinden itibaren ulaşılan tüm turist rehberlerinden Ayasofya konusunda uzman olduklarını düşündükleri turist rehberlerinin isimleri öğrenilmiş ve bu kişilerle iletişime geçilmiştir. Araştırmacının Ayasofya'da bulunduğu tarihlerde turu olan turist rehberleri araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmacı 10.09.2019-11.09.2019 tarihlerinde gözlemlerini gerçekleştirmiştir. İki gün süren gözlem aşamasında yedi turist rehberinin turunda gözlem yapılmıştır. Ardından Eskişehir'e dönen araştırmacı deşifre ettiği ses kayıtlarını ve alan notlarını analiz etmiştir.

Turlarında gözlem yapılan turist rehberleriyle -ilgili tarihlerde müze olan- Ayasofya'nın giriş turnikelerinde buluşulmuştur. Araştırmacı turist rehberleri tarafından turistlere tanıtılarak bilimsel bir araştırma için kendilerine eşlik edeceği aktarılmıştır. Ardından araştırmacı turist rehberlerinin sözlü izniyle ses kayıt cihazını turist rehberlerinin yakasına takmış ve ses kaydı almıştır. Her bir tura başladığı andan sonlandığı ana kadar eşlik edilmiştir. İki turist rehberi araştırmacının ses kaydı almamasını istemiş; yalnızca not tutmasına müsaade etmiştir. Ayrıca bu rehberlerden biri araştırmacının turun tamamında gözlem yapmasını da istememiştir. Bahsi geçen turist rehberi tarafından rehberlik edilen tur Ayasofya'nın bahçesindeki kafede, turistlere genel anlatım yapılan sürede gözlemlenebilmiştir. Bu turist rehberi ile daha sonra görüşme tekniği ile veri toplanırken görüşülmüştür.

Nitel araştırmalarda gözlemci gözlemlediği kişilerin sayısını, yaş, cinsiyet vb. demografik özelliklerini not almalı; fiziksel çevreyi ve gözlemlenen aktiviteleri tanımlamalıdır (Schensul, 1999). Araştırmacı gözlem esnasında bu bilgilere ilişkin notlar almıştır. Ayrıca gözlem yapacak nitel araştırmacılar için önerilen şu adımlar da araştırmacı tarafından takip edilmiştir: Gözlemcinin kendisi için belirlediği rolü tanımlaması (katılımcı olarak gözlemci); gözlemcinin gruba tanıtılması; alanda notlar alınması; tarih, yer ve gözlem zamanını yazılması; olayların betimlenmesi; gerçekleşen diyaloglar hakkında notlar alınması; gözlem esnasında pasif olunması; gözlemin ardından çalışma alanından yavaşça ayrılma ve katılımcılara teşekkür etme (Glesne, 2014, s. 99; Creswell, 2020, s.169-170). Gözlem yapılan turların tarihleri, ses kaydına izin verilmesi durumu ve tur/gözlem süreleri Tablo 3.1'de gösterilmiştir.

Tablo 3.1. *Gözlem yapılan turlara ilişkin bilgiler*

Birinci Aşamada Gözlem Yapılan Turlar			
Tur Tarihi	**Rehber**	**Tur/Gözlem Süresi**	**Ses Kaydı için İzin**
10.09.2019	**G-R1**	22 dakika	VAR
10.09.2019	**G-R2**	25 dakika	VAR
10.09.2019	**G-R3**	35 dakika	VAR
10.09.2019	**G-R4**	20 dakika	VAR
10.09.2019	**G-R5**	50 dakika	YOK
11.09.2019	**G-R6**	30 dakika	VAR
11.09.2019	**G-R7**	Turist rehberi turun tamamında gözlem yapılmasına müsaade etmemiştir	YOK

Gözlem yapılan turların toplam süresi 3 saat 2 dakikadır. En kısa tur 20 dakika, en uzun tur 50 dakika sürmüştür. Turların ortalama süresi 26 dakikadır.

3.2.4. Verilerin analiz edilmesi (Gözlem)

Durum çalışmasında olay ve ortamın detaylı bir şekilde betimlenmesi ile analiz yapılmaktadır (Creswell, 2020, s. 201). Gözlem notlarını analiz eden araştırmacı katılımcıların ne yaptığını açıklamayı amaçlamaktadır (Kutsche, 1998). Böylece gözlem yoluyla toplanan veriler bir anlatıya dönüştürülerek gözlemlenen katılımcıların belirli bir zaman dilimindeki (bir gün, bir hafta vb.) hikayesini yansıtmaktadır (Spradley, 1979). Bu doğrultuda gözlem yapılan turlarda alınan ses kayıtları ve notlar üzerinden Ayasofya turlarında gözlemlenen durum araştırmacı tarafından analiz edilmiştir.

Gözlem yapılan turlar İngilizce dilinde gerçekleşmiştir. Yedi turun ikisinde turist rehberlerinin müsaade etmemesi üzerine ses kaydı alınmamıştır. Diğer beş turun ses kayıtları araştırmacı tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek deşifre edilmiştir. Tercüme ve deşifre edilen ses kayıtları ve alan notları betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. Betimsel analiz elde edilen verileri tasnif etmeyi ve yorumlamayı içermektedir. Betimsel analiz gerçekleştirilirken çözümlenen verilerin açık bir şekilde betimlenmesi, yorumlanması ve sonuçlara ulaşılması amaçlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 256). Ses kayıtları ve alan notlarının analiz edilmesiyle ortaya çıkan bulgular betimlenerek turist rehberlerinin anlatımları ve araştırmacının notlarından doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

3.3. Görüşme

Araştırma sürecinde kullanılan ikinci veri toplama tekniği görüşmedir. Görüşme tekniği ile görüşülen kişilerin araştırma konusuna ilişkin zengin veriler sunması sağlanmaktadır (Byrne, 2001). Bireylerin gözlemlenmesi mümkün olamayan deneyimlerini, tutumlarını, düşüncelerini, niyetlerini, yorumlarını ve zihinsel algılarını görüşme yoluyla anlamaya çalışmak mümkündür (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 148). Nitel araştırmalarda sık kullanılan görüşme tekniği araştırma konusu hakkında derinlemesine bilgi almayı sağlamaktadır. Görüşme esnasında araştırmanın amacına göre sorular sorulur ve yanıtlar alınmaya çalışılır. *Görüşmeci* bu veri toplama tekniğini uygulayarak sorular soran kişidir. Görüşme yapılan kişiler ise *görüşülen* ya da *katılımcı* olarak tanımlanmaktadır (Yüksel vd., 2007).

Ayasofya hakkında az sayıda turist rehberi tarafından bilinen bilgiler; bu bilgilerin hangi kaynaklardan edinildiği ve turist rehberleri tarafından nasıl kullanıldığı araştırılırken örtük bilgiye ilişkin alanyazından faydalanılmıştır. Çünkü araştırmanın amacı doğrultusunda tespit edilmeye çalışılan bilgiler kavramsal açıdan en çok örtük bilgiyle benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik örtük bilginin rekabet avantajının kaynağı olması (Baumard, 1999; Scharmer, 2000; Shaw ve Williams, 2009; Clement ve Olatokun, 2020), uzmanlık bilgisi olması (Scharmer, 2000) ve bağlama özgü olmasıdır (Gourlay, 2002). Bu nedenle araştırma sürecinde örtük bilgiye ilişkin kavramsal ve kuramsal çerçeveden faydalanılmıştır.

Alanyazında örtük bilgilerin görüşme yoluyla ortaya çıkarılmasının mümkün olduğu belirtilmiştir. Araştırmacılara (Cheetham and Chivers, 2000; Hill vd., 2003; Neil vd., 2004) göre örtük bilgiyi aktarmak ne kadar zor olsa da doğru görüşme teknikleri kullanılarak uzmanların örtük bilgisi ortaya çıkarılabilir. Görüşmelerde anlatılan hikayeler örtük bilginin aktarılmasında araç olarak kullanılabilir. Ayrıca kişiler meslek yaşamlarına ya da deneyimlerine ilişkin hikayeler anlatarak olaylara ve durumlara yükledikleri anlamları paylaşabilir. Hikayeler anekdot, metafor ya da imgeler şeklinde de aktarılabilmektedir (Krátká, 2015; Kelchtermans, 2009). Bu nedenle araştırmada görüşme tekniği tercih edilerek az sayıda turist rehberi tarafından bilinen Ayasofya'ya ilişkin bilgilerin ortaya çıkarılması; bu bilgilerin kaynaklarının ve turist rehberleri tarafından nasıl kullanıldıklarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Sıradaki başlıklarda görüşme sürecine ilişkin aşamalar aktarılmaktadır.

3.3.1. Araştırmanın katılımcıları (Görüşme)

Görüşme yapılan turist rehberleri belirlenirken gözlem sürecinde de kullanılan iki örnekleme kriteri tekrar tercih edilmiştir. Kartopu örnekleme kriteriyle bu kez görüşme yapılacak turist rehberlerine ulaşılmıştır. Önceki veri toplama aşamasında, gözlem yapmaya başlamadan önce ulaşılan ilk turist rehberine ve gözlemler esnasında turlarına eşlik edilen turist rehberlerine Ayasofya turlarında hangi rehberleri "uzman" olarak gördükleri sorulmuş ve turist rehberlerinin belirttiği kişilerle görüşmelere başlanmıştır. Görüşmeler başladıktan sonra bu kez görüşülen turist rehberlerine Ayasofya konusunda hangi turist rehberlerini uzman olarak gördükleri sorulmuş ve yeni bir isimle karşılaşıldıkça görüşmelere devam edilmiştir. Görüşülmesi tavsiye edilen turist rehberlerinden yalnızca iki kişiye ulaşılamamıştır. İki kişi dışında çalışmaya dahil edilmek istenen tüm turist rehberleriyle görüşülmüştür. Maksimum çeşitlilik örneklemesi ise araştırmaya katılan turist rehberlerinin farklı demografik (yaş, eğitim düzeyi, çalışma kartı alma şekli, tecrübe) ve mesleki özelliklere (yabancı dil ve çalışılan turist pazarı) sahip olması için kullanılmıştır. Böylece veri kaynaklarının çeşitlendirilmesi ile verilerin de çeşitlendirilmesi hedeflenmiştir. İlk aşamada dokuz turist rehberi ile pilot araştırma kapsamında görüşülmüş; ardından 33 turist rehberi ile görüşmelere devam edilmiştir.

3.3.2. Veri toplama aracının belirlenmesi (Görüşme)

Görüşme tekniği yapılandırılmış, yapılandırılmamış ya da yarı-yapılandırılmış olabilir. Ayrıca katılımcı sayısı bakımından birebir ya da odak grup görüşmeleri yapmak mümkündür. Uygulama açısından ise görüşmeler yüz yüze, e-posta veya telefon vasıtasıyla ya da çevrimiçi ortamda gerçekleştirilebilir (Büyüköztürk vd., 2012, s. 152; Creswell, 2020, s. 162). Bu araştırmada yarı-yapılandırılmış görüşme tercih edilmiştir. Çünkü bu teknik araştırmacıya gerekli görülmesi halinde sorularını bir öncelik sırası gözetmeden sorma imkanı sağlamaktadır. Ayrıca görüşme esnasında cümlelerin yapısında değişiklik yapmak mümkündür. Görüşülen kişinin yanıtladığı soruların tekrar sorulmaması ve gerekli görüldüğü takdirde bazı soruların sorulmaktan vazgeçilmesi de bu tekniğin görüşmeciye sağladığı esneklikler arasındadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 150).

Bu çalışmada veri toplamak amacıyla sorulacak sorular hazırlanırken örtük bilgiye ilişkin alanyazından faydalanılmıştır. Çünkü araştırmada ortaya çıkarılmak

istenen bilgiler örtük bilginin özellikleriyle (rekabet avantajı sağlaması, uzmanlık bilgisi olması ve bağlama özgü olması) benzerlik göstermektedir. Hazırlanan soruların anlaşılma düzeylerine ilişkin akademisyen kimliğine sahip iki turist rehberinden uzman görüşü alınmıştır. Gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra pilot araştırma kapsamında dokuz turist rehberi ile görüşmeler gerçekleştirilmiş; ardından görüşme sorularında gerekli görülen iyileştirilmeler yapılarak sorulara son hali verilmiş ve 33 turist rehberi ile görüşmelere devam edilmiştir. Görüşme sorularının hangi çalışmalardan faydalanılarak hazırlandığı Tablo 3.2'de aktarılmaktadır. Araştırmacı yarı yapılandırılmış görüşme sorularını hazırlarken alanyazından elde edilen soruların yanı sıra gerekli gördüğü soruları da görüşme esnasında sormuştur. Araştırma problemine ilişkin soruların yanı sıra hazırlanan demografik ve mesleki özelliklere ilişkin sorular da EK-3'de yer almaktadır.

Tablo 3.2. *Görüşme soruları için faydalanılan akademik kaynaklar*

Soru	Referans
1	Araştırmacı tarafından belirlenmiştir
2	Hedlund vd. (2002)
3	Tribe ve Liburd (2016)
4	Matthew vd. (2005)
5	Janson ve McQueen (2007)
6	Janson ve McQueen (2007)
7	Janson ve McQueen (2007)
8	Gourlay (2002)
9	Gourlay (2002)
10	Stover (2004)
11	Stover (2004)
12	Stover (2004)
13	Janson ve McQueen (2007); Puusa ve Eerikäinen (2010); Ribeiro (2013)
14	Clement ve Olatokun (2020)
15	Scharmer (2000); Shaw ve Williams (2009); Clement ve Olatokun (2020)

3.3.3. Verilerin toplanması (Görüşme)

Görüşme soruları belirlendikten ve uzman görüşü alındıktan sonra ilk aşamada dokuz turist rehberi ile pilot araştırma kapsamında yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerin biri Eskişehir'de sekizi İstanbul'da yapılmıştır. İlk aşamada görüşülen dokuz turist rehberinden randevu talep edilmiş ve 02.10.2020-05.10.2020 tarihlerinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme mekanları belirlenirken İstanbul'daki ulaşım güçlüğü düşünülerek görüşülen kişilerin tercihi göz önüne

alınmıştır. Görüşme mekanı olarak belirlenen ofis ya da kafelerde sessiz bir ortam sağlanmasına gayret edilmiştir. Görüşmeler turist rehberlerinin sözlü izniyle kaydedilmiştir. Ses kayıtlarına ek olarak analizlerde fayda sağlayacağı düşünülen hususlar görüşme esnasında not edilmiştir. İlk görüşmelerin ardından ses kayıtları deşifre edilerek görüşme metinleri incelenmiştir. Bunun üzerine gerekli görülen iyileştirmeler yapılarak soru formuna son hali verilmiştir.

İlk görüşmelerdeki turist rehberlerinin Ayasofya konusunda uzman olarak gördükleri turist rehberlerine ulaşılmış ve randevu talep edilerek 24.01.2021-25.05.2021 tarihlerinde 33 turist rehberiyle daha görüşmeler gerçekleştirilmiştir. İlgili tarihlerde COVID-19 pandemisinde yaşanan vaka sayısı artışları ve seyahat kısıtlamaları nedeniyle görüşmeler çevrimiçi ortamda ZOOM uygulaması üzerinden gerçekleştirilmiştir. Turist rehberlerinin sözlü izni ile ZOOM görüşmeleri ses ve görüntü içeriğiyle kaydedilmiştir. Ayrıca, ZOOM programının kayıt başlangıcında taraflara bildirim göndermesi ile görüşülen kişiler kaydın başladığından haberdar olmuştur. Turist rehberlerinden elde edilen bilgilerin teyit edilmesi ve ihtiyaç duyulan detayların tekrar sorulması için görüşülen 42 turist rehberinden 34'üne tekrar ulaşılması gerekmiş; bu rehberlerden 29'una tekrar ulaşılmış ve telefon görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Beş turist rehberine ise bir kaç kez denenmesine rağmen ulaşılamamıştır. Görüşmeler esnasında ses ve görüntü kaydına ek olarak analizlerde fayda sağlayacağı düşünülen hususlar araştırmacı tarafından not edilmiştir. Görüşme süreçlerinde uygulanan ses kaydı ve not alma metodu görüşme verilerinin kayıt altına alınması için araştırmacılara tavsiye edilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 175).

Toplam 42 turist rehberi ile görüşülmüştür. Nitel araştırmalarda örneklem büyüklüğü çalışmanın amacına göre belirlenmektedir. Gerekli görülürse tek bir katılımcıdan dahi veri toplanabilmektedir (Patton, 2015; Creswell, 2017). Ayrıca nitel araştırmalarda veri doygunluğu örneklem yeterliliği için önemli bir kriterdir. Veri toplanan kaynakların yeni veriler sunmadığı tespit edildiğinde araştırmanın veri doygunluğuna ulaştığı kabul edilmektedir (Patton, 2002, s. 244). 42 turist rehberi ile görüşüldükten sonra verilerin tekrar ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca görüşülen turist rehberleri tarafından veri kaynağı olarak önerilen kişilerin tamamıyla görüşüldüğü anlaşılmıştır. Araştırmacı, ismi önerilen turist rehberlerinden sadece ikisine

ulaşamamıştır. Turist rehberleriyle yapılan görüşmelere ilişkin bilgiler Tablo 3.3'de aktarılmıştır.

Tablo 3.3. *Görüşmelere ilişkin bilgiler*

Birinci Aşamada Yapılan Görüşmeler			
Görüşme Tarihi	**Rehber**	**Görüşme Yeri**	**Görüşme Süresi**
02.11.2020	**R1**	Eskişehir	01:11:23
03.11.2020	**R2**	İstanbul	00:36:47
03.11.2020	**R3**	İstanbul	01:07:10
04.11.2020	**R4**	İstanbul	00:45:42
04.11.2020	**R5**	İstanbul	01:04:58
04.11.2020	**R6**	İstanbul	01:19:21
05.11.2020	**R7**	İstanbul	01:04:19
05.11.2020	**R8**	İstanbul	01:04:52
05.11.2020	**R9**	İstanbul	00:47:14
İkinci Aşamada Yapılan Görüşmeler			
Görüşme Tarihi	**Rehber**	**Görüşme Yeri**	**Görüşme Süresi**
24.01.2021	**R10**	ZOOM	01:05:57
24.01.2021	**R11**	ZOOM	00:58:49
25.01.2021	**R12**	ZOOM	01:17:07
25.01.2021	**R13**	ZOOM	00:36:24
27.01.2021	**R14**	ZOOM	00:42:25
29.01.2021	**R15**	ZOOM	00:30:31
29.01.2021	**R16**	ZOOM	00:50:59
30.01.2021	**R17**	ZOOM	00:59:39
31.01.2021	**R18**	ZOOM	00:50:16
31.01.2021	**R19**	ZOOM	00:36:05
02.02.2021	**R20**	ZOOM	01:09:21
02.02.2021	**R21**	ZOOM	01:10:39
02.02.2021	**R22**	ZOOM	01:56:12
04.02.2021	**R23**	ZOOM	00:55:43
05.02.2021	**R24**	ZOOM	00:42:57
07.02.2021	**R25**	ZOOM	01:37:18
07.02.2021	**R26**	ZOOM	01:32:55
27.02.2021	**R27**	ZOOM	02:12:35
19.03.2021	**R28**	ZOOM	01:07:58
19.03.2021	**R29**	ZOOM	00:45:10
19.03.2021	**R30**	ZOOM	00:29:33
21.03.2021	**R31**	ZOOM	01:52:27
21.03.2021	**R32**	ZOOM	00:36:06
22.03.2021	**R33**	ZOOM	00:50:51
23.03.2021	**R34**	ZOOM	00:34:27
24.03.2021	**R35**	ZOOM	01:10:30
25.03.2021	**R36**	ZOOM	00:46:48
04.05.2021	**R37**	ZOOM	01:13:51
05.05.2021	**R38**	ZOOM	01:05:47
06.05.2021	**R39**	ZOOM	00:48:42
09.05.2021	**R40**	ZOOM	00:47:33
24.05.2021	**R41**	ZOOM	00:52:46
25.05.2021	**R42**	ZOOM	00:38:18

Görüşmeler toplam 42 saat 28 dakika 41 saniye sürmüştür. En kısa görüşme 29 dakika 33 saniye; en uzun görüşme 2 saat 12 dakika 35 saniye uzunluğundadır. Görüşmelerin ortalama süresi 1 saat 40 saniyedir.

3.3.4. Verilerin analiz edilmesi (Görüşme)

42 turist rehberi ile gerçekleştirilen görüşmelerin ses ve görüntü kayıtları nitel veri analiz yazılımı NVivo 12 kullanılarak analiz edilmiştir. Nitel veri analizi yazılımı verilerin sistematik ve düzenli bir şekilde analiz edilmesini sağlamak amacıyla kullanılmıştır. NVivo 12 programına aktarılan dokuz görüşmenin ses kayıtları dinlenmiş; ZOOM ortamında gerçekleşen 33 görüşmenin ses-görüntü kayıtları ise dinlenerek izlenmiştir. Olası veri kayıplarını önlemek maksadıyla 42 turist rehberinin görüşme kayıtları iki kez dinlenmiştir/izlenmiştir. Verilerin analiz edildiği süreçte turizm rehberliği ve sanat tarihi alanlarında çalışan iki akademisyenden uzman görüşü alınmıştır. Araştırmacı ve uzman görüşü sağlayan akademisyenler analiz sürecinde bir araya gelerek verilerin analizlerini gerçekleştirmiş; kodları, kategorileri ve temaları belirlemiştir.

Bu araştırmada görüşme kayıtları analiz edilirken kullanılan ilk analiz tekniği betimsel analizdir. Betimsel analizin amacı verileri düzenleyip yorumlayarak okuyucuya sunmaktır. Veri kaynaklarının görüşlerini etkili bir şekilde yansıtmak için doğrudan alıntılara sık sık yer verilmesi betimsel analizin öne çıkan özelliğidir. Bu analiz tekniğinde veriler sistematik ve açık bir şekilde betimlenerek yorumlanır, neden sonuç ilişkileri değerlendirilir ve sonuçlara ulaşılır. Betimsel analiz tekniğini kullanan araştırmacılara öneriler (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 256) ve araştırmacı tarafından gerçekleştirilen eylemler aşağıda yer almaktadır:

Betimsel analiz için bir çerçevenin oluşturulması: Betimsel analizde çerçeve oluşturulurken veriler iki farklı şekilde düzenlenebilir: a) Araştırma sorularının temalarına göre düzenleme ve yorumlama; b) Gözlem, görüşme gibi veri toplama sürecinde sorulan sorulara göre düzenleme ve yorumlama. Bu çerçevelerden ilki kullanılarak araştırma sorularının oluşturduğu çerçeve ile verilerin hangi temalar altında yer alacağına karar verilmiştir. Bu aşamada Ayasofya hakkında az sayıda turist rehberi tarafından bilindiği düşünülen bilgiler; bu bilgilerin kaynakları ve turist rehberlerinin bu bilgileri kullanma şekilleri çerçeveyi oluşturmuş; bu ifadeler veri seti içerisinden çekilmiştir.

Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi: Önceki aşamada veri seti içerisinden seçilen kısımlar okunarak düzenlenmiştir. Birbiriyle anlamlı ve mantıklı ilişkileri bulunan veriler bir araya getirilmiş ve araştırma raporunda yer alacak doğrudan alıntılar seçilmiştir.

Bulguların tanımlanması: Araştırmacı düzenlediği verilerden gerekli görülen yerlerde doğrudan alıntılar yapmıştır. Verilerin kolay anlaşılabilir ve okunabilir bir dille ifade edilmesine dikkat edilmiş; gereksiz tekrarlardan kaçınılmıştır.

Bulguların yorumlanması: Elde edilen bulgular yorumlanarak alanyazındaki karşılıklarıyla ilişkilendirilmiştir.

Görüşme verileri analiz edilirken kullanılan ikinci teknik içerik analizidir. Yazılı metinler, görüşmeler, tartışmalar, konuşmalar, sohbetler ve tiyatro gösterileri gibi içerikler bu teknikle analiz edilebilir (Büyüköztürk, 2014, s. 240-241). İçerik analizi veri setinin içeriğine göre kodlama yapmayı gerektirmektedir. Kodlama yapılırken önceden belirlenen kategoriler ya da kodlama esnasında ortaya çıkan kategoriler kullanılabilir (Dawson, 2016, s. 96-97). İçerik analizi betimsel analizin ardından kullanıldığında betimsel analizde fark edilmeyen kavramlar ve temalar derin bir kavrayışla fark edilebilir. İçerik analizi yapılırken veriler kavramsallaştırılır; ardından kavramlar düzenlenir ve verileri açıklayan temalara ulaşılır. İçerik analizinde kodlanan veri bir kelime, cümle ya da paragraf olabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 259-260).

Araştırmacı betimsel analizle belirlediği ve bir araya getirdiği veri birimlerini içerik analizi ile kodlamıştır. İçerik analizi yapılırken kodlamalar, verilerden çıkan kavramlara göre gerçekleştirilmiştir. Kodlanan verilerden ortak yönleri olanlar bir araya getirilmiş; önce kategoriler, ardından temalar oluşturulmuştur. Kodlar, kategoriler ve temaların oluşmasında turizm rehberliği ve sanat tarihi alanlarında çalışan iki akademisyenden uzman görüşü alınarak bulgulara ulaşılmıştır.

3.4. Akademisyen Teyidi

Bu araştırmanın veri kaynaklarından bir diğeri Akademisyen Teyit sürecidir. Turist rehberlerinin algısına göre Ayasofya hakkında az sayıda turist rehberi tarafından bilindiği düşünülen bilgilere ilişkin akademik çevrelerin görüşlerinin alınması amaçlanmıştır. Bu aşamada nicel araştırma yöntemi ve tarama yaklaşımı uygulanarak toplanan verilere ilişkin detaylar sıradaki başlıklarda aktarılmaktadır.

3.4.1. Araştırmanın katılımcıları (Akademisyen Teyidi)

Görüşme verileri analiz edildikten sonra ortaya çıkan bilgi ifadelerine ilişkin görüşleri sorulacak akademisyenler amaçlı örnekleme türlerinden ölçüt örnekleme ile belirlenmiştir. Ölçüt örnekleme kriterinde örneklemin önceden belirlenmiş bir ya da birden fazla ölçütü karşılaması beklenmektedir. Ölçütler araştırmacı tarafından oluşturulabilir ya da hazır bir ölçüt listesi kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 140). Belirlenen ilk ölçüt "Türkçe ve İngilizce alanyazında Ayasofya konusunda araştırma/lar yapmış olmaktır (Tez danışmanlığı dahil)". Bu kapsamda araştırmacılar belirlendikten sonra bir standart sağlamak amacıyla görüşüne başvurulacak araştırmacıların "üniversitelerin akademik kadrolarında bulunması" ikinci ölçüt olarak saptanmıştır. Bu ölçütün sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için yabancı araştırmacılar listenin dışında tutulmuştur. Çünkü yabancı araştırmacıların yurtdışındaki üniversitelerde görev yapma durumlarının tespit edilmesinin güç olacağı anlaşılmıştır. Böylece (i) "Ayasofya konusunda bilimsel araştırma/lar yayınlanmış olmak (Tez danışmanlığı dahil)" ve (ii) "Türkiye'de bir üniversitenin akademik kadrosunda bulunmak" ölçütlerine uyan tüm araştırmacılar listelenmiştir. Ardından listedeki akademisyenlerin e-mail adresleri araştırılmış ve tespit edilmiştir. E-mail adreslerine ulaşılamayan akademisyenler listenin dışında bırakılmıştır. Bu süreçlerin ardından toplam 43 akademisyen belirlenmiştir.

3.4.2. Veri toplama aracının belirlenmesi (Akademisyen Teyidi)

Ölçüt örnekleme kriteri kullanılarak Ayasofya konusunda bilimsel araştırmaları bulunan akademisyenler belirlendikten sonra veri toplamak için çevrimiçi form oluşturulmuştur. Görüşme verilerinin analiz edilmesiyle ortaya çıkan turist rehberlerine ait 77 adet bilgiye ilişkin ifadeler veri toplama formunun içeriğini oluşturmuştur. Formda yer alan ifadeler turist rehberliği lisansı bulunan bir akademisyene gösterilmiş ve anlaşılmayan ifadeler düzeltilmiştir. 77 adet bilgiyi içeren form akademisyenlere gönderilirken her bir bilgi ifadesinin yanına "Doğru", "Yanlış" ve "Bilgim yok" seçenekleri eklenmiştir.

Turist rehberleriyle yapılan görüşmelerden elde edilen 77 bilgi farklı disiplinlerin konularıdır. Ayrıca bazı bilgiler birden fazla disiplini ilgilendirmektedir. Akademisyenlerin çok disiplinli çalışmalarda bulunabileceği de göz önüne alınarak bu

ifadelerin tamamının akademisyenlere gönderilmesi uygun görülmüştür. E-mailde yer alan notta "akademisyenlerin alanlarıyla ilgili ifadeler için görüş bildirmesi ve diğer alanlardaki ifadeler için 'bilgim yok' seçeneğini işaretlemesi" istenmiştir. Ayrıca formda "Görüş ve Önerileriniz" adı altında bir alana yer verilmiş ve arzu eden akademisyenlerin bu alanı doldurabilecekleri belirtilmiştir. Formun çevrimiçi bağlantısının yer aldığı e-mailde araştırmanın konusu, amacı ve formun nasıl doldurulacağına ilişkin detaylı bilgiler aktarılmıştır (EK-4).

3.4.3. Verilerin toplanması (Akademisyen Teyidi)

Ayasofya konusunda araştırmaları bulunan 43 akademisyene görüş bildirmeleri için hazırlanan formun çevrimiçi bağlantısı ve çalışmayı açıklayan bir bilgi notu e-mail olarak iletilmiştir. E-mailler 05.07.2021-01.09.2021 tarihleri arasında iki aşamalı olarak gönderilmiştir. İlk aşamada 43 akademisyene e-mail gönderilmiş ve geri dönüşler beklenmiştir. İkinci aşamada ise ilk aşamada yanıt vermeyen akademisyenlere hatırlatma e-mailleri gönderilmiştir. Toplam 15 akademisyen formu doldurarak geri dönüş yapmıştır. Dört akademisyen ise mazeret göstererek çalışmaya katılamayacaklarını bildirmiştir. Geri bildirimde bulunan tüm akademisyenlere teşekkür e-maili gönderilmiştir.

3.4.4. Verilerin analiz edilmesi (Akademisyen Teyidi)

Turist rehberleriyle yapılan görüşmelerin analiz edilmesinin ardından elde edilen 77 adet bilgi Ayasofya konusunda bilimsel yayınları bulunan akademisyenler tarafından değerlendirilmiştir. On üç farklı üniversitede görev yapan on beş akademisyenin kendi alanlarıyla ilgili ifadeleri yanıtlamasının ardından ortaya çıkan veriler araştırmacı tarafından analiz edilmiştir. Öncelikle, akademisyenlerin yanıtları temel istatistik tekniklerinden frekans (sıklık sayımı) analizi ile çözümlenmiştir. Frekans analizi verilerin tanımlanması için yanıtların sayılması ve özetlenmesini içermektedir (Dawson, 2016, s. 100). Yanıtlar analiz edilirken 77 bilgiden her biri için akademisyenlerin verdiği "Doğru", "Yanlış" ve "Bilgim Yok" yanıtları sayılmıştır. "Doğru" ve "Yanlış" yanıtlarının sıklıklarının belirlenmesiyle Ayasofya konusunda bilimsel araştırmaları bulunan akademisyenlerin turist rehberlerinin ifade ettiği bilgilere ilişkin görüşleri tespit edilmiştir.

3.5. Bilgilerin Turist Rehberleri Arasında Bilinirlik Düzeylerinin Ölçülmesine Yönelik Form

Turist rehberleri tarafından meslektaşları arasında az bilindiği belirtilen 77 bilgiden akademisyen görüşü ve alanyazın değerlendirmesinde teyit edilen 26 bilginin turist rehberleri arasında bilinirlik düzeyinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu aşamada gerçekleştirilen adımlar sıradaki başlıklarda aktarılmaktadır.

3.5.1. Araştırmanın katılımcıları (Turist Rehberi Bilgi Formu)

Araştırma evrenini Ayasofya'da en az bir kez turist rehberliği hizmet vermiş turist rehberleri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemi bu evren içerisinden alınmıştır. Araştırmanın katılımcıları belirlenirken "amaçlı örneklem" tekniği tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme, araştırmanın amacına göre belirli ölçütleri sağlayan ya da belirli niteliklere sahip olan kişi ya da durumlar hakkında çalışmak için tercih edilmektedir. (Büyüköztürk vd., 2014, s. 90-92). Amaçlı örneklem tekniği doğrultusunda turist rehberlerine ulaşılırken "Ayasofya'da en az bir kez rehberlik yapmış olmak" belirlenen ölçüttür. Bu ölçüt veri toplamak amacıyla hazırlanan formun ilk sorusudur. Bu soruya "Evet" yanıtını veren turist rehberleri formun geri kalanına erişebilmiştir. Araştırma sürecinde Ayasofya'da en az bir kez rehberlik yapmış, farklı mesleki özelliklere sahip 419 turist rehberinden veri toplanmıştır.

3.5.2. Veri toplama aracının hazırlanması (Turist Rehberi Bilgi Formu)

Turist rehberlerinin bilgi düzeyini ölçmek için hazırlanan formda yer alan sorular araştırmanın önceki aşamalarında elde edilen bulgularla hazırlanmıştır. 42 turist rehberiyle yapılan görüşmelerde elde edilen 77 adet bilgiye ilişkin akademisyen görüşü ve alanyazın değerlendirmesi sonucunda "bilimsellik" teyidi sağlanan 26 bilgi turist rehberlerine yöneltilecek formun sorularını oluşturmuştur. Bu bilgiler Tablo 4.9'da gösterilmektedir. İki değerlendirme aşamasından (akademisyen görüşü ve alanyazın değerlendirmesi) da teyit alamayan bilgiler ise formun dışında bırakılmıştır. Çünkü turist rehberlerine yöneltilecek soruların bilimsel açıdan maksimum düzeyde teyit edilebilir olmasına özen gösterilmiştir. Bilimsel açıdan teyit edilmeyen bir bilginin yanlış, gerçek dışı ya da uydurulmuş olabileceği göz önüne alınmıştır.

Turist rehberlerinin 26 bilginin her biri için “Biliyordum” ve “Bilmiyordum” seçeneklerinden birini işaretlenmesi istenmiştir. 26 bilgiye ek olarak turist rehberlerinin cinsiyeti, yaşı, eğitim düzeyi, tecrübesi, yabancı dili, hangi eğitim türüyle çalışma kartı (kokart) sahibi olduğu, İstanbul’da ikamet edip-etmediği ve Ayasofya’da hangi sıklıkla tur yaptığı soruları da sorulmuştur. Hazırlanan çevrimiçi formun bir link aracılığıyla örnekleme ulaştırılması sağlanmıştır. Çevrimiçi forma ilişkin link EK-5’te yer almaktadır.

3.5.3. Verilerin toplanması (Turist Rehberi Bilgi Formu)

Veriler 23.02.2022-14.03.2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Veri toplama sürecinde turist rehberleri ya da meslek kuruluşları tarafından kurulan ve yönetilen çevrimiçi mesajlaşma (Whatsapp) gruplarında formun paylaşılması sağlanmıştır. Ayrıca araştırmacı tarafından ulaşılan turist rehberleri form linkini başka meslektaşlarına da iletmiştir. Form, turist rehberlerine ulaştırılırken İstanbul’da ikamet eden turist rehberlerinin yanı sıra Ankara, İzmir, Kapadokya, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinden turist rehberlerinin de formu doldurabilmesi için bu bölgelerde yaşayan rehberlerin bulunduğu çevrimiçi mesajlaşma gruplarında da formun paylaşılması sağlanmıştır. Böylece formu dolduran turist rehberlerinin farklı bölgelerde ikamet eden ve farklı niteliklere sahip olan kişiler olması sağlanmıştır.

Araştırmanın evrenini Ayasofya’da en az bir kez turist rehberliği hizmeti veren turist rehberleri oluştursa da bu evrende yer alan turist rehberi sayısını bilmek -böyle bir veri bulunmadığından- mümkün değildir. Ancak Türkiye’deki toplam turist rehberi sayısının 11.774 olduğu bilinmektedir (Türkiye Turist Rehberleri Birliği) [TUREB], 2022a). Nicel araştırmalarda evrenin 1,000,000 ve üzeri olması durumunda dahi % 95 güven aralığı ve %5 hata payı için örneklem büyüklüğünün 384 olması yeterlidir (Krejcie ve Morgan, 1970). Türkiye’de toplam turist rehberi sayısının 11.770 olduğu düşünüldüğünde 419 turist rehberi araştırma evrenini temsil etmek için yeterlidir.

3.5.4. Verilerin analiz edilmesi (Turist Rehberi Bilgi Formu)

419 turist rehberinden toplanan veriler SPSS 22 programına aktarılarak analiz edilmiştir. Araştırmanın bu aşamasında turist rehberlerinin 26 bilgiden hangilerini bilip bilmediklerini ortaya koymak için temel istatistik analizlerinden frekans (sıklık sayımı)

kullanılmıştır. Bu doğrultuda turist rehberlerinin 26 bilgi ifadesi için verdiği "Biliyordum" ve "Bilmiyordum" yanıtları SPSS 22 programında analiz edilerek turist rehberlerinin bu bilgileri bilme/bilmeme durumlarına ilişkin bulgulara ulaşılmıştır.

3.6. Araştırmanın İnandırıcılığı (Geçerlik ve Güvenirlik)

Bilimsel araştırmalarda elde edilen sonuçların inandırıcılığını sağlayan iki ölçüt geçerlik ve güvenirliktir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 289). Nitel araştırmalarda araştırmacı bulgularının doğruluğunu kontrol ederek araştırmanın geçerliğini sağlamaktadır. Araştırmacının çalışmasına konu olan problemi çözerken ne kadar yansız olduğu araştırmanın geçerlik düzeyini belirlemektedir. Ayrıca araştırma bulgularının araştırma konusunu ne kadar yansıttığı ve gerçek hayattaki karşılıklarıyla ne kadar uyumlu olduğu araştırmanın geçerliği için önemlidir (Gibbs, 2007). Güvenirlik ise araştırmacının kendi çalışmasında gerçekleştirdiği eylemlerin başka araştırmacılar tarafından da kullanılması durumunda tutarlı sonuçlar vermesiyle ilişkilidir (Creswell, 2014, s. 201).

Alanyazında nitel araştırmaların geçerlik ve güvenirliğinin sağlanması için farklı stratejiler önerilmiştir (Creswell, 2020, s. 246). Bu araştırmada Lincoln ve Guba (1985) tarafından önerilen ve nitel araştırmalarda sıkça kullanılan Şekil 3.2'deki stratejiler takip edilmiştir. Bu stratejilerde, nicel araştırmalar için önerilen iç geçerlik, dış geçerlik, iç güvenirlik ve dış güvenirlik kavramları nitel araştırmalardaki karşılıklarıyla (inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirlik) tanımlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, 298).

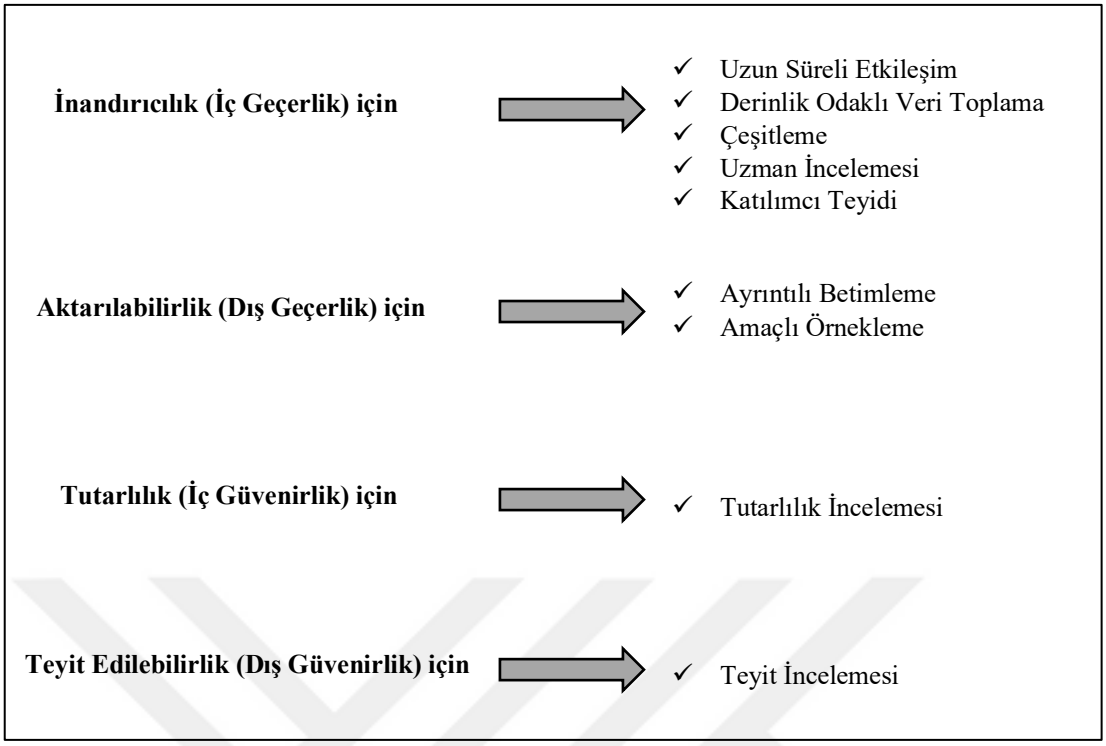

Şekil 3.2. *Nitel Araştırmalarda geçerlik-güvenirlik için önerilen stratejiler (Yıldırım ve Şimşek'ten (2013, s. 298) uyarlanmıştır)*

Şekil 3.2'de belirtilen geçerlik ve güvenirlik stratejilerinin bu araştırmadaki uygulama adımları aşağıda aktarılmaktadır:

- İnandırıcılık (İç geçerlik):
    - *Uzun süreli etkileşim:* Nitel araştırmalarda inandırıcılığın sağlanması için araştırmacı ve veri kaynağı arasındaki etkileşimin geniş bir zamana yayılması gerekir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 259). Gözlem tekniği ile veri toplarken turistlerin turnikelerden giriş yapmak için bekledikleri süre araştırmacının gözleme başlamadan önce rehberlerle ilk etkileşimi sağlamasına yardımcı olmuştur. Ayasofya'da gözlem yapılan turlarda turist rehberleri tura başlamadan önce turistlerin ihtiyaçları için 10-15 dakikalık WC molaları vermiştir. Bu süre gözlem yapmaya ve ses kaydı almaya başlamadan önce araştırmacının turist rehberleriyle etkileşimini arttırmak için kullanılmıştır. Görüşme tekniğiyle veri toplanırken de her bir görüşmeden önce 20-30 dakika kadar görüşülen turist rehberleriyle sohbet edilmiştir. Sohbet esnasında turizm gündemi, turların yoğunluğu, görüşülen turist rehberlerinin

mesleki geçmişi gibi konularda sohbet edilerek görüşülen kişilerle yakınlık kurulması ve iki taraf arasında güven ortamının sağlanması amaçlanmıştır.

- *Derinlik odaklı veri toplama:* Araştırmacı turist rehberleriyle yaptığı görüşmelerden elde ettiği verileri analiz ederek bulgulara ulaşmış; bu bulgulara ilişkin konuyla ilgili çalışmaları bulunan akademisyenlerden görüş almış; ayrıca bu bulguları alanyazındaki çalışmalarla değerlendirmiştir. Son aşamada elde edilen bulgular turist rehberlerini temsil eden büyük bir örneklemden veri toplanarak araştırmanın amaçları doğrultusunda tekrar değerlendirilmiştir. Dolayısıyla veriler farklı kaynaklardan toplanmış ve araştırma bulguları farklı aşamalarda tekrar değerlendirilmiştir.
- *Çeşitleme:* Nitel araştırmaların inandırıcılığının sağlanması için önerilen dört çeşitleme boyutu vardır. Bunlar: kuram çeşitleme, veri kaynağı çeşitleme, yöntem çeşitleme ve araştırmacı çeşitlemedir (Büyüköztürk vd., 2014, s. 247). Nitel araştırmanın inandırıcılığının sağlanması için bu boyutlardan en az birinin uygulanması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 301). Bu nedenle araştırmada veri kaynağı ve yöntem çeşitlemesi sağlanmıştır. Araştırmaya veri sağlayan kişilerin farklı niteliklere sahip olması araştırmanın gerçekliklere ulaşması için önemlidir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 301). Bu adımı sağlamak maksadıyla turlarında gözlem yapılan ve görüşülen turist rehberlerinin demografik özellikleri ve mesleki nitelikleri açısından farklılıklar taşımasına özen gösterilmiştir. Gözlem ve görüşme tekniği ile veri toplanırken örnekleme tekniği olarak maksimum çeşitlilik örneklemesinin tercih edilmesi bu stratejinin gereğidir. İç içe karma desen uygulanan bu araştırmada uygulanan nitel yöntemler, nicel araştırma süreçleri ile desteklenerek yöntem çeşitleme sağlanmıştır.
- *Uzman incelemesi:* Görüşme sorularının oluşturulması, görüşmelerden elde edilen verilerin analiz edilmesi ve Akademisyen Teyit Süreci için hazırlanan formun oluşturulması süreçlerinde turizm rehberliği ve sanat tarihi alanlarından farklı akademisyelerin görüşlerine başvurulmuştur. Ayrıca araştırmanın tamamında kavramsal çerçevesinin yazımı, veri toplama, veri analizi ve sonuçlara ulaşılması süreçlerinde Tez İzleme Komitesi'nde yer alan

tez danışmanı ve jüri üyelerinin katkıları ve geri bildirimleriyle gerçekleşen "uzman paneli" niteliğinde altı adet Tez İzleme Komitesi gerçekleştirilmiştir.

- *Katılımcı teyidi:* Nitel araştırmalarda elde edilen veriler hakkında veri toplanan kaynaklardan (katılımcılar) teyit alınmalıdır. Bu kapsamda görüşmeler esnasında turist rehberlerine kendi ifadelerine ilişkin sorular sorulmuş ve sundukları verileri teyit etmeleri istenmiştir. Bu şekilde turist rehberlerinin anlattıklarının doğru anlaşıldığından emin olunması; varsa yapmak istedikleri düzeltmeleri yapmaları için olanak sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca gözlem ve görüşme süreçlerinde alınan ses-görüntü kayıtları ve alan notlarındaki muğlak ifadeler için ilgili katılımcılara telefon vasıtasıyla tekrar ulaşılmış ve verilere ilişkin katılımcılardan teyit alınmıştır.

- Aktarılabilirlik (Dış geçerlik):
  - *Ayrıntılı betimleme:* Araştırmada elde edilen veriler ayrıntılarıyla aktarılmıştır. Araştırma sonuçları aktarılırken durum çalışmasının doğasına uygun bir şekilde araştırma konusu ayrıntılarıyla betimlenmiştir.
  - *Amaçlı örnekleme:* Bilimsel araştırmalarda aktarılabilirliği sağlamak amacıyla amaçlı örnekleme yöntemleri kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 305). Bu araştırmanın gözlem ve görüşme aşamalarında kullanılan kartopu örnekleme ve maksimum çeşitlilik örneklemesi teknikleri; Akademisyen Teyidi ve Turist Rehberi Bilgi Formu ile veri toplanırken kullanılan ölçüt örnekleme teknikleri amaçlı örnekleme teknikleridir.
- Tutarlılık (İç güvenirlik):
  - *Tutarlılık incelemesi:* Araştırma kapsamında veri toplama araçları belirlenirken, veriler toplanırken ve analiz edilirken uygulanan metotların kendi içerisinde tutarlı olması sağlanmıştır. Bu amaçla araştırmanın tüm aşamlarında veri toplanırken ve veriler analizinde her bir teknik içerisinde benzer bir yaklaşım tercih edilmiştir. Örneğin gözlem ve görüşmelerde ses kaydı alınmış; not tutulmuştur. Gözlem ve görüşmelerin verileri kodlanırken kavramsallaştırmalar aynı yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Akademisyen Teyidi ve Turist Rehberi Bilgi Formu ile elde edilen veriler aynı şekilde frekans analizi ile analiz edilmiştir.
- Teyit edilebilirlik (Dış güvenirlik):

- *Teyit incelemesi:* Bu adım araştırmacı dışında iki akademisyen tarafından gerçekleştirilmiştir. Uzman incelemesi, araştırmacının elde ettiği ham verilerin ve sonuçların dışarıdan kişiler tarafından incelenmesi ile sağlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 305). Araştırmacı -uzman incelemesi aşamasında aktarıldığı üzere- veri toplama araçları belirlenirken ve veriler analiz edilirken turist rehberliği lisansı bulunan turizm alanından iki akademisyenin ve sanat tarihi alanından bir akademisyenin yaptığı kodlamalar ve kavramsallaştırmalar ile ham verilerin ve sonuçların incelenmesini sağlamıştır.

3.7. Araştırmacının Rolü

Nitel araştırma yorumlamaya dayalı bir yöntemdir. Nitel araştırma yürüten araştırmacılar katılımcılarla yoğun bir etkileşim içindedir (Creswell, 2014, s. 187). Nitel araştırmalarda araştırmacı uzaktan veri toplayan ve ikinci el verilerle çalışan biri değildir. Aksine nitel araştırmacı araştırmasına konu olan ortamda vakit geçiren, araştırma alanını yakından tanıyan, alanda olup bitenleri kendisi de deneyimleyen ve araştırmaya katılan kişilerle yakın ilişkiler kuran biridir. Dolayısıyla nitel araştırmacının kendi gözlem ve yorumları araştırma sonucunu belirleyen etkenlerden biri olabilir. Bu durum nitel yöntem kullanılan çalışmalarda araştırmacıya verilen bir esneklik olmakla birlikte araştırmacının araştırmadaki rolünü açıkça belirlemesini ve açıklamasını gerektirmektedir. Araştırmacı kendi varsayım ve önyargılarını araştırmanın verileriyle karıştırmamalı; veri analizi süreçlerinin varsayım ve önyargılarından etkilenmediğinden emin olmalıdır. Araştırmacının öznel görüşleri ancak analiz süreci bittikten sonra yorumlama aşamasında çalışmaya dahil edilmelidir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 96).

Araştırmacı 2013 yılında Nevşehir Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği lisans programından mezun olarak turist rehberliği lisansına sahip olmuştur. Araştırmacının yabancı ve Türk ziyaretçilerin turlarında edindiği turist rehberliği deneyimi vardır. İstanbul'da tarihi yarımada turlarında birkaç kez turist rehberliği yapmıştır. Araştırmacı bu teze konu olan araştırma fikri ortaya çıkmadan önce Ayasofya'da farklı zamanlarda farklı turist rehberlerinin turlarında misafir olarak bulunmuştur. Diğer taraftan araştırmacı 2014 yılından itibaren Anadolu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

Yüksek lisans eğitimini Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği programında 2016 yılında tamamlamıştır. Yüksek lisans tezinde "Turist Rehberlerinin Performans Kriterlerini Belirlemeye Yönelik Bir Çalışma: Turist Rehberliği Performans Ölçeği Geliştirilmesi" başlıklı turizm rehberliği konusunu çalışmıştır. Dolayısıyla araştırmacı hem turizm endüstrisinde bir hizmet alanı hem de akademik bir disiplin olarak turist rehberliğini bilmektedir. Araştırmacı tüm araştırma sürecinde turizm rehberliği mesleği ve Ayasofya'ya ilişkin bilgileri nedeniyle sahip olabileceği varsayımların ve önyargıların farkında olmaya gayret etmiştir. Araştırmacı olası varsayım ve önyargılarını kontrol ederek araştırmanın veri toplama ve veri analizi süreçlerini yanlılıktan uzak bir şekilde yürütmeye çalışmıştır. Araştırmacı, araştırma sahasından toplanan verilere sadık kalarak elde edilen bulguları yorumlarken nitel yaklaşımın araştırmacıya sunduğu esneklik doğrultusunda kendi değerlendirmelerini yaparak araştırma sonuçlarını raporlamıştır.

4. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Araştırma kapsamında toplanan verilerin analiz edilmesiyle ortaya çıkan bulgular ve bulgulara ilişkin değerlendirmeler bu bölümde aktarılmaktadır.

4.1. Gözlem Tekniğiyle Elde Edilen Verilere İlişkin Bulgular

Veri toplama sürecinin ilk aşaması gözlem tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Ayasofya'da gerçekleşen on dört turda elde edilen verilerin analiz edilmesi sonucunda ortaya çıkan bulgular aşağıda aktarılmaktadır.

4.1.1. Turlarında gözlem yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular

Tablo 4.1'de turlarında gözlem yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular aktarılmıştır. Turlarında gözlem yapılan turist rehberleri görüşme yapılan turist rehberlerinden ayırt edilmeleri için G-R1, G-R2, G-R3… şeklinde kodlanmıştır.

Tablo 4.1. *Turlarında gözlem yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular*

Birinci Aşamada Turlarında Gözlem Yapılan Turist Rehberleri											
Rehber	**Cinsiyet**	**Yaş**	**Eğitim Düzeyi**	**Çalışma Şekli**	**Tecrübe**	**Dil/ler**	**Rehberlik Edilen Turistlerin Ülkeleri**	**Meslek Odası**	**Çalışma Kartı Alma Şekli**	**Yılda Tur Yapılan Gün Sayısı**	**Yılda Ayasofya'da Tur Yapılan Gün Sayısı**
G-R1	E	56	Lisans	Serbest	17 yıl	İngilizce	A.B.D., Kanada, İngiltere, Singapur	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	100	30
G-R2	E	46	Lise	Serbest	14 yıl	İngilizce Almanca	Almanya, İngiltere, A.B.D., Kanada	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	300	100
G-R3	K	28	Lisansüstü	Serbest	5 yıl	İngilizce	A.B.D., Kanada, Türkiye	İRO	Lisans	300	250
G-R4	K	34	Ön Lisans	Acentaya Bağlı	2 yıl	İngilizce	A.B.D., Kanada, İngiltere, Avustralya	İRO	Ön Lisans	200	200
G-R5	K	52	Ön Lisans	Serbest	30 yıl	İngilizce	A.B.D., Kanada, İngiltere	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	150	150
G-R6	E	34	Ön Lisans	Serbest	4 yıl	İngilizce	A.B.D., Kanada, Avustralya	İRO	Ön Lisans	250	230
G-R7	E	58	Lisans	Serbest	35 yıl	İngilizce	A.B.D., Kanada, Avustralya, İngiltere, Yeni Zelanda	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	270	100

Turlarında gözlem yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular aşağıdaki gibidir:

- Turist rehberlerinden 4'ü erkek; 3'ü kadındır.
- En genç turist rehberi 28; en yaşlı turist rehberi ise 58 yaşındadır. Turist rehberlerinin yaş ortalaması 44'tür.
- Turist rehberlerinden 1'si lise; 3'ü ön lisans; 2'si lisans; 1'i lisansüstü programlardan mezun olmuştur.
- Turist rehberlerinden yalnızca bir kişi seyahat acentasına bağlı olarak çalışmaktadır. Diğer turist rehberleri serbest (freelance) şekilde çalışmaktadır.
- En az tecrübeye sahip turist rehberi 2 yıl; en fazla tecrübeye sahip turist rehberi ise 35 yıldır rehberlik yapmaktadır. Turist rehberlerinin tecrübe ortalaması 15 yıldır.
- Turist rehberlerinin tamamı İstanbul Turist Rehberleri Odası'na (İRO) kayıtlıdır.
- Turist rehberlerinin 2'si üniversitelerin ön lisans programları, 1'i üniversitelerin lisans programları, 4'ü ise Bakanlık ülkesel kursu ile turist rehberi olmuştur.
- Gözlemlenen turist rehberlerinin bir yılda tur yaptıkları ortalama gün sayısı 224; bir yılda Ayasofya'da tur yaptıkları ortalama gün sayısı 151'dir.[71]

[71]Pandemi koşullarından önce turist rehberlerinin en yoğun çalıştıkları yıllara ilişkin sayılardır.

4.1.2. Gözlem yapılan turlara ilişkin bulgular

Veri toplama sürecinin başında araştırma problemine konu olan durumun yerinde incelenmesi ve anlaşılması amacıyla turist rehberlerinin Ayasofya turlarında gözlem yapılmıştır. Gözlemler esnasında alınan ses kayıtları araştırmacı tarafından Türkçe'ye çevrilerek deşifre edilmiştir. Turların tercüme ve deşifre edilen ses kayıtları ve gözlem esnasında kaydedilen alan notları betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. Tablo 4.2'de gözlem yapılan turlara ilişkin bulgular aktarılmaktadır.

Tablo 4.2. *Gözlem yapılan turlara ilişkin bulgular*

Birinci Aşamada Gözlem Yapılan Turlar				
Rehber	**Anlatım Dili**	**Turist Sayısı**	**Turistlerin Ülkeleri**	**Anlatım için Durulan Yer Sayısı**
G-R1	İngilizce	12	Güney Kore, Endonezya	13
G-R2	İngilizce	25	Hindistan, Endonezya, Malezya	8
G-R3	İngilizce	4	Güney Afrika	16
G-R4	İngilizce	8	Kuveyt, Suudi Arabistan, Pakistan	7
G-R5	İngilizce	3	İngiltere	8
G-R6	İngilizce	4	Hindistan	10
G-R7	İngilizce	2	A.B.D.	Turist rehberi turun tamamında gözlem yapılmasına müsaade etmemiştir

Turların bir kısmı az sayıda turistin bulunduğu ve sektörde *private tour* olarak bilinen özel turlar; diğerleri ise grup turlarıdır. Gözlem yapılan turlarda yer alan turistler 10 farklı ülkeden gelmiştir. Turist rehberleri içinde G-R4, yedi noktada anlatım yaparak en az sayıda noktada anlatım yapan rehber olmuştur. G-R3 ise anlatım yapmak için durduğu 16 nokta ile en çok noktada anlatım yapan rehberdir. Turist rehberlerinin anlatım yapmak için durdukları yer sayısının ortalaması 10'dur.

Betimsel analiz sonucunda turist rehberlerinin tur esnasında aktardıkları bilgiler "anlatım içerikleri" teması altında düzenlenmiştir. Betimsel analiz ile çözümlenen veriler turlarda alınan ses kayıtları ve alan notlarından oluşmaktadır. Betimsel analiz tekniğinde çözümlenen veri kaynaklarından doğrudan alıntılar yapmak yaygın bir uygulamadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 256). Turist rehberlerinin anlatımlarından bazı alıntılar aşağıda yer almaktadır:

Gözlem yapılan turlarda alınan ses kayıtlarından bazı bölümler:

"İmparatorluk Kapısı'nın üzerinde yer alan mozaikte İsa İncil'deki tasvirlerinin aksine Roma İmparatoru gibi tasvir edilmiştir, yanındaki İmparator dizlerinin üzerine çökerek af dilemektedir, bu ana Meryem de tanıklık etmektedir (G-R1)".

"Yerde haç işaretleri var. Bir, iki, üç... Kubbenin çevresini takip ediyor. Çünkü çok kez yıkıldı ve kubbenin başlangıç noktası ve açısı gibi şeyleri yeniden hesaplamaktan bıktılar. İşaretleri koydular. 'Tekrar yıkılırsa yeniden nereden başlayacağımızı biliriz' dediler. Bu da kubbenin çok kez yıkıldığının kanıtı ve yapı için ciddi bir problem (G-R2)".

"Burada mermer bir küp var. Bir tane daha var. Ayasofya'da iki tane bulunuyor. Osmanlılar tarafından Bergama'dan getirilmiştir. Bergama Antik Şehri'nden. Oldukça eski, Grek döneminden. Helenistik dönemden. Cuma namazlarında camiye gelenlere şerbet dağıtılmak için getirilmiştir (G-R3).

Gözlemler sonucunda elde edilen bulgular araştırma problemine ilişkin verilere ulaşmak için gözlem tekniğinin uygun olmayacağını ortaya çıkarmıştır. Gözlem tekniği ile veri toplamanın araştırmanın amacına uygun olmayan yönleri şunlardır:

- Gözlemler esnasında turist rehberlerinin Ayasofya anlatımlarının bir bölümünü Ayasofya'ya gelmeden önce araç içerisinde gerçekleştirdikleri öğrenilmiştir. Böylece turist rehberlerinin Ayasofya turlarında gözlem yapılarak elde edilen verilerin Ayasofya'ya ilişkin anlatımların tamamını içermediği tespit edilmiştir.
- Az sayıda turistle gerçekleştirilen özel turlarda gözlem yapmanın zor olduğu fark edilmiştir. Çünkü bazı turist rehberleri özel turlarda araştırmacının gözlem yapma isteğini geri çevirmiştir. Turist rehberleri "özel turlardaki turistlerin birbirini tanıyan kişilerden oluştuğunu (aile vb.) ve bu yüzden yabancı birinin tura katılmasının hoş karşılanmayacağını" belirtmiştir.

Gözlemler sonucunda elde edilen bulguların araştırma sorularına yanıt oluşturacak veriler sunmadığı görülmüştür. Bu araştırmada gözlem süreci araştırma sorularına yönelik bulgular sunmasa da araştırma sürecinde veri toplama tekniğinin yeniden belirlenmesine önemli katkı yapmıştır.

Araştırmada ortaya çıkarılmak istenen bilgilerin örtük bilginin özellikleriyle (rekabet avantajı sağlaması, uzmanlık bilgisi olması ve bağlama özgü olması) benzerlik gösterdiği daha önce ifade edilmiştir. Örtük bilgi alanyazınında farklı araştırmacılar (Cheetham and Chivers, 2000; Hill vd., 2003; Neil vd., 2004) örtük bilgilerin görüşme tekniğiyle ortaya çıkarılabileceğini belirtmiştir. Bu nedenle gözlem sürecinin ardından ikinci veri toplama tekniği olarak görüşme belirlenmiştir.

4.2. Görüşme Tekniğiyle Elde Edilen Verilere İlişkin Bulgular

Araştırmada veri toplama amacıyla kullanılan ikinci teknik görüşmedir. 42 turist rehberiyle gerçekleştirilen görüşmelerde elde edilen verilerin analiz edilmesiyle ortaya çıkan bulgular sıradaki başlıklarda yer almaktadır.

4.2.1. Görüşme yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular

Tablo 4.3'te görüşme yapılan 42 turist rehberlerine ilişkin bulgular aktarılmıştır. Görüşülen turist rehberleri R1, R2, R3… şeklinde kodlanmıştır.

Tablo 4.3. *Görüşme yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular*

Birinci Aşamada Görüşülen Turist Rehberleri										
Rehber	**Cinsiyet**	**Yaş**	**Eğitim Düzeyi**	**Çalışma Şekli**	**Tecrübe**	**Dil/ler**	**Meslek Odası**	**Çalışma Kartı Alma Şekli**	**Yılda Tur Yapılan Gün Sayısı**	**Yılda Ayasofya'da Tur Yapılan Gün Sayısı**
R1	K	62	Lisansüstü	Serbest	32 yıl	İtalyanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	150	30
R2	K	65	Lisans	Serbest	37 yıl	İtalyanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	100	25
R3	E	50	Lisansüstü	Serbest	30 yıl	İtalyanca İngilizce Fransızca İspanyolca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	100	50
R4	E	50	Lisansüstü	Serbest	26 yıl	İngilizce	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	300	100
R5	E	39	Lisans	Serbest	15 yıl	İngilizce Yunanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	250	70
R6	E	67	Lisans	Serbest	32 yıl	Yunanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	90	60
R7	E	55	Lisans	Serbest	24 yıl	İngilizce Arapça	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	300	250
R8	E	48	Lisansüstü	Serbest	21 yıl	İngilizce	ATRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	200	50
R9	E	43	Lisans	Serbest	8 yıl	İngilizce Fransızca İspanyolca Rusça	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	180	20
İkinci Aşamada Görüşülen Turist Rehberleri										
Rehber	**Cinsiyet**	**Yaş**	**Eğitim Düzeyi**	**Çalışma Şekli**	**Tecrübe**	**Dil/ler**	**Meslek Odası**	**Çalışma Kartı Alma Şekli**	**Yılda Tur Yapılan Gün Sayısı**	**Yılda Ayasofya'da Tur Yapılan Gün Sayısı**
R10	E	51	Lisansüstü	Serbest	24 yıl	İngilizce	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	200	50
R11	E	58	Lisans	Serbest	35 yıl	İngilizce	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	270	100
R12	E	46	Lisans	Serbest	15 yıl	İngilizce İbranice	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	240	15
R13	E	36	Lisans	Serbest	10 yıl	İngilizce İbranice	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	200	50
R14	K	42	Lisansüstü	Serbest	20 yıl	İngilizce Çince	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	250	35

Tablo 4.3. (Devam) *Görüşme yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular*

Rehber	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi	Çalışma Şekli	Tecrübe	Dil/ler	Meslek Odası	Çalışma Kartı Alma Şekli	Yılda Tur Yapılan Gün Sayısı	Yılda Ayasofya'da Tur Yapılan Gün Sayısı
R15	E	33	Lisans	Serbest	11 yıl	İngilizce Çince	İRO	Lisans	200	20
R16	E	47	Lisans	Serbest	13 yıl	Japonca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	200	15
R17	E	58	Lisans	Serbest	32 yıl	İngilizce	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	150	50
R18	E	61	Lisans	Serbest	20 yıl	İngilizce İtalyanca İspanyolca Fransızca Portekizce Yunanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	170	150
R19	K	46	Lisans	Serbest	23 yıl	İngilizce İspanyolca Portekizce	İRO	Ön Lisans	200	20
R20	E	45	Lisans	Serbest	10 yıl	İngilizce Rusça	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	300	250
R21	K	44	Ön Lisans	Serbest	20 yıl	İngilizce İspanyolca Portekizce	İRO	Ön Lisans	250	100
R22	E	52	Lisans	Serbest	25 yıl	İngilizce Almanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	300	300
R23	E	43	Ön Lisans	Serbest	20 yıl	Japonca Endonezce	İRO	Ön Lisans	250	25
R24	E	42	Lisans	Serbest	22 yıl	İngilizce Japonca	NERO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	250	30
R25	E	57	Lisans	Serbest	28 yıl	İngilizce Fransızca	ATRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	220	20
R26	K	50	Lisans	Serbest	19 yıl	İngilizce	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	150	75
R27	E	52	Ön Lisans	Serbest	10 yıl	İngilizce	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	150	150
R28	E	50	Lisansüstü	Serbest	13 yıl	İngilizce	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	80	40
R29	E	34	Lisans	Serbest	11 yıl	Arapça	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	250	20
R30	E	59	Lisans	Serbest	12 yıl	Arapça	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	150	15

Tablo 4.3. (Devam) *Görüşme yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular*

Rehber	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi	Çalışma Şekli	Tecrübe	Dil/ler	Meslek Odası	Çalışma Kartı Alma Şekli	Yılda Tur Yapılan Gün Sayısı	Yılda Ayasofya'da Tur Yapılan Gün Sayısı
R31	E	36	Lisans	Serbest	10 yıl	İngilizce Yunanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	240	120
R32	E	63	Lisans	Serbest	20 yıl	Yunanca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	100	70
R33	E	56	Lisans	Serbest	34 yıl	İngilizce Fransızca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	200	20
R34	E	55	Lise	Serbest	31 yıl	Fransızca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	250	25
R35	E	56	Lisans	Serbest	29 yıl	İngilizce Fransızca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	100	10
R36	E	44	Lisans	Serbest	20 yıl	İngilizce İtalyanca İspanyolca Portekizce	ANRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	140	14
R37	E	54	Lise	Serbest	32 yıl	Fransızca İspanyolca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	280	80
R38	E	42	Lisans	Serbest	25 yıl	İngilizce	İRO	Ön Lisans	200	20
R39	E	33	Lisansüstü	Serbest	6 yıl	Arapça	İRO	Ön Lisans	250	25
R40	E	58	Lisans	Serbest	25 yıl	Rusça Bulgarca	İRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	300	60
R41	E	52	Lisans	Serbest	25 yıl	Almanca	ATRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	270	10
R42	E	63	Lisansüstü	Serbest	32 yıl	Almanca	ATRO	Bakanlık Ülkesel Kurs Programı	160	16

Görüşme yapılan turist rehberlerine ilişkin bulgular aşağıdaki gibidir:

- Turist rehberlerinden 36'sı erkek; 6'sı kadındır. En genç turist rehberi 33 (iki kişi); en yaşlı turist rehberi ise 67 yaşındadır. Turist rehberlerinin yaş ortalaması 49'dur. Turist rehberlerinden 2'si lise; 3'ü ön lisans; 28'i lisans; 9'u lisansüstü programlardan mezunudur. Turist rehberlerinin tamamı serbest (freelance) şekilde çalışmaktadır. Tecrübeli ya da sektörde tanınmış turist rehberleri tur bulmak konusunda zorlanmamaktadır. Bu yüzden görüşülen turist rehberlerinin genellikle bir acentaya bağlı olmak yerine "serbest" statüde çalışmaları beklenen bir bulgudur. En az tecrübeye sahip turist rehberi 6 yıl; en fazla tecrübeye sahip turist rehberi ise 37 yıldır rehberlik yapmaktadır. Turist rehberlerinin tecrübe ortalaması 21 yıldır. Turist rehberlerinin 5'i üniversitelerin ön lisans programları; 1'i üniversitelerin lisans programları; 36'sı ise Bakanlık ülkesel kursu ile turist rehberi olmuştur.
- Turist rehberlerinin çalışma kartlarında on dört farklı dil yer almaktadır. 20 turist rehberinin çalışma kartında tek bir yabancı dil yer alırken; 16 turist rehberinin çalışma kartında iki yabancı dil; 2 turist rehberinin çalışma kartında üç yabancı dil; 3 turist rehberinin çalışma kartında dört yabancı dil; 1 turist rehberinin çalışma kartında ise altı yabancı dil bulunmaktadır.
- Turist rehberlerinin hizmet verdiği turistler arasında Türk ziyaretçilerin yanı sıra; Kuzey Amerika'dan Güney Amerika'ya; Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya; Ortadoğu'dan Uzak Doğu'ya kadar çok sayıda ülke bulunmaktadır.
- Turist rehberlerinin 36'sı İstanbul Turist Rehberleri Odası'na (İRO) kayıtlıdır. Görüşülen rehberler arasında Aydın Turist Rehberleri Odası'ndan (ATRO) 4; Ankara Turist Rehberleri Odası'ndan (ANRO) ve Nevşehir Rehberler Odası'ndan (NERO) birer turist rehberi bulunmaktadır. Turist rehberleri ikametlerinin bulunduğu en yakın meslek odasına kaydolmak zorundadır. Bu çalışma Ayasofya konusunda meslektaşları tarafından "uzman" olarak algılanan turist rehberleri ile yürütülmüştür. Bu yüzden rehberlerin büyük kısmı Ayasofya'nın bulunduğu İstanbul'daki meslek odası İRO'ya kayıtlıdır.
- Görüşme yapılan turist rehberlerinin bir yılda tur yaptıkları gün sayısının ortalaması 204; bir yılda Ayasofya'da tur yaptıkları ortalama gün sayısı 63'tür.[72] Görüşme yapılan turist rehberlerinin çalışma kartlarında yer alan yer alan yabancı dillerin

[72]Pandemi koşullarından önce turist rehberlerinin en yoğun çalıştıkları yıllara ilişkin sayılardır.

çeşitli olması amacıyla Çince, Japonca ve Endonezce dillerinde çalışan turist rehberlerinden de veri toplanmıştır. Bu dillerde çalışan rehberler genellikle Anadolu turları yaptıkları için haftada bir ya da iki haftada bir Ayasofya'da rehberlik yapmaktadır. Ayrıca İstanbul'da ikamet etmeyen farklı meslek odalarına kayıtlı turist rehberlerinin de görüşmelere dahil edilmesi ile Ayasofya'da çalışılan ortalama gün sayısı turlarında gözlem yapılan rehberlere oranla daha düşük çıkmıştır. Son olarak görüşme yapılan turist rehberlerinin diğer meslektaşları tarafından Ayasofya konusunda "uzman" olarak algılanmalarının yanı sıra Türkiye'yi ziyaret eden yabancı devlet başkanları ve protokol üyeleri başta olmak üzere uluslararası kamuoyu tarafından bilinen ünlü kişilere rehberlik yaptıkları tespit edilmiştir.

4.2.2. Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki bilgilerine ilişkin bulgular

Turist rehberleriyle gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiştir. Turist rehberlerinin ifadeleri betimsel analiz tekniğiyle düzenlenmiş; görüşmelerden doğrudan alıntılar seçilmiştir. Ardından içerik analiziyle kodlar, kategoriler ve temalar belirlenmiştir. Temalar ve kategoriler Şekil 4.1'de; temalar ve kategorilerin ilişkili olduğu kodlar ve bilgiler ise Tablo 4.4'de gösterilmektedir.

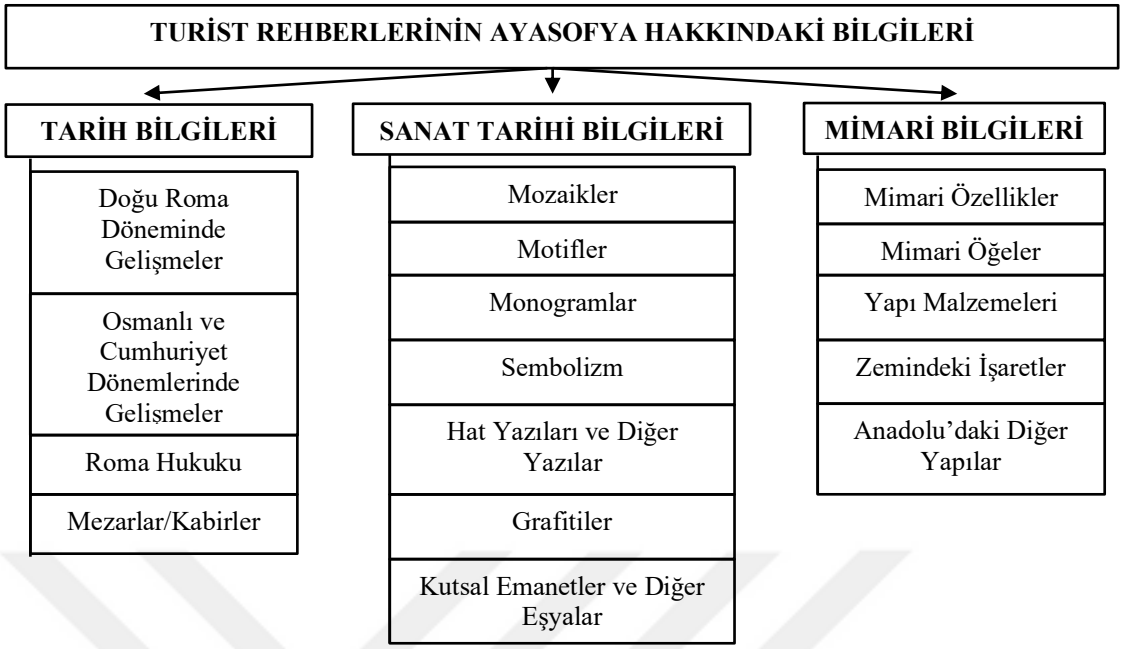

Şekil 4.1. *Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki bilgilerine ilişkin kategoriler ve temalar*

Tablo 4.4. *Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki tarih, sanat tarihi ve mimari bilgileri*

TEMALAR	KATEGORİLER	NO	BİLGİLER (KODLAR)
TARİH BİLGİLERİ	Doğu Roma Döneminde Gelişmeler	1	Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.
		2	Abbasi Halifesi Harun Reşid Ayasofya'yı ziyaret etmiştir.
		3	Doğu Roma İmparatoru V. Leon Ayasofya'da öldürülmüştür.
		4	Ayasofya'da 1439-1453 tarihleri arasında yapılan ayinler Katolik ayinleridir.
		5	Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.
		6	Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.
	Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Gelişmeler	7	Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yer Ayasofya'dır.
		8	Montrö Sözleşmesi'nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır.
		9	Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunmuştur.
	Roma Hukuku	10	Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.
		11	Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.
	Mezarlar/Kabirler	12	Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.
		13	Ayasofya'nın kilise dönemi vaftizhanesine psikiyatrik sorunları olduğu söylenen sultanlar (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) defnedilmiştir.
SANAT TARİHİ BİLGİLERİ	Mozaikler	14	Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.
		15	VI. Leo Mozaiği'nde İmparator'un diz çökmesi Kilise'nin siyasi güç karşısındaki zaferini tasvir etmektedir.
		16	Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.
		17	Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Vatikan'daki Laocoön Heykeli'nin yüzüne benzemektedir.
		18	Ayasofya'nın bilinen en eski tasviri Sunu Mozaiği'nde (Iustinianus'un elinde) yer almaktadır.

Tablo 4.4. (Devam) *Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki tarih, sanat tarihi ve mimari bilgileri*

TEMALAR	KATEGORİLER	NO	BİLGİLER (KODLAR)
SANAT TARİHİ BİLGİLERİ		19	Sunu Mozaiği'nde Iustinianus ve Constantinus'un yüzleri aynı yapılmıştır.
		20	Meryem Ana'nın apsisteki mozaikte mavi kıyafeti için lapis lazuli taşı kullanılmıştır.
		21	Evliya Çelebi 17. yüzyılda apsisteki Meryem Ana Mozaiği'nin görülebildiğinden bahsetmektedir.
		22	Ayasofya'daki tüm mozaikler 18. yüzyıla kadar açıktır.
		23	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen Hezekiel'in Vizyonu ile ilişkilidir.
		24	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen İlyas Peygamber-Ateş Arabaları hikayesiyle ilişkilidir.
		25	Yunan Ortodoks kiliselerinde Serafim meleklerinin başları Ayasofya'daki gibi kanatlarının ortasında tasvir edilmiştir.
	Motifler	26	Galerideki mermer kapı üzerinde hayat ağacı motifi vardır.
		27	Galerideki mermer kapı üzerinde anahtar ve kilit motifleri vardır.
		28	Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.
		29	Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.
		30	Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.
	Monogramlar	31	İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.
		32	Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir.
		33	Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.
		34	Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunmaktadır.
	Sembolizm	35	Apsis mozaiğinde Meryem'in baş ve omuzlarındaki üç haç Athena, Afrodit ve Hera'yı sembolize etmektedir.
		36	İmparator Kapısı üzerindeki "taht-kitap-güvercin" figürü "Baba-Oğul-Kutsal Ruhu" sembolize etmektedir.
		37	Galeride tavan süslemelerinde kullanılan örümcek ağı motifi Athena'yı sembolize etmektedir.
		38	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Ayasofya'yı sembolize etmektedir.

Tablo 4.4. (Devam) *Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki tarih, sanat tarihi ve mimari bilgileri*

TEMALAR	KATEGORİLER	NO	BİLGİLER (KODLAR)
SANAT TARİHİ BİLGİLERİ		39	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Süleyman Tapınağı'nı sembolize etmektedir.
		40	Güney nef çıkış kapısı üzerinde Deisis sembolü üç adet haç vardır.
		41	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.
		42	Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.
	Hat Yazıları ve Diğer Yazılar	43	Hz. Hüseyin madalyonunda hattat ketebesi (imzası) gözyaşı formunda atılmıştır.
		44	Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.
		45	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.
		46	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "İkra" yazmaktadır.
		47	Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ).
		48	Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır.
	Grafitiler	49	Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.
		50	Ayasofya'nın içinde savaş arabası çizimleri vardır.
		51	Ayasofya'nın içinde şövalye çizimleri vardır.
		52	Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.
		53	Güney nefte duvara kazınmış tılsımlar vardır.
		54	Ayasofya'da duvara çizilmiş vefk (dua) vardır.
	Kutsal Emanetler ve Diğer Eşyalar	55	Ayasofya'da kutsal kuyunun yakınlarında İsa Peygamber'in Samaralı Kadınla konuşurken üzerine oturduğu taş bulunmaktadır.
		56	Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir.
		57	Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndedir.

Tablo 4.4. (Devam) *Turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki tarih, sanat tarihi ve mimari bilgileri*

TEMALAR	KATEGORİLER	NO	BİLGİLER (KODLAR)
MİMARİ BİLGİLERİ	Mimari Özellikler	58	Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır.
		59	Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.
		60	Ayasofya pandantiflerin dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.
		61	Ayasofya uçan payandaların dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.
		62	Kilise olduğu dönemde Ayasofya'nın naos bölümü kubbe hizasındaki kandillerle aydınlatılmıştır.
		63	Ayasofya bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir.
	Mimari Öğeler	64	Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.
		65	Dış narteksteki vaftiz havuzunda Hristiyan olmak isteyen Paganlar vaftiz edilmiştir.
		66	Tarihteki ilk hünkar mahfili Yavuz Sultan Selim döneminde Ayasofya'da yapılmıştır.
	Yapı Malzemeleri	67	İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.
		68	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır.
		69	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır.
		70	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır.
		71	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde nehir kumu vardır.
		72	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde yumurta akı vardır.
	Zemindeki İşaretler	73	Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.
		74	Güney nefte, yerde bulunan yuvarlak işaretler imparatorun kıyafetlerini değiştirdiği Mitatorion'un yerini gösterir.
		75	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgilerle ayin esnasında toplumsal sınıfların yerleri belirlenmiştir.
	Anadolu'daki Diğer Yapılar	76	Ayasofya'nın mimarları Efes St. Jean Kilisesi'ni de yapmıştır.
		77	Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.

Tablo 4.4'de aktarılan bilgilerin hangi turist rehberleriyle yapılan görüşmelerden elde edildiği ve bu bilgilerin görüşmeler esnasında kaç kez tekrarlandığı Tablo 4.5'de aktarılmaktadır.

Tablo 4.5. *Bilgilerin elde edildiği turist rehberleri ve toplam tekrar sayıları*

NO	BİLGİ	REHBERLER	TOPLAM TEKRAR
1	Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.	R1 / R2 / R11 / R18 / R20	5
2	Abbasi Halifesi Harun Reşid Ayasofya'yı ziyaret etmiştir.	R7 / R39	2
3	Doğu Roma İmparatoru V. Leon Ayasofya'da öldürülmüştür.	R28	1
4	Ayasofya'da 1439-1453 tarihleri arasında yapılan ayinler Katolik ayinleridir.	R40	2
5	Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.	R20	1
6	Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.	R9	2
7	Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yer Ayasofya'dır.	R28	1
8	Montrö Sözleşmesi'nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır.	R8	1
9	Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunmuştur.	R27	1
10	Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.	R25	1
11	Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.	R11	1
12	Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.	R10 / R26 / R27	4
13	Ayasofya'nın kilise dönemi vaftizhanesine psikiyatrik sorunları olduğu söylenen sultanlar (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) defnedilmiştir.	R10	1
14	Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.	R33 / R36	2
15	VI. Leo Mozaiği'nde İmparator'un diz çökmesi Kilise'nin siyasi güç karşısındaki zaferini tasvir etmektedir.	R10 / R25	2
16	Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.	R10 / R36	2
17	Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Vatikan'daki Laocoön Heykeli'nin yüzüne benzemektedir.	R10	1
18	Ayasofya'nın bilinen en eski tasviri Sunu Mozaiği'nde (Iustinianus'un elinde) yer almaktadır.	R11	1
19	Sunu Mozaiği'nde Iustinianus ve Constantinus'un yüzleri aynı yapılmıştır.	R11	1
20	Meryem Ana'nın apsisteki mozaikte mavi kıyafeti için lapis lazuli taşı kullanılmıştır.	R12	1
21	Evliya Çelebi 17. yüzyılda apsisteki Meryem Ana Mozaiği'nin görülebildiğinden bahsetmektedir.	R8	1
22	Ayasofya'daki tüm mozaikler 18. yüzyıla kadar açıktır.	R11	1
23	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen Hezekiel'in Vizyonu ile ilişkilidir.	R25	1
24	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen İlyas Peygamber-Ateş Arabaları hikayesiyle ilişkilidir.	R8	1
25	Yunan Ortodoks kiliselerinde Serafim meleklerinin başları Ayasofya'daki gibi kanatlarının ortasında tasvir edilmiştir.	R22	1

Tablo 4.5. (Devam) *Bilgilerin elde edildiği turist rehberleri ve toplam tekrar sayıları*

26	Galerideki mermer kapı üzerinde hayat ağacı motifi vardır.	R23 / R24	2
27	Galerideki mermer kapı üzerinde anahtar ve kilit motifleri vardır.	R24	1
28	Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.	R22	1
29	Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.	R22	1
30	Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.	R24	1
31	İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.	R5 / R20 / R22 /32	5
32	Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir.	R22	1
33	Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.	R32	1
34	Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunmaktadır.	R12	1
35	Apsis mozaiğinde Meryem'in baş ve omuzlarındaki üç haç Athena, Afrodit ve Hera'yı sembolize etmektedir.	R11 / R12	3
36	İmparator Kapısı üzerindeki "taht-kitap-güvercin" figürü "Baba-Oğul-Kutsal Ruhu" sembolize etmektedir.	R5	2
37	Galeride tavan süslemelerinde kullanılan örümcek ağı motifi Athena'yı sembolize etmektedir.	R24	2
38	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Ayasofya'yı sembolize etmektedir.	R27	1
39	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Süleyman Tapınağı'nı sembolize etmektedir.	R6	1
40	Güney nef çıkış kapısı üzerinde Deisis sembolü üç adet haç vardır.	R12	1
41	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.	R9	1
42	Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.	R42	1
43	Hz. Hüseyin madalyonunda hattat ketebesi (imzası) gözyaşı formunda atılmıştır.	R7 / R28	3
44	Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.	R12 / R28	2
45	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.	R7	1
46	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "İkra" yazmaktadır.	R2	1
47	Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ).	R5	3
48	Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır.	R5	3
49	Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.	R4 / R7 / R13	4
50	Ayasofya'nın içinde savaş arabası çizimleri vardır.	R20	1
51	Ayasofya'nın içinde şövalye çizimleri vardır.	R23	1
52	Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.	R20	1
53	Güney nefte duvara kazınmış tılsımlar vardır.	R5	1
54	Ayasofya'da duvara çizilmiş vefk (dua) vardır.	R23	1
55	Ayasofya'da kutsal kuyunun yakınlarında İsa Peygamber'in Samaralı Kadınla konuşurken üzerine oturduğu taş bulunmaktadır.	R27	1
56	Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir.	R5	1
57	Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndedir.	R5	1

Tablo 4.5. (Devam) *Bilgilerin elde edildiği turist rehberleri ve toplam tekrar sayıları*

58	Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır.	R2 / R3	3
59	Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.	R1 / R35	3
60	Ayasofya pandantiflerin dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	R8	1
61	Ayasofya uçan payandaların dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	R8	1
62	Kilise olduğu dönemde Ayasofya'nın naos bölümü kubbe hizasındaki kandillerle aydınlatılmıştır.	R17	1
63	Ayasofya bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir.	R1	1
64	Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.	R5	2
65	Dış narteksteki vaftiz havuzunda Hristiyan olmak isteyen Paganlar vaftiz edilmiştir.	R31	1
66	Tarihteki ilk hünkar mahfili Yavuz Sultan Selim döneminde Ayasofya'da yapılmıştır.	R11	1
67	İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.	R38	1
68	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır.	R5	1
69	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır.	R8	1
70	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır.	R8	1
71	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde nehir kumu vardır.	R8	1
72	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde yumurta akı vardır.	R8	1
73	Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.	R12 / R21 / R33	3
74	Güney nefte, yerde bulunan yuvarlak işaretler imparatorun kıyafetlerini değiştirdiği Mitatorion'un yerini gösterir.	R5 / R11 /R27	3
75	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgilerle ayin esnasında toplumsal sınıfların yerleri belirlenmiştir.	R5	3
76	Ayasofya'nın mimarları Efes St. Jean Kilisesi'ni de yapmıştır.	R41	1
77	Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.	R9	1

Görüşme yapılan turist rehberlerinden elde edilen kodların 11 tanesi R5 ile yapılan görüşmelerden elde edilmiştir. 9 adet kod R8 ile yapılan görüşmeden; 8 adet kod ise R11 ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu turist rehberleri "az sayıda rehber tarafından bilindiğini" düşündükleri bilgileri en fazla sayıda aktaran turist rehberleridir. R3, R4, R6, R13, R17, R18, R21, R26, R31, R32, R35, R38, R39, R40, R41 ve R42 ile yapılan görüşmelerden yalnızca birer kod elde edilmiştir. Bu turist rehberleri en az sayıda bilgi edinilen turist rehberleridir. Hiçbir kod elde edilmeyen görüşmelerin yapıldığı turist rehberleri ise R14, R15, R16, R19, R29, R30, R34 ve R37'dir. Bu sekiz turist rehberi "az sayıda rehber tarafından bilinen" bilgileri ortaya çıkarmaya yönelik sorulara "bu nitelikte bilgiler olmadığı" yanıtını vermiştir.

Analizler turist rehberlerinin aktardıkları bilgilerin tur yaptıkları turistlerin ülkeleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Schisma (Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması) konusunu turistlere anlatan rehberler İtalya, İspanya ve Latin Amerika ülkeleri

gibi Katolik inancının yoğun olduğu ya da Yunanistan ve Rusya gibi Ortodoks inancının yoğun olduğu ülkelerden gelen turistlerle çalışmaktadır. Ayasofya'nın duvarlarında eski Rusça yazılmış bir dua bulunduğunu belirten turist rehberi yine ağırlıklı olarak Ruslarla çalışmaktadır. Rus coğrafyası ve Hristiyanlık ilişkisini Ayasofya üzerinden anlatan turist rehberi Rusça dilinde çalışmaktadır. Yine Rusça dilinde çalışan farklı bir rehber Ayasofya anlatımlarında Kiev'deki St. Sophia Kilisesi ile bağlantılar kurmaktadır.

Abbasi Halifesi Harun Reşid'in Ayasofya'da bulunduğuna dair ifadeler aktaran turist rehberlerinin çalışma kartında Arapça yazmaktadır. Bu rehberler Arap coğrafyasından turistlerle çalışmaktadır. Hz. Hüseyin madalyonundaki detayı aktaran turist rehberlerinden birinin çalışma kartında Arapça yazmakta; diğeri ise ağırlıklı olarak Türk gruplarla çalıştığını belirtmektedir. Turist rehberlerinin anlatımlarında bu içeriğe yer vermesinin Arap ve Türk ziyaretçilerin İslam tarihindeki önemli şahsiyetlere aşinalığı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Ağırlıklı olarak Türk gruplarla çalıştığını belirten R28, Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yerin Ayasofya olduğunu belirtmiştir. Bu durumun Türk ziyaretçiler için "Evliya Çelebi" isminin bilinirliğinin yabancı ziyaretçilere kıyasla daha yüksek olmasıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

4.2.2.1. *Tarih bilgileri*

Analizler sonucunda turist rehberlerinin "Tarih Bilgileri" teması altında yer alan bilgilerinin dört farklı kategoride toplandığı görülmüştür. Bunlar: Doğu Roma Döneminde Gelişmeler; Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Gelişmeler; Roma Hukuku; Mezarlar/Kabirlerdir.

4.2.2.1.1. *Doğu Roma döneminde gelişmeler*

Turist rehberlerinin bu kategori altında yer alan bilgileri Ayasofya'nın Doğu Roma İmparatorluğu hakimiyetinde bulunduğu döneme ilişkindir. Aşağıda bu kategoriye ait altı adet bilgiye ilişkin turist rehberlerinin ifadelerinden örnekler aktarılmaktadır.

(1) Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.

"Yani böyle birbirlerini protesto hareketleri var. Ama 1054'e gelince tamamen kopuyor. Dönemin Papası bir arabulucu gönderiyor kendi din adamlarından birini. De Silva Candida Umberto (Humbert of Silva Candida) 'Humbert' yazılıyor galiba İngilizcesi. Onu gönderiyor heyetle birlikte. Adam

da çok şey değil yani o da yani çok yumuşak, uzlaşmacı bir adam değil. Geliyorlar konuşuyorlar yine bir zıtlaşma oluyor. Adamın Ayasofya'ya girmesini engelliyorlar. Çünkü o en büyük, işte Patrikhane gibi çalışan bir merkez orası. Ayasofya'ya girmesini engelliyorlar adamın. Yasaklıyorlar. Ama bir tören sırasında, ayin sırasına giriyor ve apsise İmparatoru ve Konstantinopolis Patriği'ni aforoz eden belgeyi bırakıyor ve o işte Roma, Katoliklik ile Ortodoksluğun ayrıldığı an (R1)"

(2) Abbasi Halifesi Harun Reşid Ayasofya'yı ziyaret etmiştir.

*"*Bağdat'ta Abbasiler denilen bir imparatorluk vardı ve Bağdat'taki, Bağdat merkezli bu Abbasi İmparatorluğu'nun en meşhur yöneticilerinden, krallarından biri Harun Reşid idi. Bu Halife Harun Reşid çok ilginçtir ki bizim İstanbul'umuzun Ayasofyasının içinde bir makamla birlikte anılıyor. Harun Reşid Makamı denilen bir makam var. Ayasofya mihrabının, minberinin hemen sağ tarafında bulunan bir makamdır bu makam. İşte Abbasi tarihini bildiğimizde, Bağdat tarihini bildiğimizde Harun Reşid'in bir dönem İstanbul önlerine kadar geldiğini bildiğimizde neden Osmanlıların, yani Müslümanların o makamı da Harun Reşid Makamı olarak adlandırdığını anlamlandırmamıza imkan sağlıyor (R39)"

(3) Doğu Roma İmparatoru V. Leon Ayasofya'da öldürülmüştür.

"Kesin bu bilgi yok mesela, ben beş aydır bu araştırmayı yapıyorum. Bazı şeyler çok kapalı, yok. Ayinlerle alakalı, V. Leon'un öldürülme hikayesi var, ben bunu tek bir metinde buldum, yabancı bir kaynakta buldum. Öldürülmesini anlatıyor, nasıl öldürüldüğünü, bir Noel gecesinde, bu tamamıyla gerçek mi kimse bilmiyor. Yani herhangi bir literatüre çok fazla girmemiş, belki bir anıda, bir vakanüvisin belgelerinden çıkmış, yazılmıştır, onu bilemiyorum ama çok fazla bir kaynakta yok. Yapıyoruz bunu. V. Leon'un öldürülmesi (R28)"

(4) Ayasofya'da 1439-1453 tarihleri arasında yapılan ayinler Katolik ayinleridir.

"Bizim çoğu rehberler bunu bilmez. Anlatırlar bunu, (papazın) duvara girdiğini anlatırlar. Bu Türkiye'de tartışmalı bir konudur. Ben tarihçi olduğum için bunu böyle söylüyorum, tartışabilirim bu konuyu. Çünkü 1439'dan sonra 1453'e kadar ayinlerin nasıl yapıldığını bir bilgi yoktur, yazılı kaynaklarda pek bir bilgi yoktur. Hele de o zaman. Bende bir kitap vardı, Rusça. Konstantinopol'un fethedilmesini, dört kaynak da Fetih zamanında İstanbul'da bulunmamıştır, dünya bu kaynakları kullanıyor. Bunların bir tanesi azılı bir Türk düşmanıdır. Bu bunu kaynak da bunu bulamazsınız yani. O dönemin kaynakları, Fetih'ten iki-üç ay sonra yazılan şeyler, makaleler. Ama hiçbiri İstanbul'da bulunmamış, Fetih döneminde İstanbul'da hiçbiri bulunmamış. Bizans kaynakları. Bir kere sen Papa'yla bir antlaşma yapıyorsun. Katolikliği kabul ediyorsun. Papa'nın başkanlığını kabul ediyorsun, dolayısıyla Papa da kendi kardinallerini gönderiyor İstanbul'a. Kardinaller geldikten sonra Ayasofya bir kere İstanbul'un, Konstantinapol'un en büyük kilisesi, tabi oraya yerleşecek, tabi orada Papa'nın kardinali Ortodoks ayini yapmayacak, tabi Katolik ayini yapacak… …Bir kere 1439'da Bizans İmparatoru gitti, din adamlarıyla Papa antlaşma yaptı Floransa'da. Antlaşmadan sonra zaten Ayasofya'da dini ayinler Katolik ayinleriydi yani, dolayısıyla o duvara giren Katolik papaz olabilir. Çünkü orada bence şey yoktu yani, ayin

yapılmıyordu yani (R40)"

(5) Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.

"Hristiyanlık nereden Ruslara geçiş yapmıştır? Bu direkt Ayasofya ile ilgili bir şeydir aslında. Rus Prensesi Olga, o dönemde Moskova diye bir şehir de yok aslında, O dönemde Kiev var, Kiev Rus'u denilen bir şey var. Rusların merkezi Kiev'dir ve burada onların prensesi Olga, 956 yılında Konstantinapol'e geliyor ve O'nu Ayasofya'da vaftiz ediyorlar ve böylelikle Olga Hristiyanlığı Rusya'ya götürüyor ve Olga'dan sonra yavaş yavaş Hristiyanlık Rusya'da yayılmaya başlıyor ve O'nun torunu olan Vladimir tarafından resmi din olarak kabul ediliyor ve böylelikle Ortodoks kültürü Rusya'ya gitmiş oluyor ve Ortodoksluk benimseniyor ve sonra Kiliseler ayrılmasına rağmen, diyelim ki Katolikler, işte Ortodokslar, ama Katolikliğe geçiş yapmamışlardır. Yani ahde vefa. Olga'nın Hristiyanlığa Konstantiopol'den kabul edilmesiyle birlikte Ortodoksluktan devam etmişlerdir. Ortodoksluk bu şekilde Rusya'ya gitmiştir. Rusya'nın ilk Hristiyanlığa adımı Ayasofya'da atılmıştır. Böylece onlar için bir önem taşıyor tabi ve turlarda bu genelde altı çizilen bir konuydu. Tur yaptığım zaman onu özellikle Ruslar bilir ve o tarihi Ayasofya'da anlattığın zaman öyle bir önemi var (R20)"

(6) Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.

"Kiev'deki Ukrayna'daki en önemli kilise de Ayasofya'dır. Azize Sofya'dır. O da adını bizdeki Ayasofya'dan almıştır. Dolayısıyla son zamanlarda mesela Ayasofya'nın gündeme geldiği haberleri de, Rusya da Ukrayna'da çok yakinen takip ettiler. Dolayısıyla onlar için dini bir anlamı var… …Kiev'deki eser adını direkt buradakinden alır (R9)"

4.2.2.1.2. *Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde gelişmeler*

Bu kategori altında turist rehberlerinin aktardıkları bilgilerden Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemleriyle ilişkili olanlar yer almaktadır. Bu bilgi ifadelerine ilişkin turist rehberlerinden yapılan alıntılar aşağıda aktarılmaktadır.

(7) Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yer Ayasofya'dır.

"Tarihler Sultan IV. Murad zamanı, bir Ramazan akşamı, adet şuydu: Osmanlı Sultanı, Cuma, Bayram, Teravih namazlarını burada kılardı. Yine Sultan IV. Murad zamanı bir Teravih namazı öncesinde on tane hafız gelmiş, o hafızlardan biri tilavete başlamış. Aman Allah'ım ne okuma! Sultan IV. Murad da Hünkar Mahfili'nden dinliyor. Sesini çok beğendiği bu hafız çocuğu yanına çağırıyor. Hünkarın yanına genç delikanlı gelmiş. 'Emredin Hünkar'ım' demiş. 'Evladım, çok güzel Kur'an-ı Kerim okuyorsun, adın ne senin?', 'Efendim adım Evliya Çelebi' deyince, millet hemen 'Aaa!' diyor. Böyle bir heyecanlandıracaksınız insanları. Bizim meşhur Evliya Çelebi. 'Evladım...' demiş Sultanın IV. Murad

‘...dikkat ettim beş kıraatte Kur’an-ı Kerim okuyorsun, seni Enderun’a alsam, bunu yedi kıraat yapsak, nasıl olur?’ deyince. Evliya ‘Peki Efendim’ diyor. ‘İşte’ diyor Seyahatnamesinde ‘…benim keşfedildiğim yer burası’ diyor. İnsanlarda bir tebessüm. Sonra bir parça Evliya’dan bahsediyorum. Sonra aradan yıllar geçiyor tabi, iki sene okuyor. Sultan IV. Murad’a şöyle bir teklifte bulunuyor ‘Hünkarım Avrupa’daki kralların her birinin birer seyyahı vardır. İster misiniz sizin seyyahınız ben olayım?’ diyor ve ‘Seyahatlerinin başlangıç noktası burası’ diyorum (R28)”

(8) Montrö Sözleşmesi’nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır.

“Atatürk’ün Ayasofya’yı çevirmesinin en büyük sebebi, bizim Boğazlarda askerlerimiz yoktu Lozan Antlaşması’yla ve Montrö Antlaşması’ndan önce Atatürk bir ‘ally’ arıyordu. ‘Ally’ da kimdi? Rusya’ydı. Rusya’yı da çatır çatır ikna edebilmek için ne yaptılar? Ayasofya’yı müzeye çevirdiler camiden ve ondan sonra, Rusya’nın desteğiyle biz Montrö’de antlaşma sonrasında 30 bin askeri Boğazlara ve Çanakkale’ye indirdik. Bu çok büyük bir taktik ve çok büyük bir askeri başarı. Bunu Ayasofya’da anlatabilmen lazım (R8)”

(9) Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunmuştur.

“Ben bu İngiliz mataraları konusunda belgeselde konuşuyorum, İngiliz matarası falan diye bilgi veriyorum. Gelen İngilizlere sordum, dedim ki ‘Ne düşünüyorsunuz? Niye bir İngiliz asker işgal yıllarında gelmiş de Ayasofya’dan su almaya çalışmış, bunu niye yapmış?’ diye sordum mesela, o da çok güzel bir cevap verdi bana, dedi ki ‘Bu gençler ilk kez evlerinden dışarı çıktılar, ilk kez yurtdışında bulunuyorlar, tabi turistik amaçlı gezi yapmıyorsunuz, turizm zaten parlak değil, uçaklar sık sık uçup insan taşımıyor, trenlerle yolculuklar başlamış ama yeterli değil, İstanbul zaten otellere muhtaç yani ev pansiyonculuğu şeklinde yapıldığı için kalitesiz hizmet veriliyor, dolayısıyla bu insanlar geldikleri zaman memleketlerine ne götürebilir, oradaki yakınlarına? Ayasofya’nın kutsal suyunu götürebilir, şifa olsun diye, Ayasofya’dan almış olduğu o suyu götürüyor işte, ölümü yakın birisi varsa ya da yaşlı birisi varsa ona veriyor, bu en büyük hediye oluyor, şifa olsun diye’. Hatta şey dedi, ‘Kudüs’e giden hacılar ne yapıyorlar?’ dedi. ‘İsa’nın mezarına çaput sürüyor, şalını sürüyor, montunu sürüyor, anahtarını sürüyor, kendisine uğur getirsin diye. Buradan toprak alanlar, kum alanlar, taş alanlar oluyor. Bunlar hediyelik eşya yerine alınıp götürülen şeylerdi o dönemde’. Bu benim için çok açıklayıcı bir bilgi oldu. Bir İngiliz’in ağzından, ataları belki İstanbul’a geldiler, onların da bir bağı var İstanbul’la, beş yıl boyunca burada söz sahibiydiler. İstedikleri gibi mekanlara girip çıkabiliyorlardı, hatta yolda insanları durdurup üzerlerini arayıp, onlara kimlik sorabiliyorlardı. Bir sürü ayazma var zaten, şırıl şırıl suları akan ayazma var, ama Ayasofya’nın yeri çok ayrı, Ayasofya bir ayazma olarak geçmiyor (R27)”

4.2.2.1.3. *Roma Hukuku*

Turist rehberlerinden elde edilen bilgi ifadelerinden ikisi Ayasofya'yı inşa ettiren İmparator Iustinianus ve O'nun hukuk konusundaki icraatlarının günümüzdeki yansımalarıyla ilişkilidir. Bu bilgileri aktaran turist rehberlerinin kendi ifadelerinden örnekler aşağıda yer almaktadır.

(10) Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.

"Hukuk yönünden çok önemli bir adım atıyor, bugün Avrupa ve Amerika'daki, her ne kadar seküler ülkeler kabul edilse de, hukuklarının temeli Justinyen'in yaptığı Hristiyan hukukudur. Adam (Iustinianus) üniversitesini açmış ve bilginlerini koymuş ve demiş ki 'Roma'nın birinci gününden bugüne kadar yapılan kanunları Hristiyan amentüsüne uygun olarak değiştirin' (R25)"

(11) Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.

"Şu konuyu hiçbir kitapta bulamazsın. Bunu nereden bulursun? Louisiana bir Fransız sömürgesiydi, Amerika'da 'civil war' dediğimiz iç savaş döneminde o bölge Fransızlarındı. Dolayısıyla Fransız kanunlarının geçerli olduğu bölgeydi. İngiliz bölgesi vardı Amerika'da, Fransızların vardı falan filan. Fransa'daki kanunlar, o dönemin, Napolyon döneminin, 1800'lerin başından bahsediyorum. Dolayısıyla *Napoleonic Laws* (*Napoleonic Code)* deriz. Yani Napolyon Kanunları. Napolyon Kanunlarında, orijinalinde Justinyen'in yazmış olduğu, *law code*, Justinyen'in kanunlarını direkt olarak Fransa'ya getirip uygulayan Napolyon'dur. Onlara *Napoleonic Laws* deriz. O dönem Amerika'da Louisiana ve o bölgeyi ele geçirip sömürge olarak kullandıkları için o kanunu oraya getirtmiştir. Bugün hala Louisiana orijinal olarak, eyalet sistemi vardır Amerika'da, kendileri seçerler. Bu kanunları, yani Fransa'dan, sömürge döneminden kalan kanunları hala uygularlar. Dolayısıyla bunun orijinali, bunu siz düşünerekten, okuyaraktan, ederekten Ayasofya, Justinyen'e kadar getirebiliyorsunuz (R11)"

4.2.2.1.4. *Mezarlar/Kabirler*

Bu kategoriyle ilişkili iki bilgi mevcuttur. Üzerinde Henricus Dandolo yazan taş ve Ayasofya'nın kilise döneminde vaftizhane olarak kullanılan bölümünde medfun olan Osmanlı Sultanlarının kabirlerine ilişkin turist rehberlerinin ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

(12) Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.

"Dandolo'nun mezarı üzerine Semavi Eyice'nin makalesi Onun Dandolo'nun mezarı olmadığını, bunu Fossati biraderlerin onu oraya yaptığını falan filan söyler, bu da önemlidir mesela. Bu da

makul gelir (R10)"

"Dandolo'nun bedeni zaten Haçlı İstilası sonunda varsa bile oradan alınmıştır. Çünkü Semavi Eyice de bunu böyle söylüyor. Haçlılara ait olan hiçbir şey kalmamış ki Dandolo'nun mezarı kalsın. Haçlı İstilasının sebebi o, finansal desteği sağlayan kişi o. Bazı kaynaklarda mesela şey diyor, 'bunların dönerken alındığını bugün İtalya'daki bir kilisede' ama ismini vermiyor, ismini vermediği için de havada kalıyor bunlar. Oradaki bir kilisede saklandığını söylüyorlar (R27)"

(13) Ayasofya'nın kilise dönemi vaftizhanesine psikiyatrik sorunları olduğu söylenen sultanlar (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) defnedilmiştir.

"O vaftiz teknesi çok etkileyicidir. Ondan sonra o vaftiz teknesini çıkarıp orayı bir sultanlar türbesi yapmak, ama ilginç bir şekilde 'deli sultanları' oraya gömmek. Psikiyatrik vaka olan sultanların oraya gömülmesi, o da enteresandır. Mustafa ile İbrahim. Hakikaten 'delileri' gömmüşler oraya. O da ilginç (R10)"

4.2.2.2. *Sanat tarihi bilgileri*

Görüşülen turist rehberlerinden elde edilen veriler analiz edildiğinde "Sanat Tarihi Bilgileri" ana teması altında yer alan yedi farklı kategori belirlenmiştir. Turist rehberlerinin aktardıkları ifadelerin ilişkili olduğu kategoriler şu şekildedir: Mozaikler; Motifler; Monogramlar; Sembolizm; Hat Yazıları ve Diğer Yazılar; Grafitiler; Kutsal Emanetler ve Diğer Eşyalar.

4.2.2.2.1. *Mozaikler*

Bu kategori kapsamında on iki adet bilgi saptanmıştır. Ayasofya'nın mozaiklerine ilişkin turist rehberlerinin ifadelerinden yapılan doğrudan alıntılar aşağıda yer almaktadır.

(14) Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.

"Mesela bir Aleksandros var, Aleksandros'un yerini çoğu (rehber) bilmez. Zaten yeri de kötüdür. Hatta bilinmemek üzerine kurgulandığına inanırım ben onun. Onu U, at nalı diye düşün. Sağ taraftan gitsen Zoeleri, Komnenosları görürsün. Soldan gidersen hiçbir şey yokmuş gibidir ama aslında böyle aşağı iniş tüneline gelmeden önce sağda bir kemerin, gölgeli bir kemerin, karanlık bir kemerin içerisinde durur koskoca İmparator. On üç ay imparatorluk yapmış zaten ve de imparator olmadan önce kardeşi VI. Leo başta, VI. Leo'ya karşı bir takım girişimleri olmuş tahttan indirmek için. Benim tahminim onun döneminde yapıldığı, tam da belli değildir yani, önce mi sonra mı? Ben imparatorsam, kendimi oraya koydurmam. Kendi döneminde oraya koydurması inanılır gibi değil. Ama ona bir ibret-i alem olsun diye, bir ders vermek açısından Leo'nun bunu yapmış olduğuna ben inanıyorum kendimce. Çünkü orada şey

yazıyor yani: ‘Allah O’nun günahlarını affetsin’ falan gibi bir şeyler de yazıyor. Bunu çoğu rehber anlatmaz ve ya ‘Anlatsam da olur, anlatmasam da olur’ der. Çünkü tarih zaten O’nu gölgede bırakmış, bir de bilmediklerinden, o da var (R33)”

(15) VI. Leo Mozaiği’nde İmparator’un diz çökmesi Kilise’nin siyasi güç karşısındaki zaferini tasvir etmektedir.

“Kendi yorumlarımı eklerken, bunun kendi yorumum olduğunu özellikle vurguluyorum. ‘Bu budur’ demiyorum. Mesela, yine kendi yorumum: İç narteksteki büyük ana kapının üzerindeki o VI. Leo’nun İsa’ya diz çöktüğü bir mozaik var ya, bu mozaik, şeyi biliyoruz. İkonaklastik dönemin hemen sonrasında yapılmış, bunu sanat tarihçiler değişik şekilde yorumlayabilirler, hatta o imparatorun da kim olduğu tartışmalı falan. Ben kendim bir siyaset bilimci olarak bunu şöyle yorumluyorum: İkonaklastik dönem aslında, seküler iktidarın yani kralın, imparatorun Kilise üzerine baskı kurmaya çalıştığı ve Kiliseyi yönlendirdiği dönemdi, ve Kilise buna direndi 100 küsur sene ve en sonunda kilise zaferini geri kazandı. Çat! İkonları geri koymaya başladı, orada bir kralın, bir imparatorun İsa önünde diz çökmesi aslında dini otoritenin, dinsel erkin siyasi erk karşısındaki gücünü simgeliyor. Bu benim yorumum. Bu yorumu ‘Bakın bu da benim yorumumdur, bunun ikonoklastik dönem sonrasında yapılması bu şekilde de yorumlanabilir’ (R10)”

“Bu mozaik bana göre çok önemli çünkü Kilise’nin imparator dahi olsa O’nun üzerinde olduğunun bir belgesi. O yüzden Nicholas yaptırmıştır oraya onu. Leo değildir onu yaptıran. Patrik Nicholas’tır. Leo öldükten sonra 907’de tekrar patrik olunca yaptırıyor. Bence bu pek kimsenin anlatmadığı bir detay (R25)”

(16) Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.

“Ayasofya’daki Deisis mozaiğinin de şöyle bir özelliği vardır, eğer vakit varsa ve anlatmak isterseniz: Bizans İmparatorluğu’nun Rönesans’ının başlangıcıdır o. Sanat olarak Rönesans başlangıcıdır. Paleologos Ailesi döndüğü zaman İznik’ten Latinlerden kurtarır şehri. O yüzyıldan sonra ‘Doğu Roma’da Rönesans başlangıcı’ derler ve sanat olarak da ona bir örnektir (R36)”

(17) Deisis Mozaiği’nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Vatikan'daki Laocoön Heykeli'nin yüzüne benzemektedir.

“Mesela orada sanat tarihçisi bir hoca vardır. O’nun mesela bir yorumudur: O Deisis’teki Vaftizci Yahya direkt Antik Çağ’daki Laocoön Heykelindeki o Laocoön’dur yani. Şu an Vatikan Müzesi’nde bulunan... Troyalı Rahip… … Laocoön’ün yılanlar tarafından öldürülmesi klasik sanatta çok önemli bir imge ve bunun en güzel heykeli de Vatikan Müzesi’nde. Hoca, Yahya’daki o acı çeken yüz ifadesinin, o acının, -çünkü insanların günahlarının kefaretini yükleniyorlar neticede, O’na affetmesini bağışlamasını diliyorlar, şefaat diliyorlar- o acının resmen o Laocoön Heykeli’ndeki, Laocoön üstündeki acıya çok benzediğini söyler. Bu güzel bir yorumdur. Belki de Deisis’i yapan o mozaik sanatçısı Antik

Çağ'dan bir Laocoön Heykeli'ni görmüştü. Rönesans o klasik güzelliğe dönüşü taşıdığı için mesela bu sanat tarihi yorumu. Dediğim gibi bu yorumları ben kendim açıkçası literatürden okuduğum, dinlediğim, katıldığım konferansta sanat tarihçilerin yorumlarını aktarırım bir rehber olarak. Kendim de haddimi bilirim. Bizans Sanatı üzerine yorum yapma şeyim yok. Sadece mevcut literatürü alırım aktarırım. Ama literatürü iyi okumuşumdur. Literatürdeki tartışmaları da bilirim. Burada hakikat bilimsel tartışmadır. Bilimsel hakikattir (R10)"

(18) Ayasofya'nın bilinen en eski tasviri Sunu Mozaiği'nde (Iustinianus'un elinde) yer almaktadır.

"Oradaki Justinyen'in elinde tuttuğu Kilise en iyi örnektir, yegane örnektir. Orijinal kilisenin nasıl olduğunu gösteren. Çünkü kubbesindeki haç durur orada. Meslektaşlar dikkat etmemiştir belki veya etmiştir. Orijinal kilisenin üzerinde haç vardı, bugün alemi var. Tek elimizdeki örnek, minaresiz, üzerinde haç olan kilise odur. Rehber arkadaşım bana yıllar önce 'Bak haçı duran kilise tek örneği budur' demiştir. Dolayısıyla bundan etkilenmişimdir (R11)"

(19) Sunu Mozaiği'nde Iustinianus ve Constantinus'un yüzleri aynı yapılmıştır.

"Meslektaşım, aynı zamanda bu işin hocalarındandır. Bizans tarihini en iyi bilenlerden biridir. Onunla bir kere beraber gezmeye gitmiştik. Vestibül girişte, solda Justinyen ve Konstantin vardır. Ellerinde de kilisenin modelleri vardır. Meryem Ana ve İsa'ya atfederler, O'na bağışlarlar. Rehber arkadaşım söyleyince dikkat ettim. İki İmparatoru alın karşınıza ikisinin de suratı sanki kardeş gibidir. Halbuki biri 330'lu Konstantin biri de 530'lu Justinyen'dir. Aradan 150-160 sene geçmiştir. Fakat kardeştir. Dikkat etmemiştim. Sonra detaylı bakınca hakikaten ikiz gibi duruyor. Neden ikiz gibi duruyor? Çünkü bu mozaikler ikonoklastik dönemin sonrası. Fakat ikonoklastik dönemi ne kadar sürüyor? Aşağı yukarı, 726-843. 120-140 yıl içerisindeki bütün bu eğitimi yapan ikona okulları kapatılıyor. O nesil yok oluyor. 843 yılında tekrar bunlara imkan verilir, tekrar mozaiklerin, resimlerin yapılmasına. Fakat bunu yapmak usta da, bilgi de, eleman da yok. Çünkü hepsini tahrif etmişler. Konstantin'in nasıl olduğu, Justinyenle ilgili heykeller, çoğunu yok etmişler. Ellerinde hala her ikisine de ait sikkeler var. Sikkelerin bir tarafında imparatorun suratları vardır. Oraya bakarak, Konstantin'le Justinyen'in farkını oradan göremeyecek kadar küçük bir detay, bakarak yukarıdaki mozaikleri o sikkelerden aldıkları izlenime göre yapmışlar. Ellerinde tam bir done olmadığı için o ayrımı, farkı yapamıyorlar, sanki kardeş gibi ikisini de benzetiyorlar (R11)"

(20) Meryem Ana'nın apsisteki mozaikte mavi kıyafeti için lapis lazuli taşı kullanılmıştır.

"Bir kiliseye girdiğin zaman en önemli olan adam kim? İsa. İsa için ne kullanırsın? Altın. Malzemen altın olur. İkinci malzemen kim için gider? Meryem Ana için gider? Meryem Ana. Peki, ikinci en değerli malzemen ne? Lapis lazuli. Mavi taş. Mavi o kadar. O kadar basit bir şey, yani her şeyde biz bir ulvi anlam ararken aslında Meryem Ana'da mavi kullanılmasının temel sebebi o. O taş ikinci en değerli,

ilk değerli değil ama ikinci en değerli, bulunması zor, değerli, Meryem Ana da çok değerli, onun için mavi (R12)"

(21) Evliya Çelebi 17. yüzyılda apsisteki Meryem Ana Mozaiği'nin görülebildiğinden bahsetmektedir.

"Apsisteki Meryem Ana, Çocuk İsa. 17. yüzyıla kadar o hiç dokunulmamıştır. Evliya Çelebi ondan bahseder. Birçok gravürde o hala yine tek olarak durmuştur (R8)"

(22) Ayasofya'daki tüm mozaikler 18. yüzyıla kadar açıktır.

"Kilisenin tahrip edilmeden, mozaiklerin bozulmadan, hatta ellenmeden direkt olarak cami olarak kullanılmasını, o geçiş süresini anlatmam turistin çok hoşuna gidiyor ve bunda Fatih'in de çok önemli katkısı oluyor. Oradaki mozaiklerin hiç birine dokunulmuyor, hiç biri örtülmüyor. Genelde herkes zanneder ki örtülü, hayır örtülmüyor. Tahminim 1710-1711 yılına kadar orada gördüğün bütün mozaikler duruyor, yani namaz kılınırken dahi duruyor (R11)"

(23) Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen Hezekiel'in Vizyonu ile ilişkilidir.

"Hezekiel Vizyonu'nda Birinci Kitap'ta da görebilirsiniz Hezekiel'i. Tanrı'nın arabasını görüyor, Erich von Daniken'in de kitabında vardır ya, 'Tanrı'nın arabasını tarif ediyor' diye. Tekerlekleri dört yüzlü melekler tarafından çekiliyor, bu meleklerin biri insan yüzü, biri aslan, biri, birisi de kartal. Biliyorsunuz, ilk Dört İncil'in, Sinoptik kitaplar ilk üçü, onların yazarları da Matta, Markos, Lukas ve John. Onların da şeyleri melek, kartal, boğa ve aslandır. Yani Tanrı'nın sözünü taşıyan melekler olarak görülür aynı zamanda. Evangelos aynı zaman da meleği de, eski anlamında, melekleri de tabir eder. Yani 'Melek mi acaba din lideri mi' diye şey yapamayız. Melekler de müjde getiriyor çünkü. O kubbenin o kadar büyük olma ısrarındaki amacı Hezekiel'in Vizyonu'nda bahsedilen Tanrı'nın Arabası, yani gök kubbenin Tanrı'nın Arabası formunda kilisenin üstüne konulması ve artık İstanbul'un Yeni Ahit'in, çünkü Paul mektuplarının hepsinde diyor ki: 'Artık Eski Ahit bitti. Tabi ki Eski Ahit'e şey yapacağız ama İsa'nın gelişiyle Eski Ahit tamamlanmıştır. Çünkü Mesih geldi. Yeni Ahit'in dönemi açıldı'. O yüzden sünnet yok, şu yok bu, yok (R25)"

(24) Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen İlyas Peygamber-Ateş Arabaları hikayesiyle ilişkilidir.

"İsa'dan mesela bütün Kozmos bilgimi, dört tane Serafin'in, dört tane cennet koruyucusunun, o kozmosu yani 'universe' koruduğunu, aslında kubbenin aynı zamanda cenneti de tarif ettiğini, onların hepsinin tamamının Elijah'ın, yani İlyas Peygamber'in o meşhur, 'The chariot of the fires'dan esinlenme olduğunu falan başka bir rehberden öğrendim (R8)"

(25) Yunan Ortodoks kiliselerinde Serafim meleklerinin başları Ayasofya'daki gibi kanatlarının ortasında tasvir edilmiştir.

"Ayasofya esasında en fazla Yunan Ortodoksluğuna hitap eden bir yapı, içerideki Serafim şekilleri Yunan Ortodoks geleneğine uygun bir şekilde tasvir edilmiş, yani Doğu Avrupa'daki Ukrayna'daki, Rusya'daki Serafim şekillerinde Serafim başı kanatların üzerine konulmuş. Yunan Ortodoks Kilisesinde ise Serafim başı kanatların tam ortasına konulmuş, bu şekilde ikonografik bir fark var ikisinin arasında. Ayasofya Yunan Ortodoks Kilisesine hitap eder görsel anlamda, geleneksel olarak da. Rus kökenli, Grek kökenli bir yapı olduğu için (R22)"

4.2.2.2.2. *Motifler*

Beş farklı bilgi bu kategori altında yer almaktadır. Turist rehberleriyle yapılan görüşmelerin analiz edilmesi sonucu elde edilen Ayasofya'daki motiflere ilişkin bilgi ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

(26) Galerideki mermer kapı üzerinde hayat ağacı motifi vardır.

"Galerideki kapı var ya, Cennet-Cehennem. O kapının üstündeki motifler, sana da ilginç gelebilir ama ben görmüyordum motifleri, direkt geçiyordum. Hayat Ağacı var. Ağacın yanında bir tane kase var, içinde meyveler var (R24)"

(27) Galerideki mermer kapı üzerinde anahtar ve kilit motifleri vardır.

"Kapının üzerinde bir kilit, bir de anahtar var. Onu da anlatanı görmedim, gördüm ama çok fazla görmedim, bu anahtarı alıp da kilidi açmasını bilen sadece cennete girer. Cennet-Cehennem kapısı falan diyorlar ya (R24)"

(28) Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.

"Müslüman, yani Osmanlı döneminde Davut Yıldızı var, mahfillerde var, mahfilde var. 16. yüzyılda III. Murat döneminde ilk mahfil üzerinde Davut yıldızı tepede, her tarafta vardır. İç içe geçmiş, mukarnas şeklinde yapıldığı için oradaki şekiller, dikkatli bakmadığın zaman fark edemezsin (R22)"

(29) Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.

"Svastika şekilleri var çok fazla ve Svastika'nın Anadolu'ya, Roma topraklarına, Roma topraklarından Germen topraklarına nasıl gittiğiyle ilgili ve Hitler tarafından benimsenecek, Gamalı Haç olana kadar o süreci, Svastika'nın ne için dört çengelden ibaret olduğu, neyi sembolize ettiği, background'un ne olduğu. Ayasofya'nın ikonografyasıyla ne ilgisi olduğunu bir bütünsellik içinde anlatabilir (R22)"

(30) Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.

"Osmanlı döneminde 1800'lü yıllarda Fossati buraya geliyor, Ayasofya'nın bazı kısımlarının restorasyonu için, Fossati de bir mason, yüksek derecede bir mason, alt kattaki bazı sütunların üzerine pergel ve gönye şeyleri yapıyor, sembolleri. Pergelle gönye de biliyorsun zaten, Masonların sembolü. Bir bakıma Ayasofya'ya ihanet ediyor. İhaneti şu: olmayan bir şeyi eklemiş Ayasofya'ya. Kendisi yüksek dereceli Mason olduğu için Masonluğun sembolünü o zaman için söyleyeyim, 1400, 1350 yıllık bir binanın, o zaman için söylüyorum, bir binanın içerisine monte etmiş (R24)"

4.2.2.2.3. *Monogramlar*

Bu kategoride yer alan bilgi dört adettir. Bu kategoride yer alan bilgi ifadelerine ilişkin turist rehberlerinin ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

(31) İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.

"'İsus Hristos Theu Yios Sotir' (ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΘΕΟΥ ΙΥΟΣ ΣΩΤΗΡ), 'İsa Mesih Tanrı'nın Oğlu Kurtarıcı' demek. Normalde bugün balık için 'psari' (ΨΑΡΙ) kullanılıyor ama Antik Yunanca'da 'ihtis' (ΙΧΘΗΣ) kullanılıyor. 'İhtis' (ΙΧΘΗΣ) kelime olarak. 'ihtis' (ΙΧΘΗΣ) balık demek ama. İlk harfleri ile bunu karşılıyor işte. 'Isus Hristos Theu Yios Wotir' (ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΘΕΟΥ ΙΥΟΣ ΣΩΤΗΡ). O da 'İsa Mesih Tanrı'nın Oğlu Kurtarıcı' o anlamda (R5)"

(32) Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir.

"Malta Haçı, bizim bildiğimiz anlamıyla İhthis Haçının, yukarıda muhtelif noktalarda örnekleri var. Malta Haçının ya da İhthis Haçının Hristiyanlık süreci içerisinde Anadolu'dan kopup da nasıl Malta Haçına dönüştüğünü, o süreci insanlara anlatmakta fayda var, ilgili olan insanlara, her turistten bahsetmiyorum yani. Mesela Müslüman kimlikten bir insana bunu anlatmanın bir anlamı yok. İhthis Haçını çok fazla meslektaş anlatmaz. Anlatmaya ihtiyaç var mı? Ben de her müşteriye, her turiste anlatmam, belki %10'una, %15'ine. Yoksa her kitapta olurdu yani, her şeyi anlatmış olsaydım her kitapta olurdu. Bak bu (kendi çizimlerini gösteriyor). 'İsos Hristos Teos' yani 'Tanrı'nın Oğlu Kurtarıcı'. Bu Anadolu'da bir çok kilisede, sadece Ayasofya'da değil, başka örnekleri de var olan... Haçlı Seferleri sırasında Malta Şövalyeleri bu haçı göğüslerinde kullandığı için o şekilde yaygınlaşmış, Malta Haçı ismi esasında 1000 yıllık tarihe bile sahip değil, yani haçın kendisi çok daha eski. 'Malta Haçı' diye adlandırılması 1000 yıl yok, 900-950 yıllık falan. Bu metaforik bir açıklamadır, metaforlar her zaman için etki bırakmak istediği insanlarda, siyaset bilimciler de metaforu çok fazla kullanırlar. Bu metafor. Bak şu İ harfi, Yani İsa'nın ilk harfi, şu çizgidir. Sonra şu X, sonra şu T, sonra şu Y, üçgen ve çizgi ve Sigma (R22)"

(33) Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.

"Bence Yunanca rehberler dışında çok rehberin bilmediği bir konu olduğunu tahmin ediyorum. Sağ nartekste Kütüphane'yi arkanıza alırsanız ve karşı sütunlara bakarsanız sütun başlıklarında tam ortalarında yarısında Theodora'nın yarısında da Justinyen'in imzaları var. En güzel okunanlar, o iki tanesi oradadır. Bilhassa Theodora'nın ismi çok net okunur, harfler çok net okunur. Bunu ben diğer dildeki arkadaşların gösterdiğini pek tahmin etmiyorum, hiç rastlamıyorum. Belki Rusçacılar, onlar da Ortodoks oldukları için ama Yunancacı arkadaşlar gösteriyorlar. Ben onu net gösteririm mesela (R32)"

(34) Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunmaktadır.

"Ayasofya'ya girdikten sonra iki tane küp var, sağda solda, Bergama'dan gelen, onun arkasındaki ilk kolonun tepesindeki ilk 'capital' yani sütun başlığının ortasında monogam var, o monogram hariç hepsi Yunanca harflerle ya 'Justinyen' yazar ya 'Theodora' yazar. Onun anagramlarıdır, harflerin yer değiştirilmesiyle. Oradaki öyle bir şey değil. Oradaki bir tarih ve hikayesi de şu: 5509'da başlıyor, 1 Eylül 5509'da başlıyor Bizans Takvimi. Oradaki tarih de 6042 dolayısıyla 6042'den 5509'u çıkarttığın zaman aradaki yıl farkı 533, Ayasofya'nın inşa edildiği yıllardan biri, o sütunun konduğu tarih. Ayasofya'nın hiçbir tarafında öyle bir şey yok. O bir tarih, girer girmez, harflerin olduğu. 6042 yazıyor, Roma harfleri, Roma numeralleriyle, 6042'yi oluşturuyor ve o 6042 Bizans İmparatorluğu'nda o seneki yılı. Bunu hiç kimse düşünmüyor. Dünyanın yaşı sıfır (0) diye kabul ediliyor diye düşün. Şöyle anlatayım: normal Yahudi takviminde bu sene atıyorum 5500 ya da 5700 bilmem kaç, telefonumda yazar benim. Hep ben de sorgularım, bu 0 nedir? Muhtemelen dünyanın yaratılışı, herhalde onların yaratılışı da başlangıç yılı, dünyanın kurulmasından 5509 yıl sonradır. Ben bugün bir takvim başlatıyorsam, 0 diye başlatmıyor adam, kainatın kurulumundan bugüne kadar olan yılları baz alarak onu 0 sayıyor diye düşünüyoruz, tabi anladığımız o (R12)"

4.2.2.2.4. *Sembolizm*

Sembolizm kategorisinde yer alan sekiz bilgi bulunmaktadır. Aşağıda bu ifadelere ve turist rehberleriyle yapılan görüşmelerden doğrudan alıntılara yer verilmektedir.

(35) Apsis mozaiğinde Meryem'in baş ve omuzlarındaki üç haç Athena, Afrodit ve Hera'yı sembolize etmektedir.

"'O zaman biz (İsa Peygamber'in) annesini Tanrıça yapalım, yani Tanrı'nın annesi yapalım Efes'te, 431'de, ondan sonra da O'nu (İsa Peygamber) O'nun (Meryem) çocuğu yapalım', o zaman geçiş oluyor. Nitekim de Meryem Ana'nın üzerinde üç tane haç var, o üç tane haç aslında Atina, Afrodit ve Hera'yı simgeler, Hera Anne'dir, Atina güzeldir, Artemis de bakiredir (R12)"

(36) İmparator Kapısı üzerindeki "taht-kitap-güvercin" figürü "Baba-Oğul-Kutsal Ruhu" sembolize etmektedir.

"Mesela o 'Baba-Oğul-Kutsal Ruh'. O şey çünkü çok küçük kalıyor. Onu ben mesela çok rehberin bilmediğini fark ettim kendi seminerlerimde. 'A öyle bir şey mi var?'. Ben onun bir de resimlerini de, anlatımlarda resim gösteririm. Yani 'Bakın arkadaşlar bu var' falan diye. Adamlar yakından bakar ya da orada taht, tahtın üzerinde kitap, kitabın üzerinde güvercin. 'Baba-Oğul-Kutsal Ruh' (R5)"

(37) Galeride tavan süslemelerinde kullanılan örümcek ağı motifi Athena'yı sembolize etmektedir.

"Kapıyı geçtin, sol üstte örümcek ağı var, örümcek ağı motifi. Bunlar ince ayrıntılar, geçiyorsun ama dikkat etmeden onun örümcek ağı olduğunu anlamana da imkan yok. Çok dikkatli bakmazsan… …Örümcek ağı nedir, Athena'nın sembolüdür. Baktığın zaman örümcek ağı. Deisis var ya yukarıda, İsa, Meryem, Vaftizci Yahya'nın sağ tarafında köşede örümcek ağı var (R24)"

(38) İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Ayasofya'yı sembolize etmektedir.

"İmparator Kapısı'nın iç kısmını düşünün. Ayasofya'nın naosuna bakılan kısmında, ben şey diyorum ona 'Benim için bu Ayasofya'. Çünkü Ayasofya'nın apsisine 'Veracruz (Gerçek Haç)' getirmiş Konstantin döneminde, annesi getirmiş, oraya asılmış diye bir rivayet vardır mesela, oraya koymuş. Zaten oradaki desende de apsiste bir haç var (R27)"

(39) İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Süleyman Tapınağı'nı sembolize etmektedir.

"Giriyorsun Imperial Gate'den. Ortama giriyorsun. 10 metre git, dön geriye yukarıya bak. Süleyman Tapınağı vardır. 27 Aralık 537. İlk dua için geliyor Justinyen. Imperial Gate'in önünde. Bu ifadesi vecizdir. Diyor ki… İki cümledir bu. Hep ikinci cümleyi bilir halk. Bir cümleyi bilmez. Der ki 'Tanrıma hamdolsun ki beni böyle bir eser yapmaya idrak etti. Seni yendim Süleyman' diyor. 'Yenmek' orada bilek güreşi değil. Seni geçtim. Sen 100 metre. Ben 110 metre yaptım. O bakımdan 'Aştım seni' diyor ve de 'Ey Süleyman Tapınağı!' O bir şımarıklık ifadesidir Justinyen'in. 'Sen benim kurduğum yapıda ancak bir mozaiksin'. Bir küçümseme. Bütün monarşi kültürünün benimsediği bir ifadedir küçümseme. Haç gibi gözüküyor uzaktan. Bir perspektiftir o. Tren rayı gibidir. Tren rayında görürsen uzakta birleşir zannedersin (R6)"

(40) Güney nef çıkış kapısı üzerinde Deisis sembolü üç adet haç vardır.

"Üç tane haç göreceksin orada, ona 'İkonoklastik Haç' deniliyor, ikonoklazma döneminde herhangi bir suret yapılması yasak olduğu için mozaiklerle haç yapmışlar ama üç tane haç Deisis,

İsa, Vaftizci Yahya, Meryem (R12)"

(41) Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.

"Ayasofya'da bugün göremiyoruz üstünde halılar var ama zeminde dört tane çizgi var. Dört yeşil mermer çizgi bunlar. Mesela cennetin dört nehrini temsil ediyor ki iki tanesi Fırat ve Dicle'dir aslında (R9)"

(42) Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.

"'Omphalion' kelimesi 'omphalos'tan geliyor, 'göbek' demek, yani 'merkez' demek. Bunun doğuş yeri Delphi Tapınağı'ndaki içinde sürekli kutsal ateş yanan, orası dünyanın merkezi kabul edilir. Aynı Omphalion burada yapılıyor, yani Ayasofya'nın içerisinde, ne oluyor bu sefer? İmparatorluğun, Doğu Roma İmparatorluğunun, daha sonra bugün Erken Bizans diyeceğimiz dönemdeki 'Dünyanın Merkezi burasıdır' anlamında o konuluyor. Eski Yunan'daki Omphalion'un Ayasofya'ya aktarılması diyelim. Pagan kültüründen tek tanrılı Hristiyan dinine geçişte aynı şey devam ediyor. Onu bir müşterim söylemişti bana o zamanlar bilmiyordum ama şimdi dediğim gibi her turumda vurgulayarak açıklarım (R42)"

4.2.2.2.5. *Hat yazıları ve diğer yazılar*

Turist rehberleri Osmanlı dönemine ait hat yazıları ve Kütüphane'nin kapı tokmağında olduğunu belirttikleri yazılardan bahsetmiştir. Ayrıca yapının kilise olarak kullanıldığı döneme ait yazılara ilişkin ifadeler de burada aktarılmaktadır. Bu kategoride toplam altı adet bilgi bulunmaktadır.

(43) Hz. Hüseyin madalyonunda hattat ketebesi (imzası) gözyaşı formunda atılmıştır.

"Mesela Hz. Hüseyin'in -orada 7-8 tane madalyon vardır-, Hz. Hüseyin'in madalyonun altında gözyaşı vardır diğerlerinden farklı olarak. Diğerlerinde, yedi madalyonda yoktur bu. Kazasker İzzet Efendi yazdığı zaman bunu sırf Hz. Hüseyin'in madalyonunun altına... 'Niye değişik bu?' diye sorduğu zaman mecburen giriyorsun bu konuya. Dikkatli misafirler bunu soruyor. %80'i sormazlar bunu (R7)"

(44) Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.

"Mihrabın, yani apsisin hemen sağ ve solunda şeyler vardır, ondan sonra, Osmanlı Sultanlarının yazdığı hat yazıları vardır, onlarda da ketebe bulunur (R28)"

(45) I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.

"Arapça bazı 'Ya Fettah' yazısı mesela, şeyde var ya kütüphanedeki. Çoğu kimse mesela… O zamanlar Arapça bilen de azdı. Onları ayrıntıya falan girdiğin zaman medresenin orada ki sağ tarafta var ya… 'Ya Fettah' yazısı var. İstersen "Ayasofya Ya Fettah" diye gir. Gösterebiliriz onu (R7)"

(46) I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "İkra" yazmaktadır.

"Osmanlı döneminde yaptırılan kütüphanenin kapı kolunda eski Türkçe 'İkra' yazılıdır. Bu da bildiğimiz Allah'ın ilk emri bu da çok önemli bir şeydir çünkü aslında bunu da yabancılara anlatmayı da severim (R2)"

(47) Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ).

"Ondan sonra dışındaki bir çeşmenin üzerinde yazan 'Nipson anomimata mi monan opsin' (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ) anlamı çok derin. "Burada sadece gelip yüzüne değil aynı zamanda günahlarını yıkıyorsun" diyor. insanlar günahlarından o çeşmede arınıp ondan sonra Kilise'nin içine giriyor falan… …Dışarıda bulunan o 'Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun'. Onun palidrom olduğunu sağdan sola, soldan sağa aynı okunduğunu falan. Çoğu rehberi ben fark ettim, bilmiyorlar. Ya da duymuş ama nerede olduğunu bilmiyor (R5)"

(48) Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır.

"Mesela en son fark ettiğim şeylerden bir tanesi çıkış kapısında İmparatorluk Kapısı'nın üzerinde bir tane şeyin böyle yuvarlak bir monogramın içerisinde bazı harfler vardır. O mesela 'Etos kosmu' (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) dediğimiz 'Dünyanın yaşı' diyor ve Bizans takviminde kullanılan şey… …İşte o 'Güzel Kapı' dedikleri kapının üzerinde mesela yani 9. yüzyıldan bir tarih var. Ondan sonra işte 5000 küsur falan diye böyle gider… Dünya'nın kurulduğu... Aslında o Yahudi takvimidir ay takvimine göre… … Tarsus'tan gelen. Onun üzerinde mesela. 'Etos kosmu' (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ). Dünya'nın kuruluş yaşından bir tarih var. Yani bugün 6800'lerde falan olmamız lazım, yanlış da söylüyor olabilirim onu. Yahudi takvimine göre. O işte bundan bin yıl önce 5800'lerden bir tarih var orada (R5)"

4.2.2.2.6. *Grafitiler*

Görüşülen turist rehberlerinin aktardığı altı bilgi sütunlara ya da duvarlara kazıma tekniğiyle yapılan çizimlerle ilgilidir. Grafitiler kategorisi altında yer alan bilgi ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

(49) Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.

"Herkes Halvdan'ı bilir. Bir Vikinglinin adını yazdığı yer, önceleri üzerinde bir koruma, platform bile yoktu. Herkes üstüne kolunu koyar, resim çekerdi. Sonra bir de ileride başka bir Vikinglinin de yaptığı, bıçağıyla yine, çok profesyonel bir Viking Gemisi graffitisi var. O çok ilginç. Onu hiç gösteren görmedim. Kocaman bir Viking gemisi. Ana duvarda (R13)"

(50) Ayasofya'nın içinde savaş arabası çizimleri vardır.

"Orada birçok semboller var, mermer üzerinde çizilmiş semboller var. Mesela tekerlekli arabalar var, savaş arabaları var, şövalyelerden kalma semboller var. Orada bayağı çizimler var, mermer üzerine yaptıkları. Yan yana. Üç tane araba, savaş arabası görürsün. Atlı savaş arabası. Kıyıda kalmışlar. Çok dikkat etmezsen bunu göremiyorsun (R20)"

(51) Ayasofya'nın içinde şövalye çizimleri vardır.

"Latin İşgalinde Ayasofya'nın içine giren askerlerin sağa sola kazıdıkları, şövalye kazımıştır, at kazımıştır (R23)"

(52) Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.

*"*Üst katta mesela bir tane şey vardı, 13. yüzyıldan kalma, Ruslardan kalan bir dua var, onu sonradan gördüm. Bakıyorsun bir mermer üzerinde bir dua yazılmış, işte, şey dileniyor: 'Tanrım Sen Rus dünyasını, Rus memleketini koru, Ruslara yardımcı ol' gibi bir dua görüyorsun üst katta. Eski Rusça'da biraz sıkıntılıydı ama birkaç tane Rus'a gösterdim, buna benzer anlamlar çıkıyor yani. İkinci katta, galeride, İmparatoriçe İrene'nin mozaiğinin hemen yan tarafında (R20)"

(53) Güney nefte duvara kazınmış tılsımlar vardır.

"Mesela bazı yerlerde böyle sürekli dualar yazıldığını falan ben fark ettim. Naos kısmında sağ taraf, nefte mesela falan duvarları kazınmış tılsımlar diyelim. 'Tılsım' deniliyor Müslümanlıkta. Bazen işte o tılsımlar Osmanlı Sultanlarının iç çamaşırlarına da yazılmıştır. Topkapı Sarayı'nda eskiden görülürdü şimdi kaftanlar kısmı kapalı olduğu için görmüyoruz da. Tılsımlı gömlekler vardır. Aynı zaman da o tılsımlardan bazıları Osmanlılar döneminde mekanların içine de yapılmış (R5)"

(54) Ayasofya'da duvara çizilmiş vefk (dua) vardır.

"Ayasofya'nın çıkış kapısının hemen yanındaki kapıdan içeri girerken, çıkış kapısındaki duvarlarda, dama, satranç oyunu gibi çizilmiş bir şey vardır, Osmanlı zamanı çizildiğine inanılıyor, tarihleniyor. Öyle söylüyorlar. Ama bir oyun mu, dini bir anlamı mı var. Bu da sanat tarihçilerine göre değişiyor (R23)"

4.2.2.2.7. *Kutsal emanetler ve diğer eşyalar*

Turist rehberleriyle yapılan görüşmelerden elde edilen üç bilgi "Kutsal Emanetler ve Diğer Eşyalar" kategorisi altında değerlendirilmiştir. Bu üç ifadeden biri Hristiyanlık kutsal emanetleriyle; diğer ikisi ise Ayasofya'nın dış narteksinde bulunan eşyalarla ilgilidir.

(55) Ayasofya'da kutsal kuyunun yakınlarında İsa Peygamber'in Samaralı Kadınla konuşurken üzerine oturduğu taş bulunmaktadır.

"Girdiğim halde çok araştırma yapmadığım için pişmanlık duyduğum, kutsal kuyunun olduğu oda var, hatta kutsal kuyuya giriş, sütunlarla giriliyor, Topkapı'ya giderken orada kapısı vardır. Bu kutsal kuyunun olduğu yerde, o bölgede İsa'nın Samaralı Kadınla konuştuğunda oturduğu taş var, belki de kuyunun bileziği orada idi. Kutsal emanetler İstanbul'a getirildiği zaman o taş da burada, hatta İsa öldürüldüğünde yatırıldığı taş burada, Kutsal Haçın parçaları, bir kaç kandil, azizlerin ikonaları, 57 yıllık istila döneminde Meryem'in ağlayan bir ikonası varmış, bu su biriktiriliyor, şifalı su olarak insanlara dağıtılıyor. Tek başına bir kuyu değil, dokuz tane kuyu var Ayasofya'da, bu özellikli bir şey, varsa eğer Hz. İsa'nın yaslanmış olduğu ya da oturduğu o kuyu bileziği ya da o mermer taş burada bir yerde, atlara çok yakın çünkü hacılar o şekilde anlatıyorlar (R27)"

(56) Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir.

"Yine dış narteksin sağ tarafında bir tane çan var. Onu mesela ben rehberlerden şey duyuyordum -onların da suçu yok yani, bir yerde anlatılmamış ki, o da gidip yakından da kontrol etmemiş- 'Ayasofya'nın çanlarından bir tanesi' diye anlatıyorlar. Ayasofya'nın çanı değildir ki o, '1906' yazıyor zaten üzerinde. 1906'da Venedik'e yakın bir bölgede, Veneto bölgesinde yapılmış, buraya getirmiş bir çan yani. Balıkesir'de bir kilise için yapılıyor. Neden İstanbul'da neden orada hiç bilmiyoruz. 1906'da yapılıp geldiği zaman İstanbul'a, o dönemde Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş. Belki İstanbul'a gemiyle geldi. Ondan sonra oradan taşınamadı. Hatta üzerindeki kırık var. Belki de taşınırken düştü, üzerindeki o çan asma yeri kırıldığı için dediler ki 'Geri götürmeyelim'. Artık bir köşede kaldı, zamanlarda unutuldu. 1922-23 zaten mübadele oldu, orada kiliseler kapandı. Götürmenin bir anlamı kalmadı derken sonra Ayasofya'nın dış narteksine gelmiş (R5)"

(57) Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndedir.

"Mesela o sağ tarafta 11. yüzyıl Sinod Meclisi kararlarının olduğu, onların aslında orijinal olmayıp da replika olduğu, onların gerçekte Sultan Süleyman'ın türbesinin içinde olduğu ve 1960'larda onun, temizlenirken plakaları çıkartılıyor. Bir bakıyor ki arkasında Rumca yazılar var. Onların replikaları alınıyor. Onların sonra Sinod Meclisi Kararları olduğu anlaşılıyor. (Replikaları) Ayasofya'nın içine

konuluyor. Orijinalleri yine Sultan Süleyman'ın türbesinin duvarlarında (R5)"

4.2.2.3. *Mimari bilgiler*

Görüşülen turist rehberlerinden elde edilen veriler analiz edildiğinde "Mimari Bilgiler" ana teması altında yer alan beş farklı kategori belirlenmiştir. Bu kategoriler şu şekildedir: Mimari Özellikler; Mimari Öğeler; Yapı Malzemeleri; Zemindeki İşaretler; Anadolu'daki Diğer Yapılar.

4.2.2.3.1. *Mimari özellikler*

Ayasofya'nın mimari tasarımına ilişkin özellikleri belirten altı bilgi bu kategoride yer almaktadır. Turist rehberlerinin "Mimari Özellikler" kategorisine ilişkin bilgi ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

(58) Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır.

"'Artemis Tapınağı'ndan gelmiş sütunlar' kim uyduruyor bunu? Bitmedi. '10,000 kişi çalışmış'. Bitmedi. Yok öyle bir şey. Yani. Hayır yok. Deli kuyuya taş atmış. 'Artemis Tapınağı'ndan devşirilmiş'. Ayasofya'da devşirme malzeme yok. Bütün malzemeler ocaklardan bu yapı için kesilmiş. Son derece net. Teknik bir konu (R3)"

(59) Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.

"Orada kilisenin üç girişini aynı anda görürsün. İşte galeriye çıkan ama o arka taraftan patriğin giyinerek içeri girdiği, yani ritüel kıyafeti ile içeri girdiği kapı. Kadınların, İmparatoriçenin galeriye çıktığı kapı. Bu taraftan İmparator'un girdiği kapı. 'Büyük Giriş' diye Germanos litürjisinde bir şey vardır. Ayasofya aslında plan olarak tam o büyük girişe göre yapılmıştır, planlanmıştır ya da litürji ile mimari birbirini etkiliyor orada, çok özeldir (R1)"

(60) Ayasofya pandantiflerin dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.

"Çünkü anlattığınız mimari elementleri görsel olarak en iyi görebildiğiniz yer Ayasofya'dır ve bir pandantif mantığı, bir uçan payanda mantığının dünyada ilk kullanıldığı yapıdır ve pandantif ve uçan payanda, ondan sonra dediğim gibi bütün dünya mimarisinin şekillendirip daha yüksek, daha geniş, daha oturaklı ve daha sağlam yapı oluşturduğu için insanlar gördüklerini, görebildiklerini anlamlandırabiliyorsa anlatımında o zaman çok birbirine fit oluyor (R8)"

(61) Ayasofya uçan payandaların dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.

"Çünkü anlattığınız mimari elementleri görsel olarak en iyi görebildiğiniz yer Ayasofya'dır ve bir pandantif mantığı, bir uçan payanda mantığının dünyada ilk kullanıldığı yapıdır ve pandantif ve uçan payanda, ondan sonra dediğim gibi bütün dünya mimarisinin şekillendirip daha yüksek, daha geniş, daha oturaklı ve daha sağlam yapı oluşturduğu için insanlar gördüklerini, görebildiklerini anlamlandırabiliyorsa anlatımında o zaman çok birbirine fit oluyor (R8)"

(62) Kilise olduğu dönemde Ayasofya'nın naos bölümü kubbe hizasındaki kandillerle aydınlatılmıştır.

"Bizans uzmanı hocalarla gezerken şeyi öğrendim, şaşırmıştım o zaman. Mesela Ayasofya'nın Bizans dönemi aydınlatmasında hiç böyle sallanan ışık yok. Hep böyle kubbenin çevresinde, galerilerde falan filan hep ışıklar şey, daha böyle semavi. Yine yağ kandili var. Bizans döneminde sırf bu ışıkların özel günlerde, full ışıklandırmanın yapıldığı günlerde aşağı yukarı 100 kişinin çalıştığını öğrendim mesela, 100 kişi bu ışıklardan sorumlu, kandillerin yapımı, yakılması, ham malzemenin hazırlanması falan. Ancak Türk döneminde, Osmanlı döneminde yine yağ kandili ama daha böyle şeye gelen, insani boyutlara getirilmiş, semavilikten çıkıp insani boyutlara getirilmiş, yağ kandillerinin asıldığı mesela. Bu çok güzel ve değerli bir bilgi, benim çok hoşuma gitmişti. O zamandan beri, bu öğrendiğim zamandan beri de herkese aktarıyorum tabi (R17)"

(63) Ayasofya bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir.

"Çünkü ben bunu şeyden duymuştum, evliyken, kayınbiraderim inşaat mühendisiydi Boğaziçi'nden. Onlar da bana aynı şeyi söylemişlerdi. Tek bir kaya kütlesini almış adam. Tek bir kaya kütlesinin üzerine inşa etmiş. Yani yer sallandığında bütün yapı aynı biçimde sallanıyor. Gitmiyor. Şöyle sallanıyor yani. (Eliyle gösteriyor) 'Depremden mümkün değil' dedi. 'Zarar görmez Ayasofya'. Bu adam da yeni, yani ben geçen hafta dinledim. Tek bir kaya kütlesi üzerinde durmuş (R1)"

4.2.2.3.2. *Mimari öğeler*

Turist rehberlerinin mimari öğelerle ilişkili aktardıkları üç bilgi turist rehberlerinden yapılan doğrudan alıntılarla aşağıdaki satırlarda aktarılmaktadır.

(64) Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.

"Mesela ambonun merkezde olması. Bugün kiliselerde ambon merkezde değildir. Ambon kilisede vaaz kürsüsüdür. Normalde Ayasofya'da tam naosun ortasında bulunuyordu. Omphalion'un sol tarafında. Ondan sonra genelde patriğin ya da imparatorun falan vaaz verdiği… O şu anda yok zaten. Bu anlattıklarım yok yani. Ambon zaten yok yani kaybolmuş… …Mesela ben de ambonun merkezde olduğunu

sonradan farkettim ben de. Ama hani bu çok uzun seneler önce. Ama rehberliğe başladıktan birkaç sene sonra 'Ambon aslında bugünkü kiliselerdeki gibi sol nefe yapışık değil de tam kilisenin ortasındaymış'. Sonradan fark ettim mesela (R5)"

(65) Dış narteksteki vaftiz havuzunda Hristiyan olmak isteyen Paganlar vaftiz edilmiştir.

"Dış nartekse baktığınız zaman orası Paganların Ayasofya'yı ziyaret edebildikleri yer. İç nartekse giremiyorlar. İç nartekse adım attığınız anda Hristiyan Ayasofya başlıyor. Dış nartekste de şey var, niye dedik 'Bir tane vaftiz teknesi var' Ayasofya'nın bugün sol tarafında, çünkü orada bir din adamı bekliyordu. Amaç o din adamı, eğer Paganlar, yani bugün Putperestler olarak bahsettiğimiz Paganlar eğer Hristiyan olma düşüncesine girerlerse orada zaten bir din adamı hazır bekliyormuş o vaftiz teknesinin yanında. O vaftiz teknesinin içinde kutsal su bulunuyordu o dönemde ve onları orada vaftiz edip, onlara da hemen bir vaftiz kağıdı verip, yani Hristiyan olduklarına dair bir belge verip içeriye girmelerini sağlıyordu, o vaftiz teknesinin yanında. Ben bunu anlatan bir rehber görmedim maalesef. Kırmızı, bordo, porfir renktedir. Onun içine girmesine gerek yok. Su atıyor, suyla takdis ediyor. İçine girmesine gerek yok. Bebek yaştaki bir insanı koyabilirsin içine ama büyük yaştakini, zaten bugün mesela yaşça büyük insanlar da vaftiz teknelerine giremeyecek kadar büyük insanlar da vaftiz edildikleri zaman teknenin içine sokulmuyorlar. Dışarıdan (R31)"

(66) Tarihteki ilk hünkar mahfili Yavuz Sultan Selim döneminde Ayasofya'da yapılmıştır.

"Mesela bir Halife olayı vardır. Bizim meslektaşlar bunu çok ihmal eder. Orada bir dönüm noktası vardır. Yavuz Sultan'ın Mısır'dan getirdiği, biliyorsunuz Hilafet onunla başlar. Onunla birlikte ilk kez, Halife seçilen bir padişah için namaz kılma yerinin, halktan kopuk, halktan uzak, koruma muhafaza altında uygulanan ilk yer Ayasofya'dır. Bugün Sultana Mahfili, Hünkar Mahfili dediğimiz yerler esasında Yavuz Sultan ile beraber başlar. Bu çok enteresan bir konudur. Pek kullanmayız. Dolayısıyla bu da bir çığırdır yani o açıdan. Yavuz'un kullandığı Hünkar Mahfilini bugün göremezsiniz, bugünkü 19. yüzyılda da yapılmış bir elemandır ama camilerdeki hünkar mahfillerinin ayrılması Yavuzla beraber başlamıştır (R11)"

4.2.2.3.3. *Yapı malzemeleri*

Turist rehberlerinin aktardıkları bilgiler arasından Ayasofya'nın yapı malzemelerine ilişkin olanlar aşağıda aktarılmaktadır. Bu kategoride altı adet bilgi bulunmaktadır.

(67) İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.

"Ayasofya'nın direkt kendisinin sunmadığı benim sunabildiğim bir özellik olduğu için belki seviyorum taşlarını anlatmayı, taşlarının yapılarından bahsetmeyi ve göstermeyi onları. Şaşırtıyor insanı, 'A hiç fark etmemiştik' ya da 'Burayı fark etmezdik sen olmasaydın' diyorlar. Bu güzel bir şey. Rehberliğe bir artı puan. Bir de içeriye girdikten sonra, sağ taraf, sağ koridoru, sağ nefi seviyorum. Orada iki şey var. Birincisi: mermerler düştükten sonra ilerleyen yüzyıllarda aynı mermerleri bulabilmek çok zordur. Bazılarının damarları tükenmiştir. Bazıları bulunamaz. Bazıları dönem ekonomik sıkıntılardan bulunamamıştır. O yüzden badana boya yapılmıştır ama taş taklidi boyanmıştır. Dikkatsiz gözler şöyle bir başlarını çevirdiklerinde baka baka yürüdüklerinde, bilmiyorlarsa, onların büyük bir kısmını damarlı mermer sanırlar. Ama aslında onlar boyamadır, sıva üzerine damarlı mermer şeklinde, taklidinde boyamadır. Bunu gösterince insanlar çok şaşırıyorlar.. …İçeri girdikten sonra sağda sola doğru, saat yönünün tersine bir şekilde gezdiğinde biraz yukarılara doğru dikkatle bakarsan damarlı mermerlerin aslında büyük bir kısmının sıva üzerine taş şeklinde boyama olduğunu göreceksin. Bu benim kendi dikkat ettiğim... herhangi bir yerde okumadım, vardır mutlaka. 'Ben buldum' demiyorum. Ama kendi içimde ben buldum bu anlattığım bilgiyi (R38)"

(68) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır.

"Ondan sonra Ayasofya'da 'pozzolona' kullanılmış ve pozzolonanın da normalde Pozzuoli kasabasından İtalya'da işte Vezüv Yanardağı, İtalyanlar demeyelim de Latinler bulmuş Romalılar döneminde. Ayasofya'da da bu kullanılmış ama Rodos'tan getirilmiş mesela. 'Pozzolona' oralardaki, volkanik tüflerden falan getirilmiş (R5)"

(69) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır.

"Ayasofya'da tuğlaların kalınlığından daha fazla harç, tuğla, tuğla, harç, tuğla ve harcın içerisinde alçı var, nehir kumu var, tuzsuz, yumurta akı var, feldspat, feldspat kimyasal bir tozdur, sertleştiricidir (R8)"

(70) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır.

"Ayasofya'da tuğlaların kalınlığından daha fazla harç, tuğla, tuğla, harç, tuğla ve harcın içerisinde alçı var, nehir kumu var, tuzsuz, yumurta akı var, feldspat, feldspat kimyasal bir tozdur, sertleştiricidir (R8)"

(71) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde nehir kumu vardır.

"Ayasofya'da tuğlaların kalınlığından daha fazla harç, tuğla, tuğla, harç, tuğla ve harcın içerisinde alçı var, nehir kumu var, tuzsuz, yumurta akı var, feldspat, feldspat kimyasal bir tozdur, sertleştiricidir (R8)"

(72) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde yumurta akı vardır.

"Ayasofya'da tuğlaların kalınlığından daha fazla harç, tuğla, tuğla, harç, tuğla ve harcın içerisinde alçı var, nehir kumu var, tuzsuz, yumurta akı var, feldspat, feldspat kimyasal bir tozdur, sertleştiricidir (R8)"

4.2.2.3.4. *Zemindeki işaretler*

Turist rehberleriyle yapılan görüşmelerden elde edilen üç bilgi Ayasofya'nın iç mekanında, zeminde bulunan işaretlerle ilgilidir. Aşağıda turist rehberlerinin kendi ifadelerinden yapılan alıntılarla bu bilgi ifadeleri aktarılmaktadır.

(73) Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.

"Yukarıdaki kubbenin o dairesel olan bölümünün izdüşümünü gösteren çarpı işaretler var. Bir kısım rehber bunu bilir, bir kısım bilmez. Gösterdiğimde mutlu da olurlar hatta. Onu turistlerine izletmek böyle. Tam şeyin altında, iz düşüm. İnşaattan ziyade restorasyonla ilgili bir işaretleme sistemi olması gerektiğini düşünürüm (R33)"

(74) Güney nefte, yerde bulunan yuvarlak işaretler imparatorun kıyafetlerini değiştirdiği Mitatorion'un yerini gösterir.

"Yine alt galeride, yerde semboller vardır. İmparatorun taç giydiği yerin hemen kenarında sütunların arasında bakarsan orada yuvarlaklar vardır. Yani kütüphanelerin önünde. Orada büyük, pagan tapınaklarından rivayet edilen getirilen yeşil sütunların hemen yanında yerde yuvarlaklar ve işaretlemeler vardır. Çok tartışıldı bu, sonunda kaynak da bulundu. Hatırlayamam şu anda, söyleyemem. İmparatorlar girdiği zaman kıyafetini çıkarıyorlar, başından şeyi de çıkarıyorlar ve özel kıyafet giymeleri gerekiyor törensel günlerde. O yuvarlak gördüğün yerlerde parapetler var, yani küçük kabinler var. İmparator buraya giriyor, kıyafetini çıkarıyor, kutsal, kilise kıyafetini giyiyor, o parapetlerin, örtülü olan yerin işaretleridir onlar, o kıyafetle ikonastasisten, templondan, biliyorsun üç tane kapısı vardır. Ana kapıdan bir tek piskopos ve imparator girebiliyor. Sağda iki tane yan bölmeleri vardır. Kilisenin olmazsa olmazıdır. Ana kapıdan bir tek girebilen imparator. O kıyafetle girebiliyor. O işaretli yerler söküp-takmalı kabinler. Bunu da bir arkeolog arkadaşımdan öğrenmiştim yıllar önce. O da çok enteresandır yani (R11)"

(75) Naos zeminindeki yeşil mermer çizgilerle ayin esnasında toplumsal sınıfların yerleri belirlenmiştir.

"Ben kitaplarda okuduklarımızın dışında birçok şey gözlerimize çarpıyor tabi ki. Ben mesela hiçbir kitapta hatırlamıyorum okuduğumu o yerdeki çizgileri mesela. Ondan sonra dedim ki

“Bunlar nedir?” falan araştırıp Yunanca kitaplarda buldum. İnsanların hiçbir kast sistemi ile kilisenin içine girdiğini falan. Çok kitaplarda görmedim işin açıkçası. Belki de bana denk gelmemişti okuduğum kitaplarda falan. Ondan sonra çıkarttığım sentez… …Ana mekanın naos kısmında yerde böyle çizgiler vardır. Ondan sonra bir kast sistemini belirler ve insanlar daha çok sosyal sınıf seviyesine göre o çizgilerin önünde ya da arkasında bulunurlardı (R5)”

4.2.2.3.5. *Anadolu’daki diğer yapılar*

Turist rehberlerinin ifade ettiği bilgilerden iki tanesi Anadolu’da bulunan ve Ayasofya ile ilişkilendirilen yapılarla ilgilidir. Turist rehberlerinin ifadeleriyle bu bilgiler aşağıda aktarılmaktadır.

(76) Ayasofya'nın mimarları Efes St. Jean Kilisesi'ni de yapmıştır.

“Efes’teki St. Jean yapımında da bunlar, İsodorus’un oğlu, Anthemius ile görev alıyorlar. St. Jean Kilisesi’ni yapıyorlar. Zaten aynı formatta ve aynı imparator çifti yaptırıyor, Justinyen ve Theodora. Genç İsodorus, babası ölüyor, oğlu devam ediyor. Bunlar ‘Ayasofya’yı bitirdik’ şeyiyle, Justinyen bir geziye çıkıyor, Efes’te St. Jean’ın mezarını görüyor, ‘Bunun üstüne de güzel bir kilise yapalım, Ayasofya gibi bir kilise yaptıralım’ şeklinde, orada da ilginç detaylar var. Hatta Prof. Dr. Mustafa Büyükkolancı, Ege Üniversitesi’nin hocalarından, arkeolog, o konu hakkında güzel kitapları var. Orada ilginç detaylar var. Karşılaştırmalar da var hatta Ayasofya’yla St. Jean Kilisesi’nin arasındaki, mimari yapısıyla neredeyse bire bir, ama St. Jean biraz daha uzun (R41)”

(77) Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.

“Çünkü Sinan yalnızca kendi büyük camilerini Sultan Camilerini değil, aynı zamanda çok daha ufak bir örnek olan Kılıç Ali Paşa için yaptığı Kılıç Ali Paşa Camii’ni de aslında bir Ayasofya modeli olarak yapmıştır. Bu da ilginç noktalardan biri (R9)”

4.2.3. Turist rehberlerinin bilgi kaynakları ve bilgiyi kullanma davranışlarına ilişkin bulgular

42 turist rehberiyle yapılan görüşmelerden elde edilen verilere betimsel analiz uygulanarak 77 adet bilginin hangi kaynaklardan edinildiği ve turist rehberlerinin bu bilgileri nasıl kullandığı tespit edilmiştir. Bilgi kaynaklarını ve bilgiyi kullanma davranışlarını ortaya çıkarmak amacıyla 77 bilgiyi öne süren toplam 34 turist rehberine tekrar ulaşılarak daha derinlemesine veri toplanması amaçlanmıştır. Bu aşamada 29 turist rehberi ile tekrar görüşülmüş; 5 turist rehberine ise birkaç kez denenmesine rağmen ulaşılamamıştır.

Yüz yüze, ZOOM ve telefonda gerçekleştirilen görüşmelerin kayıtları ve tutulan notlar analiz edildiğinde tespit edilen ilk durum turist rehberlerinin anlattıkları bilgilerin önemli bir kısmını hangi kaynaklardan edindiklerini hatırlamadığıdır. Turist rehberleri bazı bilgileri hangi kaynaklardan edindiklerini hiç hatırlamamakta; bazılarını ise "kitap" ya da "rehber arkadaşım" şeklinde yanıtlamasına rağmen kitap ismini ya da hangi turist rehberi olduğunu hatırlamadığını ifade etmektedir.

Turist rehberlerinin aktardıklarına göre bilgi kaynakları aşağıdaki gibidir:

- Yazılı Kaynaklar (Kitap, Seyahatname, Ansiklopedi, Yabancı Diplomatik Misyonların (Konsolosluk) Yayınları, Belediye Yayınları, Gazate Makaleleri)
- Bilimsel Yayınlar (Bilimsel Makaleler; Academia.edu)
- Üniversite Eğitimi (Lisans Dersleri)
- Uzmanlık Seminerleri (İstanbul Rehberler Odası tarafından düzenlenen seminer)
- Uzmanlar (Müze Yetkilisi, Din Görevlisi, İnşaat Mühendisi)
- Turist Rehberleri (Diğer rehberlerle sohbet, Apranti olarak çalışma)
- Turistler (Sanat Tarihçi, Akademisyen)
- Youtube Videoları
- Gözlem

Turist rehberleri az sayıda meslektaşları tarafından bilindiğini düşündükleri bilgileri yukarıda ifade edilen kaynaklardan edindiklerini belirtmiştir. Bu kaynaklar arasında akademik niteliği olmayan kitaplar, Youtube yayınları; akademik niteliği bulunan bilimsel yayınlar, üniversitede alınan dersler; sözlü iletişim yoluyla uzman, turist rehberi, turist gibi kişiler ve turist rehberlerinin bir çok kez "fark ettim" ifadesiyle belirttikleri gözlem eylemi yer almaktadır. Turist rehberlerinin bilgi kaynaklarına ilişkin kendi ifadelerinden örnekler aşağıda verilmektedir.

"*Rehberlerden*, ağızdan duymuş olmalıyım (R2)"

"Bu şu anda bile Londra'da bir kilisede var, şu andaki kiliselerde bile karşılaşılabiliyor. Yunanca rehber olunca Ortodoks kiliselerine giriyorsun, ilk kez Balat'ta bir kilisede görmüştüm, sonra bunun palindrom grafiti olduğunu öğrendim. Sonra Ayasofya'da olduğunu öğrendim. Yüksek ihtimalle bir *papazdan* öğrendim (R5)"

"Onu ben *Youtube*'da bir yerde gördüm, öyle bir yerde gördüm (R7)"

"Dandolo'nun mezarı üzerine *Semavi Eyice'nin makalesi* Onun Dandolo'nun mezarı olmadığını, bunu Fossati biraderlerin onu oraya yaptığını falan filan söyler, bu da önemlidir mesela. Bu da makul gelir (R10)"

"*Kitaplardan* aldığım bilgi. Referans verememş şu an (R11)"

"Bir kitaptan okumuştum, hatta *İsveç Konsolosluğu talep ettiğinizde size kitap veriyorlar*. Bir kaç tane kaynaktan okumuştum, hatta okumuştum, unutmuştum, ardından birkaç tane rehberle gezince tekrar hatırladım (R13)"

"*Bizans uzmanı hocalarla gezerken* şeyi öğrendim, şaşırmıştım o zaman. Mesela Ayasofya'nın Bizans dönemi aydınlatmasında hiç böyle sallanan ışık yok. Hep böyle kubbenin çevresinde, galerilerde falan filan hep ışıklar şey, daha böyle semavi (R17)"

"Bunlar Rus tarihinde, *üniversitedeyken* öyle bir bilgi, tabi ki. Olga'nın bütün hayatını zaten öğrenmiştik. Bunlar Kievli. Daha çok kuzeyli aslında bunlar. Orada bizim bir profesör hoca vardı, Tatar asıllıydı, önemli bir profesördü. Anlatırken, bu konuyu işlerken, konu gözlerimin önümde (R20)"

"Onu apranti yapardık biz, bir rehberin yanında, *o apranti esnasında bir rehber göstermişti.* 'Çömez' olarak çıkarsın, 1987'de o gösterdiğinde öyle bir şey oldu (R33)"

"Kesinlikle kendim fark ettim. Ben bir yerde okumadım, tesadüfen fark ettim. Okumadım, hatta orada fark etimm. İlk olarak daha sonra İznik'teki Yeşil Cami'de, Cibali'de Gül Cami'nde fark ettim. Sonra yorumladım. Demek ki Osmanlı böyle bir şey yapmış (R38)"

Yapılan görüşmelerde elde edilen verilere göre turist rehberleri bilgileri şu şekillerde kullanmaktadır:

- Bilgiyi İlk Haliyle Kullanma
- Araştırma Yapma
- Yabancı Dil Becerilerini Kullanma
- Yorumlama
- Uydurma

Turist rehberlerinin bilgiyi kullanma davranışlarından ilki bilgiyi kaynağından öğrendikten sonra doğrudan kullanma şeklindedir. Ayrıca turist rehberleri bilgiyi kaynağından öğrendikten sonra üzerinde araştırmalar yaptıklarını da belirtmiştir. Arapça ve Yunanca bilen turist rehberleri gözlem yoluyla farkına vardıkları detayları yabancı dil becerilerini kullanarak öğrendiklerini ifade etmiştir. Bazı bilgileri farklı kaynaklardan öğrenen turist rehberlerinin bu bilgilere ilişkin yorumlar yaptıkları ve bilgileri yorumladıktan sonra turistlere anlattıkları tespit edilmiştir. Ayrıca turist rehberlerinin "gerçek olmayan", "hayali" veya "uyduruk olma ihtimali bulunan" bilgileri de kullandığı görülmektedir. Bu bilgiler oluşturulurken turist rehberleri mevcut bilgilerini kullanarak yeni bilgiler üretmektedir. Bu durum Cohen'in (1985) bahsettiği "fabrication (uydurma)" durumunu akla getirmektedir. Ancak Cohen'in (1985) öne sürdüğü *uydurma* turist rehberlerinin alışveriş dükkanlarında turistlere ürünler hakkında yanlış bilgi vermesi (makineyle üretilmiş halıyı el yapımı olarak tanıtmak vb.) ya da tur programında yer alan

bir destinasyon yerine turisti başka bir destinasyona götürmekle ilgilidir. Burada ise turist rehberlerinin anlatım içeriklerinde yer alan bilgilerin uydurulması söz konusudur. Aşağıda turist rehberlerinin bilgileri nasıl kullandıklarına ilişkin kendi ifadelerinden örnekler yer almaktadır.

"Ben kitaplarda okuduklarımızın dışında birçok şey gözlerimize çarpıyor tabi ki. Ben mesela hiçbir kitapta hatırlamıyorum okuduğumu o yerdeki çizgileri mesela. Ondan sonra dedim ki 'Bunlar nedir?' falan *araştırıp Yunanca kitaplarda buldum* (R5)"

"Bunlardan beslenmiş olan insanlar bana İhthis'i anlattılar. Tamam ama bunda bir eksiklik var. *Bunu ben başka kaynaklardan doldurmak zorunda kaldım*. Ben ilk 1991-1992 senesinde kaçak rehberken haşir neşir oldum İhthis hikayesiyle. Daha sonra üzerine katarak oluştu. 30 sene önce başka birisinden aldım (R22)"

"Ben Arapça da biliyorum. Kendim okudum onu *(R7)"*

*"*Ayasofya'nın içine girince hızlı bir şekilde İhthis'le karşılaşıyorsun. Balık neden burada var? Belki *Yunanca sayesinde* hızlı ulaştığım bir bilgi (R5)"

"*Hiç bir kitapta kaydı yok*… …Bu bilginin kaydı yok ama istiyorsan *şahsımı kaynak gösterebilirsin.* Bu konuda kendimi 'bilge' olarak ifade edebilirim. İstersen *'analiz ya da yorumu' dersin.* Süper bir ayrıntı bu Ayasofya'da. O kadar rehberden orada durup da onu anlatan görmedim (R6)"

"Kendi yorumlarımı eklerken, *bunun kendi yorumum olduğunu özellikle vurguluyorum*. 'Bu budur' demiyorum. Mesela, *yine kendi yorumum*: İç narteksteki büyük ana kapının üzerindeki o VI. Leo'nun İsa'ya diz çöktüğü bir mozaik var ya, bu mozaik şeyi biliyoruz. İkonaklastik dönemin hemen sonrasında yapılmış, bunu sanat tarihçiler değişik şekilde yorumlayabilirler, hatta o imparatorun da kim olduğu tartışmalı falan (R10)"

"Ayasofya'nın Makamları" diye bir bölüm oluşturulmuş. Harun'un Reşid olarak anılması gibi bilgileri ben bütünleştirmişimdir. Akgündüz'ün kitabındaki ifade sadece Ayasofya'da makam olmasıyla ilgili. Kadıköy'e kadar gelmesi her İslam tarihi kitabında var. Ama biz *fikir yürütüyoruz*. Harun Reşid'in Ayasofya'da namaz kılmış olması *bir halk anlatısı, kitaplarda yok* (R39)"

*"*Öyle olması lazım… Hatırlamıyorum. *Dilerim uyduruk değildir*. Bu arada hiç belli olmaz çünkü böyle şeyler (R2)"

"Oradaki yaşanana ayinleri ya da olayları anlatırken bazen insan *gerçek olmayan ya da hayali şeyleri anlatabiliyorsunuz*, bunları biz de yapıyoruz açıkçası (R28)"

4.3. Akademisyen Teyidine İlişkin Bulgular

Görüşmelerin analiz edilmesiyle ortaya çıkan turist rehberlerine ait 77 bilgiye ilişkin Ayasofya konusunda araştırmaları bulunan akademisyenlerin görüşleri alınmıştır. Görüş bildiren akademisyenler ve görüşlerine ilişkin bulgular sıradaki başlıklarda aktarılmaktadır.

4.2.1. Görüş bildiren akademisyenlere ilişkin bulgular

Tablo 4.6'da turist rehberlerinin Ayasofya hakkındaki bilgilerine ilişkin görüş bildiren akademisyenlerin bazı bilgileri yer almaktadır. Akademisyenler A1, A2, A3… şeklinde kodlanmıştır.

Tablo 4.6. *Görüş bildiren akademisyenlere ilişkin bulgular*

Akademisyen	Akademik Unvan	Görev Yaptığı Üniversite
A1	Prof. Dr.	İstanbul Üniversitesi
A2	Prof. Dr.	İstanbul Teknik Üniversitesi
A3	Prof. Dr.	Karadeniz Teknik Üniversitesi
A4	Prof. Dr.	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
A5	Prof. Dr.	Karabük Üniversitesi
A6	Doç. Dr.	Yıldız Teknik Üniversitesi
A7	Doç. Dr.	Akdeniz Üniversitesi
A8	Dr. Öğr. Üyesi	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
A9	Dr. Öğr. Üyesi	İstanbul Bilgi Üniversitesi
A10	Dr. Öğr. Üyesi	Çukurova Üniversitesi
A11	Araş. Gör.	İstanbul Teknik Üniversitesi
A12	Araş. Gör.	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
A13	Araş. Gör.	Samsun Üniversitesi
A14	Araş. Gör.	Gazi Üniversitesi
A15	Araş. Gör.	Bursa Uludağ Üniversitesi

Formu yanıtlayan akademisyenler on üç farklı üniversitede görev yapmaktadır. Akademisyenlerin kimliklerinin anlaşılmaması için hangi bölümlerde görev yaptıkları ve çalışmaların isimleri Tablo 4.6'da aktarılmamıştır. Ancak görev yaptıkları bölümlerin karışık bir sıralamayla aktarılması uygun görülmüştür. Mimarlık, Sanat Tarihi, İnşaat Mühendisliği, Madencilik, Harita Mühendisliği, Türk Dili ve Edebiyatı, Karşılaştırmalı Edebiyat, Endüstriyel Tasarım, Kamu Yönetimi ve Temel Eğitim akademisyenlerin görev yaptığı bölümlerdir.

4.2.2. Akademisyenlerin yanıtlarına ilişkin bulgular

Görüş bildiren akademisyenlerin 77 bilgi ifadesinden her biri için verdikleri yanıtlar Tablo 4.7'de aktarılmıştır. Her bir akademisyenin 77 ifade için verdiği yanıtların detayları ise EK-2'de aktarılmıştır.

Tablo 4.7. *Akademisyen teyidi değerlendirme sonuçları*

TEMALAR	KATEGORİLER	NO	TURİST REHBERLERİNİN İFADELERİ	BİLGİM YOK	DOĞRU	YANLIŞ
TARİH BİLGİLERİ	Doğu Roma Döneminde Gelişmeler	1	Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.	7	5	3
		2	Abbasi Halifesi Harun Reşid Ayasofya'yı ziyaret etmiştir.	10	0	5
		3	Doğu Roma İmparatoru V. Leon Ayasofya'da öldürülmüştür.	9	2	4
		4	Ayasofya'da 1439-1453 tarihleri arasında yapılan ayinler Katolik ayinleridir.	10	1	4
		5	Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.	7	7	1
		6	Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.	5	9	1
	Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Gelişmeler	7	Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yer Ayasofya'dır.	9	3	3
		8	Montrö Sözleşmesi'nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır.	5	3	7
		9	Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunmuştur.	11	2	2
	Roma Hukuku	10	Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.	9	6	0
		11	Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.	13	2	0
	Mezarlar/Kabirler	12	Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.	9	5	1
		13	Ayasofya'nın kilise dönemi vaftizhanesine psikiyatrik sorunları olduğu söylenen sultanlar (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) defnedilmiştir.	8	7	0
SANAT TARİHİ BİLGİLERİ	Mozaikler	14	Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.	6	9	0
		15	VI. Leo Mozaiği'nde İmparator'un diz çökmesi Kilise'nin siyasi güç karşısındaki zaferini tasvir etmektedir.	8	6	1
		16	Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.	9	5	1
		17	Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Vatikan'daki Laocoön Heykeli'nin yüzüne benzemektedir.	10	3	2
		18	Ayasofya'nın bilinen en eski tasviri Sunu Mozaiği'nde (Iustinianus'un elinde) yer almaktadır.	9	6	0
		19	Sunu Mozaiği'nde Iustinianus ve Constantinus'un yüzleri aynı yapılmıştır.	9	4	2
		20	Meryem Ana'nın apsisteki mozaikte mavi kıyafeti için lapis lazuli taşı kullanılmıştır.	10	4	1
		21	Evliya Çelebi 17. yüzyılda apsisteki Meryem Ana Mozaiği'nin görülebildiğinden bahsetmektedir.	9	5	1
		22	Ayasofya'daki tüm mozaikler 18. yüzyıla kadar açıktır.	8	2	5

Tablo 4.7. (Devam) *Akademisyen teyidi değerlendirme sonuçları*

SANAT TARİHİ BİLGİLERİ		**23**	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen Hezekiel'in Vizyonu ile ilişkilidir.	12	1	2
		24	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen İlyas Peygamber-Ateş Arabaları hikayesiyle ilişkilidir.	11	2	2
		25	Yunan Ortodoks kiliselerinde Serafim meleklerinin başları Ayasofya'daki gibi kanatlarının ortasında tasvir edilmiştir.	10	5	0
	Motifler	**26**	Galerideki mermer kapı üzerinde hayat ağacı motifi vardır.	7	6	2
		27	Galerideki mermer kapı üzerinde anahtar ve kilit motifleri vardır.	9	6	0
		28	Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.	12	2	1
		29	Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.	9	6	0
		30	Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.	10	3	2
	Monogramlar	**31**	İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.	11	4	0
		32	Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir.	14	0	1
		33	Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.	10	5	0
		34	Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunmaktadır.	12	2	1
	Sembolizm	**35**	Apsis mozaiğinde Meryem'in baş ve omuzlarındaki üç haç Athena, Afrodit ve Hera'yı sembolize etmektedir.	8	2	5
		36	İmparator Kapısı üzerindeki "taht-kitap-güvercin" figürü "Baba-Oğul-Kutsal Ruhu" sembolize etmektedir.	9	6	0
		37	Galeride tavan süslemelerinde kullanılan örümcek ağı motifi Athena'yı sembolize etmektedir.	11	1	3
		38	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Ayasofya'yı sembolize etmektedir.	11	3	1
		39	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Süleyman Tapınağı'nı sembolize etmektedir.	12	0	3
		40	Güney nef çıkış kapısı üzerinde Deisis sembolü üç adet haç vardır.	11	2	2
		41	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.	11	3	1
		42	Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.	8	5	2
	Hat Yazıları ve Diğer Yazılar	**43**	Hz. Hüseyin madalyonunda hattat ketebesi (imzası) gözyaşı formunda atılmıştır.	9	6	0
		44	Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.	8	5	2
		45	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.	11	4	0
		46	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "İkra" yazmaktadır.	12	0	3

Tablo 4.7. (Devam) *Akademisyen teyidi değerlendirme sonuçları*

		47	Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ).	9	6	0
		48	Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır.	13	0	2
	Grafitiler	**49**	Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.	4	7	4
		50	Ayasofya'nın içinde savaş arabası çizimleri vardır.	12	0	3
		51	Ayasofya'nın içinde şövalye çizimleri vardır.	12	0	3
		52	Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.	11	3	1
		53	Güney nefte duvara kazınmış tılsımlar vardır.	11	3	1
		54	Ayasofya'da duvara çizilmiş vefk (dua) vardır.	10	5	0
	Kutsal Emanetler ve Diğer Eşyalar	**55**	Ayasofya'da kutsal kuyunun yakınlarında İsa Peygamber'in Samaralı Kadınla konuşurken üzerine oturduğu taş bulunmaktadır.	12	1	2
		56	Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir.	13	2	0
		57	Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndedir.	10	5	0
MİMARİ BİLGİLERİ	**Mimari Özellikler**	**58**	Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır.	3	3	9
		59	Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.	5	9	1
		60	Ayasofya pandantiflerin dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	6	2	7
		61	Ayasofya uçan payandaların dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	6	4	5
		62	Kilise olduğu dönemde Ayasofya'nın naos bölümü kubbe hizasındaki kandillerle aydınlatılmıştır.	8	7	0
		63	Ayasofya bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir.	7	2	6
	Mimari Öğeler	**64**	Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.	11	4	0
		65	Dış narteksteki vaftiz havuzunda Hristiyan olmak isteyen Paganlar vaftiz edilmiştir.	10	4	1
		66	Tarihteki ilk hünkar mahfili Yavuz Sultan Selim döneminde Ayasofya'da yapılmıştır.	10	1	4
	Yapı Malzemeleri	**67**	İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.	8	6	1
		68	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır.	13	0	2

Tablo 4.7. (Devam) *Akademisyen teyidi değerlendirme sonuçları*

MİMARİ BİLGİLERİ		**69**	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır.	13	1	1
		70	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır.	13	1	1
		71	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde nehir kumu vardır.	12	3	0
		72	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde yumurta akı vardır.	7	6	2
	Zemindeki İşaretler	**73**	Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.	10	3	2
		74	Güney nefte, yerde bulunan yuvarlak işaretler imparatorun kıyafetlerini değiştirdiği Mitatorion'un yerini gösterir.	9	5	1
		75	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgilerle ayin esnasında toplumsal sınıfların yerleri belirlenmiştir.	10	2	3
	Anadolu'daki Diğer Yapılar	**76**	Ayasofya'nın mimarları Efes St. Jean Kilisesi'ni de yapmıştır.	8	4	3
		77	Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.	5	10	0

Turist rehberlerinin öne sürdüğü bilgilere ilişkin görüş bildiren akademisyenler Mimarlık, Sanat Tarihi, İnşaat Mühendisliği, Madencilik, Harita Mühendisliği, Türk Dili ve Edebiyatı, Karşılaştırmalı Edebiyat, Endüstriyel Tasarım, Kamu Yönetimi ve Temel Eğitim bölümlerinde görev yapmaktadır. Form gönderilen akademisyenlerden değerlendirme yaparken kendi alanlarıyla ilişkili olan ifadeleri değerlendirmeleri istenmiştir. Ayrıca bilgi sahibi olmadıkları ifadeler için "BİLGİM YOK" seçeneğini işaretlemeleri bildirilmiştir. Araştırmaya katılım gösteren on beş akademisyenin bilgi ifadelerine ilişkin değerlendirmelerine bakıldığında "Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır" ifadesinin en çok değerlendirme yapılan ifade olduğu görülmüştür. Akademisyenlerin on ikisi bu ifadeyi değerlendirmiştir. "Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır" ifadesi ise on bir akademisyen tarafından değerlendirilerek en çok değerlendirilen ikinci ifade olmuştur. "Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır"; "Montrö Sözleşmesi'nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır"; "Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır" ve "Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır" ifadeleri ise on akademisyen tarafından değerlendirilerek sıralamada üçüncü sırada yer almıştır.

"Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir" şeklindeki ifade yalnızca bir akademisyen tarafından değerlendirilmiştir. "Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır"; "Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır"; "Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir"; "Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır"; "Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır" ve "Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır" şeklindeki altı ifade ise ikişer akademisyen tarafından değerlendirilerek en az değerlendirme yapılan diğer ifadelerdir.

Akademisyenlerin değerlendirmeleri sonucunda 49 ifade için "DOĞRU"; 22 ifade için "YANLIŞ" şeklinde görüş bildirilmiştir. "DOĞRU" ve "YANLIŞ" şeklindeki değerlendirmelerin eşit olduğu ifadelerin sayısı ise 6'dır.

4.4. Turist Rehberlerinin Ayasofya Bilgilerine İlişkin Alanyazın Teyidi

Turist rehberlerinin algısına göre meslektaşları arasında az bilinen 77 adet ifadeye ilişkin akademik alanyazında karşılaşılan bulgular aşağıda aktarılmaktadır. Alanyazın

incelemesine dahil eden çalışmalar bilimsel dergilerde yayınlanan makaleler; sempozyum ve kongrelerde yayınlanan bildiriler; yüksek lisans ve doktora tezleri ve restorasyon yıllıkları ile sınırlı tutulmuştur.

(1) Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.

Turist rehberlerinin (R1, R2, R11, R18 ve R20) aktardığı ifade araştırma makalelerinde yer almaktadır. O'Connell (1959, s. 174), Lidov (1998, s. 394) ve Whalen (2007, s. 1) 16 temmuz 1054'te Kardinal Humbert'in de aralarında olduğu Papalık elçilerin Ayasofya'ya gelerek Patriği aforoz ettiklerini bildiren belgeyi altara bıraktığını ve Doğu ile Batı Kiliselerinin bu gelişmeyle ayrıldığını yazmaktadır.

(2) Abbasi Halifesi Harun Reşid Ayasofya'yı ziyaret etmiştir.

İki turist rehberi (R7 ve R39) tarafından öne sürülen bu ifadeye ilişkin akademik alanyazından elde edilen bulgular şu şekildedir: Müslüman Araplar Konstantiniyye'ye dört askeri sefer düzenlemiş, bunlardan ilk üçü Emeviler, dördüncüsü ise Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. Abbasi Halifesi Mehdi-Billah 781/782'de oğlu Harun'u büyük bir orduyla Konstantiniyye üzerine göndermiştir. Harun ve komutasındaki ordu Üsküdar'a kadar ulaşmıştır. Bu dönemde Doğu Roma İmparatoru IV. Leo'nun vefatı üzerine VI. Constantinus'un annesi İrene İmparatorluğu yönetmektedir. İmparatorluktaki taht mücadeleleri nedeniyle İrene, Abbasi Halifesi Mehdi-Billah'ın oğlu Harun'la barış antlaşması yapmak zorunda kalmış ve Abbasilere her yıl Nisan ve Haziran'da ödenmek üzere 70.000 (ya da 90.000) dinar vermeyi kabul etmiştir. Bu gelişmelerin ardından 782 senesinin Ağustos ayında Bağdat'a dönen Harun büyük gösterilerle karşılanmış ve Konstantiniyye Seferi'ndeki başarısı nedeniyle kendisine "akıllı, olgun" anlamlarına gelen "el-Reşid" ünvanı verilmiş; babası Halife Mehdi-Billah tarafından kendisinden sonraki Halife olarak işaret edilmiştir (Avcı, 2015, s. 9-21). Toprak'a (2018) göre ise Halife Mehdi-Billah oğlu Harun'u Konstantiniyye seferine 781'de göndermiş; Doğu Romalılara büyük kayıplar verdirilmiş ve yıllık bin dinar cizye karşılığında yapılan barış antlaşmasıyla kuşatma kaldırılmıştır. Yukarıda aktarılan iki makalede Abbasi Halifesi Mehdi-Billah'ın oğlu Harun'u İstanbul'a gönderdiği ve buradaki kuşatmanın bir barış antlaşmasıyla sonuçlandığı aktarılmaktadır. Bu kuşatmadaki başarıları Harun'a "el-

Reşid" ünvanının verilmesini ve sonraki Halife olmasını sağlamıştır. Ancak Harun Reşid'in Ayasofya'da bulunup bulunmadığına ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

Aslan'ın (2009, s. 356) Evliya Çelebi Seyahatnamesinden aktardıklarına göre Harun Reşid İstanbul'a ikinci gelişinde Ayasofya'da ibadet etmiş ve ibadet ettiği yer "Makam-ı Harun" olarak adlandırılmıştır. Ancak Evliya Çelebi'nin Harun Reşid'ten yaklaşık bin yıl sonra yaşaması; Ayasofya'da makamı bulunduğunu belirttiği kişiler arasında Hz. Hızır, İskender-i Zülkarneyn, Seyyid Battal Gazi, Eyyib Ensari (Eyüp Sultan) gibi isimlerin yer alması ve Aslan'ın (2009) bu ifadeleri "Ayasofya Efsaneleri" kapsamında değerlendirmesi nedeniyle Evliya Çelebi'nin aktardıkları teyide muhtaç ifadelerdir.

(3) Doğu Roma İmparatoru V. Leon Ayasofya'da öldürülmüştür.

Bu ifadeyi öne süren turist rehberi (R28) görüşme esnasında "yabancı bir kaynakta okuduğunu" belirttiği bu ifadeyi "beş aydır aradığını, ancak bulamadığını, bu konu hakkında çok bilgi olmadığını" ifade etmiştir. Yapılan alanyazın taramasında V. Leo'nun öldürüldüğüne ilişkin bulguya (Warren, 1979, s. 402) rastlanmasına rağmen hadisenin Ayasofya'da geçtiğine dair bir bulguya rastlanmamıştır.

(4) Ayasofya'da 1439-1453 tarihleri arasında yapılan ayinler Katolik ayinleridir.

Öztürk (2003, s. 133-134) makalesinde 12 Ocak 1452 günü İmparatorun da hazır bulunduğu bir ayinle Ayasofya'da iki mezhebin birleştiğinin ilan edildiğini belirtmektedir. Öztürk'ün (2003, s. 133-134) makalesinde yer alan "yapılan bir ayinle iki mezhebin birleştiğine" yönelik ifade Ayasofya'daki ayinde Katoliklerin de bulunduğunu göstermekle birlikte "sadece Katolik ayinlerinin yapıldığına" ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. Ayrıca bu olayın gerçekleştiği tarih 1452 olup; turist rehberinin (R40) belirttiği 1439-1453 tarihlerini kapsamamaktadır.

(5) Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.

Alanyazında Rus Kraliçesi Olga'nın 954 ya da 955'te Ayasofya'yı ziyaret ederek vaftiz olduğu (Poppe, 1992, s. 272; Rasimgil, 2020, s. 293-297) belirtilmektedir. Oktan ve Derviş (2015, s. 312-313) Rus coğrafyasında Hristiyanlaştırma politikasının Olga'dan

sonra *Büyük Kiev Knezi Vladimir*'in 988'de Doğu Roma ritüellerine göre Hristiyanlığı kabul etmesiyle başladığını belirtmektedir. Oktan ve Derviş'in (2015) aktardığı Rus seyahatnamelerindeki notlara göre ünlü Rus filozof Ye. N. Trubetskoy Ayasofya'dan bahsederken "atalarının burada vaftiz olduğunu"; Arşimandriti Avgustin ise "Rus diyarına Ortodoksluğun Ayasofya'dan saçıldığını" belirtmektedir. Poppe (1992) Olga'nın vaftiz töreninde Patrik ve İmparator'un da bulunduğunu belirtmiş; Olga'nın vaftiz adının "Helen" olmasından yola çıkarak İmparator Constantinus Porphyrogenitus ve eşi Helen'in de törende bulunduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir. Poppe'ye (1992) göre Kiev'de Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesi 988'de gerçekleşse de Olga'nın Ayasofya'da vaftiz edilmesi Rusların Hristiyanlaşması için zemin hazırlamış, süreci kolaylaştırmıştır.

(6) Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.

Rasimgil (2020, s. 298) Ayasofya'nın, Kiev ve Novgorod gibi katedrallerin de aynı isimle anılmasını sağladığını belirtmiştir.

(7) Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yer Ayasofya'dır.

İkinci (2014, 39) Evliya Çelebi Seyahatnamesine dayandırdığı ifadelerinde Evliya Çelebi'nin Padişaha Ayasofya'da takdim edildiğini aktarmaktadır.

(8) Montrö Sözleşmesi'nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır.

Alanyazında Ayasofya'nın müzeye dönüştürülme kararını konu alan çalışmalar sınırlıdır. Ayasofya'nın müze yapılması kararını Mustafa Kemal Atatürk'ün ülkeyi Batılılaştırma girişimleriyle ilişkilendiren (Fasianou, 2020, s. 5), müzeye dönüştürme kararının Ayasofya'yı haç ve hilalin karşı karşıya getirildiği bir merkez olmaktan münezzeh kılmak için verildiğini belirten (Akan, 2020, s. 327) çalışmalar yapılmıştır. Ancak alanyazında bu kararın "Montrö Sözleşmesi'nden önce (Sovyet) Rusya'nın desteğini almak için verildiğini" belirten bir bulguya rastlanmamıştır.

(9) Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunmuştur.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(10) Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.

Alanyazında Roma hukukunun Iustinianus dönemindeki metinlerde yer aldığı şekliyle olmasa da Avrupa'da modern hukukun gelişimine akıcı ve akılcı bir yön verdiği; 21. yüzyılda özellikle kıta Avrupa'sında yürürlükte olan hukuk sistemlerine kaynak olduğu (Ceylan Güneş, 2004) aktarılmaktadır. Bu süreç özellikle 11. yüzyılın sonlarında İtalya'da gerçekleşen bir keşifle hızlanmıştır. Iustinianus Digesta'sının bir el yazmasının keşfedilmesiyle önce İtalya'da; sonra bütün Avrupa'da Iustinianus Digesta'sı ve Codex'i araştırmalara konu olmuştur (Pichonnaz ve Dinçer, 2015, s. 3155).

(11) Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.

Alanyazında Iustinianus Digesta'sı ve Codex'inin yine Iustinianus tarafından hazırlatılan "Corpus Juris" adındaki kanunların temelini oluşturduğu ve bu kanunların İspanyol ve Fransız coğrafyasında benimsendiği; özellikle 19. yüzyılın başında Napolyon Kanunlarına *(Code Napoleon)* uyarlandığı (Hood, 1962, s. 710) yazmaktadır. Hood'a (1962) göre geçmişte Fransız kolonisi olması nedeniyle Louisiana'da Napolyon Kanunları benimsenmiş ve zamanla bir takım değişiklikler yapılarak kullanılmaya devam edilmiştir. Dolayısıyla Louisiana'da kullanılan kanunların Napolyon Kanunlarına; Napolyon Kanunlarının da Iustinianus tarafından hazırlatılan kanunlara dayandığı alanyazında aktarılmaktadır.

(12) Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.

Nur (2017, s. 103) Y. Mimar Alpaslan Koyunlu'nun çalışmalarını kaynak gösterdiği ifadelerinde "üzerinde 'Henricus Dandolo' yazan taşın altında kemik bulunmadığını" aktarmaktadır. Güney (2020, s. 90) ise 1205'te İstanbul'da ölmesine rağmen bugün görülen mezar taşının o dönemden kalmış olmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Güney'e (2020) göre 1261'de kenti geri alan Doğu Romalıların düşmanlarının mezar ya da mezar taşının Ayasofya'da kalmasına müsaade etmesi

mümkün değildir. Nur (2017, s. 103) ve Güney (2020, s. 90) Semavi Eyice'yi kaynak gösterdikleri ifadelerinde bu taşın Fossati restorasyonlarında Dandolo'nun anısına Gaspare Fossati tarafından konulduğunu aktarmıştır.

(13) Ayasofya'nın kilise dönemi vaftizhanesine psikiyatrik sorunları olduğu söylenen sultanlar (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) defnedilmiştir.

Sultan I. İbrahim ve I. Mustafa'nın kilise döneminde vaftizhane, cami döneminde ise yağhane olarak kullanılan alanda defnolunduğu (Akar, 1971, s. 288; Gökçe, 2010, s. 51) alanyazında yer almaktadır. Gürkan (2013, s. 85) iki sultanın I. Ahmed türbesine ya da civarda yapılabilecek yeni kabirlere gömülmek yerine vaftizhaneye gömülmelerindeki nedenin belli olmadığını aktarmıştır. Gürkan (2013, s.85) bu durumun sultanların siyasi kariyerleriyle ilişkili olabileceğini; bu döneme kadar Osmanlı sultanlarının tahttan indirilmelerinin ve öldürülmelerinin alışıldık bir durum olmadığını; Sultan İbrahim'in öldürülmesi ve Sultan Mustafa'nın tahttan indirilmeleri nedeniyle yeni bir kabir yapılmak yerine eski bir yapıya defnolunduklarını öne sürmüştür. Ancak alanyazında Sultanların psikiyatrik durumlarına ilişkin bir bulguya ise rastlanmamıştır.

(14) Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.

İmparator Aleksandros Mozaiği'nin kuzey galeride yer aldığına ilişkin bilgiler farklı araştırmacıların çalışmalarında (Underwood ve Hawkins, 1961, s. 189; Doğan, 2009, s. 5; Gökçe, 2010, s. 51) yer almaktadır.

(15) VI. Leo Mozaiği'nde İmparator'un diz çökmesi Kilise'nin siyasi güç karşısındaki zaferini tasvir etmektedir.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(16) Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.

Nur (2017, s. 109) değerlendirmesinde mozaiğin Bizans resim sanatında rönesans başlangıcı olarak kabul edildiğini belirtmiştir.

(17) Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Vatikan'daki Laocoön Heykeli'nin yüzüne benzemektedir.

Vatikan'daki heykel grubunda Laocoön'un yüzündeki "acı" ifadesini inceleyen ve bu ifadeyi Hristiyan sanatında İsa'nın yüzünde görülen acı ifadesiyle birlikte değerlendiren çalışmalar (Mills, 2002; Dietrich ve Knieper, 2021) olmasına karşın bu çalışmalarda Ayasofya'daki Deisis Mozaiği ile bir bağlantı kurulmadığı görülmüştür. Deisis Mozağı'nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Görsel 4.1'de; Vatikan Müzesi'ndeki Laocoön Heykeli ise Görsel 4.2'de aktarılmaktadır.

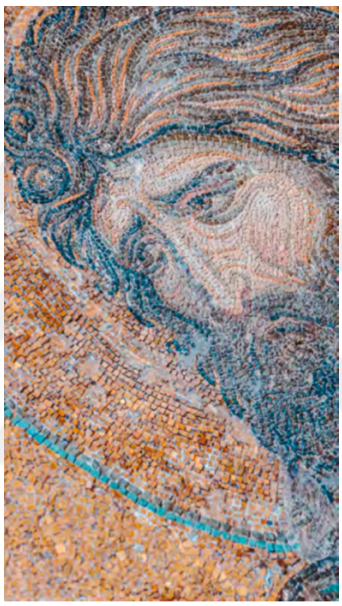

Görsel 4.1. *Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya (Ahunbay, 2020)*

Görsel 4.2. *Vatikan Müzesi- Laocoön Heykeli (www.museivaticani.va)*

(18) Ayasofya'nın bilinen en eski tasviri Sunu Mozaiği'nde (Iustinianus'un elinde) yer almaktadır.

Sunu Mozaiği'nde (Vestibül Mozaiği) İmparator Iustinianus elinde Ayasofya'nın bir tasvirini tutarken betimlenmiştir. Bu tasvirin Ayasofya'nın bilinen ilk tasviri olduğuna ilişkin akademik alanyazında bir bulguya rastlanmamıştır.

(19) Sunu Mozaiği'nde Iustinianus ve Constantinus'un yüzleri aynı yapılmıştır.

Alanyazında bu ifadeyle ilgili bir bulgu Kovalchuk'un (2007, s. 205-208) çalışmasında tespit edilmiştir. Kovalchuk'a (2007) göre mozaikte Iustinianus'un yüzünün Constantinus'dan daha yaşlı tasvir edilmiştir. Bu ifade mozaiklerin yüzlerinde bir fark olduğuna işaret etmektedir.

(20) Meryem Ana'nın apsisteki mozaikte mavi kıyafeti için lapis lazuli taşı kullanılmıştır.

Bu ifadeye ilişkin alanyazın taramasında Ayasofya'da lapis lazuli taşının kullanıldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Boleken'e (2020, s. 550) Ayasofya'da Omphalion'da yer alan mavi taşlar lapis lazuli olmalıdır. Ancak Apsis Mozaiği'nde bu taşın kullanımına ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(21) Evliya Çelebi 17. yüzyılda apsisteki Meryem Ana Mozaiği'nin görülebildiğinden bahsetmektedir.

Evliya Çelebi Ayasofya'da karşılaştığı resimleri tasvir ederken "kubbenin büyük ayaklarının yukarı tabakasının bitiminde dört köşede birer melek resmi" bulunduğunu ve bunların Cebrail, Mikail, İsrafil ve Azrail melekleri olduğunu aktarmaktadır. Evliya Çelebi melek tasvirleri için 'resim' ifadesini kullanırken Ayasofya'da Meryem Ana'ya ilişkin heykel formundaki bir tasvirden bahsetmektedir (Kaya, 2016a, s. 165). Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin Meryem Ana Mozaiği konusunda aktardıklarına dair bir bulguya rastlanmamıştır.

(22) Ayasofya'daki tüm mozaikler 18. yüzyıla kadar açıktır.

Yapıyı 17. yüzyılda ziyaret eden seyyah *Thevenot* da seyahat notlarında yapıdaki mozaiklerin yarısının Türkler tarafından sıvayla kapatıldığı ve diğer yarısının görülebildiğinden bahsetmiştir (Gürkan-Anar, 2016, s. 666). Dolayısıyla 17. Yüzyılda

yapıdaki mozaiklerin yarısının sıvayla kapatıldığını aktaran bir kaynak bulunmaktadır. Ayrıca alanyazında Ayasofya'daki tüm mozaiklerin 18. yüzyıla kadar açık olduğunu belirten bir bulguya rastlanmamıştır.

(23) Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen Hezekiel'in Vizyonu ile ilişkilidir.

Rollason (2015, s. 446) Almanca yazılan bir kaynağa (Ley, 2014) dayandırdığı ifadelerinde Hezekiel'in Vizyonu ile Ayasofya arasındaki bağlantıya değinmiştir. Buna göre Ayasofya başta olmak üzere Doğu Roma kiliselerinin merkezi planlı olması Hezekiel'in Vizyonu'nda yer alan Kudüs'teki Yeni Tapınak ve tasarımıyla ilişkilidir. Konuya ilişkin Rollason'un (2015) aktardıkları dışında bir bulguya rastlanmamıştır.

(24) Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen İlyas Peygamber-Ateş Arabaları hikayesiyle ilişkilidir.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(25) Yunan Ortodoks kiliselerinde Serafim meleklerinin başları Ayasofya'daki gibi kanatlarının ortasında tasvir edilmiştir.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(26) Galerideki mermer kapı üzerinde hayat ağacı motifi vardır.

Alanyazında mermer kapı üzerinde bitki ve balık motiflerinin yer aldığı (Erdoğan, 2012, s. 6) belirtilmekle birlikte "hayat ağacı" figürüne ilişkin bir açıklamaya rastlanmamıştır.

(27) Galerideki mermer kapı üzerinde anahtar ve kilit motifleri vardır.

Alanyazında mermer kapı üzerinde bitki ve balık motiflerinin yer aldığı (Erdoğan, 2012, s. 6) belirtilmekle birlikte "anahtar ve kilit" figürlerine ilişkin bir açıklamaya rastlanmamıştır.

(28) Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.

Anadolu'daki Selçuklu ve Osmanlı camilerinde "Süleyman Mührü" ya da "Davut Kalkanı" olarak bilinen altı köşeli (altı uçlu) yıldızı (hexagram) kullandıkları

alanyazındaki çalışmalarda (Ayduslu, 2011, s. 121; Çığ, 2014, s. 112; Bozyokuş, 2018, s. 13; Özhan, 2018, s. 48; Sarı Çetin, 2020, s. 767; Oikonomou, 2021, s. 9) belirtilmiştir. Ayrıca Ayasofya'daki müezzin mahfilindeki üst kat korkuluğunun oyma tekniğiyle yapıldığı ve altı köşeli yıldızın çevresinde çokgen motiflerle süslemelerin gerçekleştirildiği İnanç Kavak (2019, s. 36) tarafından belirtilmiştir.

(29) Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.

Kare formundaki bir merkez etrafında dönüş yapan, çarkıfelek motifinin geometrik hali olan svastikanın Doğu Roma İmparatorluğu ve Türk-İslam devletleri tarafından kullanıldığı (Doğanay, 2002, s. 293; Yılmaz, 2017, s. 75) alanyazında yer almaktadır. Svastikanın Ayasofya'da kullanımına ise Pedone (2015, s. 241) değinmiştir. Pedone'ye (2015) göre "Güzel Kapı" olarak da bilinen; güney vestibülün dışarıya açılan içi ahşap dışı bronz kaplama kapısının üzerinde svastika motifleri bulunmaktadır. Ayrıca Guiglia vd. (2011, s. 364) geçmişte Ayasofya'nın avlusunda bulunan iki mermer levhanın üzerinde svastika motiflerinin bulunduğunu belirtmiştir. Guiglia'nın (2011) bahsettiği mermer levhalardan biri Görsel 4.3'de gösterilmektedir.

Görsel 4.3. *Ayasofya'dan svastika motifli mermer levha (Guiglia, 2011)*

(30) Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.

İkinci (2014, s. 86) Fossatiler tarafından I. Abdülmecid için yapılan Hünkar Mahfili'nin sütun başlıklarında pergel ve gönye kurgusunun yer aldığını aktarmıştır.

(31) İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.

Dört farklı turist rehberinin (R5, R20, R22, 32) ifadelerine göre Ayasofya'da bulunan balık figürleri ile ΙΧΘΗΣ monogramı arasında bir anlam ilişkisi bulunmaktadır. Turist rehberleri (R5, R32) "balık şekillerini turistlere anlatırken bu şekillerin 'Isus Hristos Theu Yios Soti' (İsa Mesih Tanrı'nın Oğlu Kurtarıcı anlamına geldiğini söylediklerini" belirtmiştir. Alanyazında balık sembolünün 2. yüzyılda yaygın bir şekilde inanç sembolü olarak kullanıldığı; beş harften oluşan "ihtis" ifadesinin "balık" anlamına geldiği ve "Jesus Christ Theou Uios Sotir" yani "İsa Mesih, Tanrı'nın Oğlu, Kurtarıcımız" mesajını taşıdığı (Bolocan, 2006, s. 18) aktarılmaktadır. Turist rehberlerinin (R5 ve R20) ihtis ile ilişkili olduklarını belirttikleri balık figürleri Görsel 4.4 ve Görsel 4.5'de yer almaktadır. Görsel 4.4'deki figür rehberler tarafından 'balık' olarak tanımlanmakla birlikte Schibille (2014) bu figürleri *'kanatlı nilüfer tomurcuğu'* olarak tanımlamaktadır.

Görsel 4.4. *Turist rehberlerinin (R5 ve R20) bahsettiği balık figürleri (Schibille, 2014)*

Görsel 4.5. *Turist rehberlerinin (R5 ve R20) bahsettiği balık figürleri (Görsel yazara aittir)*

(32) Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(33) Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.

Xydis (1947, s. 7); Öngen ve Aysal (2020, s. 437) Ayasofya'da İmparator Iustinianus ve İmparatoriçe Theodora'nın monogramlarının sütun başlıklarında görülebildiğini belirtmiştir. İmparator Iustinianus ve İmparatoriçe Theodora'nın sütun başlıklarında yer alan monogramları Görsel 4.6'da yer almaktadır.

Görsel 4.6. *İmparator Iustinianus ve İmparatoriçe Theodora'nın monogramları (Hayati İnaç)*

(34) Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunmaktadır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(35) Apsis mozaiğinde Meryem'in baş ve omuzlarındaki üç haç Athena, Afrodit ve Hera'yı sembolize etmektedir.

Alanyazında Apsis Mozaiği'nde Meryem tasvirinin alın kısmı ve iki omuzunda altın renginde haç motifleri işlendiği (Çoruhlu ve Erdoğan, 2020, s. 55) aktarılmaktadır. Ancak alanyazında bu üç haçın mitolojik öğelerle bağlantısına ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(36) İmparator Kapısı üzerindeki "taht-kitap-güvercin" figürü "Baba-Oğul-Kutsal Ruhu" sembolize etmektedir.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. Turist rehberlerinin bahsettiği tasvir Görsel 4.7'de yer almaktadır.

Görsel 4.7. *İmparatorluk Kapısı üzerindeki tasvir (1967 tarihli Kahler Albümü/Selçuk Eracun)*

(37) Galeride tavan süslemelerinde kullanılan örümcek ağı motifi Athena'yı sembolize etmektedir.

Yunan Mitolojisinde Savaş Tanrıçası Athena'nın Arachne ismindeki bir genç kızı cezalandırarak örümceğe çevirdiği (Ökten, 2016, s. 320) aktarılmasına rağmen turist rehberinin (R24) öne sürdüğü Ayasofya'da örümcek ağı motifine ya da Athena ile ilişkisine dair bir bulguya alanyazında rastlanmamıştır. Ayasofya'da kullanılan örümcek ağını andıran motif Görsel 4.8'de yer almaktadır.

Görsel 4.8. *Örümcek ağını andıran motif (Schibille, 2014)*

(38) İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Ayasofya'yı sembolize etmektedir.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. Turist rehberlerinin bahsettiği tasvir Görsel 4.9'da yer almaktadır.

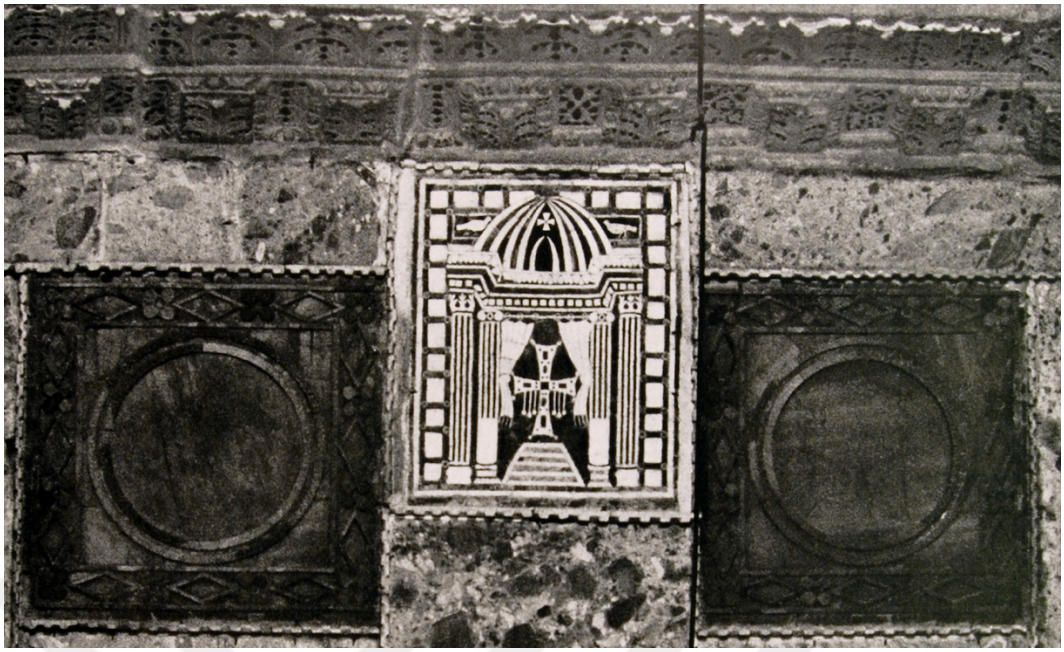

Görsel 4.9. *İmparator Kapısı'nın naosa bakan yüzeyindeki opus sectile (1967 tarihli Kahler Albümü/Selçuk Eracun)*

(39) İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Süleyman Tapınağı'nı sembolize etmektedir.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(40) Güney nef çıkış kapısı üzerinde Deisis sembolü üç adet haç vardır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(41) Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.

Majeska'nın (1978, s. 299) ifadelerine göre yeşil mermerde yapılmış ve 50-70 cm kalınlığı olan dört şerit kuzey-güney yönünde yerleştirilmiştir. Majeska (1978) bu çizgilerin liturjik işlevi olmakla birlikte cennetteki dört nehri sembolize ettiklerini aktarmıştır.

(42) Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.

1200'lerde Ayasofya'yı ziyaret eden Rus Hacı Antony 13. yüzyılda Doğu Roma İmparatorlarının kırmızı bir mermer zemin üzerinde taç giydiklerini aktarmaktadır (Eyice, 1963, s. 380). Eyice'ye (1963, s. 380) göre Rus Hacı Antony'nin bahsettiği kırmızı mermer zemin Omphalion olabilir. Pedone'ye (2009, s. 749) göre ise "omphalos" bir boşluk ya da yüzeyin merkez noktasıdır ve bu kelimeyi "göbek" şeklinde tanımlamak mümkündür. Pedone (2009, s. 749) Akdeniz kültürlerinde dünyanın merkezinin kutsal bir yer ya da nesne ile karşılık bulduğunu; Delphi Omphalos'unun buna örnek olduğunu ve "omphalion" teriminin "küçük omphalos" anlamına geldiğini belirtmiştir.

(43) Hz. Hüseyin madalyonunda hattat ketebesi (imzası) gözyaşı formunda atılmıştır.

Çelebi (2021, s. 221) Hz. Hüseyin isminin yer aldığı madalyonda bulunan hattat ketebesinin damla görünümünde olduğunu belirtmiştir. Bu tasvirin "gözyaşı" formunda olduğuna ilişkin bir ifadeye ise rastlanmamıştır.

(44) Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.

Alanyazında Akar (1971, s. 282) apsiste ya da mihrap sofasında yer alan yazılardan sağ taraftaki duvarda celi sülüs niteliğinde dört levhanın padişah yazısı olduğunu Ayasofya'ya hediye edildiğini; üstte yer alan iki levhanın Sultan II. Mahmud'a; sağ altta bulunan levhanın ise Sultan II. Mustafa'ya ait olduğunu belirtmiştir.

(45) I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.

Alanyazında yer alan üç farklı çalışmada (Akar, 1971, s. 285; Dumlupınar, 2020, s. 1788; Sönmez, 2020, s. 579) Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmaklarının üzerinde "Ya Fettah" yazdığı aktarılmaktadır.

(46) I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "İkra" yazmaktadır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(47) Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ).

Erden Yaşarlar (2020, s. 279) 13. yüzyılda yapıyı ziyaret eden Rus seyyah Antoniy Novgorodskiy'nin notlarına dayandırdığı ifadelerinde Ayasofya'nın atriumunda bir çeşme haznesinin olduğunu ve üzerinde Grekçe yazılmış *palindrom*[73] bir yazı bulunduğunu aktarmaktadır. Erden Yaşarlar'ın (2020, s. 279) aktardıklarına göre bu yazı *ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ* şeklinde yazılmakta; "Nipson anomimata mi monan opsin" şeklinde okunmakta ve "Burada ellerinizi temizlemekle kalmayın günahlarınızdan da temizlenin ve arının" anlamına gelmektedir.

(48) Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(49) Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.

Alanyazında yer alan çalışmalar incelendiğinde Ayasofya'da duvara ya da sütunlara çizilen grafitilerde yer alan bazı gemilerden bazılarının Viking gemisi olduğu belirtilmiştir. Thomov'a (2014) göre pruvada (burun kısmı) görülen ejderha başları bu gemilerin Viking gemileri olduğunu ortaya koymaktadır.

(50) Ayasofya'nın içinde savaş arabası çizimleri vardır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(51) Ayasofya'nın içinde şövalye çizimleri vardır.

Alanyazındaki araştırmalarda Thomov (2019a, s. 292) "Yılan Grafitisi" olarak adlandırdığı çizimi açıklarken at üzerinde tasvir edilen kişinin şövalye kıyafetleri giydiğini; ancak bu kişinin kim olduğuna dair en güçlü ihtimalin Aziz George olduğunu aktarmıştır.

[73]Palindrom yazılar olan sağdan-sola, soldan-sağa aynı şekilde okunabilen kelime ya da cümlelerdir.

(52) Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.

Oktan ve Derviş (2015, s. 325) Ortaçağ'da Ayasofya'yı ziyaret eden Rus hacıların yapının duvar, korkuluk ve sütunlarına dualarını yazdıklarını ve alt katta dolaşmalarına izin verilmediği için galerileri ziyaret ettiklerini Rus hacıların seyahat notlarından aktarmıştır.

(53) Güney nefte duvara kazınmış tılsımlar vardır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(54) Ayasofya'da duvara çizilmiş vefk (dua) vardır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(55) Ayasofya'da kutsal kuyunun yakınlarında İsa Peygamber'in Samaralı Kadınla konuşurken üzerine oturduğu taş bulunmaktadır.

Oktan ve Derviş'in (2015, s. 324) Rus seyyahların notlarından aktardıklarına göre 1391-1396 tarihlerinde Ayasofya'yı ziyaret eden *Diakon Aleksandr* "mihrapta bir taş bulunduğunu ve bu taşın, İsa'nın, Jacob'un sarnıcının yanında Samiriyeli kadınla sohbet ederken üzerine oturduğu taş olduğunu" yazmıştır. Rus rahip *Zosima* ise 1419-1422 tarihlerinde yaptığı ziyarette gördüğü kutsal nesneler arasında İsa'nın, Samiryeli kadınla sohbet ederken üzerine oturduğu taşı da saymaktadır. Zosima'nın notlarında *"*taşın mihrapta bulunduğu ve Jacob'un sarnıcından getirildiği" yazmaktadır. Erden Yaşarlar (2020, s. 280) ise Rus seyyah Antoniy Novgorodskiy'nin 1200'de yaptığı ziyarette "İsa'nın Samiriyeli kızla konuştuğu çeşme başından mermer bir taşın Ayasofya'da bulunduğunu" aktardığını belirtmektedir. Bu bilgiyi aktaran turist rehberi (R27) ise taşın hala Ayasofya'da bulunduğunu öne sürmüştür. Ancak Ayasofya'yı ziyaret eden üç farklı seyyahın seyahat notlarında bahsettiği bu taşın günümüzde Ayasofya'da bulunduğuna dair alanyazında bir bulguya rastlanmamıştır.

(56) Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir.

Alanyazında Ayasofya'nın çanları ya da çan kulesi hakkında değerlendirmeler yapan yayınlara bakıldığında Swift (1935, s. 459) Ayasofya'da 13. yüzyıldan sonra bina edilen bir çan kulesinin bulunduğunu belirtmiştir. 17. yüzyılda Ayasofya'yı ziyaret eden Seyyah Grelot yapının batısında yüksek ve dikdörtgen formda bir kule gördüğünü

anlatırken “bunun Ayasofya’nın eski çan kulesi olduğunu; ancak -ziyaret ettiği zaman- boş olduğunu, çünkü Türklerin çanları eriterek top yaptığını” öne sürmüştür. 1200’lerde yapıya gelen Seyyah Antoniy Novgorodskiy ise “Ayasofya’da çan olmadığını” belirtmiştir (Swift, 1935). Bu yüzden Swift (1935) bir dönem Ayasofya’da bulunan çan kulesinin Latin İşgali esnasında Latinler tarafından yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Alanyazında Ayasofya’da bir çan kulesinin varlığına ilişkin bulgular olmasına karşın Ayasofya’nın çanları ya da nartekste bulunan çan (Görsel 4.10) hakkında bir bulguya rastlanmamıştır.

Görsel 4.10. *Dış nartekste yer alan çan (Hayati İnaç)*

(57) Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi’ndedir.

Bu ifadeye ilişkin alanyazındaki bulgular şu şekildedir: Ziyrek (2011, s. 128) Kanuni Sultan Süleyman Türbesi’nin girişindeki revak örtüsünde kullanılan levhaların Ayasofya’dan getirildiğini ve bu levhaların 1166 Sinod kararlarını içerdiğini aktarmıştır. Ziyrek’in (2011) aktardıklarına göre bu levhalar Vakıflar Umum Müdürlüğü işbirliğiyle gerçekleştirilen restorasyon esnasında fark edilmiş; levhaların içeriği hakkında Maarif Vekaleti Eski Eserler Umum Müdürlüğü’nden bilgi istenmiştir. Arif Müfid Mansel’in hazırladığı 14.04.1959 tarihli raporda levhaların Manuel I. Komnenos’un fermanı olduğu belirtilmiştir. Levhalarda yer alan metinde “İmparator’un izlediği din siyaseti ve Roma’da bulunan Papalık ile uzlaşma gayretinin” yer aldığı belirtilmiştir. Levhaların müzeye alınması düşünülse de 18.11.1962 tarihli bir kararla türbedeki yerlerine geri konulmasına

karar verilmiştir. Dirimtekin (1962) ise levhaların içeriğinin "İsa ve Tanrı'nın arasındaki fark" ile ilgili olduğunu ve levhaların 1567'de Ayasofya'dan alındığını belirtmiştir. 1961 yılında Doğu Roma kroniği Kinnamos'un aktardıklarına dayanarak levhaların kopyaları Ayasofya'nın dış narteksine konulmuştur (Ziyrek, 2011, s. 128)

Erdoğan (2012, s. 4) bu konudan bahseden diğer bir araştırmacıdır. Erdoğan'ın (2012) aktardıklarına göre Patrikhane Ayasofya'nın hemen yanında yer aldığı için dini toplantılar Ayasofya'nın güney galerisinde yapılmıştır. Bu toplantılarda alınan kararlar büyük mermer levhalara yazılarak halkın haberdar olması için dış nartekse asılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatının ardından yapılan türbe inşaatında düz mermer levhalara ihtiyaç olması üzerine bu levhalardan 1166 tarihli olanı ters çevrilerek türbe saçağında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. 1960 yılında Süleymaniye avlusunda bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi restore edilirken karşılaşılan bu mermer levhaların alçıdan replikaları alınarak Ayasofya dış narteksine asılmış, orijinalleri ise türbedeki yerine koyulmuştur (Erdoğan, 2012, s. 4).

(58) Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır.

9. yüzyıla ait anonim eser Diegesis'te Ayasofya'daki sütunların *Efes Tapınağı*'ndan getirildiği yazmaktadır (Mango, 1992, s. 45). Diegesis'te yer alan devşirme malzeme kullanımına ilişkin ifadeler sonraki yüzyıllarda Ayasofya'yı ziyaret eden seyyahların notlarında da yer almaktadır. 18. yüzyılın sonunda yapıyı ziyaret eden *James Dallaway* "kubbe altındaki on iki yeşil sütunun Efes Antik Kenti'nden getirildiğini" ifade ederken ve 19. yüzyılda Anadolu'yu dolaşan Charles Texier daha da ileri giderek "Iustinianus'un Efes Antik Kentini Ayasofya'nın taş ocağı gibi kullandığını" söylemiştir (İstek, 2021, s. 96). Konuya ilişkin değerlendirmesinde Angı (2020, s. 510) Doğu Roma İmparatorluğu'nun farklı yerlerindeki tapınaklardan taşlar getirildiği ve devşirme malzeme olarak kullanıldığı görüşünü tartışmalı bulduğunu aktarmıştır. Boleken (2020, s. 543-551) ise Ayasofya'nın mihrap, minber, müezzin ve hünkar mahfillerinde renkli mermerlerin devşirme malzeme olarak kullanıldığını; ancak 6. yüzyıldaki ilk inşa sürecinde *porfido rosso antico* ve *giallo antico* gibi türler dışında kalan mermerlerin o dönem faal olan ocaklardan temin edildiğini aktarmıştır.

Yukarıdaki görüşler birlikte değerlendirildiğinde Ayasofya'da kısmen de olsa devşirme malzeme kullanıldığı ancak bunların Diegesis'te aktarıldığı gibi farklı tapınaklardan getirildiği savının teyide muhtaç olduğu ortaya çıkmaktadır.

(59) Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.

Erdoğan ve Akdeniz (2019, s. 794) çalışmalarında bazilikaların dörtgen biçimlerinin Hristiyan ayini için çok uygun olduğunu; bu nedenle Antik Roma'da yargılama ve ticaret toplantıları için yapılan pagan dönem bazilikalarının Hristiyanlarca benimsendiğini aktarmıştır. Erdoğan ve Akdeniz'e (2019) göre Ayasofya'nın tasarımında bazilikal plan etkili olmuştur. Bu yüzden kareye yakın ölçüleri olmasına rağmen doğu ve batı yönünde eklenen yarım kubbelerle Ayasofya'ya bazilikal form verilmesi sağlanmıştır. Dikdörtgen bazilika planı Hristiyanlığın dini taleplerini tam olarak karşılayarak ayinler için uygun bir mekan sağlamıştır (Erdoğan ve Akdeniz, 2019, s. 794-798).

(60) Ayasofya pandantiflerin dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.

Alanyazında pandantiflerin Bizans yapıları içinde muhtemelen ilk kez Ayasofya'da kullanılmış olduğu olduğu; sonraki yüzyıllarda pandantiflerin farklı yapılarda tekrar edildiği (Plachý vd., 2016, s. 2263) yazmaktadır. Ancak turist rehberinin (R8) ifade ettiği şekliyle Ayasofya'da pandantif kullanımının dünyada ilk olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır. Diğer taraftan Sqour (2016, s. 5) günümüzde Irak'ın güneyinde bulunan antik bir şehir olan Ur kentindeki Kraliyet Mezarlığı'nda M.Ö. 2500'lere tarihlenen çamur harçtan yapılmış bir kubbenin bulunduğunu; kubbenin altındaki kare mekan ile bağlantısının ise pandantiflerle sağlandığını belirtmiştir. Dolayısıyla pandantiflerin Ayasofya'dan önce kullanımına bir örnek alanyazında tespit edilmiştir.

(61) Ayasofya uçan payandaların dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.

Smith (2005, s. 48) uçan payandaların ilk ortaya çıkışının Antik Roma'da Trajan Pazarı'nda (2. yüzyıl) gerçekleştiğini; Ayasofya'da kullanımının ise 9. veya 10. yüzyıldaki onarımlara denk geldiğini belirtmiştir. Yukarıdaki ifadeler Ayasofya'dan önce uçan payandaların kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca Theodossopoulos ve Sinha (2004,

s. 13) uçan payandaların ilk kez 1163-1182 yılları arasında Paris'te Notre Dame'da kullanıldığını belirtmiştir.

(62) Kilise olduğu dönemde Ayasofya'nın naos bölümü kubbe hizasındaki kandillerle aydınlatılmıştır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeye ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(63) Ayasofya bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir.

Akan (2020, s. 318), 1920'lerin ortalarında Yüksek Mühendis Okulu'ndan -bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi- akademisyenlerin de bulunduğu bir heyetin Ayasofya'da altı ay etütlerde bulunduğunu ve yapının temellerinin kaya yatağı üzerine inşa edildiğini tespit ettiklerini belirtmektedir. Diker vd. ise (2020b, s. 767) Ayasofya'nın yeraltı yapılarını üç boyutlu görüntüledikleri çalışmalarında Ayasofya'nın kuyularından birinin yapının üzerinde yer aldığı kaya yatağının oyularak yapıldığını aktarmıştır. Angı (2020, s. 506) ise Ayasofya'nın grovaklardan (mikalı kumtaşı) oluşan ana kaya ve ikinci kilisenin temellerinin üzerinde bina edildiğini aktarmıştır.

(64) Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.

Alanyazında Ayasofya'nın ambonundan bahseden farklı çalışmalar (Brubaker, 2011, s. 84; Boleken, 2020, s. 546) bulunmasına rağmen -bir çalışma dışında- ambonun yerinin tarif edilmediği görülmektedir. Yalnızca Xydis (1947, s. 20) Ayasofya'da ambonun nefte ana aks üzerine yerleştirildiğini; iki tarafından ise merdivenler bulunduğunu aktarmaktadır.

(65) Dış narteksteki vaftiz havuzunda Hristiyan olmak isteyen Paganlar vaftiz edilmiştir.

Angı (2020, s. 528) dış nartekste bulunan nesneyi "yılan figürlü çeşme haznesi (*phiale*)" olarak tanımlamıştır. Bu taşın vaftiz işlevine sahip olduğuna ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(66) Tarihteki ilk hünkar mahfili Yavuz Sultan Selim döneminde Ayasofya'da yapılmıştır.

Sudalı (1958), Creswell (1979), Belâzuri (1987), Tanman (2003), Küçükaşçı ve Bozkurt (2004) gibi araştırmacıların değerlendirmelerini sentezleyerek aktaran Çetinaslan (2012, s. 64-65) ilk hünkar mahfilinin Hz. Osman döneminde (644-656) ya da Medine Valisi Mervan b. Abd al-Hakem döneminde (664) bir suikast girişiminin ardından yapıldığını; Anadolu'da ise ilk örneklerin 11. ve 12. yüzyılda ve Osmanlı döneminden önce olduğunu belirtmektedir. Alanyazındaki bulgular tarihteki ilk hünkar mahfillerinin Ayasofya Müslüman Türklerin eline geçmeden yüzyıllar önce yapıldığını ortaya koymaktadır.

(67) İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.

Angı, (2020, s. 507) Ayasofya'da stucco ismi verilen doğal taş taklidi süslemelerin bulunduğunu aktarmıştır. Ahunbay (2017, s. 43) ise özellikle zemin ve galeri katlarında yer alan bazı mermer kaplamaların tarih boyunca düşmesi ve hasar görmesi üzerine oluşan boşlukların mermer taklit edilerek sıvayla kapatıldığını aktarmıştır. Cesur vd. (2020, s. 804) batı galerideki duvarlarda mermer taklidi desenlerin bulunduğunu aktarmıştır.

(68) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır.

Puzolan, normal sıcaklıkta kireçle karıştırılarak suya karşı sertlik kazanan ve bu özelliğiyle harç olarak kullanılan volkanik toprak türüdür. İsmini İtalya'da bulunan Pozzuoli kentinden almıştır. Roma çimentosu olarak da bilinmektedir. Puzolan özelliği gösteren maddelere ise *puzolanik* denilmektedir (Hasol, 2020, s. 384). Livingston (1993, s. 15), Çakmak vd. (1993, s. 886), Çakmak vd. (1995, s. 126) ve Moropoulou vd. (1999, s. 522) Ayasofya'dan alınan tuğla ve harç numunelerinin analiz edilmesi sonucunda yapıda kullanılan harcın puzolanik özellik gösterdiğini belirtmiştir. Moropoulou vd. (2005, s. 298) Ayasofya'nın harcına puzzolanik özellik veren katkı maddesinin sermaik tozu olduğunu belirtmiştir. Araştırmacıların bahsettiği puzzolanik özellik, yapılarda kullanılan harcın dış etkenlere karşı dayanaklığının daha yüksek olmasıyla ilgilidir (Papayianni ve Stefanidou, 2003, s. 59). Dolayısıyla Ayasofya'da kullanılan harcın

puzolanik özellik göstermesine dair alanyazında bulgular saptanmasına rağmen; puzolana (volkanik toz) kullanımına ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

(69) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır.

Alanyazındaki araştırmalarda Ishizaki (2020, s. 28) Ayasofya'nın kuzey-batı pandantifinde alçı örneğine rastlandığını aktarmıştır. Ogura vd. (2020, s.371) ise Kuzey-batı eksedranın iç duvarlarında kireçtaşı ve alçının bir arada toplandıklarını aktarmıştır.

(70) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır.

Livingston (1993, s. 16) Ayasofya'da kullanılan harçla ilgili analizlerde kırık tuğla parçalarıyla birleşik halde feldspat bulunduğunu aktarmıştır.

(71) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde nehir kumu vardır.

Alanyazındaki araştırmalarda bu ifadeyi teyit eden bir bulguya rastlanmamıştır.

(72) Ayasofya'da kullanılan harcın içinde yumurta akı vardır.

Kurugöl ve Güleç (2012, s. 329) Roma ve Bizans yapılarında yumurta beyazı da dahil olmak üzere bazı organik maddelerin yaygın bir şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Ancak alanyazında yumurta akının Ayasofya'da kullanıldığına dair ifadeyi teyit eden bir bulguya rastlanmamıştır.

(73) Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.

Dabanlı ve Tökmeci'ye (2020, s. 636) göre bu işaretler Ayasofya'nın kubbesinden sarkıtılan şaküller vasıtasıyla kubbenin izdüşümü alınarak zemine koyulmuştur. Dabanlı ve Tökmeci (2020), Ayasofya'nın kubbe rölövesini çıkarmasından dolayı bu işaretlerin de rölövenin çıkarıldığı esnada Mimar Sinan tarafından koyulmuş olabileceğini belirtmiştir.

(74) Güney nefte, yerde bulunan yuvarlak işaretler imparatorun kıyafetlerini değiştirdiği Mitatorion'un yerini gösterir.

Alanyazındaki araştırmalarda Ayasofya'da mitatorion olarak kullanılan alanın varlığından bahseden çalışmalar olmasına karşın güney nef zemininde bulunan işaretlerle mitatorion arasındaki ilişkiyi teyit eden bir bulguya rastlanmamıştır.

(75) Naos zeminindeki yeşil mermer çizgilerle ayin esnasında toplumsal sınıfların yerleri belirlenmiştir.

Bu ifadeyi öne süren turist rehberinin (R5) belirttiği haliyle toplumsal sınıfların yerlerinin belirlenmesine yönelik bir bulguya alanyazında rastlanmamıştır.

(76) Ayasofya'nın mimarları Efes St. Jean Kilisesi'ni de yapmıştır.

Baranaydın'ın (2020, s. 32) aktardığına göre kilisenin mimarı Ayasofya'nın mimarlarından Isidorus'dur. Ancak Ayasofya'nın diğer mimarı Anthemius'un St. Jean kilisesinin de mimarı olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır.

(77) Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.

Kök (2015, s. 54) Tophane Kılıç Ali Paşa Camii'nin salt biçimsel kriterlere göre Ayasofya modeline yakınlık gösterdiğini aktarmıştır.

Turist rehberlerinin öne sürdüğü bazı bilgilerin akademik kaynaklarda yer almadığı ancak akademik niteliği olmayan farklı internet kaynaklarında bulunduğu tespit edilmiştir. Örneğin "Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunduğu"; "Ayasofya'nın eski vaftizhanesine defnedilen padişahların psikiyatrik sorunlarının olduğu" ya da "Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunduğu" bazı internet sitelerinde yer almaktadır (http-1; http-2; http-3; http-4; http-5). Ancak bu ifadelere ilişkin akademik araştırmalarda herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Turist rehberlerinin ifade ettiği bilgilere ilişkin alanyazın taraması sonucunda ortaya çıkan değerlendirmeler Tablo 4.8'de aktarılmaktadır.

Tablo 4.8. *Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin alanyazın değerlendirmesi*

* √ : Alanyazında teyit edilen ifadeler X: Alanyazında reddedilen ifadeler			
NO	**İFADE**	**ALANYAZIN***	**REFERANS**
1	Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.	√	O'Connell (1959); Lidov (1998); Whalen (2007)
2	Abbasi Halifesi Harun Reşid Ayasofya'yı ziyaret etmiştir.	BULGU YOK	-
3	Doğu Roma İmparatoru V. Leon Ayasofya'da öldürülmüştür.	BULGU YOK	-
4	Ayasofya'da 1439-1453 tarihleri arasında yapılan ayinler Katolik ayinleridir.	BULGU YOK	-
5	Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.	√	Poppe (1992); Oktan ve Derviş (2015)
6	Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.	√	Rasimgil (2020)
7	Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yer Ayasofya'dır.	√	İkinci (2020)
8	Montrö Sözleşmesi'nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır.	BULGU YOK	-
9	Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunmuştur.	BULGU YOK	-
10	Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.	√	Ceylan Güneş (2004); Pichonnaz ve Dinçer (2015)
11	Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.	√	Hood (1962)
12	Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.	√	Nur (2017), Güney (2020)
13	Ayasofya'nın kilise dönemi vaftizhanesine psikiyatrik sorunları olduğu söylenen sultanlar (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) defnedilmiştir.	BULGU YOK	-
14	Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.	√	Underwood ve Hawkins (1961); Doğan (2009); Gökçe (2010)
15	VI. Leo Mozaiği'nde İmparator'un diz çökmesi Kilise'nin siyasi güç karşısındaki zaferini tasvir etmektedir.	BULGU YOK	-
16	Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.	√	Nur (2017)
17	Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Vatikan'daki Laocoön Heykeli'nin yüzüne benzemektedir.	BULGU YOK	-
18	Ayasofya'nın bilinen en eski tasviri Sunu Mozaiği'nde (Iustinianus'un elinde) yer almaktadır.	BULGU YOK	-
19	Sunu Mozaiği'nde Iustinianus ve Constantinus'un yüzleri aynı yapılmıştır.	X	Kovalchuk (2007)
20	Meryem Ana'nın apsisteki mozaikte mavi kıyafeti için lapis lazuli taşı kullanılmıştır.	BULGU YOK	-
21	Evliya Çelebi 17. yüzyılda apsisteki Meryem Ana Mozaiği'nin görülebildiğinden bahsetmektedir.	BULGU YOK	-
22	Ayasofya'daki tüm mozaikler 18. yüzyıla kadar açıktır.	X	Gürkan-Anar (2016)
23	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen Hezekiel'in Vizyonu ile ilişkilidir.	√	Rollason (2015)

Tablo 4.8. (Devam) *Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin alanyazın değerlendirmesi*

NO	İFADE	ALANYAZIN*	REFERANS
24	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen İlyas Peygamber-Ateş Arabaları hikayesiyle ilişkilidir.	BULGU YOK	-
25	Yunan Ortodoks kiliselerinde Serafim meleklerinin başları Ayasofya'daki gibi kanatlarının ortasında tasvir edilmiştir.	BULGU YOK	-
26	Galerideki mermer kapı üzerinde hayat ağacı motifi vardır.	BULGU YOK	-
27	Galerideki mermer kapı üzerinde anahtar ve kilit motifleri vardır.	BULGU YOK	-
28	Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.	√	İnanç Kavak (2019)
29	Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.	√	Guiglia vd. (2011); Pedone (2015)
30	Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.	√	İkinci (2014)
31	İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.	√	Bolocan (2006)
32	Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir.	BULGU YOK	-
33	Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.	√	Xydis (1947); Öngen ve Aysal (2020)
34	Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunmaktadır.	BULGU YOK	-
35	Apsis mozaiğinde Meryem'in baş ve omuzlarındaki üç haç Athena, Afrodit ve Hera'yı sembolize etmektedir.	BULGU YOK	-
36	İmparator Kapısı üzerindeki "taht-kitap-güvercin" figürü "Baba-Oğul-Kutsal Ruhu" sembolize etmektedir.	BULGU YOK	-
37	Galeride tavan süslemelerinde kullanılan örümcek ağı motifi Athena'yı sembolize etmektedir.	BULGU YOK	-
38	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Ayasofya'yı sembolize etmektedir.	BULGU YOK	-
39	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Süleyman Tapınağı'nı sembolize etmektedir.	BULGU YOK	-
40	Güney nef çıkış kapısı üzerinde Deisis sembolü üç adet haç vardır.	BULGU YOK	-
41	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.	√	Majeska (1978)
42	Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.	√	Pedone (2009)
43	Hz. Hüseyin madalyonunda hattat ketebesi (imzası) gözyaşı formunda atılmıştır.	BULGU YOK	-
44	Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.	√	Akar (1971)
45	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.	√	Akar (1971); Dumlupınar (2020); Sönmez (2020)
46	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "İkra" yazmaktadır.	BULGU YOK	-
47	Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ).	√	Erden Yaşarlar (2020)
48	Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır.	BULGU YOK	-
49	Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.	√	Thomov (2014)
50	Ayasofya'nın içinde savaş arabası çizimleri vardır.	BULGU YOK	-

Tablo 4.8. (Devam) *Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin alanyazın değerlendirmesi*

NO	İFADE	ALANYAZIN*	REFERANS
51	Ayasofya'nın içinde şövalye çizimleri vardır.	BULGU YOK	-
52	Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.	√	Oktan ve Derviş (2015)
53	Güney nefte duvara kazınmış tılsımlar vardır.	BULGU YOK	-
54	Ayasofya'da duvara çizilmiş vefk (dua) vardır.	BULGU YOK	-
55	Ayasofya'da kutsal kuyunun yakınlarında İsa Peygamber'in Samaralı Kadınla konuşurken üzerine oturduğu taş bulunmaktadır.	BULGU YOK	-
56	Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir.	BULGU YOK	-
57	Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndedir.	√	Ziyrek (2011); Erdoğan (2012)
58	Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır.	X	Angı (2020); Boleken (2020)
59	Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.	√	Erdoğan ve Akdeniz (2019)
60	Ayasofya pandantiflerin dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	X	Sqour (2016)
61	Ayasofya uçan payandaların dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	X	Theodossopoulos ve Sinha (2004); Smith (2005)
62	Kilise olduğu dönemde Ayasofya'nın naos bölümü kubbe hizasındaki kandillerle aydınlatılmıştır.	BULGU YOK	-
63	Ayasofya bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir.	√	Akan (2020); Diker vd.(2020b); Angı (2020)
64	Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.	√	Xydis (1947)
65	Dış narteksteki vaftiz havuzunda Hristiyan olmak isteyen Paganlar vaftiz edilmiştir.	BULGU YOK	-
66	Tarihteki ilk hünkar mahfili Yavuz Sultan Selim döneminde Ayasofya'da yapılmıştır.	X	Çetinaslan (2012)
67	İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.	√	Ahunbay (2017); Angı (2020); Cesur vd. (2020)
68	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır.	BULGU YOK	-
69	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır.	√	Ishizaki (2020); Ogura vd. (2020)
70	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır.	√	Livingston (1993)
71	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde nehir kumu vardır.	BULGU YOK	-
72	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde yumurta akı vardır.	BULGU YOK	-
73	Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.	√	Dabanlı ve Tökmeci (2020)
74	Güney nefte, yerde bulunan yuvarlak işaretler imparatorun kıyafetlerini değiştirdiği Mitatorion'un yerini gösterir.	BULGU YOK	-
75	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgilerle ayin esnasında toplumsal sınıfların yerleri belirlenmiştir.	BULGU YOK	-
76	Ayasofya'nın mimarları Efes St. Jean Kilisesi'ni de yapmıştır.	BULGU YOK	-
77	Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.	√	Kök (2015)

4.5. Akademisyen Teyidi ve Alanyazın Teyidinin Birlikte Değerlendirilmesi

Turist rehberleri tarafından öne sürülen 77 ifadeye ilişkin akademisyen görüşlerinin ve alanyazın değerlendirmesinin sonucunda ortaya çıkan değerlendirme Tablo 4.9'da yer almaktadır. Buna göre toplam 26 ifade akademisyen görüşü ve alanyazın değerlendirmesinde teyit edilmiştir. 23 ifade akademisyenler tarafından teyit edilmesine rağmen alanyazında bu ifadelere ilişkin bulguya rastlanmamıştır. Beş ifade ise akademisyenler tarafından teyit edilmemesine rağmen alanyazın değerlendirmesinde teyit edilmiştir. Geri kalan 23 ifade ise hiçbir şekilde teyit edilememiştir.

Tablo 4.9. *Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin akademisyen ve alanyazın değerlendirmesi*

* √ : Teyit edilen ifadeler / X: Reddedilen ifadeler -: Akademisyen değerlendirmesinde "DOĞRU" ve "YANLIŞ" görüş sayısı eşit olan ifadeler			
AKADEMİSYEN DEĞERLENDİRMESİNDE VE ALANYAZINDA TEYİT EDİLEN İFADELER			
NO	**BİLGİ**	**AKADEMİSYEN DEĞERLENDİRMESİ***	**ALANYAZIN DEĞERLENDİRMESİ**
1	Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.	√	√
5	Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.	√	√
6	Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.	√	√
10	Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.	√	√
11	Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.	√	√
12	Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.	√	√
14	Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.	√	√
16	Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.	√	√
28	Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.	√	√
29	Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.	√	√
30	Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.	√	√
31	İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.	√	√
33	Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.	√	√
41	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.	√	√
42	Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.	√	√
44	Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.	√	√
45	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.	√	√
47	Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ).	√	√
49	Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.	√	√
52	Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.	√	√
57	Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndedir.	√	√
59	Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.	√	√
64	Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.	√	√
67	İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.	√	√
73	Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.	√	√
77	Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.	√	√

Tablo 4.9. (Devam) *Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin akademisyen ve alanyazın değerlendirmesi*

SADECE AKADEMİSYEN DEĞERLENDİRMESİNDE TEYİT EDİLEN İFADELER			
13	Ayasofya'nın kilise dönemi vaftizhanesine psikiyatrik sorunları olduğu söylenen sultanlar (I. Mustafa ve Sultan İbrahim) defnedilmiştir.	√	BULGU YOK
15	VI. Leo Mozaiği'nde İmparator'un diz çökmesi Kilise'nin siyasi güç karşısındaki zaferini tasvir etmektedir.	√	BULGU YOK
17	Deisis Mozaiği'nde Vaftizci Yahya'nın yüzü Vatikan'daki Laocoön Heykeli'nin yüzüne benzemektedir.	√	BULGU YOK
18	Ayasofya'nın bilinen en eski tasviri Sunu Mozaiği'nde (Iustinianus'un elinde) yer almaktadır.	√	BULGU YOK
19	Sunu Mozaiği'nde Iustinianus ve Constantinus'un yüzleri aynı yapılmıştır.	√	X
20	Meryem Ana'nın apsisteki mozaikte mavi kıyafeti için lapis lazuli taşı kullanılmıştır.	√	BULGU YOK
21	Evliya Çelebi 17. yüzyılda apsisteki Meryem Ana Mozaiği'nin görülebildiğinden bahsetmektedir.	√	BULGU YOK
25	Yunan Ortodoks kiliselerinde Serafim meleklerinin başları Ayasofya'daki gibi kanatlarının ortasında tasvir edilmiştir.	√	BULGU YOK
26	Galerideki mermer kapı üzerinde hayat ağacı motifi vardır.	√	BULGU YOK
27	Galerideki mermer kapı üzerinde anahtar ve kilit motifleri vardır.	√	BULGU YOK
34	Naosta FMBR monogramıyla yazılmış "6042" tarihinin yer aldığı bir sütun başlığı bulunmaktadır.	√	BULGU YOK
36	İmparator Kapısı üzerindeki "taht-kitap-güvercin" figürü "Baba-Oğul-Kutsal Ruhu" sembolize etmektedir.	√	BULGU YOK
38	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Ayasofya'yı sembolize etmektedir.	√	BULGU YOK
43	Hz. Hüseyin madalyonunda hattat ketebesi (imzası) gözyaşı formunda atılmıştır.	√	BULGU YOK
53	Güney nefte duvara kazınmış tılsımlar vardır.	√	BULGU YOK
54	Ayasofya'da duvara çizilmiş vefk (dua) vardır.	√	BULGU YOK
56	Dış narteksteki çan Ayasofya'ya ait değildir.	√	BULGU YOK
62	Kilise olduğu dönemde Ayasofya'nın naos bölümü kubbe hizasındaki kandillerle aydınlatılmıştır.	√	BULGU YOK
65	Dış narteksteki vaftiz havuzunda Hristiyan olmak isteyen Paganlar vaftiz edilmiştir.	√	BULGU YOK
71	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde nehir kumu vardır.	√	BULGU YOK
72	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde yumurta akı vardır.	√	BULGU YOK
74	Güney nefte, yerde bulunan yuvarlak işaretler imparatorun kıyafetlerini değiştirdiği Mitatorion'un yerini gösterir.	√	BULGU YOK
76	Ayasofya'nın mimarları Efes St. Jean Kilisesi'ni de yapmıştır.	√	BULGU YOK
SADECE ALANYAZINDA TEYİT EDİLEN İFADELER			
7	Evliya Çelebi ile Sultan IV. Murad'ın ilk tanıştığı yer Ayasofya'dır.	-	√
23	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen Hezekiel'in Vizyonu ile ilişkilidir.	X	√
63	Ayasofya bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir.	X	√
69	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde alçı vardır.	-	√
70	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde feldspat vardır.	-	√

Tablo 4.9. (Devam) *Turist rehberlerinin bilgilerine ilişkin akademisyen ve alanyazın değerlendirmesi*

TEYİT EDİLEMEYEN İFADELER			
2	Abbasi Halifesi Harun Reşid Ayasofya'yı ziyaret etmiştir.	X	BULGU YOK
3	Doğu Roma İmparatoru V. Leon Ayasofya'da öldürülmüştür.	X	BULGU YOK
4	Ayasofya'da 1439-1453 tarihleri arasında yapılan ayinler Katolik ayinleridir.	X	BULGU YOK
8	Montrö Sözleşmesi'nden önce Rusya'nın desteğini almak için Ayasofya müze yapılmıştır.	X	BULGU YOK
9	Ayasofya'nın kuyularında İngiliz askerlerinin 1918 tarihli su mataraları bulunmuştur.	-	BULGU YOK
22	Ayasofya'daki tüm mozaikler 18. yüzyıla kadar açıktır.	X	X
24	Kubbe ve Serafim Melekleri kompozisyonu Eski Ahit'te geçen İlyas Peygamber-Ateş Arabaları hikayesiyle ilişkilidir.	-	BULGU YOK
32	Malta Haçı İhthis monogramından (ΙΧΘΗΣ) türetilmiştir.	X	BULGU YOK
35	Apsis mozaiğinde Meryem'in baş ve omuzlarındaki üç haç Athena, Afrodit ve Hera'yı sembolize etmektedir.	X	BULGU YOK
37	Galeride tavan süslemelerinde kullanılan örümcek ağı motifi Athena'yı sembolize etmektedir.	X	BULGU YOK
39	İmparator Kapısı'nın naos tarafında bulunan tapınak sembolü Süleyman Tapınağı'nı sembolize etmektedir.	X	BULGU YOK
40	Güney nef çıkış kapısı üzerinde Deisis sembolü üç adet haç vardır.	-	BULGU YOK
46	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "İkra" yazmaktadır.	X	BULGU YOK
48	Tarsus'tan gelen Güzel Kapı'nın üzerinde "Etos Kosmu" (ΕΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ) (Dünyanın Yaşı) yazmaktadır.	X	BULGU YOK
50	Ayasofya'nın içinde savaş arabası çizimleri vardır.	X	BULGU YOK
51	Ayasofya'nın içinde şövalye çizimleri vardır.	X	BULGU YOK
55	Ayasofya'da kutsal kuyunun yakınlarında İsa Peygamber'in Samaralı Kadınla konuşurken üzerine oturduğu taş bulunmaktadır.	X	BULGU YOK
58	Ayasofya'nın yapım sürecinde devşirme malzeme kullanılmamıştır.	X	X
60	Ayasofya pandantiflerin dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	X	X
61	Ayasofya uçan payandaların dünyada kullanıldığı ilk yapıdır.	X	X
66	Tarihteki ilk hünkar mahfili Yavuz Sultan Selim döneminde Ayasofya'da yapılmıştır.	X	X
68	Ayasofya'da kullanılan harcın içinde pozzolona (volkanik toz) vardır.	X	BULGU YOK
75	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgilerle ayin esnasında toplumsal sınıfların yerleri belirlenmiştir.	X	BULGU YOK

4.6. Bilgilerin Turist Rehberleri Arasında Bilinirlik Düzeylerine İlişkin Bulgular

Sıradaki başlıklarda öncelikle Turist Rehberi Bilgi Formunu dolduran turist rehberlerine ilişkin bulgular açıklanmaktadır. Ardından bilimsel teyidi sağlanan ve turist rehberleri tarafından meslektaşları arasında az bilindiği öne sürülen bilgilerin bilinirlik düzeylerine ilişkin bulgular ortaya konulacaktır.

4.6.1. Turist rehberlerine ilişkin bulgular

Araştırmaya katılan turist rehberi örneklemine ilişkin bulgular aktarılmadan önce; araştırma evrenine; yani Türkiye'deki turist rehberlerine ilişkin bazı istatistikler Tablo 4.10'da aktarılmıştır.

Tablo 4.10. *Türkiye'deki turist rehberlerine ilişkin istatistikler (Türkiye Turist Rehberleri Birliği) [TUREB], 2022a).*

Türkiye'deki Turist Rehberi Sayısı: 11,774			
DEMOGRAFİK VE MESLEKİ ÖZELLİKLER		**Rehber Sayısı**	**Yüzde (%)**
Cinsiyet	*Kadın*	*3,897*	*%33*
	Erkek	*7,877*	*%67*
Yabancı Dil	*İngilizce*	*7,579*	*%64*
	Diğer Yabancı Diller	*4,195*	*%36*
Meslek Odası	*İstanbul Turist Rehberleri Odası (İRO)*	*4,952*	*% 42*
	Diğer Meslek Odaları	*6,822*	*% 58*

Araştırmaya katılan turist rehberlerinin cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, ikamet edilen şehir gibi demografik özellikleri ve çalışma kartı alma şekli, çalışma kartındaki yabancı dil, tecrübe, Ayasofya'da tur yapma sıklığı gibi mesleki özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 4.11'de yer almaktadır.

Tablo 4.11. *Bilgi düzeyi ölçülen turist rehberlerine ilişkin bulgular*

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER		**Rehber Sayısı**	**Yüzde (%)**
Cinsiyet	*Kadın*	*110*	*% 26,3*
	Erkek	*309*	*% 73,7*
Yaş	*18-30 yaş*	*31*	*% 7,4*
	31-40 yaş	*165*	*% 39,4*
	41-50 yaş	*101*	*% 24,1*
	51-60 yaş	*87*	*% 20,8*
	61 yaş ve üzeri	*35*	*% 8,4*
Eğitim Düzeyi (En Son Mezun Olunan Okul)	*İlkokul*	*0*	*% 0*
	Lise	*12*	*% 2,9*
	Ön Lisans	*57*	*% 13,6*
	Lisans	*278*	*% 66,3*
	Yüksek Lisans	*57*	*% 13,6*
	Doktora	*15*	*% 3,6*
İkamet Edilen Şehir	*İstanbul*	*164*	*% 39,1*
	Diğer	*255*	*% 60,9*
MESLEKİ ÖZELLİKLER		**Rehber Sayısı**	**Yüzde (%)**
Yabancı Dil	***(Birden Fazla Yabancı Dil)***	*101*	*% 24,1*
	***(Sadece)** İngilizce*	*238*	*% 56,8*
	***(Sadece)** Almanca*	*22*	*% 5,3*
	***(Sadece)** Arapça*	*13*	*% 3,1*
	***(Sadece)** Fransızca*	*10*	*% 2,4*
	***(Sadece)** Rusça*	*9*	*% 2,1*
	***(Sadece)** İtalyanca*	*7*	*% 1,7*
	***(Sadece)** Japonca*	*6*	*% 1,4*
	***(Sadece)** İspanyolca*	*2*	*% 0,5*
	***(Sadece)** Yunanca*	*2*	*% 0,5*
	***(Sadece)** Çince*	*2*	*% 0,5*
	***(Sadece)** Bulgarca*	*2*	*% 0,5*
	***(Sadece)** Farsça*	*2*	*% 0,5*
	***(Sadece)** Portekizce*	*1*	*% 0,2*
	***(Sadece)** Endonezce*	*1*	*% 0,2*
	***(Sadece)** Macarca*	*1*	*% 0,2*
Çalışma Kartı Alma Şekli	*Ön Lisans Programı*	*112*	*% 26,7*
	Lisans Programı	*109*	*% 26,0*
	Yüksek Lisans Programı	*12*	*% 3,1*
	Doktora Programı	*0*	*% 0*
	Bakanlık Kursu	*185*	*% 44,2*
Tecrübe	*0-5 yıl*	*63*	*% 15,0*
	6-10 yıl	*77*	*% 18,4*
	11-15 yıl	*99*	*% 23,6*
	16-20 yıl	*53*	*% 12,6*
	21-25 yıl	*45*	*% 10,7*
	26 yıl ve üzeri	*82*	*% 19,6*
Ayasofya'da tur sıklığı (Yılda)	*0-20 tur*	*254*	*% 60,6*
	21-40 tur	*72*	*% 17,2*
	41-60 tur	*29*	*% 6,9*
	61-80 tur	*13*	*% 3,1*
	81 tur ve üzeri	*51*	*% 12,2*

Türkiye'de bulunan 11,774 turist rehberinden 3,897'si kadındır (Türkiye Turist Rehberleri Birliği) [TUREB], 2022a). Bu oran tüm rehberler içinde %33'e denk

gelmektedir. Araştırmada veri toplanan 419 turist rehberi içerisinde kadınların oranı %26,3 tür. Dolayısıyla araştırmada yer alan kadın rehber oranının düşük olması araştırma evrenindeki kadın rehber oranıyla birlikte değerlendirildiğinde normaldir. Mevzuata göre turist rehberleri ikametlerinin en yakın olduğu meslek odasına kaydolmak zorundadır. İstanbul Turist Rehberleri Odası'na kayıtlı rehber sayısı 4,952'dir (Türkiye Turist Rehberleri Birliği) [TUREB], 2022a). Bu sayı tüm turist rehberleri içinde %42'dir. Bu araştırmaya katılan turist rehberlerinin %39,1'i İstanbul'da ikamet etmektedir. Dolayısıyla bu oran araştırma evrenindeki orana yakındır. Türkiye'deki turist rehberlerinin %64'ünün (7,579 kişi) çalışma kartında İngilizce dili yer almaktadır (Türkiye Turist Rehberleri Birliği) [TUREB], 2022a). Bu araştırmaya katılan turist rehberlerinin %56,8'inin çalışma kartında sadece İngilizce yer almaktadır. İngilizce dilinde çalışan rehber oranının yüksek olması da araştırma evrenindeki İngilizce rehber oranının yüksek olmasıyla uyumludur.

Araştırmaya katılan turist rehberlerinin %75,9'unun çalışma kartında tek bir dil yer almaktadır. Çalışma kartında tek başına yer alan yabancı dil sayısı 15'tir. Bu yabancı dillerden Macarca dışındaki 14'ü, birden fazla yabancı dil bilen turist rehberlerinin çalışma kartında da yer almaktadır. Çalışma kartında birden fazla yabancı dil yer alan turist rehberlerinin oranı %24,1'dir. Turist rehberlerinin çalışma kartında tek başına yer almayan diller Korece ve Flemenkçe'dir. Bu diller başka yabancı dillerle birlikte rehberlerin çalışma kartlarında bulunmaktadır. Araştırmaya katılan turist rehberlerinin bildiği toplam yabancı dil sayısı 17'dir.

4.6.1. Turist rehberlerinin yanıtlarına ilişkin bulgular

Turist rehberlerinin bilimsellik teyidi sağlanan 26 bilgiye ilişkin verdiği yanıtlar sonucunda ortaya çıkan bulgular Tablo 4.12'de aktarılmaktadır. Bilgiler turist rehberleri arasında bilinirlik düzeyi en düşük olandan en yüksek olana doğru sıralanmıştır.

Tablo 4.12. *Bilgilerin turist rehberleri arasında bilinirlik düzeyleri*

NO	BİLGİ	BİLİNİRLİK DÜZEYİ
11	Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.	**%17,2**
52	Ayasofya'nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.	**%20,5**
57	Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndedir.	**%30,1**
5	Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.	**%30,5**
47	Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde "Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun" anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (NIΨONANOMHMATAMHMONANOΨIN).	**%32,7**
41	Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.	**%37,5**
6	Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.	**%40,1**
45	I. Mahmud Kütüphanesi'nin kapı tokmağında "Ya Fettah" yazmaktadır.	**%49,4**
64	Ayasofya kilise olduğu dönemde ambon (vaaz kürsüsü) naosun ortasında bulunmaktaydı.	%56,8
29	Ayasofya'da Svastika motifleri vardır.	%59,7
67	İç mekandaki bazı mermerlerin yerine mermer taklit edilerek boyama yapılmıştır.	%59,7
77	Tophane Kılıç Ali Paşa Camii Ayasofya mimarisi örnek alınarak yapılmıştır.	%59,9
30	Bazı sütun başlıklarında gönye-pergel motifleri vardır.	%61,8
73	Zemindeki kubbe iz düşümüne denk gelen artı (+) işaretleri restorasyon çalışmalarıyla ilgilidir.	%62,1
10	Batı hukuku Iustinianus kanunlarına dayanmaktadır.	%62,5
49	Ayasofya'nın içinde Viking gemilerinin çizimleri vardır.	%67,1
44	Apsiste bulunan hat yazıları Osmanlı sultanları tarafından yazılmıştır.	%66,8
59	Ayasofya'nın mimarisi Hristiyan litürjisine göre tasarlanmıştır.	%71,6
28	Ayasofya'da müezzin mahfilinde Davut Yıldızı motifi vardır.	%72,3
1	Batı ve Doğu Kiliselerinin ayrılması (Schisma) Ayasofya'da gerçekleşmiştir.	%72,8
12	Henricus Dandolo'nun asıl mezarı bugün isminin yazıldığı yerde (galeride) değildir.	%72,8
42	Omphalion Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembolik açıdan dünyanın merkezi kabul edilmiştir.	%73,3
16	Deisis Mozaiği Bizans Rönesans sanatının ilk denemelerini içermektedir.	%73,7
33	Bazı sütun başlıklarında Iustinianus ve Theodora monogramları vardır.	%82,3
14	Kuzey galeride İmparator Aleksandros mozaiği bulunmaktadır.	%82,8
31	İhthis monogramı (ΙΧΘΗΣ) Antik Yunanca'da "balık" anlamına gelmektedir.	%89,7

42 turist rehberi ile yapılan görüşmelerde turist rehberlerinin algısına göre az sayıda meslek mensubu tarafından bilinen 77 bilgi mevcuttur. Ancak 77 bilginin tamamı turist rehberlerine sorulmamış; bu bilgilerden yalnızca bilimsellik teyidi alınan 26 bilgi turist rehberlerine sorulmuştur. Çünkü bilimsel açıdan teyit edilmeyen bir bilginin yanlış,

gerçek dışı ya da uydurulmuş olabileceği göz önüne alınmıştır. Bu yüzden turist rehberlerine sorulacak bilgilerin hem konuyla ilgili akademisyenler hem de akademik çalışmalar tarafından teyit edilmesine dikkat edilmiştir. Böylece turist rehberlerine sorulacak bilgilerin bilimsel açıdan maksimum düzeyde teyit edilebilir olması sağlanmıştır.

Veri toplama süreci sonunda, tamamı açık kaynaklarda bulunmasına ve erişilebilir olmasına rağmen 26 bilgiden sekizinin turist rehberleri arasında %50'nin altında bilinirlik düzeyine sahip olduğu saptanmıştır. Az sayıda turist rehberi tarafından bilinen sekiz bilginin 77 bilgi içindeki oranı %10,39'dur. Az sayıda turist rehberi tarafından bilinen sekiz bilginin bilimsellik teyidi alan 26 bilgi içerisindeki oranı ise %30,77'dir. Sekiz bilgiden üç tanesi Tarih teması; beş tanesi ise Sanat Tarihi teması altında yer alan bilgilerdir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmanın bulgularından yola çıkarak yapılan tartışmalar ve ortaya konulan sonuçlar sıradaki başlıklarda aktarılacaktır. Bu araştırmanın ilk sonucu Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Model'dir. Bu model turist rehberlerinin bilgi kaynakları, bilgiyi kullanma davranışları ve bilgilerin bilimsel olma durumları arasındaki ilişkileri açıklamaktadır.

Araştırmanın ikinci sonucu ise az sayıda turist rehberi tarafından bilinen ve sektörde rekabet avantajı sağlayan bilgileri tanımlamak için önerilen "Saklı Bilgi" kavramıdır. Turist rehberlerinin bu araştırmaya konu olan türdeki bilgilerini tanımlamak için ortaya konulan *saklı bilgi* kavramı belirlenirken geliştirilen kavramsal modelden faydalanılmıştır. Bu araştırmanın ilgili alanyazına katkısı ve gelecekte yapılacak araştırmalara yönelik öneriler de sıradaki başlıklarda aktarılmaktadır.

5.1. Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Model

Turist rehberleriyle yapılan görüşmelerde az sayıda turist rehberi tarafından bilindiği düşünülen Ayasofya hakkındaki bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Bu bilgilerin kaynakları, turist rehberleri tarafından nasıl kullanıldıkları ile bu bilgilere ilişkin akademisyenlerin görüşleri alınmış ve alanyazın değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir. Turist rehberlerinin Ayasofya turlarında turistlere anlattıkları bilgilerin nasıl oluştuğu; Ayasofya konusunda çalışmaları bulunan farklı disiplinlerden akademisyenlerin bu bilgilere ilişkin görüşleri ve ilgili alanyazındaki bilimsel çalışmalarda bu bilgilerin karşılığı değerlendirildiğinde Şekil 5.1'de yer alan Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Model araştırmacı tarafından geliştirilmiştir.

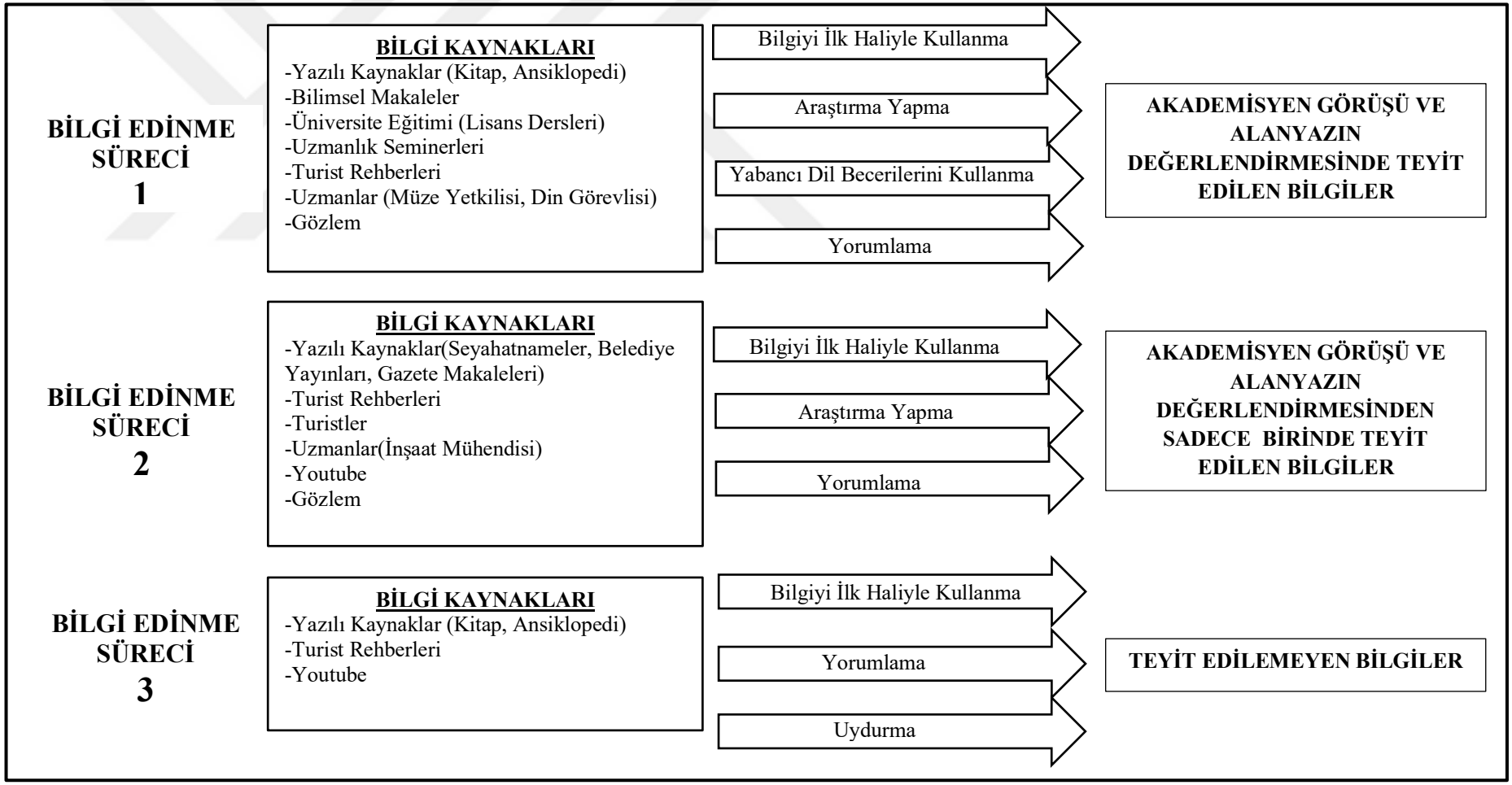

Şekil 5.1. *Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgi Edinme Süreçlerine İlişkin Kavramsal Model*

Değerlendirmeler sonucunda Bilgi Edinme Süreci 1, Bilgi Edinme Süreci 2 ve Bilgi Edinme Süreci 3 olmak üzere üç farklı süreç tespit edilmiştir.

Turist rehberlerinin bilimsel nitelikteki yayınlardan, üniversite derslerinden ve akademisyenlerin eğitim faaliyetlerinden öğrendikleri bilgiler hem akademisyenler hem de alanyazın tarafından teyit edilmiştir. Turist rehberlerinin gözlemleri neticesinde fark ederek anlatımlarında yer verdiği hususlar da en az bir değerlendirmede teyit almıştır. Youtube'un bilgi kaynağı olarak ifade edildiği bilgiler ise akademisyen ve alanyazın değerlendirmelerinden biri tarafından teyit edilebilmiş ya da hiç teyit edilememiştir. Turist rehberlerinden ve akademik nitelikte olmayan yazılı kaynaklardan edinilen bilgilerin üç farklı bilgi sürecinde de yer aldığı görülmektedir. Turist rehberlerinin bilimsel açıdan teyit edilemeyen bilgilerinin kaynakları akademik niteliği olmayan yazılı kaynaklar, turist rehberleri ve Youtube'dur. Sonuç olarak turist rehberlerinin akademik nitelikteki kaynaklardan öğrendikleri bilgileri daha güçlü bir şekilde teyit edilebilirken; bilgi kaynakları akademik niteliğe sahip olmadığında her zaman teyit edilebilmesi mümkün olmamaktadır.

Turist rehberlerinin doğrudan ilk haliyle kullandıkları ya da yorumlayarak edindikleri bilgiler üç bilgi edinme sürecinde de yer almaktadır. Bilgiyi doğrudan ya da yorumlayarak kullanmanın bilginin teyit edilebilirliği ile ilişkisi tespit edilememiştir. Ancak turist rehberlerinin doğrudan ilk haliyle kullanmayarak araştırma yaptıkları ya da yabancı dil becerilerini kullanarak öğrendikleri bilgiler ya akademisyenler ya da alanyazın ya da bunların her ikisi tarafından da teyit edilmiştir. Ayrıca turist rehberlerinin "hayali", "gerçek olmayan" ya da "uyduruk" olabileceğini ifade ettikleri bilgiler hiçbir şekilde teyit edilememiştir.

Turist rehberlerinin turistlere doğru bilgiler anlatması profesyonellik ve yasal mevzuat açısından bir zorunluluktur. Turistlerin anlattıkları bilgilerin güvenilir olması gerektiği alanyazında belirtilmiştir. Bilimsel çalışmaların sağladığı teyit, doğru bilgi için belirleyici bir kriterdir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre turist rehberlerinin turlarında anlatacakları bilgileri akademik niteliği bulunan kaynaklardan edinmeleri, bu bilgilerin teyit edilebilirliğini sağlamaktadır. Bilimsel niteliği olmayan kaynaklardan elde edilen bilgilerin kullanılması teyit edilebilirlik açısından sorunlu görülmektedir. Bilimsel olmayan yazılı kaynaklardan ve diğer turist rehberlerinden edinilen bilgilerin bilimsel

teyide muhtaç olduğu saptanmıştır. Youtube'dan elde edilen bilgilerin de bilimsel teyide muhtaç olduğu görülmektedir.

Hakkında araştırma yapılan ve yabancı dil becerilerinin kullanıldığı bilgilerin bilimsel olarak teyit edilebilir olduğu da saptanmıştır. Bir turist rehberlerin (R11) mevcut bilgilerini yorumlayarak öne sürdüğü "Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır" şeklindeki bilgi teyit edilebilmiştir. Ancak turist rehberlerinin ifadeleriyle "gerçek olmayan ya da hayali" veya "uyduruk" olma ihtimali bulunan bilgiler akademisyen değerlendirmesinde ve alanyazında teyit edilemeyen bilgilerdir. Dolayısıyla turist rehberlerinin bilimsel niteliğe sahip yazılı kaynaklar ve eğitim faaliyetlerinden bilgi edinmeleri; edindikleri tüm bilgiler hakkında araştırma yapmaları ve bu araştırmalar sırasında yabancı dil yetkinliklerini kullanmaları turistlere doğru bilgiler aktarmaları bakımından önemlidir.

5.2. Az Sayıda Turist Rehberi Tarafından Bilinen ve Rekabet Avantajı Sağlayan Bilgiler için Bir Kavram Önerisi: Saklı Bilgi

Turist rehberliği eğitimi veren lisansüstü, lisans, ön lisans ya da kurs programları arkeolojiden sanat tarihine ve coğrafyadan dinler tarihine kadar farklı disiplinlere ilişkin bilgileri turist rehberi adaylarına kazandırmayı amaçlamaktadır. Resmi eğitim süreçlerinden sonra turist rehberliği lisansına sahip olan kişiler, uzmanlık eğitimleri, uzmanlık gezileri, sertifika programları ve bireysel çalışmalarıyla bilgilerini arttırmaya çalışmaktadır. Çünkü bir destinasyona turist getiren ve turları organize eden seyahat işletmeleri turistlerin memnuniyetini sağlamak için alanında uzman ve bilgi sahibi turist rehberleriyle çalışmak istemektedir. Kapalı grup olarak adlandırılan bazı turist grupları (akademisyenler, din adamları, protokol grupları vb.) rehberleri daha birikimli olmaya zorlamaktadır. Seyahat işletmelerinin turist rehberi tercihlerinde bilgi birikiminin önemli bir kriter olması turist rehberleri arasındaki rekabette bilgiyi önemli kılmaktadır ve bilgi turist rehberliği mesleğinin sermayesi haline gelmektedir. Türkiye'deki binlerce rehber arasından iş bulabilmenin yolu öncelikle iyi bir bilgi birikimine sahip olmaktan ve böylece markalaşmaktan geçmektedir.

Rekabet ortamı nedeniyle turist rehberlerinin diğer rehberlerin anlatmadığı bilgileri anlatarak fark yaratmayı amaçladıkları gözlemlenmiştir. Turist rehberleri tur yaptıkları bir müze ya da ören yerinde her rehberin anlatabileceği önemli tarihler, önemli

kişiler vb. bilgilerin ötesinde detayları öğrenip turistlere aktarmak istemektedir. Bu detaylar kimi zaman pek bilinmeyen bir anekdot iken; kimi zaman gözden uzak bir sütunun üzerinde yer alan bir işaret olmaktadır. Turist rehberliğinde rekabetten kaynaklanan "kimsenin anlatmadığını anlatma" ya da "diğer rehberlerden farklı bir anlatım yapma" isteği nedenleriyle turist rehberleri için az sayıda rehber tarafından bilinen bilgiler önem kazanmaktadır. Bu bilgiler daha tecrübeli bir meslektaştan öğrenilen bir detay, erişimi zor olan bir kitapta yer alan bir cümle, turist rehberinin gözlemleri neticesinde yaptığı bir tahlil veya alanında uzman kişilerin (mimar, arkeolog vb.) aktardıkları olabilir.

"Turist rehberlerini diğer meslektaşlarından ayrıştırmaya yarayan bilgi" olarak anlatılan süreç alanyazındaki "örtük bilgi" kavramıyla benzerlik göstermektedir. Bu nedenle araştırma sürecinde örtük bilgiye ilişkin kavram ve çalışmalardan faydalanılmıştır. Ancak bu araştırmanın bulguları arasında yer alan turist rehberlerine ait bilgiler örtük bilginin özellikleriyle benzerlikler göstermekle birlikte önemli farklılıkları da vardır. Örtük bilginin uzmanlık bilgisi olması, bağlama özgü olması ve rekabet avantajı sağlaması turist rehberlerinin bilgileriyle benzer özellikler göstermektedir. Örtük bilginin özelliklerine uygun bir şekilde, görüşülen bazı turist rehberleri sahip oldukları bilgileri diğer rehberlerle paylaşmak istemediklerini ya da başka rehberlerin diğer meslektaşlarından bilgilerini sakladıklarını belirtmiştir. Bu ifadelere ilişkin bazı örnekler aşağıda verilmiştir.

"Biz eski rehberlere sorardık 'Burada ne anlatıyorsun?' diye ve imtina ederlerdi. Yani bilgi kıskanırlardı. Açıkça kıskanırlardı yani. Bu sadece benim görüşüm değil. Benimle aynı dönemde rehberliğe başladığımız çoğu insan aynı şeyi söylüyor. 'Aman' derlerdi. 'O bilgi vermez. O'na sorma bir şey'. Hakikaten vermezlerdi (R1)"

"Ben mesela her bilgimin ortaya, medyaya çıkmasını istemem. Yani ben 30 yıl emek vereceğim. 30 yıl gideceğim, her şeyi bizim jenerasyonda sahiden biz çok zor öğrendik (R4)"

"Herkese yayılmasına karşıyım. O zaman suyu çıkıyor. Başkaları alıp kendi bilgisiymiş gibi paylaşıyor, dağıtıyor (R7)"

Görüşmeler sırasında araştırmacının "Ayasofya'ya ilişkin diğer rehberlerin pek bilmediğini düşündüğünüz bir bilgi var mı?" sorusu üzerine görüşülen bir turist rehberinin sarf ettiği sözler turist rehberlerinin bilgi paylaşmaktan imtina etme davranışına örnek verilebilir: "Niye sana anlatayım ki onu?… …Bunlar mesleki bilgi, sana niye aktarayım? Babamın oğlu musun? (R10)" Yukarıdaki sözler, araştırmanın amacı kapsamında elde edilen bilgilerin sahipleri tarafından paylaşılmak istenmemesine

örnektir. Dolayısıyla Gourlay'in (2002) ifade ettiği örtük bilginin "ticari sır" olma özelliğiyle uyuşmaktadır.

Alanyazında yer alan örtük bilgiye ilişkin özellikler ile turist rehberlerinin bilgilerinin özellikleri karşılaştırıldığında bazı farklılıklar da ortaya çıkmaktadır. Örtük bilgiyi yazıyla ifade etmek zor olmasına rağmen turist rehberleri bilgilerini yazıyla ifade edebilmektedir. Örtük bilginin sözlü olarak ifade edilmesi ve başkalarına aktarılması zordur. Ancak turist rehberleri anlatım içeriklerini oluşturan bilgileri turistlere sözlü olarak aktarmaktadır. Ayrıca turist rehberleri bu bilgileri birbirlerine aktarabilmekte ya da bilgiler farklı kaynaklardan kendilerine aktarılmaktadır. Örtük bilginin taklit edilmesinin zor iken; turist rehberleri başka rehberlerden duydukları bilgileri kendi turlarında tekrar ederek kolayca kopyalayabilmektedir. Örtük bilginin sezgilere dayanması, turist rehberlerinin bilgilerinin nitelikleriyle uyuşmamaktadır. Ayrıca tekrar eden denemelerle oluşması, deneme-yanılma ve ders çıkarma ile güçlenmesi örtük bilginin turist rehberlerinin bilgilerinden farklı yönleridir.

Bu araştırmanın konusu olan "Ayasofya konusunda az sayıda turist rehberi tarafından bilinen ve turist rehberlerine rekabet avantajı sağlayan" bilgilerin alanyazında yer alan örtük bilginin özellikleriyle benzerlikler taşıdığı ancak örtük bilgi tanımlamalarını tam olarak karşılamadığı süreç içinde fark edilmiştir. Dolayısıyla araştırmaya konu olan bilgileri "örtük bilgi" olarak tanımlamak doğru olmayacaktır. Alanyazında belirtilen yüz tanıma, piyano çalma, bisiklete binme, bir kahve türünü kokusundan ya da bir enstrümanı sesinden tanıma gibi örtük bilgi örnekleri kelimelerle ya da açık iletişim kanallarıyla ifade edilemeyen; sadece algıların tecrübe edilmesiyle elde edilebilen bilgilerdir. Dolayısıyla örtük bilgi bilişsel (zekanın işleyişiyle ilgili) durumlarla veya fiziksel eylemlerle ilişkilidir. Ancak turist rehberlerinin en temel görevinin esas öznesi olan bilgi örtük bilgide olduğu gibi bilişsel durumlarla ya da fiziksel eylemlerle ilişkili değildir ve örtük bilginin tüm nitelikleriyle uyuşmamaktadır.

Örtük bilgi İngilizce karşılığıyla yaygın olarak "tacit knowledge" olarak tanımlansa da "implicit knowledge" olarak da ifade edilmiştir. Türkçe alanyazında bu iki ifade de "örtük bilgi" karşılığıyla kullanılmıştır. Baumard (1999) "implicit knowledge" kavramını örtük bilginin bir türü olarak konumlandırmakla birlikte *bu bilginin birey tarafından bilindiğini ancak kasıtlı olarak açığa çıkarılmadığını/paylaşılmadığını* savunmuştur. Baumard'ın (1999) öne sürdüğü tanım turist rehberlerinin bilgilerini

saklama davranışıyla örtüşmektedir. Bu yüzden bu araştırmada elde edilen bilgilerin "implicit knowledge" olarak adlandırılmasının uygun olup olmayacağı değerlendirilmiştir. Ancak alanyazında örtük bilginin tanımına ilişkin kesin bir uzlaşma bulunmadığı (Addis, 2016; Haldin-Herrgard, 2004) gibi Baumard'ın (1999) savunduğu görüşün aksini Taber (2014) öne sürmüştür. Taber (2014) *bireylerin "implicit knowledge" olarak adlandırılan bilgilerinin farkında dahi olmadıklarını* belirtmiştir. Bu durumda turist rehberlerinin bilgilerini "implicit knowledge" olarak kabul etmek de yerinde olmayacaktır. Çünkü turist rehberleri anlattıkları bilgilerin farkındadır.

Bir meslek grubundaki az sayıda kişi tarafından bilinen, onlara rekabet avantajı sunan ve bu nedenle saklanan uzmanlık bilgileri örtük bilginin özelliklerini taşımaktadır. Ancak örtük bilginin bazı özelliklerini taşımasına rağmen eyleme dayalı olmaması, kolayca sözle ifade edilebilmesi ve aktarılabilir olmasıyla örtük bilgiden farklılaşan bilgiler için bir kavram bulunmadığı tespit edilmiştir. "Az sayıda turist rehberi tarafından bilinen" bilgileri alanyazındaki diğer bilgi türlerinden ayıracak yeni bir kavram ilk kez bu çalışmayla "saklı bilgi" olarak tanımlanmış ve alanyazına sunulmuştur.

"Saklı" kelimesi TDK sözlüğünde "saklanmış olan; başkalarından gizlenen, gizli tutulan" olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2021d). Turist rehberlerinin bilgilerini meslektaşlarından ve hatta bu araştırmayı yürüten araştırmacıdan sakladıkları kendi ifadelerinden örneklerle açıklanmıştır. Oysa örtük bilgi her durumda bilinçli olarak saklanan bilgi değildir. Örtük bilgiler sahibi tarafından fark edilmemiş olabilir ya da paylaşma niyeti bulunsa dahi örtük bilginin doğası nedeniyle paylaşmak mümkün olmayabilir. Bu çalışmanın konusu olan bilgiler ise açık kaynaklarda yer almasına; tarihçi, sanat tarihçi, teolog vb. uzmanlar arasında yaygın olarak bilinme olasılığına rağmen turist rehberlerinin kendi bünyelerinde "açık" özelliğini kaybeden, az bulunan ve rekabet nedeniyle saklanan bilgilerdir. Bu bilgiler turist rehberliği meslek grubu için saklı bilgilerdir. Farklı mesleklerin kendine ait farklı içeriklerde saklı bilgileri bulunabilir.

Önerilen "saklı bilgi" kavramının örtük bilginin karşısında konumlandırılan "açık bilgi" kavramından da farklılaştığını belirtmek gerekir. Görüşülen turist rehberleri sahip oldukları bilgilerin bir kısmını "fark ettiklerini" ya da "yabancı dil becerilerini kullanarak öğrendiklerini" belirtmiştir. Ayasofya'da bir duvar ya da sütun üzerinde bulunan motifler veya yazıtlar turist rehberlerin fark ettiği; üzerinde araştırmalar yaptığı ya da doğrudan anlatımlarında yer verdiği bilgilere örnektir. Dolayısıyla az sayıda turist rehberi

tarafından bilinen bilgilerin tamamı açık kaynaklardan gelmeyip; fark edilen ya da rehberin yabancı dil becerileri sayesinde edinilen bilgilerdir. Ayrıca açık bilgi için yapılan tanımlamalarda açık bilgilerin "uzmanlık bilgisi olma" ve "rekabet avantajı sağlama" gibi özellikleri yoktur.

Bu araştırmaya konu olan bilgilerle ilgili diğer bir değerlendirme ise turist rehberlerinin bilgilerinin Nonaka ve Takeuchi (1995) tarafından geliştirilen SECI (Socialization-Externalization-Combination-Internalization) Modeli ile ilişkisidir. "2.1.7. Bilgi dönüşüm süreci" başlığı altında detayları açıklanan bu modelin dört aşamasından biri "içselleştirme" adımıdır. Bu adımda açık bilgilere ulaşan kişiler bu bilgileri yorumlayarak ya da farklı bir şekilde ifade ederek yeni bilgiler ortaya koymaktadır. Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Model'de görüldüğü üzere turist rehberleri mevcut bilgilerini yorumlayarak yeni bilgiler oluşturmaktadır. Böylece açık kaynaklardaki bilgiler turist rehberlerinin donanımında "örtük" bir nitelik kazanmaktadır. Ancak bu "örtük" nitelik yukarıda ifade edilen uzmanlık, bağlama özgülük ve rekabet avantajı sağlama dışında diğer örtük bilgi özellikleriyle uyuşmamaktadır. Dolayısıyla turist rehberlerinin bilgileri açık bilgi ile örtük bilginin farklı özelliklerini taşıyan ancak iki bilgi türüyle de tanımlanamayan bir bilgi türüdür. Bu bilgiler turist rehberlerinin saklı bilgileridir.

Araştırma bulgularının ortaya koyduğu diğer bir sonuç da turist rehberlerinin bilgileri hakkındaki kendi varsayımlarıyla ilgilidir. Turist rehberleri 77 potansiyel saklı bilginin az sayıda meslektaşları tarafından bilindiğini düşünmektedir. Ancak bilimsel açıdan bu bilgilerin sadece 26'sı teyit edilebilmiştir. Oysa turist rehberlerinin turistlere doğru bilgiyi aktarması profesyonel olmanın şartıdır ve Türkiye'deki turist rehberliği mevzuatına göre etik bir zorunluluktur; aksi halde cezaya tabidir. Dolayısıyla bir bilginin az sayıda meslek mensubu tarafından bilinmesi, o bilgiyi önemli kılmakla birlikte bilgilerin doğruluk ve gerçekliğini sağlayacak bilimsel teyide gereksinim vardır. Turist rehberlerinin öne sürdüğü 77 bilgiden bilimsel teyidi sağlanan 26 bilginin ise sekiz tanesini; yani %30,77'sini turist rehberlerinin yarısından azı bilmektedir. Bu sonuç turist rehberlerinin bazı bilgileri az sayıda meslektaşlarının bildiğine ilişkin varsayımını çürütmektedir. Araştırma sonucunda turist rehberlerinin Ayasofya'ya ilişkin teyit edilmiş saklı bilgileri aşağıdaki gibidir:

- Iustinianus kanunları günümüzde A.B.D. Louisiana'da uygulanmaktadır.

- Ayasofya’nın içinde duvara kazınmış Eski Rusça dilinde dua bulunmaktadır.
- Dış narteksteki Sinod Meclisi kararlarının orijinalleri Süleymaniye'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi’ndedir.
- Rus Prensesi Olga'nın 10. yüzyılda Ayasofya'da vaftiz olmasıyla Ruslar Hristiyan olmaya başlamıştır.
- Kilise döneminde bir çeşmenin üzerinde “Burada sadece yüzünü değil, günahlarını yıkıyorsun” anlamına gelen palindrom yazı bulunmaktaydı (NIΨONANOMHMATAMHMONANOΨIN).
- Naos zeminindeki yeşil mermer çizgiler cennetin dört nehrini sembolize etmektedir.
- Kiev St. Sophia Kilisesi ismini Ayasofya'dan almıştır.
- I. Mahmud Kütüphanesi’nin kapı tokmağında “Ya Fettah” yazmaktadır.

Ayasofya Türkiye’nin en çok ziyaret edilen turizm çekiciliklerinden biridir (T.C. Ayasofya, ve turist rehberleri arasındaki bariz ilişkiye rağmen turizm alanyazınında Ayasofya’ya ilişkin çalışmaların sınırlı olduğu tespit edilmiş; Ayasofya ve turist rehberlerini birlikte konu alan bir araştırma bulgusuna ise rastlanmamıştır. Ayasofya’ya ilişkin bilgileri turist rehberleri özelinde inceleyerek bulgulara ulaşması nedeniyle bu araştırmanın alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada turizm endüstrisinin başlıca ürünlerinden paket turlarda görev alan turist rehberlerinin bilgi kaynaklarının, bilgiyi kullanma davranışlarının ve bu bilgilerin bilimsel çalışmalardaki karşılıklarının değerlendirilmesi yapılmıştır. Alanyazında “turistlere doğru bilgi aktarmak” turist rehberlerinin en önemli görevi olarak tanımlanmasına rağmen turist rehberliği çalışmaları, turist rehberlerinin turdaki diğer paydaşlarla (tur operatörleri, müşteriler vb.) ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Turist rehberlerinin bilgi verme görevine ve turist rehberlerinin anlattıkları bilgilerin niteliğine ilişkin araştırmaların sayısı ise sınırlıdır. Bu araştırmada geliştirilen Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Modelin alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çünkü ortaya konulan model turist rehberlerinin bilgi kaynakları, bilgiyi nasıl kullanıldıkları ve bilgilerin bilimselliğine ilişkin bir kavrayış ortaya koymaktadır.

Örtük bilgi 1950’li yıllardan beri özellikle yönetim ve organizasyon alanında çalışılan bir konudur. Turizm alanında örtük bilgiyi konu alan sınırlı sayıdaki çalışmaların

da konaklama sektörüyle ilgili olduğu görülmüştür. Bireysel ölçekte örtük bilgi çalışmaları da sınırlıdır. Bu araştırma süresince araştırma konusuna en yakın kavram olması nedeniyle örtük bilgiye ilişkin kavramsal ve kuramsal çerçeveden faydalanılmış; ancak araştırmanın bulguları doğrultusunda "az sayıda turist rehberi tarafından bilinen" bilgilerin "örtük bilgi" yerine özgün olan "saklı bilgi" kavramıyla ifade edilmesi uygun bulunmuştur. Dolayısıyla araştırmanın bilgiye ilişkin alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Turist rehberleri Ayasofya anlatımlarında yer verdikleri bilgilerin bilimsel açıdan nasıl değerlendirildiğini ve bu bilgilerin akademik referanslarını bu araştırmada bulabilir. Turist rehberleri bu araştırmada bilimsel açıdan teyit edilen bilgilere turlarında yer verebilir. Dolayısıyla, araştırma sonuçlarının turist rehberlerinin bilgi verme rolüne uygulamaya dönük katkı yapması beklenmektedir.

Araştırmacıların konuyla ilgili gelecekte yapabileceği çalışmalara ilişkin bazı öneriler şu şekildedir:

- Bu çalışmada ortaya konulan saklı bilgilerin turist rehberleri tarafından turlarda kullanılma durumu gözlem tekniği kullanılarak araştırılabilir. Ancak böyle bir araştırmanın birden fazla yabancı dile hakim olan ve turist rehberliği terminolojisini bilen araştırmacılar tarafından yürütülmesi gerekmektedir.
- Turist rehberlerinin Türkiye'nin diğer turizm destinasyonları ve çekicilikleri hakkındaki saklı bilgileri ortaya çıkarılabilir.
- Turist rehberlerin turlarında yer verdikleri saklı bilgilerin hizmet kalitesi açısından turist memnuniyetine olan etkisi araştırılabilir.
- Bu çalışmada önerilen Turist Rehberlerinin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Hakkındaki Bilgilerine İlişkin Kavramsal Model'de yer alan bilgi edinme süreçlerinden hangilerinin turist rehberleri tarafından daha çok kullanıldığı ölçülebilir.
- Turist rehberlerinin izlediği bilgi edinme süreçleri ve saklı bilgileriyle marka rehber olma, turist rehberinin imajı ya da izlenim yönetimi arasında bir ilişki olup olmadığı sorgulanabilir.

KAYNAKÇA

Abuku, M., Ishizaki, T., Ogura, D., Sasaki, J. and Mizutani, E. (2020). Environmental research of conservation conditions of the Hagia Sophia Part 3: Numerical analyses of whole building heat and moisture transfer. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 395-414. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Açıkgöz, S. (2010). *Fatih Devri Ayasofya Vakfiyesine göre Ayasofya Vakfı'nın İstanbul'un yeniden inşa edilmesindeki önemi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Addis, M. (2016). Tacit and explicit knowledge in construction management. *Construction Management and Economics*, 34 (7-8), 439-445.

Ahunbay, Z. (2015). Karamürsel'in od taşı ve tarihi yapılarda kullanımı. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II,* Kocaeli, 10-12 Nisan 2020, s. 1797-1806. ISBN: 978-605-5116-26-6. H. Selvi, M. B. Çelik ve A. Yeşildal (Editörler).

Ahunbay, Z. (2017). Bir dünya mirasının korunması: Ayasofya. *Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu,* Trabzon: İnşaat Mühendisleri Odası, 2-4 Kasım, 2017, s. 37-46.

Ahunbay, Z. (2020). Dünya mirası Ayasofya'yı korumak ve sunmak. *Mimarlık*, 415, 10-13.

Akan, E. (2008). *Cumhuriyet Döneminde Ayasofya.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akan, E. (2020). Ayasofya Cami'nin müzeye çevrilmesi üzerine bir araştırma. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125 (247), 313-328.

Akar, A. (1971). Ayasofya'da bulunan Türk eserleri ve süslemelerine dair bir araştırma. *Vakıflar Dergisi,* (9), 277-290.

Akdoğmuş, S. (2020). Hagia Sophia repairs of Fossati Brothers: Is it repair or design? *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 135-160. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Akın, M.(2019). Entelektüel Sermayenin Kodlanması. *Bilgi Yönetimi*, 2 (1), 9-27.

Akşit, İ. (2014). *Örgütlerde örtük bilginin farkındalığı ve etkin kullanımı: Denizli ilindeki işletmelerde örnek bir araştırma*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akşit, O. (1970). *Roma imparatorluk tarihi (M.S. 193-395)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Akyürek, T.E. (2011). Konstantinopolis'in imparatorları. *İmparatorlar İstanbul'da: Hitit'ten Osmanlı'ya* içinde (s. 147-164). İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayını.

Alony, I., Whymark, G. and Jones, M.L. (2007). Sharing tacit knowledge: A case study in the Australian film industry. *Informing Science Journal*, (10), 41-59.

Altin, M. (2001). The structural analysis of domes: From Pantheon until Reichstag. *Historical Constructions*, (1), 197-208.

Altun, O. (2021). *İstanbul'un turistik yapılarının göstergebilimsel açıdan çözümlenmesi: Ayasofya-i Kebir ve Sultan Ahmet Cami örnekleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anadolu Ajansı, (2021). https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-ayasofya-camisine-hat-levhasi-bagisladi/2069104, (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

Angı, O.S. (2020). Materpiece of the history of architecture: Hagia Sophia's building and ornamental Stones, their types, origins and conservation state with suggestions

fort he design of stone samples exhibition stand. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 497-540. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Ap, J. and Wong, K.K. (2001). Case study on tour guiding: Professionalism, issues and problems. *Tourism Management*, 22 (5), 551-563.

Ar, B. (2015). Spolia usage in Anatolian rulers: A comparison of ideas for Byzantines, Anatolian Seljuqs and Ottomans. *ITU A/Z,* 12 (2), 3-17.

Argote, L. and Ingram, P. (2000). Knowledge transfer: a basis for competitive advantage in firms. *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, 82 (1), 150-169.

Arıkan, T. (2019). *Ayasofya Hünkâr mahfili ahşap şebekeleri: Korunma durumunun tespiti ve müdahaleler.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Arıkan, T. ve Eskici, B. (2019). Müze iç mekân koşullarının tespiti ve ahşap eserler üzerindeki bozulmalara etkisi: Ayasofya Hünkâr Mahfili ahşap şebekeleri örneği. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2019, 69-93.

Arrow, K. (1974). *The limits of organization.* New York: Norton.

Aslan, F. (2009). *Ayasofya efsaneleri (tespit-inceleme).* Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atıcı, E. ve İnceoğlu, M. (2018). Ayasofya'nın mimarlık bağlamında okunabilirliği. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 113-128.

Auster, E. and Choo, C.W. (1994). CEOs, information, and decision making: Scanning the environment for strategic advantage, *Library Trends,* 43 (2), 206-226.

Auzépy, M. (2011). İstanbul'un hipodromu. A. Pralong (Editör), *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* içinde (s. 49-70). (Çev: Buket Kitapçı-Bayrı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Avcı, C. (2015). Military expeditions launched by Muslim Arabs to the Byzantine capital of Constantinople. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 7-24.

Ayar Göktaş, A. (2007). *Örtülü bilginin açık bilgiye dönüştürülmesinde diyaloğun kullanılması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Aydın, E. (2018). *Takım kültürü, yenilikçi iş davranışı ve örtük bilgi paylaşımı ilişkisi: Türkiye'de otel işletmeleri üzerine bir uygulama.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydıngün, Ş.G. (2005). Tarih boyunca yaşanan depremler sonrası Ayasofya onarımları. *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli, 23-25 Mart, 2005, s. 1004-1006.

Ayduslu, N. (2011). Bayburt Ulu Camii minaresinin çini özellikleri. *Sanat Dergisi*, (20), 117-128.

Balcıoğulları, A. (2019). İslam coğrafyacılarının Bizans dönemi İstanbul'u ve Ayasofya'sına dair izlenimleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 (16), 276-291.

Baranaydın, F. (2020). Ephesos St. Jean Kilisesi kiborion sütunu 1963 yılı restorasyonuna güncel bir yaklaşım. *Amisos*, 5 (8), 31-50.

Barba, L., Blancas, J., Miriello, D., Cura, M., Gino Mirocle, C., Cappa, M., De Angelis, D., Yavuz, H.B. and Pecci, A. (2020a). Georadar investigation of the floor of the central nave of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 931-940. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Barba, L., Blancas, J., Miriello, D., Cura, M., Gino Mirocle, C., Cappa, M., De Angelis, D., Yavuz, H.B. and Pecci, A. (2020b). Georadar study in the floor of the upper galleries of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 941-950. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Barba, L., Blancas, J., Pecci, A., Miriello, D., Cura, M., Crisci, G., Cappa, M., de Angelis, D., Yavuz, H.B. (2018). Georadar investigations in the central nave of Hagia Sofia, Istanbul (Turkey). *Archaeological and Anthropological Sciences*, (10), 259-268.

Bardakçı, M. (1998). https://www.hurriyet.com.tr/gundem/oteki-dunya-39039170 (Erişim Tarihi: 24.11.2021)

Barutçugil, İ. (2002). *Bilgi yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.

Bassano, C., Barile, S., Piciocchi, P., Spohrer, J.C., Iandolo, F. (2019). Storytelling about places: Tourism marketing in the digital age. *Cities*, 87 (2019), 10-20.

Bastan, A. (2021). The Hagia Sophia and the other Turkish locations in Agatha Christie's "Murder on the Orient Express*". International Journal of Social, Political and Economic Research*, 8 (1), 37-46.

Baş, U. (2002). *Ayasofya vakıfları Tahrir defteri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Başçı, A. (2014). İstanbul Ayasofya Müzesi ve ikonografik eserleri. Ö. Değirmencioğlu ve A. Başçı (Editörler), *İsa Peygamber ve Anadolu İkonografisi* içinde (s. 234-261) Ankara: Detay Yayıncılık.

Bauer, S.W. (2014). *Ortaçağ dünyası: Roma imparatoru büyük Constantinus' un Hristiyanlığı kabul etmesinden I. Haçlı Seferi'ne* (Çev: M. Moralı). İstanbul: Alfa.

Baumard, P. (1999). *Tacit knowledge in organizations.* London: SAGE.

Belce, E. (2019). *Ayasofya Müzesi sığ yerici yapısal süreksizliklerinin jeofizik yaklaşımlarla araştırılması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Belce, E., Bekler, T., Kurban, Y.C. ve Yalçıner, C.Ç. (2019). Ayasofya Müzesi zemin yüzey deformasyonlarının yeraltı radarı (GPR) ile incelenmesi. *Academic Platform Journal of Engineering and Science*, 7 (3), 362-366.

Berg, B.L. (2009). *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston: Allyn & Bacon.

Berk, S. (2006). Ayasofya Kitabe ve Hatları. *Vakıflar Dergisi,* (Özel Sayı), 63-71.

Bidder, C., Kibat, S.A. and Fatt, B.S. (2016). Cultural interpretation toward sustainability: A case of Mount Kinabalu. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, (224), 632-639.

Bilge, M.L. (2021). Büyük Ayasofya'da padişah türbeleri. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 11 (2), 941-974.

Billur, İ.İ. (2019). Bir koruma çalışması: Ayasofya Müzesi galeri katı. *Rölöve Anıtlar Dergisi,* (1), 106-112.

Blackler, F. (1995). Tacit knowledge work and organizations: an overview and interpretation. *Organization Studies*, 16 (6), 1021-1046.

Blair, D.C. (2002). Knowledge management: hype, hope or help? *Journal of The American Society for Information Science and Technology,* 53 (12), 1019-1028.

Blumentritt, R. and Johnston, R. (1999). Towards a strategy for knowledge management. *Technology Analysis and Strategic Management,* 11 (3), 287-300.

Bolat, S. (2010). Örtülü bilgi kaynaklarının keşfi ve somutlaştırılması: Şirince örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* (34), 339-359.

Boleken, S. (2020). Ancient marbles of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 541-572. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Bolocan, C. (2006). The icon: A theological and catechical approach. *European Journal of Science and Theology,* 2 (3), 17-27.

Bornovalı, S. (2020). Tarihin en uzun şiiri: Ayasofya. İstanbul: Timaş Yayınları.

Bozyokuş, H. (2018). İznik Yeşil Cami çinilerine geometrik balış. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (EK 1), 9-19.

Bölükbaşı, Y.Z. (2021). Etno-seküler Tasarımdan etno-dinsel tasavvura: Mahzun mabedden Camii Kebire Ayasofya'nın dönüşümü. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 47-78.

Broaders, S.C., Cook, S.W., Mitchell, Z. and Goldin-Meadow, S. (2007). Making children gesture brings out implicit knowledge and leads to learning. *Journal of Experimental Psychology: General*, 136 (4), 539-550.

Brubaker, L. (2011). Talking about the Great Church: Ekphrasis and the narration on Hagia Sophia. *Byzantinoslavica-Revue Internationale des Etudes Byzantines*, 69 (3), 80-87.

Brzozowska, Z.A. (2012). The Church of Divine Wisdom or of Christ–the Incarnate Logos? Dedication of Hagia Sophia in Constantinople in the light of Byzantine sources from 5th to 14th century. *Studia Ceranea*, (2), 85-96.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E.K., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri.* Ankara: Pegem Akademi.

Byrne, M. (2001). Interviewing as a Data Collection Method. *AORN Journal*, 74 (2), 233-233.

Can, S. ve Yıldız Altunbaş, E. (2015). Ayasofya I. Mahmud kütüphanesi ve geçirdiği onarımlar. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (35), 181-222.

Cappa, M., De Angelis, D., Pecci, A., Barba, L., Cura, M., Crisci, G.M., Blancas, J., Yavuz, H.B. and Miriello, D. (2020). Thermographic survey on the main arches, pendentives and tympana of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 885-898. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Cavusgil, S.T., Calantone, R.J. and Zhao, Y. (2003). Tacit knowledge transfer and firm innovation capability. *Journal of Business and Industrial Marketing,* (18), 6-21.

Cengiz, M. (2019). *İnanç turizmi açısından efsane ve sembollerin yeri ve önemi (Ayasofya örneği).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cengiz, H. (2020). Üstün evrensel bir değer: Ayasofya. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 7-13. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Cesur, S., Altunbaş, E. ve Billur, İ. (2020). Findings of the Hagia Sophia gallery floor restoration. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 799-834. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Ceylan Güneş, S. (2004). Roma hukukunun günümüz hukuk düzenlemelerine etkileri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8 (2).

Chan, A., Hsu, C.H. and Baum, T. (2015). The impact of tour service performance on tourist satisfaction and behavioral intentions: a study of chinese tourists in Hong Kong. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 32 (1-2), 18-33.

Chatzidakis, Z. (2011). Konstantiopolis'in ikonaları. A. Pralong (Editör), *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* içinde (s. 219-238). (Çev: Buket Kitapçı-Bayrı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Cheetham, G. and Chivers, G. (2000). A new look at component Professional practice. *Journal of European Industrial Training*, 24 (7), 374-383.

Chen, H., Hwang, S. and Lee, C. (2006). Visitors' characteristics of guided interpretation tours. *Journal of Business Research,* 59 (2006), 1167-1181.

Chen, H., Weiler, B. and Black, R. (2018). Exploring knowledge-building in tour guiding research: A content analysis of empirical papers on tour guiding, 1980–2015. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, (37), 59-67.

Choo, C.W. (1998). *The knowing organization: How organizations use information to construct meaning, create knowledge, and make decisions.* New York: Oxford University Press.

Choo, C.W. (2000). Working with knowledge: How information professionals manage what they know. *Library Management,* 21 (8), 395-403.

Christie, M.F. and Mason, P.A. (2003). Transformative tour guiding: Training tour guides to be critically reflective practitioners. *Journal of Ecotourism,* 2 (1), 1-16.

Chuvin, P. (2011). Ayasofya yeniyken… Açılışı yapıldığında Bazilikanın renkli süslemeleri. A. Pralong (Editör), *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* içinde (s. 89-99). (Çev: Buket Kitapçı-Bayrı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Clement, E. A. and Olatokun, W. (2020). Tacit knowledge sharing among lecturers: Observations from Nigeria's Premier University. Library Philosophy and Practise (e-journal), (2020). https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/ (Erişim Tarihi: 27.12.2021)

Cohen, E. (1985). The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role. *Annals of Tourism Research,* 12 (1), 5-29.

Cohen, E., Ifergan, M. and Cohen, E. (2002). A new paradigm in guiding: The madrich as a role model. *Annals of Tourism Research,* 29 (4), 919-932.

Collins, H. M. (1993). The structure of knowledge. *Social Research*, (60), 95-116.

Collins, H.M. (2001). Tacit knowledge, trust and the Q of sapphire. *Social Studies of Science,* 31 (1), 71-85.

Collins, H. (2007). Bicycling on the moon: Collective tacit knowledge and somatic-limit tacit knowledge. *Organization Studies,* 28 (2), 257-262.

Collins, H. (2010). *Tacit and explicit knowledge.* Chicago: University of Chicago Press.

Coruhlu, Y.E., Uzun, B. and Yildiz, O. (2020). Conflict over the use of Hagia Sophia: The legal case. *Land*, 9 (10), 1-18.

Cömert, B. (2010). *Mitoloji ve ikonografi*. (üçüncü baskı). Ankara: De ki Basım Yayım.

Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches* (second edition). California: SAGE.

Creswell, J.W. (2014). *Research design: Qualitative, quantative, and mixed methods approaches.* (fourth edition). California: SAGE.

Creswell, J.W., Plano Clark, V.L. (2015). *Karma yöntem araştırmaları: Tasarımı ve yürütülmesi.* (Çev. Editörleri: Y. Dede ve S. B. Demir). (ikinci baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Creswell, J.W. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches.* California: SAGE.

Creswell, J.W. (2020). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni.* (Çev: T. Özsevgeç/Çev. Editörleri: M. Bütün ve S. B. Demir). (genişletilmiş beşinci baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Crisci, G.M. (2020). The multidisciplinary approach for the study and planning of the diagnostic at Hagia Sophia: State of the art and future perspectives. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 39-42. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Cura, M., Miriello, D., Taranto, M., Barba, L., Blancas, J., Bloise, A., Cappa, M., Francesco, C., Gino Mirocle, C., De Angelis, D., De Luca, R., Lezzerini, M., Pecci, A.A. and Yavuz, H.B. (2020). The use of Gis 3D in the creation of physical database of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 917-930. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Cutler, A. (1966). Structure and aesthetic at Hagia Sophia in Constantinople. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 25, 27-35.

Cutler, A. (1972). The tyranny of Hagia Sophia: Notes on Greed Orthodox church design in the United States. *Journal of the Society of Architectural Historians,* 31 (1), 38-50.

Çağlayan, M. (2018). Gravürlerde Ayasofya. *3. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, Mardin, 20-22 Nisan, 2018, s. 31-41. ISBN: 978-605-9885-69-0. Hasan Çiftçi ve Kaldygul Adilbekova (Editörler).

Çakmak, A.Ş., Davidson, R., Mullen, C.L. and Erdik, M. (1993). Dynamic analysis and earthquake response of Hagia Sophia. *Transactions on the Built Environment,* (3), 881-898.

Çakmak, A.Ş., Moropoulou, A. and Mullen, C.L. (1995). Interdisciplinary study of dynamic behavior and earthquake response of Hagia Sophia. *Soil Dynamics and Earthquake Engineering,* 14 (1995), 125-133.

Çakmak, A.Ş., Taylor, R.M. and Durukal, E. (2009). The structural configuration of the first dome of Justinian's Hagia Sophia (AD 537–558): An investigation based on

structural and literary analysis. *Soil Dynamics and Earthquake Engineering*, 29 (4), 693-698.

Çam, M. ve Hacıömeroğlu, B. (2020). Tarihçe-i Ayasofya. *Vakıflar Dergisi*, (53), 247-263.

Çarhoğlu, A.I., Usta, P. ve Korkmaz, K.A. (2013). Ayasofya örneğinde tarihi minare yapılarının sismik davranışının incelenmesi. *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi*, 5 (1), 36-43.

Çelebi, A.Z. (2021). Ayasofya büyük levhalarının fotoğraf ve gravürler üzerinden geçmişten günümüze durumu. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 11 (1), 209-242.

Çetin, A., Erenler, E. ve Şentürk, M. (2016). Mesleki bağlılık ve mesleki öz-yeterlik algısının bilgi paylaşma davranışına etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 289-316.

Çetinaslan, M. (2012). *Osmanlı camilerinde hünkâr mahfilleri.* Yayımlanmmaış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetinkaya, H. (2010). Tarihi ve arkeolojik verilere göre Ayasofya'daki Türk dönemi öncesi mezarlar. *Ayasofya Müzesi Yıllığı No: 13* içinde (s. 249-256). İstanbul: Ayasofya Müzesi Yayınları.

Çetinkaya, M. (2018). *The role of social media on cultural heritage consciousness: A case study of Hagia Sophia and Foursquare.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çığ, C. (2014). Diyarbakır'daki bazı Osmanlı dönemi çinileri üzerine bir değerlendirme. *Istanbul Journal of Social Sciences,* (8), 3-22.

Çınaryılmaz, N.E. (2020). Annuaire Oriental as a guide for evaluation of the areas surrounding Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 187-210. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Çoruhlu, T. ve Erdoğan, A. (2020). Bizans dönemi duvar resimlerinden örneklerle Bakire Meryem'in giyim-kuşamı. *Antakiyat*, 3 (1), 44-66.

Çoruhlu, Y.E., Demir, O. ve Yıldız, O. (2016). Ayasofya bilmecesi: Kilise, cami, müze, hangisi? *TAAD (Türkiye Adalet Akademisi Dergisi),* 7 (27), 17-32.

Dabanlı, Ö. ve Tökmeci, K. (2020). A comparative analysis about the domes of Istanbul Hagia Sophia and Edirne Selimiye Mosques. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 613-638. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Dagenais, C., Dupont, D., Brière, F.N., Mena, D., Yale-Soulière, G., Mc Sween-Cadieux, E. (2020). Codifying explicit and tacit practitioner knowledge in community social pediatrics organizations: Evaluation of the first step of a knowledge transfer strategy. *Evaluation and Program Planning*, (79), 1-8.

Dahles, H. (2002). The politics of tour guiding: Image management in Indonesia. *Annals of Tourism Research,* 29 (3), 783-800.

Dar, E. (2015). *Long-term dynamic response of Hagia Sophia in Istanbul to earhquakes and atmospheric conditions.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü.

Davenport, T.H. and Grover, V. (2001). General perspectives on knowledge management: Fostering a research agenda. *Journal of Management Information Systems*, 18 (1), 5-21.

Davenport, T.H. and Prusak, L. (1998). *Working knowledge*. Boston: Harvard Business School Press.

Davey, L. (2009). The application of case study evaluations.(Çev: Tuba Gökçek). *Elementary Educatıon Online*, 8(2), 1-3.

Dawson, C. (2016). *Araştırma yöntemlerine giriş*. (Çev. Editörleri: A. Arı). Konya: Eğitim Kitabevi.

Demirel, Y. (2007). *Müşteri ilişkileri yönetimi ve bilgi paylaşımı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Deniz, A. (2018). *Tarih-i Konstantiniye ve Ayasofya (inceleme-metin).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Deniz, Ş. (2017). Sultan Abdülmecid'in inşa ettirdiği muvakkithaneler. *Osmanlı Araştırmaları*, 49 (49), 267-291.

Dietrich, P. and Knieper, T. (2021). (Neuro) Aesthetics: Beauty, ugliness, and ethics. *PsyCh Journal,* (2021), 1-11.

Diker, H.F. (2010). *Belgeler ışığında Ayasofya'nın geçirdiği onarımlar.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Diker, H.F. (2011). Belgeler ışığında Fosatti'nin Ayasofya'da yokettiği izler ve Ayasofya'da kullanılan harç üzerine etimolojik ve deneysel bir araştırma. *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı (2. Cilt),* İstanbul, 24-28 Mayıs, 2011, s. 251-262.

Diker, H.F., Dabanlı, Ö., Aysal, N., Eğilmez, A.H. (2020a). An evaluation on materials taken from the underground structures of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 777-798. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Diker, H.F., Esmer, M., Ertuğrul, A., Eğilmez, A.H., Kaya, Ö., İren, B., Korkut, R., Yıldırım, R., Uluköylü, E., Ulaş, A. (2020b). The three dimensional visualisation and documentation of the underground structures of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 737-776. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Diker, H.F., Özgünler, S. ve Buzlu, F. (2020c). A preliminary research on organic mortar additives mentioned in Byzantine and Ottoman manuscripts. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 835-856. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021a). https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/sad-suresi-38/ayet-27/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1, (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021b). https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Content/PrintDetail/29714, (Erişim Tarihi: 28.12.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021c). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/330/37-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi: 13.10.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021d). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Cin-suresi/5465/18-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi: 13.10.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021e). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hac-suresi/2620/25-37-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi: 13.10.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021f). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/331/38-41-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi: 13.10.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021g). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/452/159-ayet-tefsiri, (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021h). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/453/160-ayet-tefsiri, (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2021i). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nûr-suresi/2826/35-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi: 13.10.2021)

Doğan, H. (2003). Hümanistik bir yaklaşımla örtülü bilgi analizi: örtülü bilgi gelişimi ve paylaşımında duygusal zeka ile beden dilinin rolü ve stratejik kullanım yolları. *Ege Academic Review*, 3 (1), 58-66.

Doğan, H. (2006). The search of tacit knowledge in Akhism culture. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (12), 22-38.

Doğan, S. (2009). Sultan Abdülmecid döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki onarımlar ve çalışmaları aktaran belgeler. *Bilig Dergisi*, (49), 1-34.

Doğanay, A. (2002). Şehzâde Mehmed Türbesi'nde bulunan bir sanatkâr imzası ve bu sanatkârın Türk tezyînâtına getirdiği yenilikler. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* (12), 275-297.

Dorffner, L., Kraus, K., Tschannerl, J., Altan, O., Külür, S., Toz, G. (2000). Hagia Sophia -photogrammetric record of a world cultural heritage. *International Archives of Photogrammetry and Remote Sensing*, 33 (5), 172-179.

Döker, M.F. and Kirlangiçoğlu, C. (2018). Promotion of cultural heritages through a virtual museum platform: Case study Hagia Sophia. *Sakarya University Journal of Science*, 22 (5), 1337-1345.

Dumlupınar, Z. (2020). Ayasofya I. Mahmûd Kütüphanesi çini bezemeleri üzerine bir inceleme. *Electronic Turkish Studies*, 15 (3), 1783-1807.

Durna, U. ve Demirel, Y. (2008). Bilgi yönetiminde bilgiyi anlamak. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (30), 129-156.

Easterby-Smith, M. and Lyles, M.A. (2011). *Handbook of organizational learning and knowledge management.* (second edition). UK: John Wiley & Sons.

Ekim, Z.E. (2020). Some remarks based on an evaluation of Hagia Sophia through postcards. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 335-352. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

El-Den, J. and Sriratanaviriyakul, N. (2019). The role of opinions and ideas as types of tacit knowledge. *Procedia Computer Science*, (161), 23-31.

Elton, L. (2010). Academic writing and tacit knowledge. *Teaching in Higher Education*, 15 (2), 151-160.

Engin, A. (1995). *Ayasofya Külliyesi ve Fatih Medresesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Epstein, L.D. (2000). *Sharing knowledge in organizations: How people use media to communicate*. Unpublished Dissertation. Berkeley: University of California.

Er, Y. (2012). *Klasik arkeoloji sözlüğü.* (üçüncü baskı). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Eraut, M. (2000). Non-formal learning and tacit knowledge in professional work. *British journal of educational psychology*, 70 (1), 113-136.

Erbilgin, S.H. (2021). İstanbul Ayasofya Müzesi'ne Balıkesir-Manyas çevresindeki kazak kiliselerinden gelen ahşap ikonalar. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Erdemci, N. (2020). Mason marks in Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 461-496. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Erden Yaşarlar, N. (2020). The Hagia Sophia in the Latin Occupation in the light of Medieval travel books. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 271-292. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Erdihan, Y. (2010). *Ayasofya'da bulunan Zoe ve Komnenos Mozaikleri: Resimsel düzenleme ve konu üzerine karşılaştırmalı bir inceleme.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdihan, Y. (2015). Ayasofya'da Zoe ve Komnenos mozaikleri: Resimsel düzenleme ve konu üzerine. *Art-Sanat*, (4), 15-37.

Erdik, M. (2020). Earthquake performance of Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 51-92. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Erdoğan, E.G. (2012). Bizans Dönemi'nde Ayasofya, tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında genel bilgiler. *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1-7.

Erdoğan, F.S. (2019). *Günümüz Ayasofyası'nın oluşumunda etkili olan kültürel altyapı üzerine bir deneme.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Erdoğan, F.S. ve Akdeniz, M.G. (2019). III. Ayasofya bazilikasının dikdörtgen biçimden ayrılmasına yol açan doğulu etkenler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7 (88), 768-805.

Eren, G. (2012). *Kamusal alanlarda mozaik çalışmalar 'Ayasofya ve Sagrada Familia'.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erler, Z. (2019). *Yabancı turistlerce algılanan müze imajı: Ayasofya ve Topkapı Sarayı Müzesi karşılaştırması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Evdokimova, A.A. (2013). New Greek graffiti of St Sofia's in Constantinople in the archive of Robert van Nice (DOP, Washington). *Proceeding 17th Conference in Memory of Professor Joseph M. Tronsky*, Hayka, Ukraine, June 24-26, 2013, pp. 272-277. ISSN: 2306-9015.

Eyice, S. (1963). Two mosaic pavements from Bithynia. *Dumbarton Oaks Papers*, (17), 373-383.

Eyice, S. (1984). *Ayasofya.* İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yayınları.

Fasianou, S. (2020). *Present and evaluate altenative historical narratives/interpretations for a chosen example of cultural hertaige: The case of Hagia Sophia, Istanbul.* Unpublished Masters of Arts Dissertation. Sheffield: The University of Sheffield, Department of Archaeology.

Foos, T., Schum, G. and Rothenburg, S. (2006). Tacit knowledge transfer and the knowledge disconnect. *Journal of Knowledge Management,* 10 (1), 6-18.

Gelbman, A. and Maoz, D. (2012). Island of peace or island of war: Tourist guiding. *Annals of Tourism Research,* 39 (1), 108-133.

Gezgin, İ. (2018). *Sanatın mitolojisi.* (altıncı baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Gibbs, G. R. (2007). *Analyzing qualitative data.* California: SAGE.

Glesne, C. (2014). *Nitel araştırmaya giriş.* (Çev: E. Günel). (dördüncü baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Goodyear, M. (2021). Heaven or earth: The Hagia Sophia re-conversion, Turkish and international law, and universal religious sites. *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*. (2021), 2-39.

Gourlay, S. (2002). Tacit knowledge, tacit knowing or behaving? *Proceeding The 3th European Conference on Organizational Knowledge, Learning, and Capabilities*, Athens, Greece, April 5-6, 2002, pp. 1-24.

Gökçe, G. (2010). Kubbe Bezemeleri Koruma ve Onarım Uygulamaları: Ayasofya. *İBB KUDEB Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, (4), 48-79.

Görgülü, D. (2019). *Aile işletmelerinde yönetim devir sürecinde örtük bilgi ve yeteneklerin aktarımı üzerine nitel bir çalışma.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Grobe, L.O., Noback, A. ve İnanıcı, M. (2020). Challenges in the simulation of the daylight distribution in late antique Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya*

Sempozyumu, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 661-686. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Guiglia, A., Barsanti, C. And Flaminio, R. (2009). Saint Sophia Museum Project 2009: The collection of Byzantine marble slabs in the Ayasofya Müzesi, İstanbul. *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* (2. Cilt), İstanbul, 24-28 Mayıs, 2010, s. 361-376.

Güçlü, N. ve Sotirofski K. (2006). Bilgi yönetimi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4 (4), 351–371.

Güney, E. (2020). *İstanbul kent imgesi olarak Ayasofya.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Günther, H. (2011). Doğuda ve Batıda Antikitenin Yeniden Doğuşu. *Sinan ve Çağı: Mimar Sinan'ı Anma Etkinlikleri 2010 Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri, 8-11 Nisan, 2011, s.221-236.

Gürkan, A.D. (2013). *The Hagia Sophia Mausoleums.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürkan-Anar, A.D. (2016). Hanedan türbeleri için yeni bir mahal: Ayasofya türbeleri. *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu,* İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 20-22 Mayıs, 2016, s. 655-683.

Gürses Söğüt, S. (2019). 1912 İshakpaşa yangını ve Ayasofya çevresinin yeniden düzenlenmesi. *METU JFA*, 36 (1), 251-280.

Gürsoy, G. (2010). *Örtülü bilginin açığa çıkarılmasına yönelik yönetici yaklaşımları – Fırat Üniversitesi örneği.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Haldin-Herrgard, T. (2000), Difficulties in diffusion of tacit knowledge in organizations. *Journal of Intellectual Capital*, 1 (4), 357-365.

Haldin-Herrgard, T. (2004). Diving under the surface of tacit knowledge. *The 5th European Conference on Organisational Knowledge, Learning and Capability,* Austria: Innsbruck.

Ham, S. (1992). *Environmental interpretation: A practical guide for people with big ideas and small budgets.* Colorado: North America Press.

Hansen, M.T. (1999). The seach-transfer problem: the role of weak ties in sharing knowledge across organization subunits. *Administrative Science Quarterly,* 44 (1), 82-111.

Hasol, D. (2020). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. (onsekizinci baskı). İstanbul: Yem Yayın.

Hedges, P. And Abdelnour, M.G. (2020). Hagia Sophia: The meaning of Ottoman symbolism. RSIS Commentary, (159), 1-3.

Hedlund, J., Antonakis, J. and Sternberg, R.J. (2002). *Tacit knowledge and practical intelligence: Understanding the lessons of experience.* U.S.A.: United States Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences.

Heidelberg Üniversitesi (2021). https://digi.ub.uniheidelberg.de/en/bpd/glanzlichter/anthologia_palatina.html, (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

Hill, R.W., Douglas, J., Gordon, A., Pighin, F., van Velsen, M. (2003). Guided conversation about leadership: Mentoring with movies and interactive characters. *15th Innovative Applications of Artificial Intelligence Conference,* Mexico: Acapulco, August 12-14, 2003, pp. 101-108.

Holloway, J.C. (1981). The guided tour a sociological approach. *Annals of Tourism Research*, 8 (3), 377-402.

Holste, J.S. and Fields, D. (2010). Trust and tacit knowledge sharing and use. *Journal of Knowledge Management*, 14 (1), 128-140.

Hood, J.T. (1962). A crossroad in Louisiana history. *Louisiana Law Review*, (22), 709-726.

Hu, W. and Wall, G. (2012). Interpretative guiding and sustainable development: A framework. *Tourism Management Perspectives*, (4), 80-85.

Insch, G.S., McIntyre, N. and Dawley, D. (2008). Tacit knowledge: A refinement and empirical test of the academic tacit knowledge scale. *The Journal of Psychology,* 142 (6), 561-580.

Ishizaki, T. (2020). Summary of environmental conservation conditions of the Hagia Sophia: The past 10 years, ongoing and future studies. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 17-38. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Işık, A. (2008). *Grafik tasarım açısından müze tanıtım cd'leri ve Ayasofya Müzesi'ni tanıtıcı çoklu ortam cd çalışması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İkinci, A. (2014). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

İnanç Kavak, E. (2019). *Klasik dönem İstanbul camilerinde müezzin mahfilleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İstek, E. (2021). *100 seyyahın gözüyle Ayasofya.* İstanbul: Beyan Yayınları.

Jabar, M. A., Sidi, F. and Selamat, M.H. (2010). Tacit knowledge codification. *Journal of Computer Science*, 6 (10), 1170-1176.

Janson, A. and McQueen, R.J. (2007). Capturing leadership tacit knowledge in conversations with leaders. *Leadership & Organization Development Journal*, 28 (7), 646-663.

Jones, D.R. (2011). *Sound of Worship: A handbook of acoustics and sound system design for the church*. U.S.A.: Elsevier.

Kaçar, F. (2020). *İnanç turizmine katılan yabancı turistlerin seyahat motivasyonu ve mekan algısı: Ayasofya Müzesi örneği.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Kaçar, T. (2009). *Geç Antik Çağ'da Hristiyanlık.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaçar, T. (2019). Procopius in Turkey. *Histos*, (19), 1-8.

Kaldellis, A. (2013). The making of Hagia Sophia and the last pagans of New Rome. *Journal of Late Antiquity*, 6 (2), 347-366.

Kara, A. (2013). *Müze gelirini arttırmak için fiyat politikaları ve Ayasofya Müzesine uygulama*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, N. (2016a). *Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde görsel sanat eserlerinin tasviri: Ekfrastik bir yaklaşım.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, N. (2016b). Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'sinde Ayasofya Camii ve ekfrastik yaklaşım. *Milli Folklor Dergisi*, 14 (110), 114-120.

Kazhdan, A. (1991a). Akakia. A. P. Kazhdan, A. Talbot, A. Cutler, T.E. Gregory, N. P. Ševčenko (Editors), In *The Oxford dictionary of Byzantium* (pp. 42). New York: Oxford University Press.

Kazhdan, A. (1991b). Chronicle. A. P. Kazhdan, A. Talbot, A. Cutler, T.E. Gregory, N. P. Ševčenko (Editors), In *The Oxford dictionary of Byzantium* (pp. 443). New York: Oxford University Press.

Kelchtermans, G. (2009). Who I am in how I teach is the message: Self-understanding, vulnerability adn reflection. *Teachers and Teaching: Theory and practice,* 15 (2), 257-272.

Kesik, S. (2018). *Ortaokul yedinci sınıf öğrencilerinin vatandaş kavramına ilişkin örtük ve açık bilgilerinin incelenmesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kesikci, H. (2020). A digital perspective on documentation of the Hagia Sophia dome. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 639-660. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Keskin, Ü. (2011). *Afterlives of Hagia Sophia: The change in the official attitudes towards preserving antiquities in the Late Ottoman and Early Republican Periods.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keypour, H. (2001). *Nonlinear dynamic analysis of historical structures and application to Ayasofya Mosque.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü.

Kıran, Y.S. (2020). Hagia Sophia: Symbol of peace and diversity. *Insight Turkey*, 22 (3), 67-74.

Kırlangıç, A. S. (2008). *Re-evaluation of earthquake performance and strengthening alternatives of Hagia Sophia.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü.

Kogut, B. and Zander, U. (1992). Knowledge of the firm, combinative capabilities, and replication of technology. *Organizational Science*, 3 (3), 383-397.

Korat, G. (2012). *Taş kapıdan taçkapıya. (*dokuzuncu baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kovalchuk, K. (2007). The founder as a saint: The image of Justinian I in the great church of St. Sophia. *Byzantion*, (77), 205-238.

Kök, E. (2015). Cumhuriyet döneminde Ayasofya yazarlığı: Sanat tarihi literatürü bağlamında bir inceleme. *Sanat Tarihi Dergisi,* 14 (1), 53-71.

Köymen, E. ve Dabbagh, F.Z. (2021). Ayasofya mozaiklerinin gizlenmesine yönelik teknoloji tabanlı bir araştırma. *Art-e Sanat Dergisi*, 14 (27), 239-271.

Krátká, J. (2015). Tacit knowledge in stories of expert teachers. *Procedia – Social and Behavioral Seciences,* 171 (2015), 837-846.

Krejcie, R.V. and Morgan D.W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement,* 30 (3), 607-610.

Kuban, D. (2019). *Mimarlık kavramları.* (on beşinci baskı). İstanbul: Yem Yayın.

Kuo, N.T., Chang, K.C., Cheng, Y.S., Lin, J.C. (2016). Effects of tour guide interpretation and tourist satisfaction on destination loyalty in Taiwan's Kinmen Battlefield tourism: Perceived playfulness and perceived flow as moderators. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33 (sup1), 103-122.

Kurşun, Z. (2020). Restoration works in Hagia Sophia Mosque and Its surroundings after the Istanbul earthquakes under the light of Ottoman. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 93-114. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Kurugöl, S. ve Güleç, A. (2012). Physico-chemical, petrographic, and mechanical characteristics of lime mortars in historic Yoros Castle (Turkey). *International Journal of Architectural Heritage,* 6 (3), 322-341.

Kutsche, Paul (1998). *Field ethnography: a manual for doing cultural anthropology*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Ladinig, T.B. and Vastag, G. (2021). Mapping quality linkages based on tacit knowledge. *International Journal of Production Economics*, (233), 1-14.

Leonard, D. and Sensiper, S. (1998). The role of tacit knowledge in group innovation. *California Management Review*, 40 (3), 112-132.

Lidov, A. (1998). Byzantine church decoration and the great schism of 1054. *Byzantion*, 68 (2), 381-405.

Lidov, A. (2004). Leo the Wise and the miraculous icons in Hagia Sophia. E. Kountura-Galaki (Editor). In *The Heroes of the Orthodox Church. The New Saints, 8th to 16th Century*. (s. 1-30). Athens: Ινστιτουτο Βυζαντινων Ερευνω.

Lincoln, Y.S. and Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: SAGE.

Linde, C. (2001). Narrative and social tacit knowledge. *Journal of Knowledge Management*, 5 (2), 160-170.

Livingston, R.A. (1993). Materials analysis of the masonry of the Hagia Sophia Basilia, Istanbul. *Transactions on the Built Environment,* (4), 15-31.

Longman, (2003). *Dictionary of contemporary English*. Essex: Pearson.

Majeska, G.P. (1978). Notes on the archeology of St. Sophia at Constantinople: The green marble bands on the floor. *Dumbarton Oaks Papers,* (32), 299-308.

Mancini, M. (1990). *Conducting tours: A practical Guide*. Cincinnati: Southwestern Publishing.

Mango, C. (1986). *The art of the Byzantine Empire 312-1453.* Canada: University of Toronto Press.

Mango, C. (1992). Byzantine writers on the fabric of Hagia Sophia. R. Mark and A. Ş. Çakmak (Editors), In *Hagia Sophia from the age of Justinian to the present* (pp. 41-56). New York: Cambridge University Press.

Mango, C. (2006). *Bizans mimarisi.* (Çev: M. Kadiroğlu). Ankara: Rekmay.

Maranci, C. (2003). The Architect Trdat: building practices and cross-cultural exchange in Byzantium and Armenia. *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 62 (3), 294-305.

Matthew, C.T., Cianciolo, A.T. and Sternberg, R.J. (2005). *Developing effective military leaders: Facilitating the acquisition of experience-based tacit knowledge.* New Haven: Yale University.

McCormick, M. (1991). Porphyrogennetos. A. P. Kazhdan, A. Talbot, A. Cutler, T.E. Gregory, N. P. Ševčenko (Editors), In *The Oxford dictionary of Byzantium* (pp. 1701). New York: Oxford University Press.

McDonnell, I. (2001). *The role of the tour guide in transferring cultural understanding*- The working paper No. 3. Sydney: University of Technologhy.

Mısırlı, G. ve Erdoğan, M. (2021). Ayasofya ile ilgili haberlerin medya ve ideoloji bağlamında çözümlenmesi: Türk yazılı basını örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9 (1), 351-372.

Mills, R. (2002). Regarding pain. *Art History*, 25 (5), 687-691.

Miriello, D., Barba, L., Blancas, J., Bloise, A., Cappa, M., Chiaravalloti, F., Crisci, G.M., Cura, M., De Angelis, D., De Luca, R., Lezzerini, M., Pecci, A. and Taranto, M. (2020). Mortars and bricks from Hagia Sophia (Istanbul, Turkey): Archaeometric considerations. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 899-916. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Mizutani, E., Ishizaki, T., Ogura, D., Abuku, M. and Sasaki, J. (2020). Environmental research of conservation conditions of the Hagia Sophia Part 2: Numerical analyses of heat and moisture transfer to study deterioration of outer walls. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 375-394. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Mizutani, E., Ogura, D., Ishizaki, T., Abuku, M., Sasaki, J. (2021). Influence of wall composition on moisture related degradation of the wall surfaces in Hagia Sophia, Istanbul. *Journal of Building Physics*, 00 (0) 1- 32.

Montserrat, D. (1995). Early Byzantine church lighting: A new text. *Orientalia*, 64 (4), 430-444.

Moropoulou, A., Cakmak, A., Bakolas, A., Labropoulos, K. and Bisbikou, K. (1995). Properties and technology of the crushed brick mortars of Hagia Sophia. *Transactions on the Built Environment,* 14, 651-661.

Moropoulou, A., Bakolas, A., Moundoulas, P. and Çakmak, A.S. (1999). Compatible restoration mortars for Hagia Sophia earthquake protection. *Transactions on the Built Environment*, (38), 521-531.

Moropoulou, A., Bakolas, A. and Anagnostopoulou, S. (2005). Composite materials in ancient structures. *Cement & Concrete Composites,* (23), 295-300.

Moropoulou, A., Bakolas, A., Karoglou, M., Delegou, E.T., Labropoulos, K.C. and Katsiotis, N.S. (2013a). Diagnostics and protection of Hagia Sophia Mosaics. *Journal of Cultural Heritage*, 145 (2013), 133-139.

Moropoulou, A., Bakolas, A., Moundoulas, P. and Aggelakoppulou, E. (2013b). Optimization of compatible restoration mortars for the earthquake protection of Hagia Sophia. *Journal of Cultural Heritage*, 145 (2013), 147-152

Moropoulou, A., Cakmak, A., ve Polikreti, K. (2002). Provenance and technology investigation of Agia Sophia bricks, Istanbul, Turkey. *Journal of the American Ceramic Society*, 85 (2), 366-372.

Moropoulou, A., Christaras, B., Lavas, G., Penelis, G., Zias, N., Biscontin, G., Kollias, E., Paisios, A., Theoulakis, P., Bisbikou, K., Bakolas, A. and Theodoraki, A. (1993). Weathering phenomena on the Hagia Sophia Basilica Konstantiople. *Transactions on the Built Environment*, (4), 47-66.

Moscardo, G. (1996). Mindful visitors. *Annals of Tourism Research,* 23 (2), 376-387.

Moscardo, G. (1998). Interpretation and sustainable tourism: Functions, examples and principles. *Journal of Tourism Studies,* 9 (1), 2-13.

Moscardo, G. (1999). *Making visitors mindful: Principles for creating sustainable visitor experiences through effective communication.* Champaign, IL: Sagamore

Moscardo, G., Woods, B. and Saltzer, R. (2004). The role of interpretation in wildlife tourism. K. Higginbottom (Editor), *Wildlife tourism* içinde. London: Common Ground.

Muhcu, A. (2019). *Ali el-Arabî İlyas'ın Evsâf-ı Binâ-yı İstanbul ve Binâ-yı Ayasofya adlı eseri (Tahlil ve metin).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mülayim, S. (2020). Changing perceptions toward Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 43-50. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Nathanailidis, S.M. (2021). The political risk of converting Hagia Sophia back into a mosque in the year 2020. *Global Journal of Political Science and Administration*, 9 (2), 34-41.

Naz, Y. (2021). Kolektif hafızanın derin dehliz mabedi: Ayasofya. *SSAD* (*Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, 5 (Özel sayı: Türk-Yunan İlişkileri), 219-231.

Neftçi, A. (2020). Double-shelled domes of Hagia Sophia Mosque's Sultan tombs. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 707-736. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Neil, T.C., Martz, B. and Biscaccanti, A. (2004). Eliciting implicit paradigms in allocating resources: 'satisficing' performance and 'illusion of control. *Management Decision,* 42 (1/2), 41-54.

Nettekoven, L. (1979). Mechanism of cultural interaction. E. De Kadt (Editor), *Tourism: Passport to development.* içinde. New York: Oxford University Press.

Nickols, F. (2000). The knowledge in knowledge management. *The Knowledge Management Yearbook,* 2000–2001, 12-21.

Niewöhner, P. and Teteriatnikov, N. (2014). The south vestibule of Hagia Sophia at Istanbul: the ornamental mosaics and the private door of the Patriarchate. *Dumbarton Oaks Papers*, 68 (2014), 117-156.

Noback, A., Grobe, L.O. ve İnanıcı, M. (2020). Hagia Sophia's sixth century daylighting. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 687-706. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Nonaka, I. (1991). The knowledge-creating company. *Harvard Business Review*, (69), 96-104.

Nonaka, I. (1994). A dynamic theory of organizational knowledge creation. *Organization Science*, 5 (1), 14-37.

Nonaka, I. and Konno, N. (1998). The concept of "BA": Building a foundation for knowledge creation. *California Management Review,* 40 (3), 40-54.

Nonaka, I. and Takeuchi, H. (1995). *The knowledge-creating company: How Japanese companies create the dynamics of innovation.* New York: Oxford University Press.

Nonaka, I., Takeuchi, H., Umemoto, K. (1996). A theory of organizational knowledge creation. *International Journal of Technology Management,* 11 (7/8), 833-845.

Nonaka, I., Toyama, R. and Konno, N. (2000). SECI, Ba and leadership: a unified model of dynamic knowledge creation. *Long Range Planning*, 33 (1), 5-34.

Norwich, J.J. (2013). *Bizans: Erken dönem (MS 323-802)* (Çev: H. Koyukan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Nur, Y.B. (2017). *Zamansallığın mimaride karşılığı: Ayasofya örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Nur, Y.B. and Özer, Y.S. (2017). Temporality and memory in architecture: Hagia Sophia. *ICONARP (International Journal of Architecture and Planning),* (5), 60-76.

O'Connell, P. (1959). Nine centuries of Schism: The origins of the schism. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 48 (190), 168-175.

Ogura, D., Ishizaki, T., Abuku, M., Sasaki, J. and Mizutani, E. (2020). Environmental research of conservation conditions of the Hagia Sophia Part 1: Field survey of environmental conditions, moisture content and salt damage. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 353-374. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Oikonomides, N. (1976). Leo VI and the narthex mosaic of Saint Sophia. *Dumbarton Oaks Papers*, 30 (1976), 151-172.

Oikonomides, N. (1985). Some remarks on the apse mosaic of St. Sophia. *Dumbarton Oaks Papers*, (39), 111-115.

Oikonomou, A. (2021). The use of geometrical tracing, module and proportions in design and construction, from antiquity to the 18th century. *International Journal of Architectural Heritage*, (2021), 1-21.

Oktan, T. ve Derviş, L. (2015). Ortaçağ Rus seyahatnameleri ve hikâyeleri ışığında Ayasofya. *Cedrus*, (3), 311-328.

Olcay, B.Y. (2001). Lighting methods in the Byzantine period and findings of glass lamps in Anatolia. *Journal of Glass Studies*, 43 (2001), 77-87.

Oliveira, M. (2020). For organizational communication that promotes the sharing of tacit knowledge. *Risk and Financial Management*, (2), 37-46.

Orhun, O. (2019). *Ayasofya örneği üzerinden mimarlıkta retorik.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi: Lisansüstü Programlar Enstitüsü.

Oseledchik, M., Ivleva, M. and Ivlev V. (2017). The fractal nature of implicit knowledge. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research,* 144, 673-676.

Osiegzkowska, C. (1934). La mosaïque de la porte royale a Sainte-Sophie de Constantinople et la litanie de tous les Saints. *Byzantion*, 9 (1), 41-83.

Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans devlet tarihi.* (Çev: F. Işıltan). (altıncı baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Oto, A. and Hara, T. (2017). Structural characteristics of Hagia Sophia under consideration of the ribs inside the dome. *Procedia Engineering*, 171, 797-804.

Ozkul, T.A. and Kuribayashi, E. (2007). Structural characteristics of Hagia Sophia: I—A finite element formulation for static analysis. *Building and environment*, 42 (3), 1212-1218.

Ökten, A.İ. (2016). Mythology and neurosurgery. *World Neurosurgery*, (90), 315-321.

Öngen, S. ve Aysal, N. (2020). Ornamental and building stones of Hagia Sophia: Petrography and source regions. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 435-460. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Öten, A. (2020). One square two mabeds: Hagia Sophia - Sultan Ahmed. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 245-270. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Özaydın, B. ve Kuruç, A. (2020). Reading Hagia Sophia through articles published in Arkitekt Magazine. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan

Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 211-244. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Özcan, A.R. (2020). Dünyanın en büyük yazıları: Ayasofya'nın celîleri. *Lale Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, 1 (2), 6-11.

Özdaş, H. (2007). İstanbul Ayasofya Müzesi duvarlarında bulunan kazıma tekniğinde yapılmış gemi tasvirleri. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi,* (7), 59-68.

Özdemir, A. (1997). *Evaluating the place of Hagia Sophia among Justinian's other persuasive achievements.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özer, M. (2020). Ayasofya'nın Nişânesi Kazasker Mustafa İzzet. *Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları Dizisi*, 8. https://www.kuveytturk.com.tr/Files/KT/images/Ayasofya_Nisanesi_Kazasker_Izzet.pdf/ (Erişim Tarihi: 10.12.2021)

Özhan, T. (2018). Late Antique and Early Byzantine Era inscriptions at Assos. *Tekmeira*, (14), 47-68.

Özöğütçü, B. (2018). *Turist rehberlerinin gastronomi bilgisi ve algısının tavsiye niyetine etkisi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, S. (2003). İstanbul'un Fethinden sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye çevrilişi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* (14), 133-142.

Öztürkci, A. (2021). Türkiye'nin 1930'lar blok ve pakt politikaları bağlamında Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi. *Social Science Development Journal*, 6 (23), 1-15.

Papayianni, I. and Stefanidou, M. (2003). Mortars for intervention in monuments and historical buildings. *Transactions on the Built Environment,* (66), 57-64.

Pasinli, A. (1982). Ayasofya Mozaikleri. *Sanat Dünyamız*, 9 (25), 2-9.

Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods.* (third edition). California: SAGE.

Patton, M.Q. (2015). *Qualitative Research And Evaluation Methods: Integrating Theory And Practice* (fourth edition). California: SAGE.

Pedone, S. (2009). The marble omphalos of Saint Sophia in Constantinople: An analysis of an opus sevtile pavement of Middle Byzantine Age. *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu*, Bursa, 16-20 Ekim, 2009, 749-768.

Pedone, S. (2015). The Emperor Teophilos (829-849) between classicism and exoticism. *Actual Problems of Theory and History of Art*, (5), 238-245.

Pemberton, J.M. (1998). Knowledge management (KM) and the epistemic tradition. *Records Management Quarterly*, 32 (3), 58-63.

Pentcheva, B.V. (2016). Liturgy and Music at Hagia Sophia. *Religion: Oxford Research Encyclopedias,* (2016). https://oxfordre.com/religion/view/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-99/ (Erişim tarihi: 12. 11. 2021)

Pichonnaz, P. ve Dinçer, N. (2015). İsviçre ve Roma Hukuku: Özet halinde bir görünüş. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* (16), 3149-3174.

Pizam, A. and Jeong, G. (1996). Cross-cultural tourist behavior: Perceptions of Korean tour guides. *Tourism Management,* 17 (4), 277-286.

Pizam, A. and Sussman, J. (1995). Does nationality affect tourist behavior? *Annals of Tourism Research,* 22 (2), 901-917.

Plachý, J., Musílek, J., Podolka, L., Karková, M. (2016). Disorders of the building and its remediation - Hagia Sophia, Turkey the most the Byzantine building. *Procedia Engineering*, 161 (2016), 2259-2264.

Polanyi, M. (1958). *Personal knowledge: Towards a post critical philosophy*. London: Routledge.

Polanyi, M. (1966a). *The tacit dimension.* U.S.A.: Doubleday & Company, Inc.

Polanyi, M. (1966b). The logic of tacit inference. *Philosophy*, 41 (155), 1-18.

Polanyi, M. and Prosch, H. (1975). *Meaning*. Chicago: University of Chicago Press.

Polatkan, A.H. (1997). *Lustinianus Ayasofyası üzerine bir anlam araştırması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Pond, K. (1993). *The professional guide: Dynamics of tour guiding.* New York: Oxford University Press.

Poppe, A. (1992). Once again concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus'. *Dumbarton Oaks Papers,* (46), 271-277.

Procopius VIIa, (2002). Procopius buildings VII. (English Translation: H. B. Dewing). J. Henderson (Editor). Edinburgh: Harvard University Press.

Procopius VIIb, (2010). *Bizans'ın gizli tarihi* (Çev: O. Duru). (ikinci baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Puusa, A. and Eerikäinen, M. (2010). Is tacit knowledge really tacit? *Electronic Journal of Knowledge Management*, 8 (3), 307-318.

Raisi, H., Baggio, R., Barratt-Pugh, L. and Willson, G. (2020). A network perspective of knowledge transfer in tourism. *Annals of Tourism Research*, (80), 1-14.

Rasimgil, M. (2020). The image of Hagia Sophia of the Russian travellers in the 19th century. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 293-310. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Reisinger, Y. and Steiner, C. (2006). Reconceptualising interpretation: The role of tour guides in authentic tourism. *Current Issues in Tourism,* 9 (6), 481-498.

Ribeiro, R. (2013). Tacit knowledge management. *Phenomenology and The Cognitive Sciences,* 12 (2), 337-366.

Ritter, H. (1945). Ayasofya Kütüphanesinde tefsir ilmine ait Arapça yazmalar. *Türkiyat Mecmuası*, (8), 1-93.

Rollason, D. (2015). Charlemagne's Palace. *Archaeological Journal,* 172 (2), 443-448.

Rosenhan, C. Akbar, F. and Numajiri, T. (2020). Examining tacit knowledges in assessing international postgraduate students. *Transformative Dialogues: Teaching and Learning Journal*, 13 (3), 40-59.

Saleem, H., Iftikhar, F., Arif, M., Javed, A.U., Akram, S. (2021). Islam in West: A critical discourse analysis of the western newspaper headlines regarding Hagia Sophia's conversion into a mosque. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 18 (8), 1829-1844.

Saragih, H.M., Wulandari, M.H.E., and Issundari, S. (2021). The power of Turkey diplomacy in transfer of function of Hagia Sophia to be a mosque. *AJIS (Academic Journal of Islamic Studies)*, 6 (1), 63-78.

Sarı, H. (2018). *Osmanlı müelliflerinin kaleminden Ayasofya'nın inşası.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstütüsü.

Sarı, H. (2020). The construction of the Hagia Sophia in Ottoman texts. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 115-134. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Sarı Çetin, A. (2020). Cami mimarisi ve detaylandırması. *International Journal of Social, Political and Economic Research,* 7 (4), 863-878.

Sasaki, J. (2020). Material, techniques, and execution period of Narthex Mosaic in Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet

Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 415-434. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Sav, M. (2020). The first Hagia Sophia (The Great Church) in context of archeological and literary sources: A topographical approach. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 857-884. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Savova, C. and Tomov, T. (2019). A woman's graffito drawing from Hagia Sophia, Constantinople. *Zbornik radova Vizantoloskog instituta*, (56), 233-241.

Scharmer, C.O. (2000). Organizing around not-yet-embodied knowledge. G. von Krogh, I. Nonaka and T. Nichiguchi (Editors), In *Knowledge Creation: A source of Value* (pp. 13-60). London: Macmillan Press.

Schensul, S.L., Schensul, J.J. and LeCompte, M.D. (1999). *Essential ethnographic methods: observations, interviews, and questionnaires.* CA: AltaMira Press.

Schibille, N. (2004). The use of light in the church of Hagia Sophia in Constantinople: the church reconsidered. In *Current Work in Architectural History–Papers Read at the Annual Symposium of the Society of Architectural Historians of Great Britain,* London, England, pp. 43-48. P. Draper (Editor).

Schibille, N. (2009). Astronomical and optical principles in the architecture of Hagia Sophia in Constantinople. *Science in Context*, 22 (1), 27-46.

Schibille, N. (2014). *Hagia Sophia and the Byzantine aesthetic experience*. Surrey: Ashgate Publishing Limited.

Schön, D.A. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action,* New York: Basic Books.

Sedes, F. (2021). İstanbul şadırvanları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8 (3), 1189-1211.

Sekban, F.S. (2020). A palimpsest space in the memory of the city: Hagia Sophia. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 311-334. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Sezgin, E. and Düz, B. (2018). Testing the proposed "Guideperf" scale for tourism: Performances of tour guides in relation to various tour guiding diplomas. *Asia Pacific Journal of Tourism Research,* 23 (2), 170-182.

Shaw, G. and Williams, A. (2009). Knowledge transfer and management in tourism organisations: An emerging research agenda. *Tourism Management*, 30 (3), 325-335.

Sınmaz Kılınç, S. (2020). A brief history of Hagia Sophia Madrasah in light of archival documents and feasibility documents dated to 1873, prepared during the construction process. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 161-186. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Smedlund, A. (2008). The knowledge system of a firm: social capital for explicit, tacit and potential knowledge. *Journal of Knowledge Management,* 12 (10), 63-77.

Smit, B., Melissen, F., Font, X. and Gkritzali, A. (2021). Designing for experiences: a meta-ethnographic synthesis. *Current Issues in Tourism*, 24 (21), 2971-2989.

Smith, E.A. (2001). The role of tacit and explicit knowledge in the workplace. *Journal of Knowledge Management,* 5 (4), 311-321.

Smith, N.A.F. (2005). Cathedral studies: Insight or hindsight? *Interdisciplinary Science Reviews*, 30 (1), 47-58.

Sodini, J.P. (2011). Konstantinopolis: Bir megapolün doğuşu (4.-6. yüzyıllar). A. Pralong (Editör), *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* içinde (s. 13-33). (Çev: Buket Kitapçı-Bayrı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Sönmez, Y. (2018). *Ayasofya Külliyesi'nin hat levhaları ve kitabeleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sönmez, Y. (2020). Assesment of inscription and calligraphy panels in Hagia Sophia Complex. *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 24-25 Eylül, 2020, s. 573-612. e-ISBN: 978-605-2386-25-5. H.F. Diker, M.E. Esmer ve M. Dural (Editörler).

Spender, J.C. and Grant, R.M. (1996). Knowledge and the firm: overview. *Strategic Management Journal,* (17), 5-9.

Spradley, J.P. (1979). *The ethnographic interview*. Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.

Sqour, S. (2016). Influence of Hagia Sophia on the construction of dome in mosque architecture. *8th International Conference on Latest Trends in Engineering and Technology (ICLTET'2016),* Dubai, May. 5-6, 2016, pp. 5-12.

Stankov, A. (2022). New data about the "last" uncovered imperial mosaic in Hagia Sophia. Archaeologia Bulgarica, 26 (1), 109-120.

Stenmark, D. (2000). Turning tacit knowledge tangible. *Proceeding 33rd Hawaii International Conference on System Sciences,* Maui, Hawaii, Jan. 4-7, 2000, pp 1-9.

Stenmark, D. (2002). Sharing tacit knowledge: A case study at Volvo. S. Barnes (Editor), In *Knowledge management systems: Theory and practice* (pp. 36-48). London: Thomson Learning.

Sternberg, R.J. (1997). *Successful Intelligence: How Practical and Creative Intelligence Determine Success in Life,* New York: Penguin Putnam.

Sternberg, R.J. (1999). What do we know about tacit knowledge? Making the tacit become explicit. Sternberg, R.J. and Horvath, J.A. (Editors), In *Tacit knowledge*

in professional practise: Researcher and practitioner perspective (pp. 231-236). Oxfordshire: Routledge.

Stewart, A.F. (1997). Elements of knowledge: Pragmatism, logic, and injury. U.S.A.: Vanderbilt University Press.

Stover, M. (2004). Making tacit knowledge explicit: The Ready Reference Database as codified knowledge. *Reference Services Review,* 32 (2), 164-173.

Sü Gül, Z. (2021). Exploration of room acoustics coupling in Hagia Sophia of Istanbul for its different states. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 149 (1), 320-339.

Sweeney, G. (1996). Learning efficiency, technological change and economic progress. *International Journal of Technology Management,* 11 (1-2), 5-27.

Swift, E.H. (1935). The Latins at Hagia Sophia. *American Journal of Archaeology*, 39 (4), 458-474.

Swift, E.H. (1937). The bronze doors of the gate of the Horologium at Hagia Sophia. *The Art Bulletin*, 19 (2), 137-147.

Szulanski, G. (1995). Unpacking stickiness: An empirical investigation of the barriers to transfer best practices in the firm. *Academy of Management Journal,* (38), 437-441.

Şahin, E. (2014). *Türkiye'de iktidar ideolojisinin mekana yansıması: Ayasofya örneği.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, E. (2019). Bir İmparatorluk mêkanı olarak Ayasofya'nın inşası ve değişim süreci. XII. *IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreleri Serisi,* Plovdiv, Bulgaristan, 20-22 Nisan, 2019, ss. 216-222.

Şahin, M. (2002). *Dynamic response of Hagia Sophia considering cracks.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Taber, K. S. (2014). The significance of implicit knowledge for leaning and teaching chemistry. *Chemistry Education Research and Practise*. 15 (4), 447-461.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü [DÖSİM], (2021). http://www.dosim.gov.tr/assets/documents/2016-ZIYARETCI-WEB-SITESI.pdf, (Erişim Tarihi: 13.12.2021)

Tahir, M. B., Khan, K. I. A. and Nasir, A. R. (2021). Tacit knowledge sharing in construction: a system dynamics approach. *Asian Journal of Civil Engineering*, 22 (4), 605-625.

Tansuğ, S. (1965). 18. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayasofya şadırvanı. *Vakıflar Dergisi,* (6), 93-101.

Taranto, M., Barba, L., Blancas, J., Bloise, A., Cappa, M., Chiaravalloti, F., Crisci, G.M., Cura, M., De Angelis, D., De Luca, R., Lezzerini, M., Pecci, A., Miriello, D. (2019). The bricks of Hagia Sophia (Istanbul, Turkey): A new hypothesis to explain their compositional difference. *Journal of Cultural Heritage*, 38 (2019), 136-146.

Tecimer, C. (2021). Recent Case: The Turkish Decision on Hagia Sophia. *Journal of Islamic Law,* (2021), 116-117.

Teece, D. J. (2000). *Managing intellectual capital: Organizational, strategic, and policy dimensions*. New York: Oxford University Press.

Teece, D.J., Pisano, G. and Schuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal,* 18 (7), 509-533.

Teteriatnikov, N. (1998). Devotional crosses in the columns and walls of Hagia Sophia. *Byzantion*, 68 (2), 419-445.

Teteriatnikov, N.B. (2013). The mosaics of the eastern arch of Hagia Sophia in Constantinople: Program and liturgy. *Gesta*, 52 (1), 61-84.

Theodossopoulos, D. and Sinha, B.P. (2004). Function and technology of historic cross vaults. *Progress in Structural Engineering and Materials,* 6 (1), 10-20.

Thomov, T. (2014). Four Scandinavian ship graffiti from Hagia Sophia. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 38 (2), 168-184.

Thomov, T. (2015). Maritime ex-voto graffito from from the church of Hagia Sophia, Constantinople. *Byzantinoslavica*, 1-2 (2015), 57-74.

Thomov, T. (2019a). A dragon slayer graffito drawing in Hagia Sophia, Constantinople (modern Istanbul). *Byzantinoslavica-Revue internationale des Etudes Byzantines*, 77 (1-2), 289-301.

Thomov, T. (2019b). Mark The Monk from Thebes and His graffito of the Cross at the Church of Hagia Sophia, *Constantinople, Etudes Balkaniques*, (2), 334-350.

Tokcan, H. (2015). *Bilginin üretimi ve kullanımı açısından bilgi yönetimi: Üniversite'de akademik yöneticilerin bilgi yönetimi algıları üzerine bir uygulama.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Toprak, M. F. (2018). Arap Şiirinde Rumiyyat. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 39 (1-2)

Tribe, J. (2018). Creating and curating tourism knowledge. *Annals of Tourism Research*, (73), 14-25.

Tribe, J. and Liburd, J.J. (2016). The tourism knowledge system. *Annals of Tourism Research*, (57), 44-61.

Tsai, M. T. and Ling-Long, T. (2005). An empirical study of the knowledge transfer methods used by clinical instructors. *International Journal of management*, 22 (2), 273-284.

Turani, A. (2010). *Dünya sanat tarihi.* (ondördüncü baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Turani, A. (2020). *Sanat terimleri sözlüğü.* (ondokuzuncu baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Türkiye Turist Rehberleri Birliği, (2022a). http://tureb.org.tr/tr/RehberIstatistik/, (Erişim Tarihi: 16.03.2022)

Türkiye Turist Rehberleri Birliği, (2022b). http://www.tureb.org.tr/tr/Page/Detail/62, (Erişim Tarihi: 03.03.2022)

Türk Dil Kurumu, (2021a). https://sozluk.gov.tr, (Erişim Tarihi: 06.07.2021)

Türk Dil Kurumu, (2021b). https://sozluk.gov.tr, (Erişim Tarihi: 13.08.2021)

Türk Dil Kurumu, (2021c). https://sozluk.gov.tr, (Erişim Tarihi: 23.07.2021)

Türk Dil Kurumu, (2021d). https://sozluk.gov.tr, (Erişim Tarihi: 03.03.2022)

Uçak, N.Ö. (2010). Bilgi: Çok yüzlü bir kavram. *Türk Kütüphaneciliği*, 24 (4), 705-722.

Uçar, M. (2021). *Unesco dünya miras listesindeki alanları ziyaret niyetine etki eden faktörler: Ayasofya üzerine bir çalışma.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Umar, B. (2004). *Bithynia: Bir tarihsel coğrafya araştırması ve gezi rehberi.* İstanbul: İnkılâp

Underwood, P.A. and Hawkins, E.J. (1961). The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul: The portrait of the Emperor Alexander: A report on work done by the Byzantine Institute in 1959 and 1960. *Dumbarton Oaks Papers*, 15 (1961), 187-217.

Urlu, H. (2018). *Mutfak çalışanlarında kişilik tiplerinin örtülü bilgi paylaşımına etkisi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Urry, J. (1990). The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary societies. London: SAGE.

Uzunboy, N.K., Çetin, G. ve Demiroğlu, O.C. (2020). Katılımlı yaklaşımla ortaya çıkarılan örtük bilginin kodlanmış bilgiden farkının ortaya Kkonulması. *İdealkent*, 29 (11), 290-315.

Wagner, R.K. (1987). Tacit knowledge in everyday intelligent behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (6), 1236-1247.

Wagner, R.K. and Sternberg, R.J. (1985). Practical intelligence in real-world pursuits: The role of tacit knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology,* 49 (2), 436-458.

Wang, K.C., Hieh, A.T. and Chen, W.Y. (2002). Is the tour leader an effective endorser for group package tour brochures? *Tourism Management,* 23 (5), 489-498.

Warren, T.T. (1979). The bride-shows of the byzantine emperors. *Byzantion*, 1979, 49 (1979), 395-413.

Wasonga, T.A. and Murphy, J.F. (2006). Learning from tacit knowledge: The impact of the internship. *The International Journal of Educational Management*, 20 (2), 153-163.

Weiler, B. and Ham, S. (2001). Tour guides and interpretation. D. Weaver (Editor), *Encyclopedia of ecotourism,* Oxford: CABI.

Weiler, B. and Walker, K. (2014). Enhancing the visitor experience: Reconceptualising the tour guide's communicative role. *Journal of Hospitality and Tourism Management,* 21 (2014), 90-99.

Weitze, C.A., Rindel, J.H., Christensen, C.L. and Gade, A. C. (2002). The acoustical history of Hagia Sophia revived through computer simulation. In *Proceedings of Forum Acusticum*, Sevilla, Spain, September 16-20, 2002.

Whalen, B. (2007). Rethinking the Schism of 1054: Authority, heresy, and the Latin Ride. *Traditio,* 62, 1-24.

Wong, C.U.I. (2013). The sanitization of colonial history: Authenticity, heritage interpretation and the case of Macau's tour guides. *Journal of Sustainable Tourism,* 21 (6), 915-931.

Wong, W. and Radcliffe, D. (2000). The tacit nature of design knowledge. *Technology Analysis and Strategic Management*, 12 (4), 493-512.

Xydis, S. G. (1947). The chancel barrier, solea, and ambo of Hagia Sophia. *The Art Bulletin,* 29 (1), 1-24.

Yalçıner, C.Ç., Kurban, Y.C. and Altunel, E. (2017). Research using GPR into the cause of cracks and depressions in the floor of the gallery of Hagia Sophia Museum. *Construction and Building Materials,* 139 (2017), 458-466.

Yazıcıoğlu O., Varol K. ve Borat O. (2011). Bilgi yönetimi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi,* (201), 15–32.

Yeniçeri, Ö. ve Demirel, Y. (2007). Örgüt içi bilgi paylaşımına yönelik bireysel ve örgütsel engeller üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Karaman İ. İ. B. F. Dergisi*, *(*12), 221-234.

Yerasimos, S. (2011). Kostantiniye kiliselerinden İstanbul camilerine bir değişimin tarihi. A. Pralong (Editör), *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* içinde (s. 182-196). (Çev: Buket Kitapçı-Bayrı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, S. (2017). *Bizans tarihi, kültürü, sanatı ve Anadolu'daki izleri.* (dördüncü baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Yıldız Altunbaş, E. (2016). *İstanbul Ayasofyası odaklı tarihi çevre (18. ve 19. yüzyıllar içinde değişim ve dönüşümler).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türk Araştırmaları Enstitüsü.

Yılmaz, M. (2009). Enformasyon ve bilgi kavramları bağlamında enformasyon yönetimi ve bilgi yönetimi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 (1)*,* 95-118.

Yılmaz, M. (2017). İnanç, mimarlık ve algı üzerine mülahazalar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 18 (2), 67-92.

Yılmaz Emre, N. (2014). Church of Divine Wisdom: Hagia Sophia. *Turkish Neurosurg*, 24 (3), 297-301.

Yozgat, U. (1998). *Yönetim bilişim sistemleri.* İstanbul: Beta Basım Yayım.

Yüksel, A., Mil, B. ve Bilim, Y. (2007). *Nitel araştırma: neden, nasıl, niçin?* Ankara: Detay Yayıncılık.

Zack, M.H. (1999). Managing codified knowledge. *Sloan Management Review*, 40 (4), 45-58.

Zaim, H. (2005). *Bilginin artan önemi ve bilgi yönetimi.* İstanbul: İşaret Yayınlar.

Zerva, K. and Nijkamp, P. (2016). Tour guides as information filters in urban heterotopias: Evidence from the Amsterdam Red Light District. *Tourism Management Perspectives*, (18), 42-50.

Ziyrek, F. (2011). Süleymaniye Külliyesi Türbeleri ve Haziresi. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, (3), 1124-132.

İNTERNET KAYNAKLARI

http-1:https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/ayasofya-nin-sirlarina-daldilar-12196331 (Erişim Tarihi: 12.02.2022)

http-2: https://www.haberturk.com/istanbul-un-yer-ustu-zenginlikleri-kadar-altinda-da-gizemli-ve-buyulu-bir-dunya-bulunuyor-2544922 (Erişim Tarihi: 12.02.2022)

http-3: https://www.sabah.com.tr/turizm/2009/08/20/ayasofyada_yatan_padisahlar (Erişim Tarihi: 05.03.2022)

http-4: https://www.haberturk.com/kultur-sanat/haber/170872-ayasofyadaki-turbelerin-tam-dort-asirlik-esrari (Erişim Tarihi: 05.03.2022)

http-5: https://cemilbezmen.wordpress.com/2017/04/19/ayasofya-monogramlari/ (Erişim Tarihi: 05.03.2022)

EKLER

EK-1. Ayasofya'ya İlişkin Alanyazın

AYASOFYA'YA İLİŞKİN ALANYAZIN		
YIL	**YAZAR(LAR)**	**YAYIN**
1935	Swift	The Latins at Hagia Sophia
1937	Swift	The bronze doors of the gate of the Horologium at Hagia Sophia
1945	Ritter	Ayasofya Kütüphanesinde tefsir ilmine ait Arapça yazmalar
1947	Xydis	The chancel barrier, solea, and ambo of Hagia Sophia
1961	Underwood ve Hawkins	The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul: The portrait of the Emperor Alexander: A report on work done by the Byzantine Institute in 1959 and 1960
1965	Tansuğ	18. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayasofya şadırvanı
1966	Cutler	Structure and aesthetic at Hagia Sophia in Constantinople
1971	Akar	Ayasofya'da bulunan Türk eserleri ve süslemelerine dair bir araştırma
1972	Cutler	The tyranny of Hagia Sophia: Notes on Greed Orthodox church design in the United States
1976	Oikonomides	Leo VI and the narthex mosaic of Saint Sophia
1978	Majeska	Notes on the archeology of St. Sophia at Constantinople: The green marble bands on the floor
1985	Oikonomides	Some remarks on the apse mosaic of St. Sophia
1993	Çakmak vd.	Dynamic analysis and earthquake response of Hagia Sophia
1993	Livingston	Materials analysis of the masonry of the Hagia Sophia Basilia, Istanbul
1993	Moropoulou vd.	Weathering phenomena on the Hagia Sophia Basilica Konstantiople
1995	Çakmak vd.	Interdisciplinary study of dynamic behavior and earthquake response of Hagia Sophia
1995	Engin	Ayasofya Külliyesi ve Fatih Medresesi (YL TEZİ)
1995	Montserrat	Early Byzantine church lighting: A new text
1995	Moropoulou vd	Properties and technology of the crushed brick mortars of Hagia Sophia
1997	Özdemir	Evaluating the place of Hagia Sophia among Justinian's other persuasive achievements (YL TEZİ)
1997	Polatkan	Lustinianus Ayasofyası üzerine bir anlam araştırması (YL TEZİ)
1998	Teteriatnikov	Devotional crosses in the columns and walls of Hagia Sophia
1999	Moropoulou vd.	Compatible restoration mortars for Hagia Sophia earthquake protection
2000	Dorffner vd.	Hagia Sophia -photogrammetric record of a world cultural heritage
2001	Altin	The structural analysis of domes: From Pantheon until Reichstag
2001	Keypour	Nonlinear dynamic analysis of historical structures and application to Ayasofya Mosque (DT TEZİ)

2001	Olcay	Lighting methods in the Byzantine period and findings of glass lamps in Anatolia
2002	Baş	Ayasofya vakıfları Tahrir defteri (YL TEZİ)
2002	Moropoulou vd.	Provenance and technology investigation of Agia Sophia bricks, Istanbul, Turkey
2002	Şahin	Dynamic response of Hagia Sophia considering cracks (DT TEZİ)
2002	Weitze vd.	The acoustical history of Hagia Sophia revived through computer simulation
2003	Öztürk	İstanbul'un Fethinden sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye çevrilişi
2003	Papayianni ve Stefanidou	Mortars for intervention in monuments and historical buildings
2004	Lidov	Leo the Wise and the miraculous icons in Hagia Sophia
2004	Schibille	The use of light in the church of Hagia Sophia in Constantinople: The Church reconsidered
2005	Aydıngün	Tarih boyunca yaşanan depremler sonrası Ayasofya onarımları
2006	Berk	Ayasofya Kitabe ve Hatları
2007	Kovalchuk	The founder as a saint: The image of Justinian I in the great church of St. Sophia
2007	Ozkul ve Kuribayashi	Structural characteristics of Hagia Sophia: I—A finite element formulation for static analysis
2007	Özdaş	İstanbul Ayasofya Müzesi duvarlarında bulunan kazıma tekniğinde yapılmış gemi tasvirleri
2008	Akan	Cumhuriyet Döneminde Ayasofya (YL TEZİ)
2008	Işık	Grafik tasarım açısından müze tanıtım cd'leri ve Ayasofya Müzesi'ni tanıtıcı çoklu ortam cd çalışması (YL TEZİ)
2008	Kırlangıç	Re-evaluation of earthquake performance and strengthening alternatives of Hagia Sophia (YL TEZİ)
2009	Aslan	Ayasofya efsaneleri (tespit-inceleme) (DT TEZİ)
2009	Çakmak vd.	The structural configuration of the first dome of Justinian's Hagia Sophia (AD 537–558): An investigation based on structural and literary analysis
2009	Doğan	Sultan Abdülmecid döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki onarımlar ve çalışmaları aktaran belgeler
2009	Guiglia vd.	Saint Sophia Museum Project 2009: The collection of Byzantine marble slabs in the Ayasofya Müzesi, İstanbul
2009	Pedone	The marble omphalos of Saint Sophia in Constantinople: An analysis of an opus sevtile pavement of Middle Byzantine Age
2009	Schibille	Astronomical and optical principles in the architecture of Hagia Sophia in Constantinople
2010	Açıkgöz	Fatih Devri Ayasofya Vakfiyesine göre Ayasofya Vakfı'nın İstanbul'un yeniden inşa edilmesindeki önemi (YL TEZİ)
2010	Çetinkaya	Tarihi ve arkeolojik verilere göre Ayasofya'daki Türk dönemi öncesi mezarlar
2010	Diker	Belgeler ışığında Ayasofya'nın geçirdiği onarımlar (DT TEZİ)
2010	Erdihan	Ayasofya'da bulunan Zoe ve Komnenos Mozaikleri: Resimsel düzenleme ve konu üzerine karşılaştırmalı bir inceleme (YL TEZİ)
2010	Gökçe	Kubbe Bezemeleri Koruma ve Onarım Uygulamaları: Ayasofya
2011	Brubaker	Talking about the Great Church: Ekphrasis and the Narration on Hagia Sophia
2011	Diker	Belgeler ışığında Fosatti'nin Ayasofya'da yokettiği izler ve Ayasofya'da kullanılan harç üzerine etimolojik ve deneysel bir araştırma
2011	Günther	Doğuda ve batıda antikitenin yeniden doğuşu

2011	Keskin	Afterlives of Hagia Sophia: The change in the official attitudes towards preserving antiquities in the Late Ottoman and Early Republican Periods (YL TEZİ)
2012	Brzozowska	The Church of Divine Wisdom or of Christ–the Incarnate Logos? Dedication of Hagia Sophia in Constantinople in the light of Byzantine sources from 5th to 14th century
2012	Erdoğan	Bizans Dönemi'nde Ayasofya, tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında genel bilgiler
2012	Eren	Kamusal alanlarda mozaik çalışmalar 'Ayasofya ve Sagrada Familia' (YL TEZİ)
2013	Çarhoğlu vd.	Ayasofya örneğinde tarihi minare yapılarının sismik davranışının incelenmesi
2013	Evdokimova	New Greek graffiti of St Sofia's in Constantinople in the archive of Robert van Nice (DOP, Washington)
2013	Gürkan	The Hagia Sophia Mausoleums (YL TEZİ)
2013	Kaldellis	The making of Hagia Sophia and the last pagans of New Rome
2013	Kara	Müze gelirini arttırmak için fiyat politikaları ve Ayasofya Müzesine uygulama (YL TEZİ)
2013a	Moropoulou vd.	Diagnostics and protection of Hagia Sophia Mosaics
2013b	Moropoulou vd.	Optimization of compatible restoration mortars for the earthquake protection of Hagia Sophia
2013	Teteriatnikov	The mosaics of the eastern arch of Hagia Sophia in Constantinople: Program and liturgy
2014	İkinci	Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya (YL TEZİ)
2014	Niewöhner ve Teteriatnikov	The south vestibule of Hagia Sophia at Istanbul: the ornamental mosaics and the private door of the Patriarchate
2014	Şahin	Türkiye'de iktidar ideolojisinin mekana yansıması: Ayasofya örneği (YL TEZİ)
2014	Thomov	Four Scandinavian ship graffiti from Hagia Sophia
2014	Yılmaz Emre	Church of Divine Wisdom: Hagia Sophia
2015	Ahunbay	Karamürsel'in od taşı ve tarihi yapılarda kullanımı
2015	Can ve Yıldız Altunbaş	Ayasofya I. Mahmud kütüphanesi ve geçirdiği onarımlar
2015	Dar	Long-term dynamic response of Hagia Sophia in Istanbul to earhquakes and atmospheric conditions (YL TEZİ)
2015	Erdihan	Ayasofya'da Zoe ve Komnenos mozaikleri: Resimsel düzenleme ve konu üzerine
2015	Kök	Cumhuriyet döneminde Ayasofya yazarlığı: Sanat tarihi literatürü bağlamında bir inceleme
2015	Oktan ve Derviş	Ortaçağ Rus seyahatnameleri ve hikâyeleri ışığında Ayasofya
2015	Thomov	Maritime ex-voto graffito from from the church of Hagia Sophia, Constantinople
2016	Çoruhlu vd.	Ayasofya bilmecesi: Kilise, cami, müze, hangisi?
2016	Gürkan-Anar	Hanedan türbeleri için yeni bir mahal: Ayasofya türbeleri
2016	Kaya	Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'sinde Ayasofya Camii ve ekfrastik yaklaşım
2016	Pentcheva	Liturgy and music at Hagia Sophia
2016	Plachý vd.	Disorders of the building and its remediation - Hagia Sophia, Turkey the most the Byzantine building
2016	Sqour	Influence of Hagia Sophia on the construction of dome in mosque architecture
2016	Yıldız Altunbaş	İstanbul Ayasofyası odaklı tarihi çevre (18. ve 19. yüzyıllar içinde değişim ve dönüşümler) (YL TEZİ)
2017	Ahunbay	Bir dünya mirasının korunması: Ayasofya

2017	Deniz	Sultan Abdülmecid'in inşa ettirdiği muvakkithaneler
2017	Nur	Zamansallığın mimaride karşılığı: Ayasofya örneği (YL TEZİ)
2017	Nur ve Özer	Temporality and memory in architecture: Hagia Sophia
2017	Oto ve Hara	Structural characteristics of Hagia Sophia under consideration of the ribs inside the dome
2017	Yalçıner vd. 2017	Research using GPR into the cause of cracks and depressions in the floor of the gallery of Hagia Sophia Museum
2018	Atıcı ve İnceoğlu	Ayasofya'nın mimarlık bağlamında okunabilirliği
2018	Barba vd.	Georadar investigations in the central nave of Hagia Sofia, Istanbul (Turkey)
2018	Çağlayan	Gravürlerde Ayasofya
2018	Çetinkaya	The role of social media on cultural heritage consciousness: A case study of Hagia Sophia and Foursquare (YL TEZİ)
2018	Deniz	Tarih-i Konstantiniye ve Ayasofya (inceleme-metin) (YL TEZİ)
2018	Döker ve Kirlangiçoğlu	Promotion of cultural heritages through a virtual museum platform: Case study Hagia Sophia
2018	Sarı	Osmanlı müelliflerinin kaleminden Ayasofya'nın inşası (YL TEZİ)
2018	Sönmez	Ayasofya Külliyesi'nin hat levhaları ve kitabeleri (YL TEZİ)
2019	Arıkan	Ayasofya Hünkâr mahfili ahşap şebekeleri: Korunma durumunun tespiti ve müdahaleler (YL TEZİ)
2019	Arıkan ve Eskici	Müze iç mekân koşullarının tespiti ve ahşap eserler üzerindeki bozulmalara etkisi: Ayasofya Hünkâr Mahfili ahşap şebekeleri örneği.
2019	Balcıoğlulları	İslam coğrafyacılarının Bizans dönemi İstanbul'u ve Ayasofya'sına dair izlenimleri
2019	Belce	Ayasofya Müzesi sığ yerici yapısal süreksizliklerinin jeofizik yaklaşımlarla araştırılması (YL TEZİ)
2019	Belce vd.	Ayasofya Müzesi zemin yüzey deformasyonlarının yeraltı radarı (GPR) ile incelenmesi
2019	Billur	Bir koruma çalışması: Ayasofya Müzesi galeri katı
2019	Cengiz	İnanç turizmi açısından efsane ve sembollerin yeri ve önemi (Ayasofya örneği) (YL TEZİ)
2019	Dumanoğlu	Târîh-i Ayasofya ve Feth-i Konstantiniyye (inceleme-transkripsiyonlu metin) (YL TEZİ)
2019	Erdoğan	Günümüz Ayasofyası'nın oluşumunda etkili olan kültürel altyapı üzerine bir deneme (YL TEZİ)
2019	Erdoğan ve Akdeniz	III. Ayasofya bazilikasının dikdörtgen biçimden ayrılmasına yol açan doğulu etkenler
2019	Erler	Yabancı turistlerce algılanan müze imajı: Ayasofya ve Topkapı Sarayı Müzesi karşılaştırması (YL TEZİ)
2019	Gürses Söğüt	1912 İshakpaşa yangını ve Ayasofya çevresinin yeniden düzenlenmesi
2019	Muhcu	Ali el-Arabî İlyas'ın Evsâf-ı Binâ-yı İstanbul ve Binâ-yı Ayasofya adlı eseri (Tahlil ve metin) (YL TEZİ)
2019	Orhun	Ayasofya örneği üzerinden mimarlıkta retorik (YL TEZİ)
2019	Savova ve Tomov	A woman's graffito drawing from Hagia Sophia, Constantinople
2019	Şahin	Bir imparatorluk mekânı olarak Ayasofya'nın inşası ve değişim süreci
2019	Taranto vd.	The bricks of Hagia Sophia (Istanbul, Turkey): A new hypothesis to explain their compositional difference
2019a	Thomov	A dragon slayer graffito drawing in Hagia Sophia, Constantinople (modern Istanbul)
2019b	Thomov	Mark The Monk from Thebes and His graffito of the Cross at the Church of Hagia Sophia
2020	Abuku vd.	Environmental research of conservation conditions of the Hagia Sophia Part 3: Numerical analyses of whole building heat and moisture transfer

2020	Akan	Ayasofya Cami'nin müzeye çevrilmesi üzerine bir araştırma
2020	Akdoğmuş	Hagia Sophia repairs of Fossati Brothers: Is it repair or design?
2020	Angı	Masterpiece of the history of architecture: Hagia Sophia's building and ornamental stones, their types, origins and conservation state with suggestions for the design of stone samples exhibition stand
2020a	Barba vd.	Georadar investigation of the floor of the central nave of Hagia Sophia
2020b	Barba vd.	Georadar study in the floor of the upper galleries of Hagia Sophia
2020	Boleken	Ancient marbles of Hagia Sophia
2020	Cappa vd.	Thermographic survey on the main arches, pendentives and tympana of Hagia Sophia
2020	Cesur vd.	Findings of the Hagia Sophia gallery floor restoration
2020	Coruhlu vd.	Conflict over the use of Hagia Sophia: The legal case
2020	Crisci	The multidisciplinary approach for the study and planning of the diagnostic at Hagia Sophia: State of the art and future perspectives
2020	Cura vd.	The use of Gis 3D in the creation of physical database of Hagia Sophia
2020	Çam ve Hacıömeroğlu	Tarihçe-i Ayasofya
2020	Çınaryılmaz	Annuaire Oriental as a guide for evaluation of the areas surrounding Hagia Sophia
2020	Dabanlı ve Tökmeci	A comparative analysis about the domes of Istanbul Hagia Sophia and Edirne Selimiye Mosques
2020a	Diker vd.	An evaluation on materials taken from the underground structures of Hagia Sophia
2020b	Diker vd.	The three dimensional visualisation and documentation of the underground structures of Hagia Sophia
2020c	Diker vd.	A preliminary research on organic mortar additives mentioned in Byzantine and Ottoman manuscripts
2020	Dumlupınar	Ayasofya I. Mahmûd Kütüphanesi çini bezemeleri üzerine bir inceleme
2020	Ekim	Some remarks based on an evaluation of Hagia Sophia through postcards
2020	Erdemci	Mason marks in Hagia Sophia
2020	Erden Yaşarlar	The Hagia Sophia in the Latin Occupation in the light of Medieval travel books
2020	Erdik	Earthquake performance of Hagia Sophia
2020	Grobe vd.	Challenges in the simulation of the daylight distribution in late antique Hagia Sophia
2020	Güney	İstanbul kent imgesi olarak Ayasofya (YL TEZİ)
2020	Hedges ve Abdelnour	Hagia Sophia: The meaning of Ottoman Symbolism
2020	Ishizaki	Summary of environmental conservation conditions of the Hagia Sophia: The past 10 years, ongoing and future studies
2020	Kaçar	İnanç turizmine katılan yabancı turistlerin seyahat motivasyonu ve mekan algısı: Ayasofya Müzesi örneği (YL TEZİ)
2020	Kesikci	A digital perspective on documentation of the Hagia Sophia dome
2020	Kıran	Hagia Sophia: Symbol of peace and diversity
2020	Kurşun	Restoration works in Hagia Sophia Mosque and Its surroundings after the Istanbul earthquakes under the light of Ottoman
2020	Miriello vd.	Mortars and bricks from Hagia Sophia (Istanbul, Turkey): Archaeometric considerations
2020	Mizutani vd.	Environmental research of conservation conditions of the Hagia Sophia Part 2: Numerical analyses of heat and moisture transfer to study deterioration of outer walls
2020	Mülayim	Changing perceptions toward Hagia Sophia

2020	Neftçi	Double-shelled domes of Hagia Sophia Mosque’s Sultan tombs
2020	Noback vd.	Hagia Sophia’s sixth century daylighting
2020	Ogura vd.	Environmental research of conservation conditions of the Hagia Sophia Part 1: Field survey of environmental conditions, moisture content and salt damage
2020	Öngen ve Aysal	Ornamental and building stones of Hagia Sophia: Petrography and source regions
2020	Özaydın ve Kuruç	Reading Hagia Sophia through articles published in Arkitekt Magazine
2020	Özcan	Dünyanın en büyük yazıları: Ayasofya'nın celîleri
2020	Özer	Ayasofya’nın Nişânesi Kazasker Mustafa İzzet
2020	Öten	One square two mabeds: Hagia Sophia - Sultan Ahmed
2020	Rasimgil	The image of Hagia Sophia of the Russian travellers in the 19th century
2020	Sav	The first Hagia Sophia (The Great Church) in context of archeological and literary sources: A topographical approach
2020	Sarı	The construction of the Hagia Sophia in Ottoman texts
2020	Sasaki	Material, techniques, and execution period of Narthex Mosaic in Hagia Sophia
2020	Sekban	A palimpsest space in the memory of the city: Hagia Sophia
2020	Sınmaz Kılınç	A brief history of Hagia Sophia Madrasah in light of archival documents and feasibility document dated to 1873, prepared during the construction process
2020	Sönmez	Assesment of inscriptions and calligraphy panels in Hagia Sophia Complex
2021	Altun	İstanbul’un turistik yapılarının göstergebilimsel açıdan çözümlenmesi: Ayasofya-i Kebir ve Sultan Ahmet Cami örnekleri (YL TEZİ)
2021	Bastan	The Hagia Sophia and the other Turkish locations in Agatha Christie’s “Murder on the Orient Express”
2021	Bilge	Büyük Ayasofya’da padişah türbeleri
2021	Bölükbaşı	Etno-seküler Tasarımdan etno-dinsel tasavvura: Mahzun mabedden Camii Kebire Ayasofya’nın dönüşümü
2021	Çelebi	Ayasofya büyük levhalarının fotoğraf ve gravürler üzerinden geçmişten günümüze durumu
2021	Erbilgin	İstanbul Ayasofya Müzesi’ne Balıkesir-Manyas çevresindeki kazak kiliselerinden gelen ahşap ikonalar (DT TEZİ)
2021	Goodyear	Heaven or earth: The Hagia Sophia re-conversion, Turkish and international law, and universal religious sites
2021	Köymen ve Dabbagh	Ayasofya mozaiklerinin gizlenmesine yönelik teknoloji tabanlı bir araştırma
2021	Mısırlı ve Erdoğan	Ayasofya ile ilgili haberlerin medya ve ideoloji bağlamında çözümlenmesi: Türk yazılı basını örneği
2021	Mizutani vd.	Influence of wall composition on moisture related degradation of the wall surfaces in Hagia Sophia, Istanbul
2021	Nathanailidis	The political risk of converting Hagia Sophia back into a mosque in the year 2020
2021	Naz	Kolektif hafızanın derin dehliz mabedi: Ayasofya
2021	Öztürkci	Türkiye’nin 1930’lar blok ve pakt politikaları bağlamında Ayasofya’nın müzeye dönüştürülmesi
2021	Saleem vd.	Islam in West: A critical discourse analysis of the Western newspaper headlines regarding Hagia Sophia’s conversion into a mosque
2021	Saragih vd.	The power of Turkey diplomacy in transfer of function of Hagia Sophia to be a mosque
2021	Sü Gül	Exploration of room acoustics coupling in Hagia Sophia of Istanbul for its different states

2021	Tecimer	Recent Case: The Turkish decision on Hagia Sofia
2021	Uçar	Unesco dünya miras listesindeki alanları ziyaret niyetine etki eden faktörler: Ayasofya üzerine bir çalışma (YL TEZİ)
2022	Stankov	New data about the “last” uncovered imperial mosaic in Hagia Sophia

EK-2. Akademisyen Teyidi İçin Görüş Bildiren Akademisyenlerin Detaylı Yanıtları

*BY: BİLGİM YOK / D: DOĞRU / Y: YANLIŞ																		
AKADEMİSYEN BİLGİ İFADESİ	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**BY***	**D***	**Y***
1	D	BY	D	BY	Y	Y	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	BY	D	7	5	3
2	Y	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	BY	Y	BY	BY	BY	Y	BY	10	0	5
3	Y	BY	D	BY	BY	BY	BY	Y	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	9	2	4
4	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	Y	BY	Y	D	10	1	4
5	Y	BY	BY	BY	D	BY	D	D	BY	D	D	D	BY	BY	D	7	7	1
6	D	BY	BY	BY	D	D	D	D	BY	D	Y	D	BY	D	D	5	9	1
7	D	BY	Y	BY	BY	BY	BY	D	Y	Y	BY	BY	BY	D	BY	9	3	3
8	Y	BY	Y	BY	Y	Y	BY	D	BY	Y	BY	Y	D	D	Y	5	3	7
9	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	BY	BY	11	2	2
10	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	D	BY	BY	D	9	6	0
11	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	13	2	0
12	D	BY	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	D	BY	D	BY	BY	BY	9	5	1
13	D	D	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	D	BY	BY	D	D	D	8	7	0
14	D	BY	BY	D	D	BY	BY	D	BY	D	BY	D	D	D	D	6	9	0
15	Y	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	D	BY	D	D	8	6	1
16	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	D	D	9	5	1
17	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	D	BY	10	3	2
18	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	D	D	9	6	0
19	D	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	Y	BY	Y	D	9	4	2
20	D	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	D	BY	Y	BY	D	BY	10	4	1
21	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	D	Y	D	BY	D	BY	9	5	1
22	Y	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	Y	D	Y	Y	8	2	5
23	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	Y	BY	BY	BY	12	1	2
24	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	11	2	2
25	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	10	5	0
26	Y	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	D	D	7	6	2
27	D	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	D	9	6	0
28	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	12	2	1
29	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	D	D	BY	9	6	0

30	Y	BY	BY	D	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	Y	BY	BY	D	10	3	2
31	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	11	4	0
32	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	14	0	1
33	D	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	D	10	5	0
34	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	D	12	2	1
35	Y	BY	BY	BY	BY	Y	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	Y	D	8	2	5
36	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	D	BY	D	BY	9	6	0
37	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	11	1	3
38	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	D	D	BY	11	3	1
39	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	BY	BY	Y	BY	12	0	3
40	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	11	2	2
41	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	BY	BY	11	3	1
42	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	D	Y	8	5	2
43	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	BY	D	D	D	9	6	0
44	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	Y	BY	Y	D	BY	D	D	BY	8	5	2
45	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	BY	BY	D	D	11	4	0
46	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	Y	BY	12	0	3
47	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	BY	D	BY	D	9	6	0
48	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	BY	BY	BY	BY	13	0	2
49	Y	BY	Y	D	Y	D	BY	D	BY	D	BY	D	Y	D	D	4	7	4
50	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	12	0	3
51	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	12	0	3
52	D	BY	BY	BY	BY	D	D	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	11	3	1
53	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	D	BY	D	BY	BY	BY	11	3	1
54	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	BY	D	D	BY	10	5	0
55	Y	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	Y	BY	BY	BY	BY	BY	12	1	2
56	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	13	2	0
57	D	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	10	5	0
58	D	Y	BY	D	Y	Y	BY	Y	BY	Y	Y	Y	Y	Y	D	3	3	9
59	D	D	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	D	Y	D	D	D	5	9	1
60	Y	Y	BY	BY	BY	Y	BY	D	BY	D	Y	Y	Y	Y	BY	6	2	7
61	Y	Y	BY	D	BY	Y	BY	D	BY	D	Y	Y	D	BY	BY	6	4	5
62	D	D	BY	BY	BY	D	D	BY	BY	D	BY	D	BY	D	BY	8	7	0
63	D	BY	BY	Y	Y	D	BY	Y	BY	Y	BY	Y	BY	BY	Y	7	2	6
64	D	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	11	4	0

65	Y	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	BY	D	10	4	1
66	BY	Y	BY	BY	Y	BY	BY	D	BY	Y	BY	BY	BY	Y	BY	10	1	4
67	D	D	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	D	BY	D	D	8	6	1
68	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	Y	BY	BY	BY	BY	BY	13	0	2
69	D	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	13	1	1
70	Y	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	13	1	1
71	D	D	BY	BY	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	12	3	0
72	D	Y	BY	D	Y	BY	D	BY	BY	D	BY	D	D	BY	BY	7	6	2
73	Y	BY	BY	Y	BY	D	BY	BY	BY	D	D	BY	BY	BY	BY	10	3	2
74	Y	BY	BY	D	BY	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	D	9	5	1
75	Y	BY	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	BY	BY	10	2	3
76	Y	BY	BY	D	D	BY	BY	D	BY	Y	BY	Y	BY	BY	D	8	4	3
77	D	D	BY	BY	BY	D	BY	D	BY	D	D	D	D	D	D	5	10	0

EK-3. Görüşme Soruları

Tarih/Saat:

Yer:

Görüşülen Rehber:

Cinsiyetiniz: Erkek ☐ Kadın ☐

Yaşınız: …….

İkamet ettiğiniz şehir: …….

En Son Mezun Olduğunuz Okul?:

İlkokul ☐ Ortaokul ☐ Lise ☐ Ön Lisans ☐ Lisans ☐ Lisansüstü ☐

Hangi rehber meslek odasına kayıtlısınız: ……

Sahip olduğunuz kokart türü: Ülkesel ☐ Bölgesel ☐

Çalışma şekliniz: Serbest (Freelance) ☐ Acentaya bağlı ☐

Çalışma kartınızı nasıl aldınız?

Bakanlık Ülkesel Rehberlik Kursu ☐

Bakanlık Bölgesel Rehberlik Kursu ☐

Üniversite 2 yıllık ilgili bölüm mezunu ☐

Üniversite 4 yıllık ilgili bölüm mezunu ☐

Üniversite Yüksek Lisans ☐

Bölgeselden ülkesele çevirdim ☐

Çalışma kartınızda yer alan dil(ler):

İngilizce ☐ Almanca ☐ Fransızca ☐ İtalyanca ☐ İspanyolca ☐

Rusça. ☐ Japonca ☐ Portekizce ☐ Diğerleri: …….

Hangi milletten turistlerle tur yapmaktasınız?

Türk ☐	Çinli ☐	İspanyol ☐	Arap ☐
Amerikalı ☐	Hintli ☐	İtalyan ☐	Diğer(leri) : .....
Japon ☐	Fransız ☐	Rus ☐	
Koreli ☐	Alman ☐	Brezilya ☐	

Rehberlik Tecrübeniz: …….

Yılda ortalama kaç gün tur yapmaktasınız? : …….

Ayasofya'da yılda ortalama kaç gün tur yapmaktasınız? :…….

1. Ayasofya'nın rehberlik yaptığınız diğer yerlere göre bir farkı var mı? Varsa nedir?
2. Turistlerin Ayasofya turundan beklentisi sizce nedir?
3. Ayasofya turlarınızda farklı gruplara nasıl anlatım yapıyorsunuz?
   - Anlatımlarınızı belirleyen faktörler nelerdir?
   - Misafirin faklı özellikleri (uyruğu vb) anlatımınıza etki ediyor mu? Ediyorsa nasıl?
4. Ayasofya anlatımınızda kendinize ait hangi analizler ve çıkarımlara yer veriyorsunuz?
5. Mesleğe başladığınız yıllarda yaptığınız Ayasofya turlarını düşündüğünüzde bugünlerde neleri farklı yapıyorsunuz?
6. Ayasofya turu esnasında gezdirdiğiniz turistler size hangi katkıları yapıyor?
7. Ayasofya turu esnasında başka bir meslektaşınızı gözlemleyerek edindiğiniz bilgiler nelerdir?
8. Ayasofya anlatımlarınızla kendi fikirlerinizi, duygularınızı, değerlerinizi nasıl kaynaştırıyorsunuz?
9. Ayasofya turlarınızdan unutamadığınız bir anınızı paylaşır mısınız? Bu olay sizi ve sonraki turlarınızı nasıl etkiledi?
10. Diğer rehberlerin pek bilmediğini düşündüğünüz, sadece sizin bildiğinizi düşündüğünüz bir bilgi varsa paylaşır mısınız?
11. Ayasofya'ya yönelik bilgilerinizi hangi kaynaklardan edindiniz?
12. Ayasofya'da herkesin bilmediğini düşündüğünüz neler var?
13. Ayasofya'da deneme-yanılma yoluyla öğrendiniz neler var?
14. Ayasofya'da özel bir durum ya da problemle karşılaştınız mı?
15. Ayasofya turu için turistler ya da seyahat acentaları neden sizi tercih ediyorlar ya da etmeliler?

Ek-4. Akademisyen Teyit Formuna İlişkin Link

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSd721AZ2wW31KXsvg1FpzJbh5jzVuO6KN0cO_WJOiCcON7xWA/viewform?vc=0&c=0&w=1&flr=0

Ek-5. Turist Rehberlerinin Bilgi Düzeylerini Ölçmeye Yönelik Form Linki

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSe1CNQdZxCaZnBuUgxyHrdzI401pb0Nr36ZhS7DTdH4oK0-Lg/viewform?vc=0&c=0&w=1&flr=0

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Burak Düz

Yabancı Dil: İngilizce

Eğitim Bilgileri:

Yüksek Lisans 2016: Anadolu Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı

Lisans 2013: Nevşehir Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü

Lise 2009: Malatya Sümer Lisesi

İş Tecrübesi:

2014-(günümüz): Anadolu Üniversitesi Turizm Fakültesi - Araştırma Görevlisi

2013-2014: Freelance Turist Rehberi

2012-2013: Anatolian Houses Hotel – Resepsiyonist/Konsiyerj

Akademik Çalışmalar:

Tez/ler:

1. Düz, B. (2016). *Turist rehberlerinin performans kriterlerini belirlemeye yönelik bir çalışma: Turist rehberliği performans ölçeği geliştirilmesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makaleler:

1. Sezgin, E. and Duz, B. (2018). Testing the proposed "GuidePerf" scale for tourism: performances of tour guides in relation to various tour guiding diplomas. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 23 (2), 170-182.

2. Düz, B. (2017). Turist rehberliğinde meslek etiği ilkelerinin faydacı etik yaklaşımı ile belirlenmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 1639-1662.

3. Sezerel, H. and Duz, B. (2016). Eclecticism as A City Tourism Strategy. *International Journal of Culture and Tourism Research*, 9 (1), 39-43.

4. Ardeńska, A., Tomik, R., Berber, S., Düz, B., Çivak, B., Çalişkan, U., and Ogrodnik, J. (2016). A Comparison of Physical Education Students' Motivation Using Polish and

Turkish Versions of the Academic Motivation Scale. *Journal of human kinetics*, 54 (1), 207-218.

Bildiriler:

1. Sezgin, E. and Duz. B. (2016). A comparison of bachelor and highschool graduate tour guides' performances as perceived by tour participants. *Proceedings of the Second International Academic Research Conference on Marketing & Tourism. (MTC16Dubai May Conference)*, Dubai, UAE, May 13-15, 2016, 1-11.

2. Düz, B. (2018). What do tourists wonder about Turkey's cultural heritage? A study to determine frequently asked questions to tour guides. *In the 11th Tourism Outlook Conference (Tourism, Leisure and Global Change),* Eskisehir, Turkey, October 3-5, 2018, 466-476.

Kitap Bölümleri:

1. Düz, B. (2020). Kiev-Lviv-Budva. A. Arslan ve S. Kömürcü (Editörler), *1 Adım, 23 Seyyah, 68 Rota* içinde. (s. 240-254). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.

2. Sezgin, E. ve Düz. B. (2020). Deniz Turizmi Paydaşları. E. Sezgin (Editör), *Deniz Turizmi İşletmeciliği* içinde. (s. 211-229). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

3. Özel, Ç. H. ve Düz, B. (2020). Turizmde yeni teknolojilerin kullanımı. O. Emir ve E. O. Aksöz (Editörler), *Turizmde Güncel Yaklaşımlar* içinde. (s. 3-15). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

4. Emir, O. ve Düz, B. (2020). Sürdürülebilir turizm kavramı ve kavramın tarihsel gelişimi. O. Emir ve E. O. Aksöz (Editörler), *Sürdürülebilir Turizm* içinde. (s. 3-16). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

5. Emir, O. ve Düz, B. (2020). Sürdürülebilir turizmi destekleyici araçlar. O. Emir ve E. O. Aksöz (Editörler), *Sürdürülebilir Turizm* içinde. (s. 27-43). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

6. Coşkun, İ. O. ve Düz. B. (2020). Turist rehberliğinde meslek etiği. M. Yolal (Editör), *Turist Rehberliği* içinde. (s. 173-188). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

7. Demiral, G., Düz, B., Sezgin, E., ve Emir, O. (2020). Turizm endüstrisinde sağlık turizmi. B. Pakdemirli, Z. Bayraktar, A. N. Ünalmış, Y. Sarı, S. Takmaz ve E. Emir

(Editörler). Ekonomik Ekseninde Türkiye'de Geçmişten Günümüze Kültür ve Turizm Politikaları içinde. (s. 163-182). Ankara: Akçağ Yayınları.

Projeler:

1. Turizm Fakültesi Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi: Anadolu Üniversitesi Örneği. (Araştırmacı). (Yükseköğretim Kurumları tarafından destekli bilimsel araştırma projesi). 30.09.2015-01.12.2017.
2. Kampüs Rehberliği Hizmetlerinde Kalite Geliştirme ve Farklı Ziyaretçilere Verilen Rehberlik Hizmetlerinin Kalitesinin Ölçümü. (Araştırmacı). (Yükseköğretim Kurumları tarafından destekli bilimsel araştırma projesi). 15.09.2015-25.05.2018.
3. Restoran Değerlendirme Sistemlerinin Tüketiciler ve İşletmeler Açısından Turizme Katkıları: Bağımsız Restoran Değerlendirme Sistemi (TABAND) Geliştirilmesi. (Araştırmacı). (Yükseköğretim Kurumları tarafından destekli bilimsel araştırma projesi). 15.02.2017-15.02.2019.